Монографія «Жіночі історії лідерства в Україні» – це результат масштабного дослідницького проєкту, що не лише повертає історичну пам'ять, а й переосмислює національний наратив.

Ініційований Українським Жіночим Конгресом, цей проєкт дає голос жінкам, чий вплив на розвиток регіонів і країни був вирішальним задовго до того, як рівність прав стала суспільною нормою. Це не просто наукове дослідження – це повернення жіночого голосу в національну історію та сучасний діалог.

Сьогодні ця монографія – більше ніж про минуле. Це – про визнання тяглості жіночої суб'єктності та ролі Українського Жіночого Конгресу як драйвера суспільних змін на політичному, інтелектуальному й культурному рівнях. Ми видаємо її в час, коли справедливе відновлення України неможливе без визнання ролі жінок у минулому, теперішньому й майбутньому. Це – історії, що надихають діяти.

Проєкт реалізовано в два етапи: перший – до 30-річчя Незалежності України, коли було зібрано та проаналізовано біографії лідерок XIX–XX століть; другий – нині, у вигляді друкованого видання, створеного за підтримки Фонду ім. Генріха Бьоля та УЖК. Ми впевнені, що ця праця стане цінним ресурсом для вчителів, викладачів, дослідників, громадських та феміністичних активісток, формуючи нове бачення жіночого внеску у державотворення.

9 786178 422677

За науковою редакцією Оксани Кісь
ЖІНОЧІ ІСТОРІЇ ЛІДЕРСТВА В УКРАЇНІ

ЖІНОЧІ ІСТОРІЇ ЛІДЕРСТВА В УКРАЇНІ

За науковою редакцією Оксани Кісь

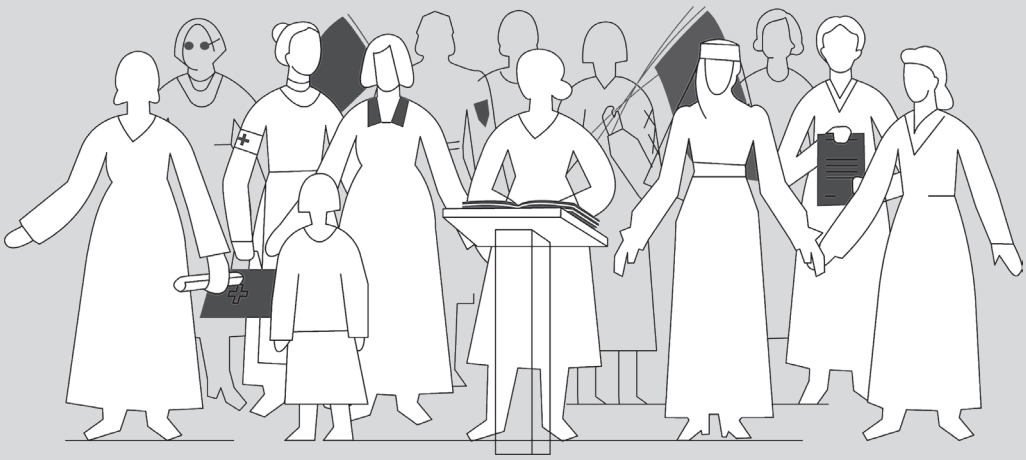
Український Жіночий Конгрес
Українська асоціація дослідниць жіночої історії
Інститут народознавства НАН України

ЖІНОЧІ ІСТОРІЇ ЛІДЕРСТВА В УКРАЇНІ

кінець XIX – перша половина XX століття

Монографія

За науковою редакцією Оксани Кісь

Київ 2025

УДК 316.46-055.2(477)”189/194”(02)
Ж75

Наукове видання

Схвалено до друку рішенням Вченої ради Інституту народознавства НАН України (Протокол № 2 від 11 березня 2025 р.)

За науковою редакцією ***Оксани Кісь***

Рецензентки:
Алла Швець*, докторка філологічних наук, заступниця директора з наукової роботи Інституту Івана Франка НАН України*

Лариса Буряк*, докторка історичних наук, провідна наукова співробітниця Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*

Ж75 **Жіночі історії лідерства в Україні: кінець XIX – перша половина XX століття** : Монографія / За наук. ред. Оксани Кісь. Київ : ФОП Степуріна С. В., 2025, 336 с.

ISBN 978-617-8422-67-7

УДК 316.46-055.2(477)”189/194”(02)

Ця книжка розповідає життєві історії та висвітлює діяльність 15 жіночих постатей із різних регіонів України, які наприкінці XIX – на початку XX ст. в умовах відсутності чи значних обмежень прав жінок використовували доступні їм ресурси для створення нових можливостей для жіноцтва свого краю, сприяли покращенню становища жінок у різних сферах (освіти, праці, охорони здоров’я, соціальних послуг, політичної участі), допомагали жінкам бідніших верств реалізувати свій потенціал, мати гідне життя, забезпечувати свої потреби, долучатися до вирішення питань своїх громад. Це жінки різного етнічного походження, відмінних релігійних і політичних поглядів, різного віку та майнового статусу і не всі причетні до організованого жіночого руху. Їх об’єднує єдине. Вони присвятили своє життя тому, щоб сприяти доступу українських жінок до освіти, заробітку, медичних і соціальних послуг та ухвалення рішень. Життєвий шлях кожної діячки реконструйовано на основі аналізу значного масиву історичних джерел: листів, щоденників, спогадів, офіційної документації, праць та висловлювань самих героїнь, матеріалів тогочасної преси. Книжка містить рідкісні документальні світлини.

Книжка буде корисною для дослідниць/-ків жіночої історії, історії доброчинності, студенток/-ів і освітян/-ок, активісток/-ів жіночих організацій, у краєзнавчій та просвітницькій діяльності.

Видання здійснено за підтримки Представництва Фонду імені Гайнріха Бьолля в Україні

© Оксана Кісь, 2025
© Автор(к)и, 2025
© Український Жіночий Конгрес
© Видавець ФОП Степуріна С. В.

ISBN 978-617-8422-67-7

ЗМІСТ

Одна за всіх: пізнаючи історію жіночого
лідерства в Україні (Оксана Кісь) **5**

ЧАСТИНА 1. Освіта 18

1. Меценатка українського шкільництва для дівчат:
Єлизавета Скоропадська-Милорадович (1831–1890) (Ірина Петренко) 19
2. Організаторка жіночої освіти: Аделаїда Жекуліна (1866–1950)
(Катерина Кобченко, Наталія Блохіна) 38
3. Засновниця професійних курсів та ремісничих майстерень для
єврейських дівчат: Цецилія Клафтен (1880–1942)
(Владислава Москалець) 64

ЧАСТИНА 2. Праця і підприємництво 80

4. Зачинателька служби зайнятості для жінок:
Валерія Білоконська (1856–1910) (Ольга Ніколаєнко) 81
5. Ініціаторка жіночих економічних товариств:
Герміна Шухевич (1852–1939) (Марта Горохов'янко) 97
6. Лідерка жіночого кооперативного руху на селі:
Іванна Блажкевич (1886–1977) (Мар'яна Байдак) 119

ЧАСТИНА 3. Охорона здоров'я 136

7. Захисниця прав і здоров'я жінок:
Віра Клячкіна (1861–?) (Наталія Блохіна) 137
8. Реформаторка медичних послуг для жінок:
Єлизавета Дрентельн (1857– після 1923) (Ольга Ніколаєнко) 161
9. Патронеса закладів охорони здоров'я матерів і дітей:
Єлена Толстая (1848–1926) (Лілія Циганенко) 179

ЧАСТИНА 4. Соціальна опіка 202

10. Засновниця-опікунка притулку для дівчат-сиріт та жіночої гімназії: Віра Канкріна (1864–1920) (Ірина Савченко) 203

11. Організаторка державної системи допомоги біженцям: Зінаїда Мірна (1878–1950) (Любов Жванко) 219

12. Подвижниця соціальних ініціатив для жіноцтва: Параскева Багринівська (1885–1968) (Ірина Левчук) 237

ЧАСТИНА 5. Політична участь 254

13. Борчиня за політичну участь жінок киримли: Аніфе Боданинська (1890–1955) (Наталія Малиновська) 255

14. Видавчиня жіночої преси, сенаторка й організаторка сільського жіноцтва: Олена Кисілевська (1869–1956) (Марія Гнатюк) 277

15. Провідниця емансипованого жіноцтва в боротьбі за національну державність: Марія Химинець (1915–2014) (Павло Леньо) 300

Список ілюстрацій 320

Відомості про авторок і автора 328

Подяки 331

Одна за всіх: пізнаючи історію жіночого лідерства в Україні

Ця книжка виходить у важкі й доленосні для України часи екзистенційної битви за саме існування нашої держави. За роки російсько-української війни Україна пізнала безліч справжніх героїнь – жінок, які власним прикладом демонструють здатність бути повноцінними громадянками, справжніми лідерками, брати на себе відповідальність, згуртовувати жінок та дієво працювати в інтересах своєї країни і свого народу. Наприклад, Яна Зінкевич, яка у 18 років стала засновницею прославленого нині медичного батальйону «Госпітальєри» (2014). За самовіддану працю з порятунку бійців її було нагороджено державним орденом «За заслуги III ступеня» та недержавним орденом «Народний герой України». Юлія Паєвська – легендарна Тайра – у цивільному житті була мисткинею і дизайнеркою, але від часу Революції Гідності стала парамедикинею, волонтеркою, потім – військовослужбовицею, створила й очолила медевакуаційний підрозділ «Янголи Тайри». Рятуючи захисників Маріуполя, Тайра опинилася в російському полоні. Після звільнення публічно свідчить про воєнні злочини російського режиму. За свою відвагу отримала міжнародне визнання, зокрема 2022 року була нагороджена Премією Європарламенту імені Сахарова за свободу думки, а 2023-го Держдепартамент США визнав її «Найхоробрішою жінкою світу». Захоплення і повагу викликає життя і чин Ірини Цибух – молодої талановитої журналістки та кінодокументалістки, яка висвітлювала життя мешканців Донеччини і Луганщини від початку війни, стала парамедикинею з позивним «Чека», рятувала бійців на передовій і загинула під час бойових дій у травні 2024 року. До цього, у березні, стала лавреаткою премії «Української правди» «Сила жінок», а в листопаді 2024-го Український Жіночий Конгрес (УЖК) посмертно відзначив Ірину Цибух за визначні досягнення у сфері розвитку гендерної рівності та жіночого лідерства, адже вона власним прикладом спростувала стереотипи про неприйнятність військової служби для жінок.

Цивільні українські жінки також демонструють неабияку життєстійкість, надзвичайні лідерські здібності, наполегливість, цілеспрямованість, винахідливість, гнучкість, силу духу і волі, долучаючись до різноманітних волонтерських ініціатив, творчих і соціальних проєктів, згуртовують довкола себе громади, турбуються про власні родини і вразливі групи громадян, рятують тварин, протистоять інформаційним атакам, включаються в культурну дипломатію і тримають на власних плечах економіку. Готовність українок активно долучатися до оборони країни і давати від-

січ агресорові в будь-який доступний спосіб вражає світ. Та для тих, хто бодай трохи знає історію українського жіночого активізму, саме така реакція переважної більшості українського жіноцтва на кризові обставини є доволі очікуваною.

Минулий 2024 рік, попри трагічні обставини війни, був позначений численними розмаїтими подіями на відзначення 140-річчя від започаткування організованого жіночого руху. Саме ця екзистенційна війна – слідом за Революцією Гідності – стала потужним каталізатором, що прискорив процес кристалізації активної громадянської позиції українських жінок, які гостріше усвідомили свою співвідповідальність за долю держави і відчули готовність боротися за незалежність України в будь-який доступний спосіб. У пошуку опори для своїх прагнень наші сучасниці звертають погляд до жіночої історії, шукаючи приклади жіночого лідерства та дієздатності в досвідах жінок минулого. Тож сама постать Наталії Кобринської, талановитої письменниці та зачинательки першої української жіночої організації «Товариство руських женщин» (1884) набула неабиякої популярності та стала символом відстоювання права жінок обирати власний шлях[1]. Сьогодні українки не лише наново відкривають для себе тексти та ідеї видатної діячки, але й загалом дедалі більше цікавляться жіночими історичними досвідами, про що недвозначно свідчить інтерес до публічних лекцій і подкастів[2] та наукових публікацій з цієї тематики [*Жіночі виміри*…, 2023; *Жінка в ранньомодерному*…, 2024; *Ті, що творили*…, 2024].

Друга половина XIX – перша половина XX століття – час стрімкої модернізації всіх сфер життя, від технологічного поступу, урбанізації, розвитку транспорту і засобів зв'язку до поширення ідей суспільних змін та формування потужних громадських і політичних рухів. Вже від середини XIX століття на українських теренах звучали голоси освічених людей щодо розширення прав та можливостей для жінок. Заклик змінити ставлення до жінки як неповноцінної істоти та аналіз становища жінок було представлено у програмному документі Кирило-Мефодіївського братства «Визволення жінки» (1846–1847). У 1860-х роках преса активно обговорювала жіноче питання, на сторінках центральних та місцевих газет точилися дискусії щодо

1 Найбільш ґрунтовним дослідженням життя та різнопланової діяльності Н. Кобринської є монографія Алли Швець [2018].

2 Яскравим прикладом такого надзвичайно популярного проєкту є ЇЇЛекторій «Творчині української дійсності», який ініціювала Тетяна Ісаєва, директорка Музею жіночої і гендерної історії (м. Харків). Тут історикині та активістки жіночих організацій обговорювали найрізноманітніші теми жіночої історії. Проєкт реалізовувався протягом 2024 року і продовжився 2025-го у співпраці низки громадських організацій, зокрема і УАДЖІ. Відеозаписи всіх лекцій доступні на сайті Центру гендерної культури [ЇїЛекторій, 2024]. Історії частини героїнь цієї книжки також було висвітлено в цьому лекційному проєкті. Іншу ініціативу – подкаст «Матері-засновниці» – було реалізовано організацією «Громадський альянс. Політична дія жінок» із залученням дослідниці Алли Швець та активісток, які розмірковували над спільним і відмінним у викликах, що стояли перед діячками минулого і сьогодення [Матері-засновниці, 2024].

ідей емансипації та розширення прав жінок у сфері освіти, праці, сімейних відносин, політичного життя тощо.

Саме цей період позначено також появою та зміцненням українського жіночого руху на Наддніпрянщині, Галичині і Буковині [Богачевська-Хомяк, 1995; Смоляр, 1998; Маланчук-Рибак, 2006]. Лідерками жіночих організацій, які відстоювали права жінок, та головними промоутерками змін стали представниці суспільних еліт. Саме освічені жінки із родин дворянства, духовенства, купецтва і міщан, які шукали можливостей гідно заробити собі на прожиток, особливо гостро усвідомили наскрізну гендерну дискримінацію. Ці жінки заклали організаційні та ідеологічні підвалини жіночого руху та першими почали вголос вимагати змін у правовому становищі жіноцтва. Однак долати виклики, з якими понад століття тому стикалися жінки на теренах сучасної України, бралися не лише діячки тогочасного жіночого руху. Усвідомлення несправедливості світу щодо жінок доходило і до людей, далеких від феміністських ідей, і вони не могли залишатися байдужими до безправності жіноцтва свого краю.

Поза тим ідеї емансипації жінок витали в повітрі. Фактично першою їх артикулювала ще наприкінці XVIII століття Мері Вулстонкрафт – англійська письменниця, філософиня і поборниця прав жіноцтва у своїй знаковій праці «Захист прав жінок» (1792), де наголошувала на раціональності та необхідності рівноправності [Wollstonecraft, 2012]. Шлях до цього вона бачила саме через жіночу освіту та зміни в законодавстві, що відкрило б можливості для жінок у сфері праці та надало доступ до інших ресурсів. В основу ідеї емансипації, яку поділяли активістки першої хвилі фемінізму, було покладено уявлення про можливість покращення становища жіноцтва в межах наявних суспільних структур через вдосконалення цих структур без їхньої докорінної перебудови. Концепція емансипації жіноцтва ґрунтується на ліберальному розумінні індивіда як потенційно автономного і здатного до самовизначення, що може реалізувати свій потенціал за умови створення сприятливих соціальних умов [Adermahr at al., 2000, p. 75; Gamble, 2001, p. 223; EIGE, n. d.]. Саме на це була націлена діяльність та зусилля і перших українських жіночих організацій, і тих окремих освічених та прогресивних жінок із середовища суспільних еліт, які ініціювали різні проєкти покращення життя жінок поза організованим жіночим рухом.

Провідниці українського жіночого руху бачили цілі емансипації ще ширше. Так, Наталія Кобринська вважала, що йдеться насамперед про право жінок самостійно визначати свій життєвий шлях і сміливо заявляти про свій вибір, не зважаючи на усталені норми патріархального суспільства: «В сім і лежить ціла суть так званої жіночої емансипації, щоби жінка не тільки мала право, але й вміла думати і говорити сама за себе, а не була вічно суґестіонована поглядами і думками мужчин» [Кобринська, 1913, с. 27]. Однак передумовою такої свободи вибо-

ру була (не)можливість жінок того часу бути автономними суб'єктами власної долі, незалежними передусім економічно та рівними з чоловіками у правовому сенсі, щоб робити такий свідомий вибір.

Історичний контекст

На межі XIX та XX століть становище і права жінок, які жили на українських теренах у складі Російської та Австро-Угорської імперій, були мізерними порівняно з життям громадянок України сьогодні. За тогочасними законами, соціальними нормами та уявленнями жінки були несамостійними, залежними, підлеглими і вторинними щодо чоловіків. Фактично в усіх суспільних верствах – від селян до дворянства – дівчина перебувала під патронатом батька та/чи братів до одруження, а після шлюбу її передавали під опіку чоловіка, який мав нести за неї відповідальність, контролювати її поведінку та утримувати матеріально.

Не забуваймо, що в XIX столітті суспільство було розділене на стани, тож права, можливості та ресурси жінок із середовища привілейованих верств (дворянства, духовенства) дуже суттєво відрізнялися від того, на що могли розраховувати представниці купецтва, міщан чи селян (насамперед щодо доступу до освіти та медичних послуг). На підросійських теренах України правовідносини вищих верств регулював «Звід Законів Російської імперії», тоді як селяни продовжували послуговуватися переважно так званим звичаєвим правом, яке ґрунтувалося на місцевих традиціях. Так чи інакше, жінки різних соціальних категорій мали значно менше прав і можливостей, аніж чоловіки з їхнього ж середовища. Головою сім'ї вважали саме чоловіка, який був власником та/або основним розпорядником сімейного майна. Водночас саме батькові належало й переважне право на виховання неповнолітніх дітей у разі сімейної незгоди. І суспільство, і держава визнавали лише церковний шлюб, розірвати який було майже неможливо, навіть за умови фізичного насильства та моральних знущань над жінками. Обмеженими були й майнові права. За законом, на відміну від синів, дочки могли претендувати лише на мізерну частку батьківського спадку, а вдова наслідувала по чоловікові лише 1/7 нерухомого і 1/4 рухомого майна [Кісь, 2012, с. 227].

Заміжні жінки із середовища дворян, духовенства чи міщан були повністю підлеглі своїм чоловікам: йшлося не лише про фінансову (економічну) залежність, але й обов'язок слідувати за чоловіком у разі переїзду. За тогочасними уявленнями порядна жінка чи дівчина могла з'явитися в публічному місці (особливо у темний час доби) лише у супроводі родича чоловічої статі, інакше її репутація опинялася під сумнівом. До того ж самотня жінка могла стати легкою мішенню для сексуальних зазіхань. Міський простір був негостинним і небезпечним для жінок. Суди, які розгля-

дали скарги жінок про напади та зґвалтування, зазвичай ставали на бік кривдників, натомість звинувачуючи у легковажності самих жертв [Черчович, 2021].

Жінки усіх станів мали вкрай обмежений доступ до освіти. У родинах дворянства та духовенства дівчата найчастіше навчалися вдома, рідше – у так званих інститутах шляхетних дівчат. До того ж вивчали вони переважно те, що вважалося за необхідне для жінки, щоб підтримати світську бесіду та дати добре виховання своїм дітям, тобто виховували насамперед майбутніх дружин для представників суспільної еліти. Серед нижчих верств освіту для дівчат взагалі вважали зайвою розкішшю, непотрібною для втілення головного покликання жінок – догляду за дітьми та ведення домашнього господарства. Наприкінці XIX століття дівчатка становили приблизно 20 % від учнів початкових та церковно-парафіяльних шкіл, а за даними перепису населення 1897 року, лише 4 % українок, які проживали на території Російської імперії, були письменними. Водночас спостерігалася разюча різниця в освіті серед представниць різних верств: у середовищі дворянства і духовенства майже 70 % жінок володіли грамотою, а серед робітниць – приблизно лише 33 %.

Доступ жінок до вищої освіти тривалий час було взагалі закрито: жінок не приймали до класичних університетів: на Галичині – до початку XX століття, а в Російській імперії – системно, натомість для дівчат створювали окремі заклади вищої освіти. 1860 року в Києві було відкрито першу жіночу гімназію, так звану Фундуклеївську, а 1878-го почали роботу Вищі жіночі курси, де жінки вперше отримали змогу здобувати університетську освіту.

Через малоземелля у другій половині XIX і особливо на межі XIX–XX століть дедалі більше селян у пошуках заробітку мігрувало до міст. Індустріальна революція, що набувала обертів, сприяла стрімкому розвитку міст як промислових центрів. Нові підприємства потребували насамперед чоловічих рук, і це дещо змінювало гендерний баланс у демографії міст і сіл із певним переважанням чоловічого населення у великих містах і жіночого в селах. Жінки, які шукали заробітку в містах, наймалися швачками, прачками, а серед домашньої прислуги становили понад 90 %[3]. Домашні служниці були незахищеними щодо сексуальних зазіхань чоловіків, у домах яких вони жили і працювали: довести факт насильства чи примусу було майже неможливо, а завагітнівши, жінка часто опинялася на вулиці, сам на сам зі своєю проблемою.

У фабрично-заводській промисловості частка робітниць була досить малою (станом на 1914 р. приблизно 10 %), жінки та дівчата знаходили роботу переважно в текстильній, хімічній і тютюновій промисловості. Дискримінація жінок у сфері зайнятості проявлялася не лише у значно нижчій оплаті праці (жінкам платили в середньому

3 Тут і далі дані про демографічні характеристики, освітній рівень та соціально-економічне становище жінок на українських теренах під владою Російської імперії подано за: [Смоляр, с. 40–60].

50–75 % від того, що отримували чоловіки за таку саму працю), але й у жахливих умовах, у яких доводилося працювати. Проводячи за роботою по 12–14 годин у погано освітлених, тісних, вогких і задушливих приміщеннях, в антисанітарних умовах, дівчата і жінки швидко втрачали здоров'я. Лише 1890 року з'явився закон, який обмежував робочий день жінок і підлітків до 12 годин та регулював (подекуди забороняв) працю в нічний час. В умовах браку фахової освіти та гендерної дискримінації на ринку праці чимало працюючих жінок не могли претендувати на добре оплачувані посади, щоб заробити собі на прожиток гідною працею. Злидні штовхали дівчат та самотніх матерів на шлях проституції, яка була легальним бізнесом в обох імперіях. Повії були особливо вразливими до різних форм визиску і насильства, а також потерпали від венеричних захворювань і небажаних вагітностей.

Відсутність контрацепції і заборона переривання вагітності робили жінок заручницями свого тіла. У царській Росії аборт було заборонено, за це жінку карали позбавленням усіх прав її стану та засланням до Сибіру. Не кращою була й ситуація на Галичині. Кількість позашлюбних дітей зростала, особливо в містах: за статистикою, 1893 року у Львові частка таких новонароджених становила 37 %. У місті самотня матір потерпала не лише від суспільного осуду, а й через злидні: не маючи з ким залишити немовля, вона не могла заробити на прожиток. Через недоступність медичної допомоги високою була і дитяча смертність: в українських губерніях Російської імперії на початку XX століття понад третина дітей не доживала до 15 років, а приблизно чверть гинула в перший рік життя [Косик, 2013, с. 81–100].

У політичній площині жінки були цілком безправними почасти через монархічний політичний уклад імперій Романових та Габсбургів. Хоча обидві держави робили більш або менш успішні спроби та лібералізації політичного життя і впровадження парламентаризму, про виборчі права для жінок не йшлося. Так, 1907 року в Австро-Угорщині право голосу отримали лише громадяни-чоловіки віком від 24 років, у Російській імперії в 1905–1917 роках жінки теж не брали участі у виборах до Державної думи, не кажучи вже про право балотуватися. Лише після Першої світової війни та розпаду імперій країни, що постали замість них і до складу яких входили українські землі, поступово надали виборчі права жінкам, якими вони негайно скористалися.

На українських теренах було чимало заможних і впливових жінок, які через належність до вищих суспільних верств мали в розпорядженні значні ресурси (фінансові, освітні, інституційні тощо) і громадський авторитет. Деякі з них самі долучилися до створення додаткових можливостей для інших жінок, допомагаючи тим здобути фінансову незалежність, освіту, професію, опанувати корисні практичні навички, отримати медичну допомогу, подбати про дітей, відстояти свої права. Навіть не маючи безпосереднього зв'язку з жіночим рухом, ці прогресивні діячки усвідомлювали несправедливість наявного гендерного укладу щодо жінок і намагалися

по змозі покращити становище багато в чому обділених. Одні поділяли ідеї жіночої емансипації, інші були далекі від політичних дебатів про права жінок. Та всі вони так чи інакше демонстрували жіночу солідарність, допомагаючи іншим жінкам подолати бідність й отримати освіту, професію та засоби існування. Їхні історії особистого лідерства та жіночої солідарності задля емансипації жінок свого краю – у цій книжці. У центрі уваги авторок насамперед постаті діячок, які досі були недостатньо вивченими.

Як постала ця книжка

Ця колективна монографія виросла з науково-просвітницького проєкту «Жіночі історії лідерства», який було реалізовано у квітні – серпні 2021 року з ініціативи ГО «Український Жіночий Конгрес» (УЖК) у партнерстві з Українською асоціацією дослідниць жіночої історії (УАДЖІ). Тоді в межах підготовки до чергового, 5-го, Жіночого конгресу до мене звернулися представниці Українського Жіночого Конгресу із запитом про те, як можна було б висвітлити жіноче лідерство українок минулого, щоб це слугувало прикладом і надихало наших сучасниць на місцевому рівні. Так з'явився задум проєкту «Жіночі історії лідерства» [Жіночі історії, 2021], у якому дев'ять фахових історикинь та один історик із різних регіонів України провели ґрунтовні дослідження життя і діяльності місцевих діячок минулого. Координували проєкт з боку УЖК тогочасна директорка УЖК Ірина Дробович та Анна Марія Басаурі-Зюзіна. Їхній ентузіазм, особиста заангажованість та відкритість створили для дослідниць сприятливу атмосферу для наукового пошуку.

Унаслідок було підготовлено 10 історій непересічних жінок кінця XIX – початку XX століть, чия праця є яскравим прикладом жіночого лідерства та солідарності в часи та за умов значних правових обмежень жінок. Це жінки різної етнічної приналежності (українки, росіянки, полька, єврейка та кримська татарка), усі з різних міст, різного майнового і соціального статусу, релігійних поглядів та політичних переконань, не всі з них були учасницями організованого жіночого руху. Єдине, що їх об'єднує, – вони з власної ініціативи започатковували та втілювали дієві проєкти підтримки бідних і безправних жінок свого краю (освітні, правозахисні, медичні, взаємодопомогові, політичні тощо).

Відтак, на основі цих матеріалів було розроблено доступний і зручний для широкого загалу сайт [Жіночі історії, 2021], на якому за допомогою майстерно зроблених відеороликів, світлин та стислих біографічних відомостей розказано життєві історії та висвітлено діяльність жінок, які використовували доступні їм ресурси для створення нових можливостей для жіноцтва, допомагали жінкам бідніших верств реа-

лізувати свій потенціал, мати гідне життя, забезпечувати їхні потреби. Презентація проєкту відбулася у вересні 2021 року під час 5-го Українського жіночого конгресу в Києві [Презентація, 2021]. Для промоції матеріалів було залучено соціальні мережі (створено і наповнено фейсбук-сторінку проєкту) [*Facebook*, 2021].

Унікальною особливістю цього проєкту була співпраця активісток і науковиць, адже дослідження про кожну діячку минулого здійснили професійні вчені. Життєписи героїнь було реконструйовано на основі пошуку та аналізу значного масиву архівних та інших історичних джерел (офіційної документації різних організацій, листів, щоденників, мемуарів тощо). Науков(и)ці досліджували тексти і висловлювання самих героїнь (їхні виступи, статті тощо), а також спогади про кожну персоналію і матеріали тогочасної місцевої преси. У процесі роботи було віднайдено рідкісні документи і світлини, встановлено раніше невідомі факти, а деякі біографії відтворено вперше.

Ці ґрунтовні фахові дослідження, безумовно, заслуговували не лише на популярний формат презентації. Ідея наукової публікації стала логічним продовженням початої справи, адже важливо було ввести віднайдені вченими матеріали до наукового обігу (доступного для вивчення у вищій школі та цитування в узагальнювальних наукових працях із жіночої історії), а також зробити все можливе, щоб кожна з цих історичних постатей посіла достойне місце в історії регіону і України загалом. Так освітяни, студенти та вчені змогли б отримати можливість оперувати повноцінною науковою публікацією, на яку можна спиратися в подальших дослідженнях. Книжка також могла б заохотити молодих дослідниць/-ків взятися за вивчення історії жіноцтва на місцевому та регіональному рівнях.

Тож ще на завершальній стадії першого етапу проєкту восени 2021 року постала ідея колективної монографії. Фактично взимку 2022 року авторський колектив розпочав підготовку матеріалів до такого видання. Однак повномасштабна війна перервала ці плани, і реалізацію задуму довелося відкласти на невизначений термін.

Відзначення 2024 року ювілейної річниці від започаткування українського жіночого руху дало новий поштовх цій ідеї. Доленосною стала зустріч Оксани Кісь зі Світланою Войцеховською, нинішньою головою УЖК та депутаткою Верховної Ради України під час Форуму з нагоди 140-річчя українського жіночого руху «Жіночий рух діє у всіх жінках» у Києві 20–21 серпня 2024 року [*Форум*, 2024]. На події презентувалися відеоролики проєкту «Жіночі історії лідерства», які викликали жвавий інтерес в учасниць, тож природно постало питання про подальшу долю цих досліджень.

Так почався другий етап проєкту у співпраці УЖК та УАДЖІ, на якому активістки УЖК знов взяли на себе організаційно-фінансову сторону справи, а дослідниці УАДЖІ – її якісне змістове наповнення. Це стало гідною відповіддю на помітне

зростання суспільного запиту на ґрунтовне знання про жіноче минуле і в наукових колах, і в середовищі діячок жіночого руху, і серед широкого загалу.

Ба більше, було вирішено розширити коло героїнь – додати історії ще кількох діячок з інших регіонів. Адже фактично чи не в кожному місті чи містечку свого часу була впливова жінка, яка в той чи інший спосіб допомагала своїм краянкам. Однак найчастіше про їхнє життя та діяльність залишилося вкрай мало відомостей, тож щоб реконструювати їхні історичні портрети, потрібна справді фахова праця досвідчених історикинь. Тож до участі у проєкті було запрошено кількох нових учасниць-історикинь, які вже за три місяці представили свої розвідки про ще п'ятьох постатей минулого. Водночас усі авторки і автор попереднього етапу проєкту висловили готовність продовжити роботу з власними матеріалами, з тим щоб підготувати тексти до оприлюднення.

Отже, загалом до колективної монографії увійшли історії 15 діячок, які свого часу ініціювали, підтримували та втілювали різноманітні доброчинні проєкти, допомагаючи жінкам свого краю розширити свої права та можливості в різних важливих для них сферах. Саме цю книжку ви зараз тримаєте в руках.

Вона має на меті розповісти життєві історії та висвітлити діяльність тих жіночих постатей із різних регіонів України, які в умовах відсутності чи значних обмежень прав жінок (трудових, освітніх, соціальних, майнових і політичних) сприяли покращенню їхнього становища в різних сферах, допомагали жінкам забезпечувати свої інтереси. Це історії місцевих діячок кінця XIX – початку XX століть, чия праця була прикладом жіночого лідерства та солідарності. Наші героїні – жінки різної етнічної приналежності, майнового статусу, релігійних поглядів та політичних переконань, але їх об'єднує вболівання за долю своїх краянок і дієві зусилля, спрямовані на зміну життя жінок на краще.

Особливості джерел та редакційні зауваги

Одним із найбільших викликів для досліджень, які лежать в основі цієї колективної монографії, став критичний брак інформативних історичних джерел, які б дали змогу всебічно реконструювати факти біографії та громадської чи професійної діяльності героїнь. Одним із гірких парадоксів жіночої історії є те, що навіть про найяскравіших, активних і знаних жінок минулого, які свого часу були у вирі подій своїх громад, залишилося обмаль відомостей. Надто часто їхні життя та діяльність ніхто (навіть вони самі!) не вважали за доцільне документувати. Часом перипетії їхнього життя, яке припало на буремні часи війн та революцій, не давали можливості зберегти особисті архіви. Так, одна з найпомітніших доброчинниць Одеси графиня Єлена Толстая не залишила по

собі ані листів, ані мемуарів, ані щоденників, де могли б бути висловлені її власні думки, ідеї, почуття, оцінки певних подій чи мотиви рішень. Тому про погляди, вчинки, цінності доводиться судити за її вчинками чи коментарями осіб, які її знали. Натомість Віра Клячкіна, визначна діячка жіночого руху, лікарка й очільниця Київського товариства оборони жінок, висловлювала власні дуже прогресивні погляди в численних виступах на жіночих конференціях, тож діяльність її організації відносно добре задокументовано. Проте не лише не вдалося відшукати жодного портрета Віри Клячкіної, але й про останні роки її життя нічого не відомо. Не вдалося встановити навіть дату та місце її смерті. Аніфе Боданинська, одна з найяскравіших учасниць кримськотатарського національного руху, делегатка Першого Курултаю кримськотатарського народу, зазнала репресій і депортації до Узбекистану, відтак відійшла від громадсько-політичної активності. Її нащадкам мало що відомо про її діяльність з розширення участі жінок у національно-демократичному русі киримли. Через відсутність джерел, які б висвітлювали саме її світогляд та діяльність, дослідникам доводиться задовольнятися уривчастими згадками та опосередкованими відомостями у спогадах її родичів та сучасників. Тож дослідниці часом змушені були прискіпливо збирати розрізнені і розпорошені дані, зіставляти їх в контексті відповідної доби з долями інших жінок того часу, щоб більшменш адекватно відновити обставини життя кожної героїні.

У монографії представлено історії життя та діяльності низки жінок, що жили і працювали на теренах нинішньої України, які свого часу входили до складу різних державних утворень – Російської і Австро-Угорської імперій, Польщі та Чехословаччини. Цей факт, а також етнічне походження самих героїнь книжки (українки, польки, єврейка, росіянки, киримли) визначили ту обставину, що інформацію про них довелося шукати в архівних колекціях, виданнях, пресі, інтернет-ресурсах, які на сьогодні є поза межами України або на окупованій території Криму. Авторки й автор зробили все можливе (і часом неможливе), щоб дістатися до першоджерел, які могли б максимально розкрити особистість та діяльність кожної персоналії: листувалися з нащадками, співпрацювали з міжнародними архівами, опрацьовували величезні масиви старих газет, контактували з дослідниками в усьому світі.

Обставинами, що склалися внаслідок війни і в яких довелося працювати дослідницям і дослідникові, зумовлені й інші обмеження та виклики. Через повітряні тривоги архівні установи часто були зачинені; деякі колекції в загрожених містах було законсервовано, і вони стали недоступними. Одна з авторок, втративши домівку, а з нею і записи опрацьованих архівних документів, змушена була виїхати за межі України. Друга доопрацьовувала свій розділ у коротких перервах між волонтерськими поїздками за кордон за автомобілями для ЗСУ. Безсонні ночі в бомбосховищі і відчуття постійної небезпеки – усе це знижувало працездатність. Проте всі вони знайшли в собі сили завершити почату працю. Тож коли уважні читачі/-ки помітять дрібні огріхи в описах джерел, мають зважити на умови, у яких книга готувалася до друку.

З огляду на недоступність важливих першоджерел (насамперед архівних) було ухвалено рішення користуватися науковими публікаціями, які ґрунтуються на аналізі тих архівів. Це передусім стосується біографій тих персоналій, основна частина життя і найбільш знакова діяльність яких відбувалися в Україні (Харків, Одеса, Київ), але внаслідок історичних обставин були пов'язані з Російською імперією, під владою якої перебували українські землі. Їхні біографії та діяльність стали предметом вивчення російських істориків, які фактично розглядають їх як російських діячок, привласнюючи нашу поліетнічну жіночу історію. Ця книжка виправляє цю несправедливість, повертаючи цих діячок та їхню спадщину в Україну. Та заразом професійні українські вчені не можуть собі дозволити свідомо ігнорувати напрацювання інших дослідників, зокрема ті їх частини, що ґрунтуються на недосяжних для нас сьогодні архівних джерелах. З тих самих міркувань у книжці використано деякі історичні документи, які було оприлюднено на російських інтернет-ресурсах. Таке неоднозначне рішення було вмотивоване виключно інтересами справи – прагненням якнайповніше відтворити життєвий шлях та громадську працю діячок, які жили і працювали в Україні і зробили важливий внесок у розширення прав та можливостей для жінок свого краю, а тому є невід'ємною частиною нашої історичної спадщини.

Жанром колективної монографії обумовлені і певні структурні особливості книжки та самих розділів. Загалом книжка складається із п'яти частин, кожна з яких окреслює окреме поле докладання зусиль і ресурсів героїнь: освіта, праця і підприємництво, охорона здоров'я, соціальна опіка, політична участь. А кожна така частина містить по три розділи, що фактично репрезентують конкретні кейси – історії героїнь цієї книжки. Насправді такий поділ доволі умовний, оскільки кожна з них займалася одночасно вирішенням кількох проблем жіноцтва свого краю. Наприклад, практично всі діячки так чи інакше були залучені до різноманітних освітніх ініціатив, допомагаючи дівчатам і жінкам подолати неписьменність або здобути фах. Чимало доброчинниць поєднували опіку над медичними закладами для жінок і лічницями та притулками для дітей із бідних родин чи сиріт, інші ж вважали нероздільними надання соціальних послуг (як-от створення гуртожитків чи дитсадків) і забезпечення трудових прав. Так само для частини героїнь зусилля з піднесення жіночої і національної самосвідомості логічно поєднувалися, тоді як боротьба за права жінок і національні права сприймалися як різні виміри процесів емансипації. Усі розділи побудовано за одним принципом, тож у кожному з них знайдете огляд стану досліджень про героїню та опис використаних у дослідженні першоджерел; стислий біографічний нарис відтворює життєвий шлях героїні в цілому; далі окреслено історичний контекст та описано ті проблеми, з якими стикалися жінки на той час і які привернули увагу діячки; остання частина містить деталізований виклад її праці та зусиль на користь і в інтересах жіноцтва.

Книжка буде цікавою і корисною не лише для істориків, але й для краєзнавців, активісток жіночих і доброчинних організацій, освітян і широкого загалу, пропонуючи яскраві приклади жіночого лідерства у часи, коли про нині звичні для нас права та можливості жінки могли лише мріяти.

Оксана Кісь,

президентка Української асоціації
дослідниць жіночої історії

Джерела та література

Наукові публікації

Богачевська-Хомяк, М. (1995). *Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939*. Київ: «Либідь».

Гошко, Т., Малицька, О., & Теслюк, Г. (Ред.). (2024). *Жінка в ранньомодерному соціумі на теренах Речі Посполитої*. Львів: Вид-во Українського католицького університету.

Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації. (2023). О. Кісь (Ред.). Львів: Центр міської історії.

Кісь, О. (2012). *Жінка в традиційній українській культурі середини XIX – початку XX ст.* Львів: Інститут народознавства НАН України.

Кобринська, Н. (1913). *Синьобородий і Арияна, або Даремний визвіл: драма в 3 діях*. (Передне слово М. Метерлінк. Пер. з фр.). Львів: Накладом Наталії Кобринської.

Косик, І. (2013). Thori legitimi aut illegitimi: veritas et lex (особливості шлюбної та репродуктивної поведінки галицьких українців другої половини XIX ст.). *Етнографія статевого життя й тілесності:* Збірник статей. Уклад. і наук. ред. О. Боряк, М. Маєрчик. Київ: Віпол.

Маланчук-Рибак, О. (2006). *Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст*. Чернівці: «Книги-ХХІ».

Смоляр, Л. (1998). *Минуле заради майбутнього: жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. Сторінки історії.* Одеса: Астропринт.

Ті, що творили «Перший вінок». (2024). А. Швець (Ред.). Київ: Creative women publishing.

Черчович, І. Жінки (не)безпека і місто: історія одного злочину. (2021). *Інтерактивний Львів. Центр міської історії*. https://lia.lvivcenter.org/en/events/women_safety/

Швець, А. (2018). *Жінка з хистом Аріадни: Життєвий світ Наталії Кобринської в генераційному, світоглядному і творчому вимірах*. Львів: Інститут Івана Франка НАН України.

Adermahr, S., onya, Terry Lovell, Carol Wolkowitz. (2000). *A Glossary of Feminist Theory*. London: Arnold.

Gamble, S. (Ed.). (2001). *The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism*. London: Routledge.

EIGE, The European Institute for Gender Equality. https://eige.europa.eu/publications-resources/thesaurus/terms/1239?language_content_entity=en

Wollstonecraft, M. (2012). *A Vindication of the Rights of Woman: with Strictures on Political and Moral Subjects*. Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/core/books/vindication-of-the-rights-of-woman/1BB17EED5D173DF59262C8654FE639AC

Інтернет-ресурси

Жіночі історії. (2021). Проєкт «Жіночі історії лідерства». https://history.womenua.today

ЇїЛекторій. Творчині української дійсності. (2024). *Простір гендерної культури*. (б. д.). https://www.genderculture.space/їїлекторій-творчині-української-дій/

Матері-засновниці. (2024). *YouTube*. https://t.ly/U6Bxi

Презентація історичного проєкту «Жіночі історії лідерства». (2021, Жовтень 21). *Youtube*. https://www.youtube.com/watch?v=_Xmr7yW4Mcs

УАДЖІ. Українська асоціація дослідниць жіночої історії. (б. д.). https://womenhistory.org.ua/

УЖК. ГО «Український Жіночий Конгрес». (б. д.). https://womenua.today

Форум до 140-річчя Українського жіночого руху «Жіночий рух діє в усіх жінках», 20–21 серпня 2024 року. Київ. https://www.genderculturecentre.org/forum-do-140-richchya-ukrainskogo-zhinochogo/

Жіночі історії лідерства. (2021). *Facebook*. https://www.facebook.com/womenleadershistory

ЧАСТИНА

1

Освіта

Єлизавета Скоропадська-Милорадович

(1831–1890)

Меценатка українського шкільництва для дівчат

Ірина Петренко

Вступ

Полтавщина дала Україні тисячі ініціативних, талановитих, сильних жінок, котрі збагатили її історію і культуру. Різні за походженням, долею, життєвими обставинами, вони були справжніми лідерками, вкладаючи не лише сили та творчу енергію, а й чималі кошти для сприяння всебічному поступу свого народу.

Графиня Єлизавета Милорадович, уроджена Скоропадська (1831–1890) – шляхетна українка, благодійниця, активна учасниця жіночого руху та суспільно-політичного і культурницького життя України другої половини XIX століття. Більша частина її життя та активної громадської діяльності були зосереджені в Полтаві, де за її дієвої фінансової підтримки діяли жіночі навчальні заклади, вона була патронесою Полтавського жіночого єпархіального училища та Полтавської жіночої гімназії, надавала талановитим ученицям засновану нею стипендію. З 1878 року й до смерті графиня Єлизавета Милорадович очолювала Полтавське дамське благодійне товариство, якому відписала свою садибу з будинком і значний капітал. За її сприяння було створено дитячі притулки: вона заснувала в Полтаві Жіноче товариство піклу-

вання про дітей-сиріт, відкрила сиротинці для покинутих немовлят на своїй дачі в селі Гожули під Полтавою та на околиці села Нові Санжари [Коцегуб, 2022, с. 387].

За підтримки Єлизавети Милорадович влаштовувалися народні публічні лекції українською мовою, кошти з відвідування яких спрямовували на допомогу недільним школам, зокрема і жіночим, та бібліотекам, бідним гімназистам і гімназисткам. Її коштом видавали шкільні підручники українською мовою. Єлизавета Милорадович стала співзасновницею Наукового товариства імені Шевченка (далі – НТШ), яке 2023 року відзначило своє 150-річчя. Вона також планувала відкрити в Полтаві українське видавництво і книгарню.

Зважаючи на той величезний внесок, що його зробила Єлизавета Милорадович у розвиток української освіти і культури, жіночого руху і доброчинності, її ім'я мало би входити до переліку найвідоміших історичних постатей української історії. Однак, як це часто траплялося навіть з найбільш активними, освіченими і впливовими жінками свого часу, її життя та діяльність надовго пішли в забуття. Повернути нашим сучасницям знання про цю неперсічну жінку є не лише питанням відновлення історичної справедливості, але й нагодою показати винятковий приклад громадського служіння та відданості власним ідеалам.

Стан досліджень та джерела

Сучасники високо оцінювали участь Милорадович в українському суспільно-політичному і культурницькому русі. Більшість розвідок присвятив цій постаті її офіційний біограф Олександр Кониський [Єлизавета Іванівна Милорадовичка, 1894; Из воспоминаний старого полтавца, 1900]. Олексій Хропаль надрукував некролог про Єлизавету Милорадович, де особливо підкреслив її значення як фундаторки Наукового товариства імені Шевченка [Хропаль, 1890]. Український філолог-славіст Кирило Студинський, досліджуючи взаємини Галичини і Східної України у 60–70-ті роки XIX століття, так охарактеризував Єлизавету: «Треба мені згадати з щирою пошаною велику українську громадянку, світову жінку, що своїм княжим даром поклала основи під культурне і наукове життя галицької землі» [Студинський, 1928, с. 37].

Ґрунтовне дослідження про діяльність полтавської громади та біографії активних містян/-ок здійснив український історик Михайло Гніп у праці «Громадський рух 1860 рр. Полтавська громада» [Гніп, 1930].

У працях радянських істориків постать Єлизавети Милорадович докладно не висвітлено, натомість траплялися лише побіжні згадки про неї. Це зумовлено ідеологічною позицією радянської влади стосовно дворянства, яке вважалося класовим ворогом, не вартим дослідницької уваги. Щоправда, 1939 року викладач Полтав-

ського педагогічного інституту Григорій Нудьга почав збирати матеріали про Єлизавету Милорадович [Бурдейний та Лісняк, 2010], однак пізніше він зазнав репресій і переслідувань.

Постать Єлизавети Милорадович не оминули увагою представники зарубіжної україніки. Ґрунтовну студію присвятив їй відомий історик Дмитро Дорошенко [Дорошенко, 1925]. У студії Наталії Полонської-Василенко серед подвижниць українських жінок на перше місце «хронологічно й ідеологічно» авторка поставила Єлизавету Милорадович [Полонська-Василенко, 1969, с. 140]. Українська письменниця, громадська діячка Марія Струтинська присвятила окрему розвідку життю і діяльності Єлизавети Милорадович [Струтинська, 1973]. Дослідники акцентували увагу на благодійницькій, культурно-освітній діяльності Єлизавети Милорадович. Поза увагою залишилася її активна участь у жіночому русі другої половини XIX століття, активна державницька позиція та відстоювання рівноправності жіноцтва.

На хвилі здобуття української незалежності постать Єлизавети Милорадович була повернута із забуття [Половнікова, 2006; Смоляр, 1998; Філіппович, 2010]. Ірина Петренко докладніше вивчала життєвий шлях діячки та її суспільно-політичну діяльність [Петренко, 2013, 2014], в її працях представлено систематизований виклад розпорошених відомостей про Єлизавету Милорадович.

Значний джерельний матеріал для вивчення біографії Єлизавети Милорадович зосереджено в архівних установах України, зокрема у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі – ЦДІАК України) і Центральному державному історичному архіві у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України).

Особливу цінність становлять фонди ЦДІАК України: 419 «Прокурор Одеської судової палати»; 442 «Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора»; 707 «Управління Київського учбового округу»; 1219 «Скоропадські – родинний фонд». Документи містять інформацію про Полтавську громаду, донесення від приставів, слідчих, агентів про її діяльність, звіти про стеження за її членами. У фонді 309 «Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів», що зберігається в ЦДІАЛ України, міститься важлива інформація про Єлизавету Милорадович як фундаторку НТШ.

Краще зрозуміти особистість діячки, її погляди допомагають свідчення її сучасників і сучасниць. Український громадсько-політичний діяч Анатолій Вахнянин залишив унікальні «Спомини з життя» [Вахнянин, 1908]. Надзвичайно цінні відомості залишила українська письменниця Олена Пчілка (Ольга Косач) [Пчолка, 1888].

Внутрішній світ жінки почасти розкриває її щоденник за 1851–1854 роки, який вдалося віднайти і надрукувати професору Дмитрові Граховецькому [ІР НБУВ, Ф. X, Спр. 17124–17126]. Надзвичайно цінні роздуми та інформацію про сімейне життя, виховання сина, подорожі Єлизавети містять її 20 листів до небожа, історика Григорія Олександровича Милорадовича [Половінкова, 2002].

Отже, джерельна база дослідження доволі різноманітна і багата, вона містить і офіційні документи, і матеріали особистого походження, що в сукупності дає змогу повніше реконструювати особистість та точніше відтворити життєвий шлях героїні.

Біографічний нарис

Колоритною постаттю на громадсько-культурному тлі 60–80-хх років XIX століття була Єлизавета Милорадович зі славетного роду Скоропадських, представниця української аристократичної еліти.

Єлизавета Іванівна Скоропадська (у заміжжі – Милорадович) народилася 31 грудня 1831 (12 січня 1832 р.) року на Чернігівщині. Точне місце народження не встановлено: за одними відомостями – палац Качанівка, за іншими – маєток у с. Тростянець.

Походила Єлизавета з двох старовинних українських родів: Скоропадських і Тарновських, які виховували своїх дітей у любові й повазі до української історії, культури та традицій, прищеплювали їм патріотичність та усвідомлення, що воля і

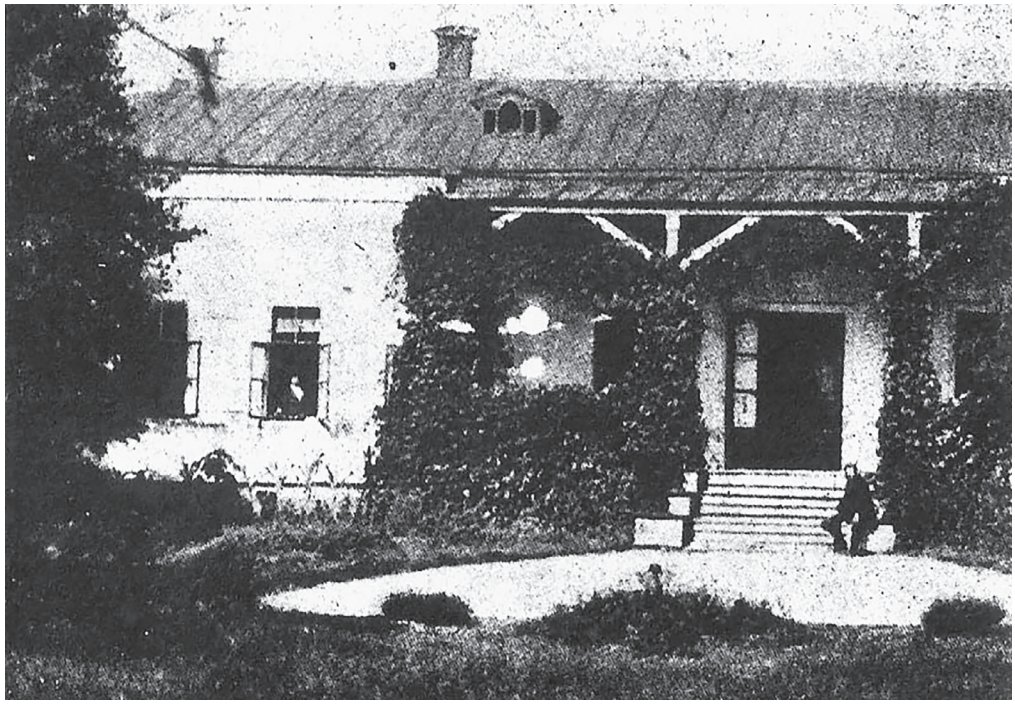

Фото 1.1. Будинок Єлизавети Милорадович у Полтаві (вул. Остроградського, 3)

незалежність – серед основних цінностей. Представники обох родів славилися меценатством, багато вкладали в освіту. Єлизавета одержала домашню освіту, досконало володіла французькою й німецькою мовами, самостійно вивчала англійську, щоб написати історію України для англомовних друзів і перекласти нею «Історію русів».

У 16 років Єлизавета стала дружиною графа Лева Милорадовича, старшого за неї на 25 років. Він був багатою й освіченою людиною. Про свого чоловіка вона писала:

«Хоч вік мій ще молодий, але я значно старіша серцем та розумом. Постійний стосунок з таким розсудливим чоловіком, як мій, завчасно пригнітив мої молоді думки-мрії. Хоч іноді і юнацькі жарти охоплювали мене. Хоч інколи я припускала собі солодкі сни-ілюзії, що розпалювали молоді голови, проте я завжди почувала себе охопленою тяжким сумом. Мені жалко молодих жінок, що мають за чоловіка «старого» й матеріаліста… Коли б я да ла волю фантазії, то я була б нещасна. Але добрий Бог, давши мені такого чоловіка, як Леон, дав і велику долю розуму. Я завжди вчасно зупиняю свою мрійливість (фантазію) й паралізую всі мої ілюзії холодним розумом» [Петренко, 2013, с. 137].

Будучи нещасливою в шлюбі, Єлизавета Милорадович всю свою енергію спрямувала на громадський ґрунт, підтримуючи дівчат (жінок) із незаможних родин, піклувалася про їхнє майбутнє та самостійне життя.

Подружжя мешкало в Полтаві, де дім Лева й Єлизавети Милорадовичів став «справжнім українським салоном» [Ротач, 1993, с. 2], осередком культури і мистецтва. Тут гостювали корифеї українського театру Марко Кропивницький, Михайло Старицький, композитор Микола Лисенко, а згодом – актори Марія Заньковецька, Іван Карпенко-Карий, Ганна Затиркевич-Карпинська, художниця Марія Башкирцева та інші.

Подружжя Милорадовичів володіло 50-ма тисячами десятин землі. Улітку Єлизавета жила у своєму маєтку в с. Нові Санжари під Полтавою, а взимку – у Полтаві. Сім'я мала маєток у селі Гожули під Полтавою, де був дивовижний ботанічний сад.

1851 року у подружжя народилася донька Олександра, яка померла маленькою. Горе зблизило Єлизавету та Лева, але водночас Є [Половнікова, 2002, с. 43]. лизавета засумнівалась у своїй любові до чоловіка, замкнулася в собі, горювала. Вона усамітнилась у Тростянці і писала в щоденнику, що смерть доньки розбила всі її надії: *«Дай Господи, щоб він багато в чому змінився і став би хоч хвилинами великодушнішим. Він такий багатий, що міг би хоч трохи допомагати бідним, це його не розорить»* [Петренко, 2013, с. 141].

1855 року народився син Григорій, який став центром життя Єлизавети. Вона виховувала його так, як виховували її, намагалася прищепити любов до української історії та традицій, повагу до свого походження, жагу волі та незалежної України.

Жінка багато подорожувала й хотіла принести у своє полтавське життя європейський стиль та звички – в одязі, манерах, у тому, як жінки можуть себе

проявляти й реалізовуватися, бути самостійними і мати вплив на явища та процеси, які відбувалися в суспільстві.

Фото 1.2. Єлизавета Милорадович, 1860

Єлизавету приймали при королівських дворах Європи – угорському, німецькому, австрійському, вона товаришувала з особами королівської крові: «*У великих суспільствах ми каталися, вечеряли і постійно говорили про політику і проголошували задушевні тости про звільнення чудової Угорщини, особливо я відрізнялася промовистими спічами і захоплювала угорців*» [Половнікова, 2002, с. 36]. А коли поверталася з цих мандрівок у Полтаву, яка була провінцією, її це місто гнітило. Тож вона намагалася запровадити європейські норми вільнішого життя для жіноцтва, із завзяттям вела в Полтаві культурницьку діяльність і була активною учасницею життя міста.

Полтава середини XIX століття була провінційним русифікованим містом, однак мала міцні автономістичні традиції1, які всіляко придушувалися імперською владою. Деякі представники полтавських дворян, хоч і не протестували проти імперської влади, однак пам'ятали своє давнє козацько-старшинське походження, романтично сумували і пишалися ним, іноді демонструючи це в побуті (носили козацький одяг, мали домашні музеї та архіви, де зберігали козацькі старожитності, портрети гетьманів тощо).

Єлизавета багато часу проводила в Європі, тому чимало емансипаційних віянь часу (зокрема в моді) вона привезла звідти. У гардеробі Єлизавети були сміливі, як для провінційного міста, сукні, куплені в Парижі. Вона вважала себе жінкою без забобонів, курила і любила вдягатися за останньою французькою модою [Вахнянин, 1908, с. 95]. Але не менше вона любила й інший одяг – українські вишиті сорочки. Інші дворянські родини Полтави називали її за це дивачкою, адже вишиті полотняні сорочки – це одяг простолюду, і дворянкам начебто не личило їх носити. Єлизавета

1 Традиції автономізму в першій половині XIX ст. втілилися в діяльності масонських лож, декабристських організацій та Кирило-Мефодіївського товариства. У другій половині XIX ст. ідеї автономізму перейшли до громад і громадівського руху 60-х років. У центрі цього руху опинилася Полтава. Навіть були конкретні спроби відновлення давніх козацьких прав. Так, полтавський поміщик В. Лукашевич створив Малоросійське товариство (1821–1822) – організацію, яка використовувала досвід масонських організацій, діяла нелегально і ставила за мету вибороти незалежність України. Поширення набув фундаментальний політичний трактат про козацьку Україну «Історія русів», який наголошував на українській окремішності.

Милорадович з дитинства знала, що в ній тече козацька кров, що вона – представниця старовинного роду, належить до української аристократичної еліти, а не до зросійщених дворянок. І носити вишитий український одяг, як і розмовляти українською мовою та співати українських пісень, – не просто забаганка, а спосіб підкреслити своє походження й висловити протест проти російського самодержавства.

Єлизавета Милорадович цікавилася подіями в Європі, критикувала все імперське, що обмежувало свободу людини. У грудні 1860 року в листі до небожа чоловіка Григорія Милорадовича вона писала: «*Для мене всі події в Європі мають цікавий інтерес, і я стежу за всім. Італія та Угорщина особливо цікавлять мене*» *[Половнікова, 2002, с. 63], «Кров четвертованої ними Польщі піднімається в їхніх очах щоразу, коли в Європі звільняється народ. Та невже Польща жива? Які обер-фор-шнейдери різали її, ні Муханови, Катерина, Фрідріх, Йосип, усі другі та всі великі. Але жива!*» [Половнікова, 2002, с. 45].

На багатьох світлинах Єлизавета Милорадович саме в українському вбранні. Це її позиція. Вона носила український одяг, досить часто й із задоволенням, дарувала його гостям [Мусоргський, 1981, с. 211]. Єлизавета завжди підкреслювала своє походження – не малоросійське, а саме українське. У той час це було викликом і великим ризиком. Небожеві свого чоловіка Григорію Милорадовичу вона писала:

«*Звичайно, боляче мені бачити нащадка Полуботка, затягнутого в кавалергардську ліврею на царських маневрах і вартах… якщо серед усієї цієї атмосфери, лестощів, принижень, блиску, сластолюбства та марнославства, не дивлячись на юність, полуботківщина візьме гору і ти не втратиш бадьорості, прямоти, шляхетності та незалежності, чесний, вільний козаче. А попереду в тебе так багато! Коли набрид тобі царський жупан, і надумаєш надіти парубківську сорочку, скажи мені; я вишила тобі сорочку… вимережувала її золотом і шовком, не соромно було б і самому Полуботку одягнути її*» [Половнікова, 2002, с. 34][2].

У всьому, чим займалась Єлизавета, вона спиралася на чітку проукраїнську позицію. Коло її інтересів як меценатки було широким: освіта, книговидання, вивчення та збереження історії, підтримка української мови. Вона займалась організацією безоплатних недільних шкіл для селян, публічних читань, фінансово підтримувала друк книжок та журналів українською мовою. За власний кошт заснувала недільні школи, допомагала жіночим навчальним закладам Полтави [Петренко, 2013, с. 66–115].

Однодумців вона знайшла серед членів Полтавської громади, яка виникла 1861 року й об'єднала місцеву інтелігенцію навколо чіткої мети – праці на користь народу.

2 Світлину Єлизавета Милорадович надіслала небожу свого чоловіка Григорію Милорадовичу, про що згадування в їхньому листуванні: «Із Одеси надішлю тобі мій портрет, світлину, він дуже хороший, я в малоросійській сорочці, без корсета, в спідниці, без кринолінів, і на голові очіпок у вигляді ситечка, портрет тобі сподобається сподіваюсь» / [Половнікова, 2002, с. 43].

Фото 1.3. Єлизавета Милорадович, 1862

Очолював громаду Дмитро Пильчиков, письменник, педагог, колишній член Кирило-Мефодіївського братства. Полтавська громада намагалася сприяти відновленню та розвитку української культури, освіти, письменства. Вона була однією з найбільших організацій українського національного руху. Вплив її виходив далеко за межі Полтавщини і розповсюджувався по всій Росії.

Ідеї громадівців захопили Єлизавету Милорадович, виховану в українському дусі. Під впливом гуртка зросла її національна свідомість, вона стала покровителькою і натхненницею кожної акції, що впроваджувалася в життя громадівцями. Передовсім це стосувалося відродження національної школи. Під впливом людей з цього гуртка в Єлизавети Іванівни, як пише її біограф Олександр Кониський, «природжений національний інстинкт розвинувся до ступеня свідомості» [К., 1894, с. 70]. Дмитро Пильчиков у листі до Василя Білозерського (1 серпня 1861 р.) називав графиню Милорадович «єдиною з наших пань – у рівень нашого часу», високо цінуючи не лише її заможність, але й «моральні якості» [Дудко, 1998, с. 162–163].

Єлизавета створювала за свій кошт недільні школи й часом сама навчала там дітей грамоти, залюбки співала з дітьми українські пісні. На початку 1860-х років створила в Полтаві аматорський театр для народу і спеціально для нього замовила п'єсу Олені Пчілці. Видавала книжки власним коштом, зокрема «Букварь южнорусскій» Тараса Шевченка [Петренко, 2017, с. 78], за яким діти вчилися в безоплатних недільних школах.

Полтавська громада проводила публічні лекції, народні читання, відкривала бібліотеки. Попит на українські книги був приголомшливим, у бібліотеки почали приходити люди літнього віку і просили навчити їх читати і «навчити їх чому-небуть» [Из воспоминаний старого полтавца, 1900, с. 151].

Особливу популярність серед народу мали книги українських письменників. О. Кониський зауважив: «Коли в «Основі» обізвався голос Костомарова про збирання коштів на видання книжок для народу, Єлизавета Іванівна внесла туди чималу лепту» [К., 1894, с. 70]. Зауважимо, що найбільше коштів на українські книги для народних шкіл надійшло саме з Полтави [Кониський, 1894, с. 33].

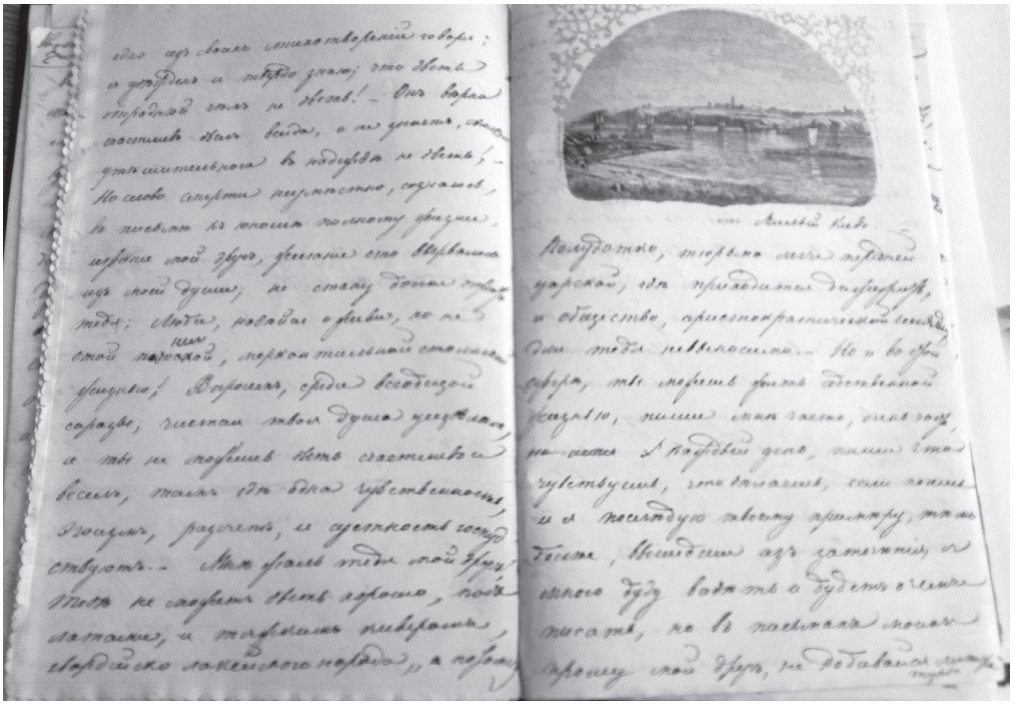

Фото 1.4. Лист Є. Милорадович до Г. Милорадовича. Відень, 24 липня 1860 р.

У Полтаві першим власником книгарні, де продавалися книги українською мовою, був Василь Трунов, якого підтримувала Єлизавета Милорадович. Навесні 1861 року на Полтавщині загалом було продано 12 195 книг українською мовою. Люди навіть за 50 верств добиралися до Полтави, щоб купити книгу рідною мовою [Гніп, 1930, с. 13].

6 (18) травня 1861 року в день перепоховання Тараса Шевченка на спомин про перевезення тіла поета в Україну громадівці та Єлизавета Милорадович ініціювали посадження дуба, що росте й донині. Це перший в Україні живий пам'ятник поетові. Дуб уособлює міць духу і характеру Шевченка, незламність його переконань [Петренко, 2013, с. 89]. Це був надихаючий приклад жіночої ініціативності, сміливості і патріотизму в умовах репресивної імперської політики царської Росії.

Така активна проукраїнська діяльність викликала занепокоєння у місцевої влади, яка писала скарги в Петербург. Ходили чутки, що справжньою метою Громади є відокремлення України від Росії й відновлення гетьманства. Активно ці ідеї озвучувала саме Милорадович, тому в Полтаві її називали «Гетьманшою» [Петренко, 2013, с. 116]. 1862 року у французькій газеті «Independent Belde» вийшла стаття, у якій згадувалося про зібрання «Полтавської громади» на чолі з неординарною жінкою. На ньому нібито йшлося про відокремлення України, на чолі якої буде гетьман, як

у часи Івана Мазепи [*L'indépendante Belge*, 1862, с. 2]. Жінкою, яка проголошувала ці ідеї, була Єлизавета Милорадович.

Фото 1.5. Іван Труш. Портрет Єлизавети Милорадович. 1898

Єлизавету багато разів викликали до поліції, полтавський губернатор Олександр Волков вів із нею індивідуальні бесіди, на неї писали скарги в управління поліції Петербурга, центру імперії. Її нібито чекав суд за антидержавну діяльність, їй закидали сепаратизм, за який чекало дуже суворе покарання – зазвичай це каторга в Сибіру, позбавлення усіх маєтностей. Вона розхитувала основи самодержавства, наголошуючи на тому, що колись Україна була незалежною, і хотіла відродити її. Для спадкоємців гетьманського роду Скоропадських ідея вільної України була дуже близькою.

У ті роки ця ідея не видавалася реальною – яке гетьманство в умовах поневолення України? Але Єлизавета Милорадович не лише мріяла про це, а й діяла. Коли більшість українських аристократів перетворилися на російських дворян і служили самодержавству, Єлизавета протистояла йому. У цьому унікальність цієї постаті. Не кожна жінка могла дозволити собі виступити проти офіційних канонів, проти сильних цього світу.

Цими ідеями та своїм запалом Єлизавета хотіла надихнути небожа свого чоловіка – Григорія Милорадовича, а згодом – і власного сина Григорія. Листуватися з небожем вона почала 1860 року, коли їй було 27, а йому – 21 рік. Він служив при імператорському дворі, а згодом отримав звання поручика кавалергардського полку. У листах Єлизавета іронічно писала про його службу і повсякчас нагадувала, що він – «потомок Полуботка» і «юний вільний козак, син України, колись вільної» [Половнікова, 2002, с. 49, 86]. Пропонувала йому покинути військову службу і стати мировим суддею десь у Полтаві чи Чернігові.

Він був закоханий у неї, а вона справді хотіла запалити його своїми ідеями, але не змогла. У листах вона дорікала, що він вже зовсім зросійщився і став на службу царату, забувши своє українське коріння: «…справжнє призначення нащадка Полуботка – бути корисним людству, а не потішати

Романівське кодло» [Половнікова, 2002, с. 56], «*Потурбуйся, Грицику, ти ж щирий українець, у тобі тече кров Полуботка. Кавалергардська ліврея не могла ж тебе розбестити, якщо зіскребти іржу, ти все ж таки українець*» [Половнікова, 2002, с. 86].

Єлизавета Милорадович допомагала талановитим селянам торувати дорогу в житті. Відомо про мешканця села Нові Санжари Миколу Юхимовича Гниду (Гніденка) (1820-ті – 1895) – українського поета шевченківської доби. Здібного новосанжарця помітила Єлизавета Милорадович. Вона допомогла Миколі вивчитися на механіка, а потім прилаштувала на роботу на водяний млин на річці Ворсклі. У листопаді 1861 року відбулася дебютна публікація вірша Миколи Гниди під псевдонімом «Тирса» в журналі «Основа». Ймовірно, Єлизавета Милорадович посприяла творчому дебюту новосанжарця [Тирса, 1861, с. 44–48].

18 липня 1863 року було проголошено Валуєвський циркуляр. Книговидання українською мовою опинилося під загрозою, а отже, і освіта – теж. Але це не спинило Єлизавету, і вона зосередила свою діяльність на Галичині, що на той час входила до складу Австро-Угорської імперії. Після заборони видань українською мовою Єлизавета Милорадович пожертвувала гроші на Товариство «Просвіта» та журнал «Правда» у Галичині. На початку 1868 року Єлизавета, перебуваючи на лікуванні із сином у Відні, познайомилася з Анатолем Вахнянином, організатором і першим головою віденської «Січі», українським громадсько-політичним діячем, композитором, педагогом і журналістом [Вахнянин, 1908]. З ним зав'язалися дружні відносини, і вона брала участь у багатьох культурницьких проєктах Галичини.

1873 року Єлизавета дала кошти на заснування друкарні у Львові, де б видавали книги українською мовою. Навколо неї утворилося Літературне товариство, яке саме графиня назвала іменем Тараса Шевченка. Друкарня Товариства швидко розгорнула масштабну діяльність. Книги і журнали, надруковані у Львові, потім таємно переправлялися в Російську імперію. Уже після смерті Є. Милорадович 1892 року Літературне товариство імені Тараса Шевченка трансформувалося в Наукове товариство імені Тараса Шевченка. Товариство діяло за зразками європейських академій тих часів і вже на початку XX століття фактично виконувало функції української академії наук, хоча офіційно такого статусу не мало [Кучер, 1992, с. 5]. Тож Єлизавета Милорадович перекинула культурний місток між Західною і Наддніпрянською Україною, об'єднала проукраїнські рухи в Російській імперії і Австро-Угорщині.

О. Кониський писав: «Доки Єлизавета Іванівна була живою, незручно було для неї, щоб уся наша Україна подала їй прилюдну подяку і перед цілим світом промовила спасибі за той вчинок, що доки світу сонця не зникає з пам'яті русинів по цілій

українській землі… З зерна, посіяного щедрою рукою Єлизавети Іванівни, зросло наше Товариство, а з тим друкарня «Правда», «Діло», «Зоря», нарешті «Записки», чимало окремих книжок, і головна річ – з'явився той ґрунт, на якому росте і зростатиме далі наше питоме дерево науки і письменства» [К., 1894, с. 70].

1898 року відомий художник Іван Труш напередодні 25-ліття діяльності Наукового товариства імені Шевченка на замовлення виконав портрети засновників Товариства, зокрема і Єлизавети Милорадович.

Єлизавета мала доволі ліберальні погляди і критикувала кріпацтво. Вона писала: *«Як сумно мало б бідному мужику покидати все близьке серцю, всі звички: свій сад, город, хату, де бавилися його діти, де він сам народився, де він нарешті поховав близьких осіб серцю, і все це: рідні поля, заповітні могили, той край, де він був щасливий, по можливості, – все заповітне примушує його пан кинути, продає його й переводить на старість, як тварин, до чужої землі, де половина з них стають жертвою незручностей, прикрощів та й помирають. І ці пани живуть, і щасливі, і дивляться байдуже на жертви, які вони принесли, за примхою або через жадібність до грошей. Боже, невже довго терпітимуться подібні несправедливості. Невже всі молитви старців не доходять до небес, і невже криваві сльози вдів, матерів і сиріт не перетворяться на вогняні мечі, щоб вразити поміщиків»* [Петренко, 2013, с. 137–138].

Після скасування кріпацтва 1861 року вона подарувала кожному своєму селянинові по десятині землі на додачу до наділу, який передбачала сама реформа.

Син Єлизавети Ґригорій, хоч і був вихований у традиціях родини Скоропадських, не увібрав у себе любов до України, не розумів ідей та прагнень матері, не підтримував її. Він служив аташе при посольстві Російської імперії в Парижі і був запеклим картярем, мав величезні борги. Ідею відродження гетьманства втілив небіж Єлизавети Павло Скоропадський, який 1918 року став останнім гетьманом України.

Передчасну смерть Єлизавети 1890 року у віці 58 років дослідники пов'язують саме з розчаруваннями поведінкою та позицією її єдиного сина. Поховано Єлизавету Милорадович у Полтаві біля Хрестовоздвиженського монастиря (могила не збереглася). Громадський діяч О. Хропаль, довідавшись про смерть Єлизавети Іванівни, писав: «Нехай земля їй буде пером, а Україні-Русі пошли, Боже, більш таких добродійок з посеред українських богатирів; най би вони хоч таким чином, хоч потроху спокутували гріхи батьків проти народу» [Хропаль, 1890, с. 58].

Діяльність на користь жіноцтва

Письменник і активний учасник громадівського руху О. Кониський у замітці в газеті «Черниговский листок» 1861 року зазначав:

«Ви просите повідомити вам вісті про полтавське громадське життя, певно ви знаєте, що громадського життя в тому сенсі, в якому ви його розумієте, і як розуміти правильно, в Полтаві немає: тут життя станове у всій її величі, з усіма її атрибутами, що наводить часто глибокий смуток на душу. Правда, в Полтаві є громадське розумне життя, якщо так можна назвати, невеликого кола людей, які наполегливо трудяться словом і ділом для блага народного. Ці люди створили жіночу гімназію, якою Полтава може пишатися, одну жіночу недільну школу і жіночі суботні єврейські школи» [Конисский, 1861, с. 12].

Єдиною жінкою, яка активно долучилася до Полтавської громади, допомагала жіноцтву, була активісткою українського суспільно-культурного життя Полтавщини початку 1860-х років, була Єлизавета Милорадович.

Систему жіночої освіти в XIX столітті становили жіночі гімназії, жіночі училища, єпархіальні жіночі школи, професійні початкові й середні навчальні заклади. Існували жіночі навчальні заклади закритого типу, приватні пансіони. Навчання в них передбачало тривалу ізоляцію дівчат від родини, від звичайних умов життя. Зважаючи на ці обставини, у XIX столітті виникає думка про відкриту, доступну для всіх верств населення жіночу школу, яка б не відривала дітей від родини, не звільняла б батьків від обов'язків виховання і водночас гарантувала би освіту. У Полтаві місцева аристократія воліла віддавати своїх доньок на навчання не в жіночі гімназії (боялися згубного впливу на них дівчат із простих родин), а в закритий місцевий навчальний заклад – Інститут шлахетних дівиць. О. Кониський щодо цього писав, що «на першому плані має стояти, як найнагальніша проблема, освіта, – і особливо, жіноча, яка, на думку всіх благомислячих, стоїть дуже низько. Нам потрібні не ляльки, якими здебільшого виходили та виходять дівчата з наших жіночих навчальних закладів, не непотрібні створіння, а треба, щоб жінка завжди була втіхою для батьків, підтримкою для чоловіка та наставницею для дітей» [К-ій, 1862, с. 116]. Змінити такий стан жіночої освіти взялася Єлизавета Милорадович.

У 1859–1860 роках на Полтавщині було лише до 170 освітніх закладів (на майже 1,9 млн жителів), де навчалося 10 341 учень. Учні походили здебільшого з привілейованих верств суспільства: із середовища духовенства та євреїв 1 учень припадав на 6 жителів, у середовищі дворян – 1 на 9, серед міщан – 1 на 26, у козаків та державних селян – 1 на 122, а серед кріпаків – 1 на 710 [Граховецький, 1928, с. 52].

Недільні і суботні школи в такій ситуації стали справжнім порятунком для поліпшення освітньої справи в губернії, особливо жіночої. Станом на 1860 рік у Полтаві діяли

3 недільні школи, але бажаючих навчатися було багато [Половінкова, 2002, с. 57]. У вересні 1861-го та квітні 1862 років Єлизавета Милорадович заснувала ще кілька жіночих недільних шкіл з українською мовою навчання: у Полтаві при жіночій гімназії, у с. Гожули і Рибцях під Полтавою, на околиці міста на Павленках, викладала в них і забезпечувала навчальною літературою українською мовою [Граховецький, 1928, с. 56]. У недільній школі при жіночій гімназії було 164 школярки, із них за соціальним походженням: із дворян – 4, із купців – 11, із козаків – 15, із міщан – 66, із тимчасово зобов'язаних селян – 66, із солдатських дітей – 2. Вік учениць: від 7 до 15 років – 124, від 15 до 21 року – 31, від 21 до 40 років – 9. Викладачів було 23. Очолювала школу сама Єлизавета Милорадович [Жураковский, 1978, с. 107].

У звіті про стан Полтавського жіночого училища першого розряду за 1861 рік зазначено про відкриття жіночої недільної школи: «Вихованки, разом з деякими з класних дам і викладачем І. А. Антиповим, запропонували свою працю для занять у жіночій недільній школі при училищі, якою розпоряджатися, на загальне прохання засновниць, погодилася бути дружина ст. рад. Л. І. Милорадовича, а помічницею її – С. І. Кизимівська» [Переходовец, 1892, с. 52]. В українському часописі «Основа» за 1862 рік про ці події згадано так: «3-го вересня відкрито дівочу недільну школу. Хазяйнує у цій школі в. п. Милорадовичка – щиро й працьовито, а учать дівчата з дівочої гімназії. У школі грошей і книжок доволі, доволі й учениць; записано 150. Тепер йде мова, щоб завести в Полтаві ще дві школи – одну на Павленках, другу – в Кобищанах» [Переходовец, 1892, с. 52] (тобто на околицях Полтави). Усього недільних шкіл у 30-тисячній Полтаві було створено п'ять [Кониський, 1894, с. 33].

Організацією навчання та навчально-методичною частиною жіночих недільних шкіл керувала спеціально створена восени 1861 року загальна шкільна рада, головою якої було обрано Єлизавету Милорадович, а членами – О. Кониського, Д. Пильчикова, О. Строніна та інших [Гніп, 1930, с. 10]. Усі збори шкільної ради відбувалися в домі Єлизавети Милорадович. Загальна шкільна рада припинила діяльність 1862 року, незважаючи на доводи Єлизавети Милорадович про її законне існування [Граховецький, 1928, с. 67–68].

Головним педагогічним ідеалом Полтавської громади було викладання рідною мовою. Для досягнення своєї мети громадівцями було проведено експеримент: в одній із жіночих недільних шкіл було прочитано дві байки – росіянина І. Крилова і українця Є. Гребінки – і запропоновано ученицям визначитися, якою мовою вони бажають навчатися. У підсумку зі 140 опитаних 123 висловилися за мову Є. Гребінки [Гніп, 1930, с. 10]. Такі результати спонукали раду подбати про придбання підручників українською мовою.

Вчителі О. Стронін, В. Лобода, О. Кониський перейшли на українську мову викладання. Для недільних шкіл було придбано чимало українських книжок: твори Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, підручники і посібники укра-

їнською мовою [Петренко, 2013, с. 76]. Ученицями в школах були дівчата з незаможних родин, переважно селянських, навчання було безоплатним, уроки відбувалися в суботні і недільні дні, коли діти були вільні від роботи вдома. Школярки вчилися читати, вивчали граматику, арифметику, Закон Божий.

Недільні школи стали не просто першими народними навчальними закладами, де навчання відбувалося українською мовою, а й першими (часто і єдиними) навчальними закладами для дівчат із бідних родин, де вони могли опанувати елементарну грамоту – безоплатно навчитися читати й писати та отримати виховання. Для учениць полтавських середніх навчальних закладів (гімназій і міських училищ) жіночі недільні школи стали місцем першої педагогічної практики, досвідом для отримання подальшої вчительської професії, місцем розвитку своїх педагогічних талантів, компетентностей і лідерських якостей. Заслуга Єлизавети Милорадович у цих процесах проявилась у підтримці саме жіночої освіти українською мовою та підготовці для вітчизняного суспільства майбутніх учителів і вихователів – вітчизняної освітянської еліти.

Значним внеском у розвиток національної освіти стало видання 1861 року на кошт Єлизавети Милорадович посібника, укладеного О. Строніним, «Азбука по методу Золотова для южно-русского края» для навчання дітей української грамоти. Її дарували бідним ученицям і учням. В основу букваря було покладено новаторський звуковий принцип пересувних літер. Навчання грамоти в такий спосіб ставало більш осмисленим і якісним.

О. Кониський завдяки підтримці Єлизавети Милорадович надрукував «Українські прописи» [Из воспоминаний старого полтавца, 1900, с. 150]. Коштом графині було надруковано для дітей «Оповідання з Святого Писання» Стефана Опатовича, які були популярними серед жіночих недільних шкіл.

Полтавська громада і Єлизавета Милорадович влаштовували народні публічні лекції українською мовою при навчальних закладах Полтави. Лекторами була місцева інтелігенція – викладачі гімназій, учениці старших класів жіночих навчальних закладів, члени Полтавської громади та інші. Тематика їх була різноманітною (наприклад: творчість Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, бесіди з фізики, хімії, педагогіки, інформація про державний устрій різних народів, гумор – читання творів Є. Гребінки і Л. Глібова). Д. Пильчиков, читаючи лекції з історії України, подавав її за схемою суцільного історичного процесу: київський, галицький, литовський, польський періоди, доба козаччини тощо [Гніп, 1930, с. 11]. Читання творів українських письменників, відомості з історії України сприяли відродженню національної самосвідомості українців, пробуджували інтерес до минулого, викликали потребу в громадській активності.

Народні читання відбувалися у святкові і вихідні дні з 16:00 до 18:00 при Полтавській чоловічій гімназії. Вхід коштував 3 коп. [Из воспоминаний старого полтавца,

1900, с. 151]. Зібрані кошти передавали на допомогу недільним школам, зокрема і жіночим, бібліотекам Полтавської гімназії і Полтавського жіночого училища, бідним гімназистам і гімназисткам [Гніп, 1930, с. 11].

За підтримки громадівців Єлизавета Милорадович здійснила спробу вперше започаткувати друк у Полтаві україномовної газети «Нива», у якій би особлива увага приділялася проблемам навчання і виховання жінок [Жураковский, 1978, с. 121]. Вона погодилася бути її редакторкою, однак ця ініціатива не була підтримана губернатором, і задум не здійснився [Гніп, 1930, с. 18].

Єлизавета Милорадович була покровителькою (опікункою) Полтавського жіночого єпархіального училища та Полтавської жіночої гімназії, надавала талановитим ученицям засновану нею стипендію, яку назвала «Львівською», на честь покійного чоловіка. На жаль, джерела не зберегли відомостей про її розмір та прізвища стипендіаток.

Від 1878 року й до смерті Єлизавета Милорадович очолювала Полтавське дамське благодійне товариство, була головою його правління і врешті відписала Товариству свою садибу з будинком і значний капітал. Графиня придбала Товариству велику, на 20 десятин, садибу і пожертвувала 6 тис. руб. [К., 1894, с. 70]. Полтавське дамське благодійне товариство мало на меті збирати кошти для поліпшення морального і матеріального стану бідних жителів Полтави. Форми доброчинної допомоги були різними: виділення грошової підтримки, а також надання одягу, харчів та притулку людям, які не мають змоги заробити на це; сприяння пошуку роботи чи заробітку; придбання сировини і збут виробів бідних трударів; піклування і виховання сиріт; надання бідним людям ліків; утримання дитячих ясел тощо [Памятная книга Полтавской губернии на 1913 год, 1913, с. 47–94].

Формування капіталу Полтавського дамського благодійного товариства здійснювалося з внесків його членів. Почесних членок і членів Товариства обирали з-поміж тих, хто відзначився особливими добрими справами на його користь, або зробили одноразові пожертви не менше 100 руб., або ж сплачували щорічно не менше 25 руб. Дійсними членками (виключно дами) були ті, хто сплачував Товариству щорічно 10 руб. Грошові внески могли бути замінені особистою працею. Зокрема, звання дійсного члена надавалося і таким особам, які виявляли бажання взяти на виховання або утримувати за власний кошт кого-небудь із бідних дівчаток або хлопчиків. Для активнішого збору коштів Полтавське дамське благодійне товариство 1981 року вважало за доцільне ставити спектаклі, концерти тощо [Памятная книга Полтавской губернии на 1913 год, 1913, с. 47–94].

1883 року Єлизавета Милорадович запропонувала полтавському земству свій двоповерховий кам'яний будинок для утворення в ньому професійної жіночої школи (хотіла назвати її Львівською – на честь покійного чоловіка Лева) [Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Ф. Х, Оп. 1,

Спр. 17124–17126, Арк. 1], але земство вкотре відмовилося, вважаючи, що створення такої установи не на часі.

Єлизавета Милорадович створила жіноче товариство піклування про дітей-сиріт [Сторожевский, 1882, с. 113], відкрила дитячий будинок для покинутих немовлят-сиріт на своїй дачі в Гожулах під Полтавою [Петренко, 2013, с. 112]. Жінка, яка народила дитину поза шлюбом і боялася сорому і людського осуду, могла залишити там свою дитину анонімно. Спеціальні вихователькі доглядали за дітьми, навчали їх, давали основи ремісничих професій, щоб ці покинуті діти в майбутньому стали повноцінними членами суспільства та могли прогодувати себе.

Єлизавету Милорадович знали як гарну піаністку, вона брала участь у благодійних концертах, що відбувалися в Полтаві [Петренко, 2013, с. 115].

Меценатка допомагала незаможним учням, сплачуючи за їхнє навчання. Велику родину Віктора Лободи, свого соратника – члена Полтавської громади, котрий перебував на засланні, вона утримувала за власний кошт, і допомога була настільки значною, що його дружина, письменниця Стефанія Лобода, змогла виїхати за кордон на лікування [Гніп, 1930, с. 8].

На Різдво в будинку в Полтаві Єлизавета Милорадович влаштовувала ялинку, на яку запрошувала дівчат із притулку, бідних родин та дітей своїх працівників, пригощала їх солодощами і дарувала подарунки. Збереглися спогади Ганни Мороховець (1879–1965), яка брала участь у цій акції Єлизавети Милорадович. Для дівчини ця подія залишилася найяскравішими спогадами з її життя [Петренко, 2017].

Єлизавета Милорадович надихала інших жінок, демонструючи приклади активності, ініціативності, патріотизму і національної свідомості.

Висновки

У контексті своєї епохи Єлизавета Милорадович постає як незалежна і вільна, вольова особистість. Її постать – приклад активної громадської позиції. Вона власними конкретними справами засвідчила, що здатна боротися за права і прагнення жінок, використовуючи для цього всі доступні ресурси. Графиня була щедрою фундаторкою української освіти і культури в Полтаві, відважно просувала ідею незалежної України і відродження гетьманства у другій половині XIX століття. Свідома українка, вона вирізнялася відкритою опозиційністю до імперії, ініціативністю, лідерськими якостями, нонконформізмом (і в одязі, і у вчинках, нетипових для жінок того часу).

Справжня подвижниця, вона не шкодувала сил і коштів на громадські жіночі проєкти. Сучасники свідчили, що жодного доброчинного заходу в Полтаві не від-

бувалося без її активної участі. Особливою була її відданість справі освіти дівчат і жінок. Характерно, що меценатство Єлизавети Милорадович мало виразну національну основу – жінка послідовно розвивала саме українське шкільництво та підтримувала вітчизняні культурні проєкти. Гасло Єлизавети Скоропадської-Милорадович, якому вона не зрадила до кінця днів, було: «І в найгіршому знайти краще і бути корисною» [Половнікова, 2002, с. 69].

Джерела та література

Джерела

Вахнянин, А. (1908). *Спомини з життя.* Львів: З печатної В. А. Шийковського.

Дудко, В. (1998). Полтавська громада початку 1860-х років у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського. *Київська старовина*, (2), 155–178.

Граховецький, Д. З денника Єлизавети Іванівни Милорадович (1851–1854 рр.) [стаття] надруковано на машинці [2 варіанти та фотокартка]. (1928). Ф. Х «Всеукраїнська Академія наук (ВУАН) (1918–1933). Архів і колекція документів XVI–XX ст.» (Оп. 1, Спр. 17124–17126, Арк. 10), Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Київ, Україна.

К. [Кониський, О.]. (1894). Єлизавета Іванівна Милорадовичка. *Зоря*, (3), 70.

К. [Кониський, О.]. (1900). Из воспоминаний старого полтавца. *Киевская старина*, (1), 149–152.

К-ій [Кониський, О.]. (1862). О женском образовании вообще и о Полтавской женской гимназии. *Черниговский листок*, (15), 115–117; (16), 122–124.

Конисский, А. (1861). Из Полтавы. *Черниговский листок*, (2), 12–13.

Кониський, О. (1894). Дмитро Пильчиков. *Зоря*, (4), 32–33.

Мусоргский, М. П. (1981). *Письма.* Москва.

Памятная книга Полтавской губернии на 1913 год. (1913). Полтава.

Переходовец, О. (1862). З Полтави. *Основа*, (2), 52–54.

Половнікова, С. О. (Упоряд.). (2002). *«До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є. І. Милорадович до Г. О. Милорадовича (1861–1865 рр.).* Чернігів.

Пчолка, О. (1888). Біографічные заметки. *Зоря*, (1), 16–17.

Сторожевский, Н. К. (ост.). (1882). Справочно-адресная книга г. Полтавы. Полтава.

Тирса. (1861). Чабан. *Основа*, (Ноябрь–Декабрь), 44–48.

Хропаль. (1890). С Полтави 15 (27) марця р. 1890. [Похорон Єлизавети Іванівни Милорадовички]. *Правда,* (4), 57–58.

Nouvelles de Russie. (1862). *L'indépendante Belge*, (56), 2. https://uurl.kbr.be/1059367

Наукові публікації

Бурдейний, А., & Лісняк, О. (2010). Єлизавета Милорадович – фундатор наукового товариства імені Шевченка. *Вісник Львівського університету. Серія «Філологічна»*, (43), 65–67.

Гніп, М. (1930). *Громадський рух 1860 рр. Полтавська громада. Кн. І*. Харків.

Граховецкий, Д. (1928). Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860–1962). *Україна*, (IV), 51–78.

Грушевський, М. (1900). Дотеперішній розвій Наукового товариства імені Шевченка. *Хроніка наукового товариства імені Шевченка*, (1), 3–19.

Д-ко, Д. (1925). Єлизавета Іванівна з Скоропадських Милорадович (До 35-х роковин її смерті). *Хліборобська Україна*, (5), 284–288.

Дорошенко, Д. (1983). Єлисавета Скоропадська-Милорадович. *За всенаціональну єдність*, (II), 125–130.

Жураковский, Г. Е. (1978). *Из истории просвещения в дореволюционной России*. Москва.

Коцегуб, Ю. М. (2022). *Маловідома Новосанжарщина*. Полтава.

Петренко, І. М. (2013). *Єлизавета Милорадович (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі*. Полтава.

Петренко, І. М. (2014). Роль Єлизавети Милорадович (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*, (15), 58–71.

Петренко, І. М. (2013). Участь Єлизавети Милорадович у діяльності полтавської громади (60-ті роки XIX ст.). *Гілея*, (71), 101–108.

Полонська-Василенко, Н. (1969). *Видатні жінки України.* Вінніпег-Мюнхен.

Смоляр, Л. (1998). Участь жіноцтва в діяльності громад. *Сучасність*, (9), 76–90.

Струтинська, М. Єлизавета Скоропадська-Милорадович. *Наше життя*, (5), 3.

Студинський, К. (1928). До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1873. *Україна*, (2), 37.

Філіпович, В. (2010). Життєвий шлях та культурно-просвітницька діяльність Єлизавети Милорадович. *Педагогічні науки: Збірник наукових праць,* (1), 131–136.

Інші публікації

Петренко, І. (2017, Січень 20). Дім Єлизавети Милорадович у Полтаві. *Новини Полтави.* https://topnews.pl.ua/other/2017/01/20/82246.html

Половнікова, С. (2006). Волелюбна пані Милорадович. *Жінка*, (1), 14.

Ротач, П. (1993, Березень 16). «Спасибі, мамо, спасибі навіки!». *Демократична Полтавщина*, 2.

Аделаїда Жекуліна

(1866–1950)

Організаторка жіночої освіти

Катерина Кобченко, Наталія Блохіна

Ім'я Аделаїди Жекуліної – організаторки жіночої освіти в Києві на початку XX століття годі назвати невідомим. Проте пам'ять про неї в Україні обмежена періодом її праці як засновниці кількох навчальних закладів різного рівня в 1902–1919 роках, насамперед жіночої гімназії та Вечірніх вищих жіночих курсів. Водночас у російській історіографії А. Жекуліна відома переважно в її пізнішій ролі діячки педагогічного руху російської еміграції, якою вона була впродовж трьох десятиліть, від початку 1920-х років до своєї смерті 1950 року[1].

До Києва Аделаїда Володимирівна потрапила в зрілому віці, сформованою особистістю, але без значного досвіду публічної діяльності. Однак упродовж короткого часу вона зробила вагомий внесок у розвиток жіночої освіти в Києві й стала помітною постаттю в інтелектуальному житті міста. Спадщиною освітянки в сучасному Києві є будівля заснованих нею гімназії та Вечірніх вищих жіночих курсів, у якій

1 Останній факт зумовив те, що А. Жекуліна, попри її помітну роль в освітній історії Києва, не увійшла до національної традиції української педагогіки, знаковими жіночими постатями якої є насамперед Христина Алчевська та Софія Русова.

нині функціонує середня загальноосвітня школа № 138, де зберігають пам'ять про попередню історію цього закладу.

Важливо, що росіянка Аделаїда Жекуліна як людина ліберальних поглядів та широкого світогляду, щиро віддана справі освіти, була лояльною до українського питання: на заснованих нею Вечірніх вищих жіночих курсах працював проф. Володимир Перетц, який разом з його учнями й ученицями студіював давню українську літературу. Відомо також, що 1917 року А. Жекуліна надала приміщення очолюваної нею жіночої гімназії та Жіночих курсів на вул. Львівській, 27 для роботи Першої української гімназії в Києві, а сама вона була відкритою до співпраці з українськими урядами.

Тому дослідження діяльності київської освітянки Аделаїди Жекуліної є вивченням переплетеної історії України (англ. – entangled history), до якої доклалися представниці різних націй і культур, а у випадку Аделаїди Жекуліної йдеться про потужний інтелектуальний внесок. Основну увагу в цій розвідці приділено праці Аделаїди Жекуліної як організаторки жіночої освіти в місті Києві, тримаючи в полі зору її цілісну особистість на різних етапах її життєвого шляху.

Стан досліджень та джерела

Діяльність Аделаїди Жекуліної досі залишалася в Україні недостатньо вивченою. Найбільш ґрунтовний огляд історії жіночої гімназії під орудою Аделаїди Володимирівни здійснив києвознавець Михайло Кальницький, який вивчав й інші провідні київські гімназії, чоловічі та жіночі [Кальницкий, 2014, с. 251–260]. До історії іншого заснованого Жекуліною навчального закладу – Вечірніх вищих жіночих курсів – зверталася Катерина Кобченко у своїй студії з історії Київських ВЖК, проте вона обмежилася лише порівнянням окремих аспектів діяльності двох освітніх установ [Кобченко, 2007].

Натомість у російській історіографії постаті Аделаїди Жекуліної приділено значно більше уваги, зокрема у статтях, спеціально присвячених її біографії та педагогічно-організаційний праці [Волошина, 2020; Копршивова, 2018; Серапионова, 2022]. Однак у фокусі цих студій насамперед еміграційний період життя Аделаїди Жекуліної в Празі у 1920–1940 роках [Волошина, 2010, 2013; Добушева, 2008; Нансеновские чтения: Русская школа за рубежом, 2016; Серапионова, 1995; Шевченко, 2017)[2].

2 Це зумовлено як безпосереднім інтересом до еміграційної проблематики, доступністю джерел т. зв. російського Празького архіву, так і значенням спадщини «російського Оксфорду», як прийнято означувати інтелектуальний осередок російської еміграції в міжвоєнній Празі.

Це дослідження зосереджене на київському періоді діяльності Аделаїди Жекуліної. Основу цієї розвідки становлять архівні документи, насамперед фонди 150-й та 151-й Державного архіву міста Києва, що містять документи з історії жіночої гімназії А. Жекуліної. Водночас матеріали щодо діяльності Вечірніх ВЖК А. Жекуліної практично не збереглися як цілісний комплекс джерел і представлені лише окремими документами у складі зазначених фондів. Тому історія курсів реконструюється переважно на основі друкованих матеріалів: оглядах діяльності, річних звітах та інших виданнях курсів, опублікованих упродовж 1911–1915 років. Окремі документи з історії створення навчальних закладів, насамперед офіційне листування А. Жекуліної щодо цього з керівництвом навчального відомства, міститься у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві.

Суттєвими доповненнями до названих джерел є тогочасні довідкові видання загального характеру, як-от «Памятная книжка Киевского учебного округа» за різні роки, а також «Календарь. Справочная и адресная книга г. Киева», які містять дані не лише про навчальні заклади, створені А. Жекуліною, а і про її громадську працю у складі інших інституцій.

Важливим свідченням про Аделаїду Жекуліну як організаторку освіти є доповідь її сучасниці, лікарки і громадської діячки Віри Клячкіної, виголошена нею на Першому всеросійському жіночому з'їзді у грудні 1908 року [Клячкина, 1909]. Нечисленними, але цінними джерелами цієї розвідки стали згадки про А. Жекуліну та керовані нею навчальні заклади в спогадах її сучасниць і сучасників, насамперед викладачки курсів Наталії Полонської-Василенко [Полонська-Василенко, 2011], або публікація, присвячена професору Володимиру Перетцу та його учням – викладачам Жекулінських курсів та гімназії [Робинсон, 2022].

Біографічний нарис

Біографія Аделаїди Жекуліної логічно поділяється на три великі періоди, одним із яких є київський[3]. Найкоротший у часі, він став вирішальним для становлення та визнання Аделаїди Жекуліної як організаторки освіти, педагогині та громадської діячки.

Аделаїда Євреїнова з'явилася на світ 5 (17) січня 1866 року на Курщині дев'ятою дитиною в родині. Дівчинка майже одразу втратила матір, яка померла невдовзі піс-

3 Доступна інформація про початковий етап життя Аделаїди Євреїнової (дівоче прізвище Жекуліної) є вторинною – доводиться покладатися на дані з розвідок інших, зокрема і російських дослідників, які є уривчастими й часом суперечливими. Тому наводимо тут лише ті дані, які видаються найбільш достовірними і логічними.

ля пологів, ставши вочевидь, за тодішнім означенням, «жертвою багатоплідності» (рос. – многоплодия). Однак Аделаїді пощастило: опіку над нею взяли її заможна і бездітна тітка Орєшкова з чоловіком. Вони оточили небогу турботою і дали їй добру освіту, доступну на той час для жінок. Це означало насамперед володіння кількома іноземними мовами завдяки боннам зі Швейцарії, гувернанткам із Великої Британії та Франції і мандрівкам Європою разом із прийомною родиною [Серапионова, 2022]. Майбутня педагогиня закінчила жіночу гімназію Е. М. Гедда у Санкт-Петербурзі [Горинов-мл., б. д.], отримавши звання домашньої вчительки [Кальницкий, 2014, с. 251]. Це звання дівчата здобували в результаті успішного закінчення XVIII, педагогічного класу жіночих гімназій, і воно надавало їм право вчителювати в початковій і середній школі. Також є свідчення, що у 1882–1883 роках Аделаїда Володимирівна навчалася на історико-філологічному відділенні Санкт-Петербурзьких (Бестужевських) вищих жіночих курсів [Горинов-мл., б. д.). Причиною припинення нею навчання, ймовірно, став початок сімейного життя.

Рано вийшовши заміж за Сергія Жекуліна, поміщика й очільника місцевого дворянства в Суджацькому повіті Курської губернії, Аделаїда Володимирівна певний час працювала вчителькою в сільській школі, збудованій її чоловіком. Проте найбільш ґрунтовною педагогічною практикою, поза сумнівом, стало для неї виховання власних дітей – шістьох дівчат і трьох хлопців, які народилися впродовж 1884–1998 років [Кальницкий, 2014, с. 251][4].

Наприкінці 1890-х років родина переїхала до Києва, де статський радник Сергій Жекулін отримав посаду старшого чиновника з особливих доручень при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторові Михайлові Драгомирові, однак невдовзі віддав перевагу громадській роботі [Кальницкий, 2014, с. 252]. Аделаїда Володимирівна в цей час присвятила себе організаційно-педагогічній праці, для якої велике місто пропонувало нові можливості.

Смерть чоловіка 1906 року не зупинила Аделаїду Жекуліну, 40-річну вдову, в її праці на ниві жіночої освіти. І якщо власне педагогічного досвіду їй не бракувало, то питання керівництва навчальними закладами різного рівня, або, сучасною мовою, менеджмент у галузі освіти, був для неї новим завданням і певним викликом. Однак на цій ниві Аделаїда Володимирівна не лише знайшла себе і досягла неабиякого успіху, але й принесла значну користь суспільству, ставши важливою постаттю в освітньому житті Києва початку XX століття, про що йтиметься нижче.

4 За іншими даними, загальна кількість народжених нею дітей становила 12, але двоє дівчат-близнючок померли немовлятами [Копршивова, 2018, с. 100]. Станом на кінець 1916 р. дітей, на той час вже дорослих, значилося восьмеро, серед них двоє синів [ДАК, Ф. 151, Оп. 1, Спр. 18, Арк. 4], адже одного з її синів було поховано на Аскольдовій могилі в Києві у червні 1916 р. [Повідомлення Жекуліної про похорон її сина Сергія. Кіевлянинъ. (1916). (179), с. 1].

Фото 2.1. Аделаїда Жекуліна

Останній період життя Аделаїди Жекуліної був позначений вимушеною еміграцією: після захоплення Києва 1919 року більшовиками ім'я освітянки було внесене до «розстрільних» списків, а її 19-річного сина Гліба, який не встиг покинути місто, взяли в заручники і разом з іншими гімназистами розстріляли на шкільному подвір'ї. Тому втеча з Києва стала для освітянки єдино можливим способом порятунку. Шлях до еміграції пролягав одним із традиційних для білоемігрантів маршрутів через Крим, а звідти – морем до Константинополя, де А. Жекуліна 1920 року одразу взялася за звичну для себе справу організації шкільної освіти. Вона стала співорганізаторкою гімназії для дітей біженців, фінансованої міжнародними установами [Копршивова, 2018, с. 102] і незабаром перенесеної до Чехословаччини, куди переїхала і сама Аделаїда Володимирівна.

У Празі, яка завдяки сприятливій політиці уряду країни й особисто президента Томаша Масарика стала важливим інтелектуальним осередком як української, так і російської еміграції, почався новий тривалий етап біографії освітянки у вигнанні: «Коли вона приїхала до Праги, їй було 56 років, а коли залишала цю країну – 83 роки» [Копршивова, 2018, с. 97]. Поступово навколо А. Жекуліної зібралася значна частина її великої родини – більшість її дітей, онуків та небожів.

За кордоном, у «російському Оксфорді», у Празі, Аделаїда Володимирівна продовжила опікуватися питаннями освіти, зробивши вагомий внесок в організацію національної школи для дітей російських емігрантів, хоча власне викладанням вона вже не займалася. Завдяки своєму досвіду та невтомній праці «бабця Жекуліна», як її називали в середовищі емігрантів за поважний вік, статус «родоначальниці великого сімейного клану» та опіку над дітьми емігрантів, стала важливою постаттю і мала значний авторитет у російській громаді Праги. А. Жекуліна стала співорганізаторкою та активною учасницею педагогічних з'їздів російських емігрантів у різних містах Європи, вивчала педагогічні підходи в інших країнах, публікуючи їхні огляди в журналі «Русская школа за рубежем» [Жекулина, 1923, 1924], членкою редколегії

якого вона була. Аделаїда Володимирівна була співробітницею російського Педагогічного бюра в Празі і ще цілого ряду установ та інституцій[5], а, починаючи з 1935 року, упродовж майже 10 років опікувалася створенням дитячих колоній (літніх таборів), названих на її честь «жекулінськими».

Останній рік свого життя Аделаїда Володимирівна провела в Бельгії під опікою дочки Віри, до якої переїхала 1949 року. Померла А. Жекуліна 25 лютого 1950 року у Брюсселі, де її і поховано. Більшість нащадків великої родини Жекуліних-Євреїнових після Другої світової війни перебралися до Америки.

Діяльність в інтересах жіноцтва

Праця Аделаїди Жекуліної з організації жіночих навчальних закладів різного рівня стала відповіддю на вимоги часу, коли проблема доступу жінок до освіти, насамперед вищої, досягла апогею, але можливості для неї в межах російської імперії були вкрай обмеженими: влада опиралася допуску жінок до університетів, водночас стримувала і створення Вищих жіночих курсів – приватних університетів для жінок. За умов браку громадсько-політичних свобод у Російській імперії питання вищої освіти ставало єдино можливою легальною формою боротьби за права жінок, а відтак тривалий час залишалося головною вимогою жіночого руху. Єдиними ВЖК, які не було закрито наприкінці XIX століття, залишалися Санкт-Петербурзькі (Бестужевські) курси. У цей же час у Санкт-Петербурзі почав діяти також державний Жіночий медичний інститут, вступ до якого був надзвичайно складним через величезну кількість охочих. До початку XX століття це були єдині вищі школи для жінок у межах Російської імперії. На теренах Наддніпрянської України у XIX столітті діяли Київські вищі жіночі курси, проте вони змогли проіснувати лише 11 років (1878–1889)[6], відчувши на собі всі зиґзаґи загалом несприятливої для них державної політики. Альтернативним шляхом отримання вищої освіти був виїзд за кордон, й уродженки України становили помітну частку серед студенток із Російської імперії в країнах Європи, однак цей шлях був пов'язаний зі значними витратами, тому доступним не для всіх.

5 Більше про діяльність А. Жекуліної в еміграції див. у зазначених тут працях російських і чеських авторів.

6 Упродовж цього часу їх відвідували 1 097 осіб, із яких лише приблизно третина пройшли повний, чотирирічний курс навчання і тільки майже чверть склали випускні іспити й отримали атестати, бо дозволити собі платне навчання, не забезпечене спеціальними правами, могли далеко не всі жінки. Див.: [Кобченко, К. А. (2007). Жіночий університет Святої Ольги, с. 65].

Ситуація почала змінюватися на початку XX століття, а надто – після 1905 року, коли в університетських містах Російської імперії поступово виникли приватні Вищі жіночі курси. У Наддніпрянській Україні впродовж першого десятиліття XX століття ВЖК відкрилися в Києві, Одесі та Харкові[7], при цьому в Києві, поряд із відновленими Київськими ВЖК, почали діяти також Вечірні вищі жіночі курси, засновані А. Жекуліною. 1916 року було започатковано також ВЖК у Катеринославі. Наступним етапом змагання за вищу жіночу освіту стало здобуття прав для випускниць, наданих відповідним законом і визначених спеціальними правилами наприкінці 1911 року: випускницям вищих жіночих курсів надавалося право складати іспити на диплом в університетських екзаменаційних комісіях, а надалі і здобувати вчені ступені та посідати відповідні посади у вищій школі [Одобренный Государственным Советом, 1914]. Попри деякі особливості його реалізації, цей крок був остаточним визнанням права жінок на вищу освіту і наукову працю і став підсумком насамперед успішної діяльності самих вищих жіночих курсів. Водночас жінки отримували змогу складати учительські іспити і відтак – право вчителювати на всіх рівнях початкової та середньої школи.

Хоча середня освіта жінок розвивалася з дещо меншими складнощами, вона теж зазнавала обмежень порівняно з чоловічою: програми жіночих гімназій були меншими за обсягом. Тому для отримання атестату зрілості, необхідного для пізнішого складання іспитів на університетський диплом, жінки мусили витримати додаткові іспити з курсу чоловічих гімназій: із математики, природничих наук та латинської мови. Жіноча середня школа, крім того, зберігала елементи становості – в існуванні Інститутів шляхетних дівчат, а також єпархіальних училищ для дочок священників. Гімназії, які створювалися з 1870-х років, були відкритими для всіх станів, проте ініціатива держави у їх створенні завжди залишалася обмеженою порівняно з чоловічим шкільництвом, тому, як і у випадку вищої школи, вирішальна роль тут належала ініціативі окремих осіб: першу приватну жіночу гімназію було відкрито в Києві вже 1878 року[8]. На початку XX століття в Києві діяла лише одна жіноча гімназія Міністерства народної освіти (1909 р. названа Гімназією Св. княгині Ольги) та дві «Маріїнські» – гімназії Відомства імператриці Марії, решта 28 середньо-освітніх закладів (жіночих гімназій та трьох комерційних училищ, зокрема і два змішані – спільні для дівчат та хлопців) були приватними [Клячкина, 1909, с. 615]. Водночас 26 із цих закладів були створені впродовж 1900–1908 років, переважно – жінками-засновницями; у них навчалися понад 60 відсотків київських дівчат, які отримували

7 Особливістю вищої медичної освіти жінок було створення Жіночих медичних інститутів у Києві та Харкові, які діяли як самостійні, окремі від Вищих жіночих курсів навчальні заклади.

8 Її засновницею була педагогиня Віра Ващенко-Захарченко, після якої гімназію очолила випускниця Київських ВЖК Олександра Дучинська.

середню освіту [Клячкина, 1909, с. 615]. Серед них гімназія, яку заснувала Аделаїда Жекуліна, посідала особливе місце.

Першими навчальними закладами, які відкрила Аделаїда Володимирівна, були **початкові школи:** 1902 року вона організувала чоловічу чотирикласну школу другого розряду з підготовчим класом, а наступного року – таку саму жіночу школу [Кальницкий, 2014, с. 252]. Однак уже 1905 року А. Жекуліна вдалася до змін, закривши чоловічу школу, а жіночу перетворивши на гімназію, у якій спершу відкрила підготовчий та два молодші класи. 1906 року гімназія переїхала в орендоване приміщення на вул. Ярославів Вал, 36 [Кальницкий, 2014, с. 252–253].

Зміна підходів свідчить, що Аделаїда Володимирівна добре зорієнтувалась у потребах навчальної сфери, відчувши, що саме жіноча освіта була на той час слабкою, а відтак – найбільш перспективною ланкою, і що настав слушний час діяти. Вочевидь прагматичні міркування освітньої менеджерки вдало поєдналися в А. Жекуліній з бажанням підтримати навчальні інтереси жінок. Це вміння гнучко реагувати на суспільні запити і пропонувати власні ефективні відповіді на них освітянка ще неодноразово проявить у майбутньому. Її зусилля мали місце на тлі здобутків революції 1905 року, яка принесла суспільству Російської імперії, а відтак і Наддніпрянської України, довгоочікувані, хоч і обмежені, політичні і громадянські свободи та з новою силою актуалізувала проблему освітніх прав та можливостей для жінок.

Ці нові можливості Аделаїда Жекуліна використала повною мірою, заснувавши восени 1905 року не лише гімназію, а і Вечірні вищі жіночі курси. Мабуть, вже тоді в неї виник задум створити пов'язану між собою структуру виховних і навчальних закладів для дівчат та жінок – «від дитячого садка, підготовчих класів та гімназії до вечірніх курсів» [Копршивова, 2018, с. 100], який вона на ділі планомірно реалізовувала.

У Державному архіві міста Києва зберігається листування між Аделаїдою Жекуліною та попечителем Київського навчального округу Петром Зіловим щодо її клопотання про відкриття **приватної 8-класної жіночої гімназії** з правом викладання за програмою чоловічих гімназій, яке тривало з квітня до грудня 1905 року. Петро Зілов покликався на відповідь міністра народної освіти, у якій зазначено, що дозвіл на відкриття подібного навчального закладу можливий лише у «законодавчому порядку, проте давати хід справі немає достатніх підстав, зважаючи на майбутні реформи жіночих навчальних закладів» [ДАК, Ф. 151, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 2]. Натомість Аделаїді Жекуліній було запропоновано відкрити жіночу гімназію за типовою для неї програмою, на що вона спочатку не погодилася та продовжувала методично та наполегливо писати листи-клопотання до Міністерства народної освіти, чим створила певний прецедент та звернула на себе увагу не тільки очільників освіти, а і колег-освітян з інших губерній.

У жовтні 1905 року з'явився наказ по Київському навчальному округу № 23192 про те, що «дружина статського радника Жекуліна… затверджена на посаді керівниці утримуваної нею в м. Києві жіночої гімназії, відповідно до рішення та обрання Опікунської ради зазначеної гімназії» [Циркуляр по Киевскому учебному округу, 1905, с. 684]. А вже 17 грудня 1905 року імператор Микола II надав дозвіл гімназії Жекуліної на «викладання за програмою чоловічих гімназій з правом для тих дівчат, які закінчать повний її курс, вступати без іспитів до Жіночого медичного інституту та інших вищих жіночих освітніх закладів, рівно як і право на отримання звання домашньої вчительки шляхом складання скороченого спеціального іспиту нарівні з випускниками чоловічих гімназій» [ДАК, Ф. 151, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 4]. Для дівчат, які прагнули за допомогою освіти торувати свій життєвий та професійний шлях, це був неабиякий шанс. 1911 року, ще до першого випуску своєї гімназії, Жекуліна передбачливо домоглася від Педагогічної Ради Київських вищих жіночих курсів змін у Положенні про вступ (п. 8), що уможливили навчання не тільки дівчат та жінок, які мали звання домашньої вчительки, а й тих, хто закінчив повний курс за програмою чоловічої гімназії [ДАК, Ф. 151, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 7, 8, 9].

Досвід нового формату жіночої гімназії масово не «прижився» в системі імперської освіти – про такий досвід організації навчання мало писали в тодішній педагогічній пресі. Цікаво, що 1915 року до Аделаїди Жекуліної звертався її колега з Віленського навчального округу з проханням поділитися досвідом, Положенням та програмою її гімназії. На цей лист Жекуліна відповіла, що спеціального Положення навчальний заклад не має, навчальний процес відбувається за програмою чоловічих гімназій відповідно до дозволу Миколи II та що на момент листування відбулося три випуски повного 8-класного курсу гімназії [ДАК, Ф. 151, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 34, 35].

Показово, що в гімназії навчалися три доньки Аделаїди Жекуліної: Наталія (випуск 1913 р.), Ірина (випуск 1914 р., срібна медаль), Віра (випуск 1915 р.) [ДАК, Ф. 151, Оп. 1, Спр. 72, 83, 98].

Перший випуск VIII класу відбувся 1912/1913 навчального року [ДАК, Ф. 151, Оп. 1, Спр. 72]. 1914 року VIII клас гімназії закінчили 17 учениць (4 золоті, 2 срібні медалі) 1915 року – 21 учениця (7 срібних медалей), 1916-го – 24 учениці (3 золоті та 1 срібна медаль) [ДАК, Ф. 151, Оп. 1, Спр. 83, 98, 99]. Відповідно до відомостей про плани на подальшу освіту продовжити навчання планувала більша частина випускниць, і у 1914–1916 роках розподіл обраних спеціалізацій був такий (див. табл.):

Таблиця

Рік випуску	Загальна кількість випускниць	Кількість тих, хто планує вступати	Історико-філологічне відділення ВЖК	Фізико-математичне відділення ВЖК	Медичне відділення	Юридичне відділення	Академія мистецтв	Археологія	Консерваторія	Комерційний інститут
1914	17	16	7	1	3	5	0	0	0	0
1915	21	19	4	3	9	0	1	1	1	0
1916	24	21	8	1	6	1	0	0	3	2

Більшу частину учениць гімназії становили дівчата юдейського віросповідання (приблизно ¾). Наприклад, склад учениць VIII класу 1913/1914 навчального року був таким: православні – 3 особи, римо-католички – 2 особи, юдейки – 12 осіб. Однією з категорій єврейського населення, яке мало право на проживання в місті Києві, що в 1905–1917 роках входив до смуги осілості, були родини, чиї діти здобували середню освіту в київських навчальних закладах. Також на це впливали квоти на вступ осіб юдейського віросповідання до вищих навчальних закладів Російської імперії, а успішне закінчення повного курсу гімназії Жекуліної давало дівчатам додаткову можливість вступу на обрані спеціальності.

Різноманітним був і становий склад учениць: дворянки, міщанки, доньки купців, лікарів, адвокатів тощо. 1914 року атестат зрілості та золоту медаль отримала Віра

Фото 2.2. Будівля гімназії Аделаїди Жекуліної. Бл. 1912 р.

Конопуд-Карпінська (1896 р. н.), яка походила із селянської родини [ДАК, Ф. 151, Оп. 1, Спр. 72, Арк. 78]. У класі було не більше 25 учениць, плата за навчання становила 250 рублів на рік. Дисципліни, які входили до гімназіальної програми та з яких учениці складали іспити: Закон Божий, російська мова та словесність, правознавство, латинська мова, математика, фізика, космографія, історія, географія, англійська, німецька та французька мови [ДАК, Ф. 151, Оп. 1, Спр. 72, Арк. 82]. Середній вік випускниць становив 17–20 років.

Фото 2.3. Оригінальні елементи внутрішнього оздоблення будівлі СЗШ № 138 – колишньої гімназії Жекуліної

Певні труднощі у 1914–1915 роках виникали у викладанні латинської мови (часта зміна або відсутність вчителів, недостатня кількість годин практики перекладу). Так, у пояснювальному листі Голови Педагогічної ради Олександра Семеновського до Управління київського навчального округу зазначалося, що основним недоліком письмової частини випускного іспиту була відсутність літературної обробки перекладу, що пояснюється недостатньою практикою цієї форми роботи у VII та VIII класах [ДАК, Ф. 151, Оп. 1, Спр. 83, Арк. 96]. У пояснювальному листі 1914 року невисокий рівень знань мови частиною випускниць відзначив і вчитель латини Костянтин Трюто, пояснивши це браком уроків мови протягом кількох місяців наприкінці навчання у VII класі [ДАК, Ф. 151, Оп. 1, Спр. 83, Арк. 94].

У пояснювальному листі гімназіальної комісії щодо екзаменаційних оцінок випускного класу за 1915 рік наведено цікавий факт: учениці Віра Жекуліна та Олександра Румянцева, чиї письмові роботи з російської мови виявилися заслабкими за змістом та способом викладу думок, були підтримані викладачами «з розумною поблажливістю в оцінюванні». Пояснювалося це «винятковістю пережитого моменту, а також палким і щирим бажанням учениць присвятити себе діяльності сестер милосердя». З цього документу дізнаємося, що при гімназії 1914/1915 навчального року діяв лазарет, у якому Олександра та Віра працювали у вільний від навчання час [ДАК, Ф. 151, Оп. 1, Спр. 98, Арк. 116].

У грудні 1913 року при гімназії було відкрито перші курси ритмічної пластики, в основу яких було покладено комплекс ритмічного виховання Жака Далькроза. Відповідно до теорії Далькроза ритмічні вправи мають вплив на психобіологічний стан людини, а саме – стимулюють творчу фантазію, зміцнюють пам'ять, тренують увагу та здатність зосереджуватися. Усе це відповідало прогресивному баченню розвитку особистості, яке провадила в стінах своєї гімназії Аделаїда Жекуліна.

Лікарка Віра Клячкіна у вже згаданому виступі під час Першого всеросійського жіночого з'їзду 1908 року [Клячкіна, 2009, с. 616] зазначила, що тільки 4 київські жіночі гімназії на той момент мали власні приміщення, а через велику кількість здобувачок освіти класи були переповнені, і що лише в деяких навчальних закладах приділялося досить уваги мистецькому та фізичному розвитку учениць, організовували екскурсії та навчальні поїздки. Висновки були зроблені нею на основі відомостей, наданих 22-ма із 28-ми приватних навчальних закладів Києва.

У контексті виступу Клячкіної з усіх наведених нею недоліків приватних навчальних закладів гімназії Жекуліної стосувався лише брак власного приміщення, хоча Аделаїда Володимирівна мала намір викупити земельну ділянку на тодішній вулиці Львівській, проте отримала відмову від міської думи. Натомість ділянку було надано в тривалу оренду. У 1911–1912 роках за проєктом архітектора Василя Осьмака було споруджено будівлю гімназії, однак повністю будівництво було завершене 1913 року під орудою архітектора Миколи Якушевського. І вже 7 липня 1912 року Жекуліна надіслала лист до канцелярії попечителя Київського навчального округу про те, що у 1912/1913 навчальному році гімназія працюватиме за новою адресою: вул. Львівська, 27, у власному приміщенні9 [ДАК, Ф. 151, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 13]. За вимогами «Програми необхідних приміщень», затвердженої міністром народної освіти 20 листопада 1913 року [ДАК, Ф. 151, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 27], будівля гімназії Жекуліної мала гімнастичну залу, актову залу на 400 місць, 15 класних кімнат, фізичний кабінет та кімнату для приладів, кабінет для малювання з верхнім освітленням, а у цокольному приміщенні розміщувалися побутові кімнати для помічних служб, також було виділено кімнати для дитсадка та помешкань персоналу, у дворі обладнані ігровий майданчик, тенісний корт та невеликий затишний сад [Кальницкий, 2014, с. 256–257]. Родина Жекуліних також оселилась у приміщенні гімназії. Нині в будівлі середньої загальноосвітньої школи № 138 можна побачити лише фрагменти інтер'єрних рішень будівлі часів Аделаїди Жекуліної, з певними змінами зберігся фасад гімназії.

Переїзд до нової та просторої будівлі дав змогу збільшити кількість учениць – 1913 року в гімназії навчалося 286 дівчат. Ретельно добиралися педагоги гімназії. Серед знаних вчителів Микола Стороженко, голова Педагогічної ради (1907–1908), ви-

9 Нині – вул. Січових Стрільців, 27.

кладач історії, автор численних документальних праць з історії України XVII–XVIII століть Олексій Поспішиль, приват-доцент Університету Св. Володимира, з 1909 року викладав у гімназії Жекуліної латинську мову та був наступним головою Педагогічної ради. Аделаїда Жекуліна викладала в початковій школі французьку мову, а для старших учениць намагалися запрошувати носіїв мови, як-от Жанну-Франциску Топурідзе (урод. Сайлле). Філософську пропедевтику в різні роки викладали Олександр Броніславович Селіханович та Сергій Олексійович Гіляров – історик, музеєзнавець та мистецтвознавець. Історію та російську мову викладала Ольга Штейнберг (Орлова), яка також мала викладацьку практику в Катеринінській лютеранській гімназії.

З березня 1917 року у приміщенні гімназії Жекуліної в другу зміну (15:00–19:00) діяла Перша українська гімназія імені Тараса Шевченка (Хроніка, 1917, (2), с. 113–115). Вона була організована Товариством шкільної освіти в Україні, а на її відкритті 18 (31) березня 1917 року перед першими 70 учнями виступив Михайло Грушевський [Кальницкий, 2014, с. 258]. У 1919–1920 роках у частині приміщень гімназії діяло Товариство споживачів Київського районного Союзу кооперативів «Споживач» [ДАК, Ф. 151, Оп. 1, Спр. 201].

Важливою для розуміння освітньої політики та ставлення до своєї справи Аделаїди Жекуліної є рукописна чернетка «Доповідної записки про історію виникнення гімназії» для подання до Київського губкому, у якій вона, користуючись риторикою «нового часу» (клас-ячейка, клуб, нова школа, трудове навчання), намагалася максимально зберегти та подовжити життя гімназії[10]. Апелюючи до досвіду московських гімназій (Хвостової, Савіцької та ін.), які з дозволу місцевої влади змогли зберегти свій статус, Аделаїда Жекуліна від імені Педагогічної ради просила, щоб Київський губком прийняв навчальний заклад «під свою опіку та залишив як зразкову нову школу» [ДАК, Ф. 151, Оп. 1, Спр. 200, Арк. 7–8]. Жекуліна розуміла, що учні молодшої школи, світогляд яких ще формується, легше адаптуються до змін, врешті-решт, вона офірує ними, говорячи, що вони цілком готові до змін у програмах. Натомість Педагогічна рада гімназії просила дозволу не змінювати програму навчання у старших класах та не доповнювати класи новими учнями «іншого виховання», які можуть «зламати» існуючу систему «жекулінського клубу» (термін у документі). У дописі неодноразово акцентується на сталих традиціях гімназії (самостійність учнів, творча праця як основа викладання, соціальність виховання), що «у минулому часто викликало незадоволення консервативно налаштованих батьків», але тепер було на часі [ДАК, Ф. 151, Оп. 1, Спр. 200, Арк. 4]. Проте такі традиції могли стати добрим базисом для «нової школи», – аргументувала засновниця, – до того ж Педагогічна

10 У зазначеному документі немає точної дати, лише позначка «1919–1920 рр.», проставлена Київським державним міським архівом (нині – ДАК) 24.03.1966 р.

рада ухвалила введення до навчальної програми предмета «Трудове навчання», яке цілком відповідало духові часу [ДАК, Ф. 151, Оп. 1, Спр. 200, Арк. 10].

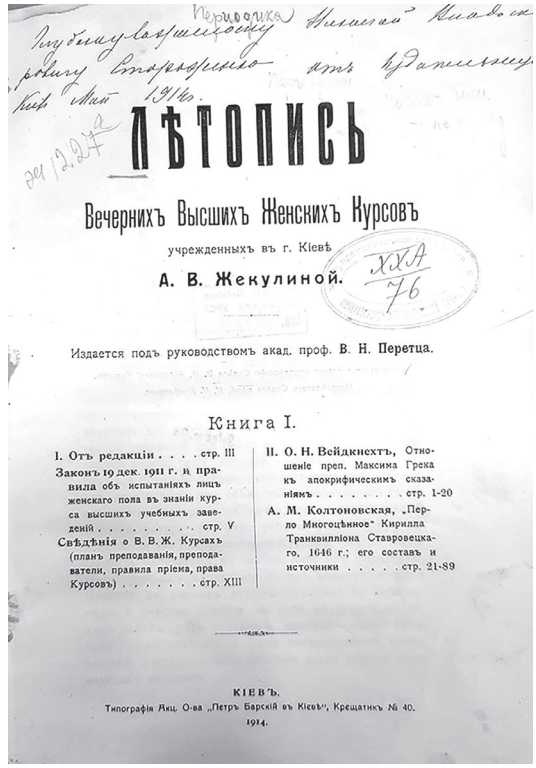
І хоча від 1923 року у приміщенні гімназії почала діяти Трудова школа № 64, сталося це вже без участі Аделаїди Жекуліної, яка мусила рятуватися від репресій більшовицької влади та виїхала з Києва. Михайло Кальницький зазначає, що у 1930-х роках у будівлі Жекулінської гімназії діяла середня школа № 1 імені Тараса Шевченка, за часів Другої світової війни та нацистської окупації – медкомісія з добору киян на примусові роботи до Німеччини, після цього – військовий госпіталь, а згодом – середня школа № 138 [Кальницкий, 2014, с. 260]. Частину бібліотечного фонду гімназії та Вищих вечірніх жіночих курсів А. Жекуліної нині можна знайти в наукових бібліотеках Києва[11].

Дозвіл на відкриття **«Приватних вищих вечірніх жіночих курсів, заснованих А. В. Жекуліною»**, як вони офіційно називалися, надав міністр народної освіти 16 листопада 1905 року [*Киевские Вечерние*…, 1914, с. 1], а вже 5 грудня того ж року курси відкрили двері першим слухачкам [Памятная книжка Киевского учебного округа на 1916/17 учебный год, 1917, с. 796]. Щоправда, вечірні ВЖК були засновані як однорічні, але з очевидною перспективою їх подальшої розбудови: вже 1907 року вони були офіційно перетворені на чотирирічні [*Киевские Вечерние*…, 1914, с. 1]. Засновниця курсів мала щодо них амбітні плани, адже відкривалися Вечірні ВЖК у складі трьох відділень: 1) історико-літературного, 2) природничо-історичного та 3) історико-економічного. Однак вже навесні 1908 року Рада курсів призупинила набір на природничо-історичне відділення, а ще за рік – і на історико-економічне. І хоча цей захід розглядався як тимчасовий, ці два відділення припинили існування назавжди.

Причиною цього було відновлення з 1906 року роботи Київських вищих жіночих курсів, які попередньо діяли у 1878–1889 роках і були засновані колегією професорів Університету Св. Володимира. Новозасновані Київські ВЖК одразу було організовано за взірцем університету, відповідно до його навчальних програм і з трьома відділеннями-факультетами в його складі (історико-філологічним, фізико-математичним, юридичним з економічно-комерційним відділенням, до яких з 1907 року додалося медичне відділення, проте працювало воно автономно). Так Київські ВЖК і структурно, і змістовно формувалися як повноцінний жіночий університет, який мав потужніші за Жекулінські курси можливості розвитку. Останні не могли скласти їм конкуренції, а надто в питаннях природничих наук, навіть попри те, що на них викладали професори Київського політехнічного інституту, і слухачки певний час могли користуватися для занять навчальною базою цієї вищої школи. Те саме стосу-

11 У фондах Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського зберігаються кілька книг із педагогіки та психології зі штампами Приватної жіночої гімназії 2 розряду А. В. Жекуліної.

валося й економічної освіти. Різницю в масштабах обох навчальних закладів підтверджують дані про кількість слухачок: якщо станом на 1 січня 1908 року на Вечірніх ВЖК А. Жекуліної навчалося 196 курсисток, то загальна кількість слухачок чотирьох факультетів Київських ВЖК у той же час дорівнювала 1 670 особам [Кобченко, 2007, с. 134]. Від початку 1914-го до початку 1915 року на Жекулінських курсах навчалося 163 слухачки [Краткий отчет…, 1915, с. 2].

ЛѢТОПИСЬ

Вечернихъ Высшихъ Женскихъ Курсовъ

учрежденныхъ въ г. Кіевѣ

А. В. Жекулиной.

Издается подъ руководствомъ акад. проф. В. Н. Перетца.

Книга I.

I. Отъ редакціи . . . . стр. III
Законъ 10 дек. 1911 г. и правила объ испытаніяхъ лицъ женскаго пола въ знаніи курса высшихъ учебныхъ заведеній . . . . . стр. V
Свѣдѣнія о В. В. Ж. Курсахъ (планъ преподаванія, преподаватели, правила пріема, права Курсовъ) . . . . . стр. XIII

II. О. Н. Вейдкнехтъ, Отношеніе преп. Максима Грека къ апокрифическимъ сказаніямъ . . . . . стр. 1-20
А. М. Колтоновская, „Перло Многоцѣнное" Кирилла Транквилліона Ставровецкаго, 1646 г.; его составъ и источники . . . . . стр. 21-89

КІЕВЪ.
Типографія Акц. О-ва „Петръ Барскій въ Кіевѣ", Крещатикъ № 40.
1914.

Фото 2.4. Титульна сторінка першого числа «Летописи» Вечірніх ВЖК А. Жекуліної. 1914

Тому впродовж 1909–1912 років Вечірні ВЖК працювали вже на основі єдиного історико-літературного відділення (факультету) з двома підвідділами: історичним та слов'яно-російської філології [*Киевские Вечерние…*, 1914, с. 1–2]. Однак курси не лише продовжили роботу, а й посіли власну освітню нішу: від початку замислені як вечірні (заняття починалися від п'ятої години вечора), Жекулінські курси були орієнтовані переважно на працюючих жінок, більшість із яких уже вчителювала і водночас прагнула поглиблення знань і професійного зростання. Це становило головну відмінність цих курсів поряд з деякими особливостями їхнього навчального процесу, насамперед «відведенням широкого місця філософським дисциплінам» [Киевские Высшие вечерние…, 1911, с. 4]. Навчання на курсах було платним і становило 40 рублів за семестр.

Наталія Полонська, яка 1905 року розпочала навчання на курсах А. Жекуліної, а 1907-го продовжила освіту, віддавши перевагу вступу на Київські ВЖК, відзначила відмінність між контингентом слухачок на обох курсах: «Між курсистками Вищих жіночих курсів та Жекулінськими була велика різниця. У Жекуліної здебільшого курсистки були вже не тільки дорослі, а навіть середнього віку. Тут (на Київських ВЖК. – *К. К.)*] переважала зелена молодь, яка своєю поведінкою часто перетворювала курси на IX кляс гімназії» [Полонська-Василенко, 2011, с. 206]. Коли 13 років потому, восени 1918 року, Наталія Полонська, будучи вже приват-доценткою Університету Св. Володимира повернулася на Вечірні ВЖК в статусі викладачки, вона підтвердила

свої попередні спостереження щодо тамтешніх курсисток: «Слухали мене уважно і добре, авдиторія була велика, і серед моїх перших слухачок були три мої подруги по Фундуклеївській гімназії. Всі вони стали учительками» [Полонська-Василенко, 2011, с. 305]. Оскільки стратегія, яка визначала педагогічне спрямування Жекулінських курсів, виправдовувала себе, було вирішено посилити цю спеціалізацію, відкривши власне педагогічне відділення, яке розпочало працювати восени 1913 року у складі двох фахових напрямів: 1) дошкільної освіти та 2) підготовки до звання вчительок вищих початкових училищ (в останньому випадку – зі спеціалізацією по трьох групах предметів: російської мови та літератури; історії та географії; природничих наук та математики) [*Киевские Вечерние*…, 1914, с. 2].

Поглиблення педагогічної спеціалізації курсів А. Жекуліної відповідало намірам посісти нішу вищої педагогічної школи, якої в Києві доти не існувало[12]. З одного боку, це було відповіддю на введення всезагальної освіти та створення законом від 1912 року чотирикласних прогімназій як нового типу шкіл, і Вечірні ВЖК здійснювали підготовку вчителів для них, а з іншого – наслідком усвідомлення необхідності «суто наукової підготовки майбутніх педагогів шляхом їх залучення до наукової розробки педагогічних дисциплін» [*Киевские Вечерние*..., 1913, с. 4–5].

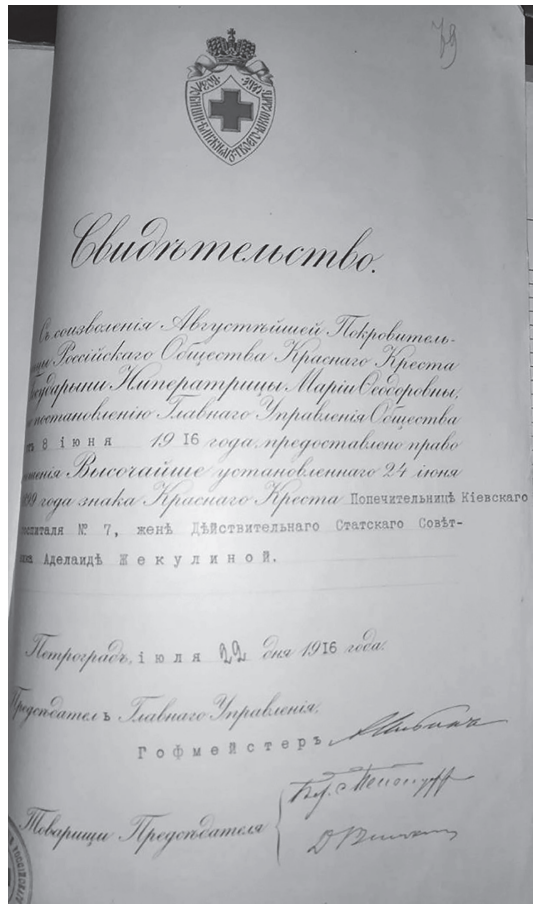
Головою Ради курсів станом на 1911 рік був професор богослов'я і філософії з Київської духовної академії Петро Кудрявцев. Педагогічний склад курсів становили «особи, що викладають у вищих і почасти в середніх начальних закладах Києва» [*Киевские Вечерние*…, 1914, с. 7]. Зокрема, на Жекулінських Вечірніх ВЖК працювали професори й викладачі Університету Св. Володимира (які водночас викладали і на Київських ВЖК): історики В. Данилевич та П. Смирнов, філологи В. Перетц, А. Лобода, А. Сонні, історик мистецтв Г. Павлуцький. До когорти викладачів Жекулінських курсів також належали історик, професор Київської духовної академії В. Завитневич, філософ, прив.-доц. В. Зеньківський, філолог-славіст проф. Г. Ільїнський, історик В. Ф. Іваницький та ін.

Важливу роль у діяльності Жекулінських ВЖК відіграв проф. В. Перетц, який не лише викладав сам до свого переїзду до Петербурга 1915 року, а й привів на курси когорту викладачів з-поміж своїх талановитих учениць та учнів, насамперед випускниць Київських ВЖК Варвару Адріанову (пізніше – Адріанову-Перетц) та Софію Щеглову[13]. Проф. Перетц став також ініціатором підготовки періодичного видання – «Летописи Вечерних Высших Женских Курсов». Його основу склали як офіційні ма-

12 Схожу місію виконував також Фребелівський педагогічний інститут, який готував вихователь дитсадків та вчительок початкової школи, але він був спеціально-освітнім, а не вищим навчальним закладом.

13 Будучи змушеним припинити викладання на Київських ВЖК через розбіжності з їхньою консервативною професорською колегією, проф. В. Перетц зустрів на Жекулінських курсах цілковиту підтримку своїх наукових ініціатив.

теріали, так і кращі письмові роботи слухачок, що мали заохочувати курсисток до самостійної наукової праці. Педагогічна рада Курсів підтримала цю пропозицію, а «Засновниця Курсів А. В. Жекуліна висловила згоду покрити власними коштами витрати на першу книжку «Летописи» [*Летопись Вечерних…*, 1914, кн. I, с. 3–4]. Загалом вдалося видати два випуски «Летописи» за 1914 та 1915 роки; подальшим публікаціям завадили насамперед несприятливі зовнішні обставини.

Свидѣтельство.

Попечительницѣ Кіевскаго

Фото 2.5. Свідоцтво Російського товариства Червоного Хреста про дозвіл А. Жекуліній носити знак Червоного хреста. 1916

Період Першої світової війни став серйозним викликом для роботи навчальних закладів Києва: якщо 1914 рік минув під знаком патріотичного підйому та участі викладачів і слухачок у різних формах підтримки військових[14], то 1915-й спричинив серйозні проблеми, зокрема евакуацію деяких навчальних закладів із міста[15] перед загрозою наступу німецько-австрійських військ. Наукове життя через евакуацію бібліотек майже завмерло. Вечірні ВЖК А. Жекуліної 1915 року хоча і продовжили роботу, проте в обмеженому форматі: військова влада дозволила в цей час діяльність лише педагогічного відділення курсів для підготовки вчительок початкових училищ, необхідних у справі народної освіти [Робинсон, 2022, с. 301]. Цікаві враження про цей складний період залишив Володимир Отроковський, учень проф. В. Перетца і викладач гімназії А. Жекуліної. У листі до свого вчителя він так описав ситуацію в Києві в жовтні 1915 року: «Тут безлюдно, всяке пожвавлення, включно з плітками –

14 Є свідчення про «організацію на курсах допомоги нашим воїнам» без уточнення форм цієї допомоги. Див.: [Кудрявцев, П. (1915). Памяти Ольги Николевны Вейдкнехт (7 июля 1882 г. – 11 ноября 1914 г.). В *Летопись Вечерних Высших Женских Курсов*, Кн. II, с. IX. Киев]. Одним із таких заходів був зазначений вище госпіталь, що діяв при гімназії та Курсах.

15 Насамперед Університету Св. Володимира, а також Київських ВЖК, вивезених до м. Саратова.

зникло. Одна А. В. Жекуліна – Жанна д'Арк XX століття – наче в обладунках – веде цілий ряд доброчинних і просвітницьких заходів» [Робинсон, 2022, с. 289]. Наступного, 1916 року, викладання на історико-літературному відділені курсів було поновлено [Робинсон, 2022, с. 303].

Важливою особливістю Курсів А. Жекуліної була доброзичлива атмосфера і в педагогічному колективі, і в стосунках викладачів і курсисток, повага до останніх та їх підтримка. Вона забезпечувалася як зусиллями викладачів, зокрема проф. Перетца, так і, поза сумнівом, була результатом політики, яку проводила засновниця курсів, зокрема і під час добору педагогів. Викладачі Вечірніх ВЖК, які залишили згадки чи спогади про них, одностайні в своїх позитивних оцінках періоду роботи на курсах. Наталія Полонська, яка восени 1918 року викладала «жекулінкам» курси археології та первісної культури, отримала найкращі враження як від сумлінного ставлення до навчання з боку студенток, які були задоволені її лекціями, так і від доброзичливих стосунків у професорському колективі [Полонська-Василенко, 2011, с. 305–306]. Вона, зокрема, згадувала: «Директором, чи головою Вченої Ради був Олександер Володимирович Леперовський: він був помічником куратора шкільної округи, але зберіг найкращі відношення з педагогами і користався щирою пошаною серед них» [Полонська-Василенко, 2011, с. 306].

Красномовним свідченням взаємної поваги і «сімейної» атмосфери, яка панувала на курсах, є описаний доц. Ф. Сушицьким епізод пошанування випускниці курсів А. Колтоновської, яка стала «першою ластівкою» серед «жекулінок», склавши державні іспити на диплом першого ступеня: «Зібралися разом курсистки за чашкою чаю – від імені її подруг – за участі викладачів і засновниці» [Робинсон, 2022, с. 308]. Перед цим солідну розвідку А. Колтоновської, підготовлену нею в семінарії проф. В. Перетца, було опубліковано в першому випуску Літопису курсів [Колтоновская, 1914, с. 21]. Однак, вочевидь, більша частина випускниць-«жекулінок» готувалася до складання не дипломних, а вчительських іспитів, про що свідчить клопотання керівництва Вечірніх ВЖК про дозвіл на створення відповідних екзаменаційних комісій при курсах [Киевские Вечерние…, 1914, с. 7].

Іншим яскравим прикладом уваги й пошани до курсисток став некролог на смерть однієї з них, Ольги Вейдкнехт, яка померла в листопаді 1914 року, написаний тодішнім Головою Ради Курсів проф. П. Кудрявцевим з теплотою та глибокою обізнаністю з особою та працею покійної – талановитої слухачки та самовідданої вчительки початкової школи [Кудрявцев, 1917, с. 7–9]; особливо прикрою ця втрата була для Курсів через те, що померла курсистка була авторкою ґрунтовної наукової розвідки, надрукованої в Літописі курсів [Вейдкнехт, 1914, с. 1–20].

Подібно до гімназії, Жекулінські курси стали об'єктом кардинальних реформ радянської влади, які початково мали характер репресій: вже навесні 1919 року Вечірні ВЖК разом із Київськими вищими жіночими курсами було взято під кон-

троль спеціальних комісарів [Кобченко, 2007, с. 205–206]. Зміни влади в Києві впродовж наступного року дещо відтягнули радянську реорганізацію вищої школи, яка продовжилася влітку 1920 року й у межах якої колишні Вищі вечірні жіночі курси становили основу інших навчальних закладів, насамперед Педагогічних курсів для обох статей.

Крім середньої та вищої школи з ініціативи А. Жекуліної в Києві були організовані також **навчальні заклади нижчого рівня**: їхня діяльність була пов'язана не в останню чергу зі створенням бази для практичних занять курсисток Вечірніх ВЖК, адже під час відкриття педагогічного відділення планувалося поєднати наукову підготовку вчительок з їхніми практичними заняттями «в дитячому саду, початковій школі і початковому училищі вищого типу» [*Киевские Вечерние*…, 1913, с. 5].

Такою інституцією була «Підготовча школа і дитячий садок», яка діяла, ймовірно, як єдина, але кількаступенева школа, адже старші діти опановували в ній базові навчальні предмети: арифметику, правопис, російську і німецьку мови; до програми навчально-виховного закладу входили також малювання, співи і танці [*Календарь. Справочная*…, 1913, с. 308].

1915 року при Курсах Жекуліної було відкрито Вище початкове змішане училище, яке було проміжною ланкою між початковою і середньою школою й мало на меті підготувати учнів до вступу до гімназії чи в середньої школи інших типів. У трьох класах училища станом на 1916 рік навчалися 17 хлопчиків та 64 дівчинки, а працювало воно в окремому найманому приміщенні. Підпорядковувався заклад Дирекції народних училищ, а утримувався коштом міської скарбниці і приватних осіб. Аделаїда Жекуліна була Головою Опікунської ради училища, а обов'язки завідувачки училища і викладачки природознавства виконувала випускниця Вищих жіночих курсів Раїса Василевська. Вчителькою історії та географії в училищі в цей час працювала історикиня Наталія Мірза-Авак'янц [*Памятная книжка*…, 1917, с. 648–649][16] – колишня слухачка Київських ВЖК, що склала іспит на диплом при Московському університеті. Це училище було створене «при курсах А. В. Жекуліної» і водночас слугувало майданчиком для педагогічної практики курсисток. Через реквізицію приміщення училища командуванням Добровольчої армії генерала Денікіна восени 1919 року роботу училища було припинено [ДАК, Ф. 150, Оп. 1, Спр. 62].

Крім організаційно-педагогічної праці А. Жекуліна відзначилася власними педагогічними розвідками, які публікувала в тогочасних спеціалізованих виданнях. Так, у журналі «Дошкольное воспитаніе» знаходимо ряд статей А. Жекуліної, присвячених питанням тогочасного виховання. 1911 року за її ініціативою на сторінках журналу було розпочато дискусію, присвячену сімейному дошкільному вихованню

16 Про Наталію Мірза-Авак'янц див.: [Петренко, 2021].

та розумінню суті й потреби домашньої дисципліни [*Дошкольное воспитаніе*, 1911, (4), с. 250].

Громадська активність Аделаїди Жекуліної не обмежувалася освітньою сферою: від 1905 року вона стала активною членкою Партії народної свободи (кадетів) і 1917 року навіть балотувалася за номером 16 в її списку від Київської губернії до Всеросійських Установчих зборів [*Голосуйте за Партию*…, с. 1].

Освітянка також брала участь у діяльності інших громадських організацій, зокрема була дійсною членкою Товариства швидкої медичної допомоги в м. Києві [*Календарь. Справочная*…, 1913, с. 336], що свідчить про широту її заангажованості тогочасними суспільними проблемами. Іншим медичним допомоговим товариством, членкою та головою районного комітету якого була А. Жекуліна, стала організація «Біла квітка», завданням якої був щорічний збір коштів хворим на туберкульоз [*Рада*, 1912, (84), с. 3; *Рада*, 1913, (111), с. 3].

У роки Першої світової війни Аделаїда Володимирівна була активною діячкою Комітету з надання тимчасової допомоги постраждалим від військових дій (так званого Тетянівського комітету). 1915 року, під час засідання Київської філії Комітету вона запропонувала надати 30 місць для дітей біженців у дитячому садку при організованому нею Вищому початковому училищі [Кіевлянинъ, 1915, (272), с. 3]. Комітет також уповноважив її вести перемовини з Всеросійським земським союзом з питань закупівлі білизни та одягу для біженців. Також гімназія А. Жекуліної згадується як пункт запису волонтерів для зборів допомоги біженцям восени 1915 року. За таку «ревну працю» освітянки у складі Київського відділення Тетянинського комітету його очільниця – велика княжна Тетяна Миколаївна 29 травня 1916 року нагородила Аделаїду Жекуліну іменним жетоном [ДАК, Ф.151, Оп.1, Спр.40, Арк. 73].

Ще однією відзнакою Аделаїди Жекуліної як опікунки Київського шпиталю № 7 стало право носити знак Червоного Хреста, надане їй Російським товариством Червоного Хреста 9 травня 1916 року [ДАК, Ф.151, Оп.1, Спр.40, Арк. 78]. Отже, поряд із педагогікою важливою сферою громадської праці Аделаїди Володимирівни стали питання медичної допомоги, зокрема опіки над пораненими вояками.

За активну громадську позицію та служіння на освітянській і благодійній ниві 6 березня 1915 року Міністерство народної освіти нагородило Аделаїду Жекуліну золотою медаллю на Аннінській стрічці з написом «за старанність» (рос. – за усердие) [ДАК, Ф. 151, Оп. 1, Спр. 40, Арк. 52].

У червні 1918 року – у період Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського – Аделаїду Жекуліну було обрано до складу комісії з розроблення навчальних програм, у якій разом із Софією Русовою вона працювала над підготовкою програми зі шкільної гігієни.

Висновки

На жаль, цитовані вище спогади київського періоду містять небагато інформації про саму Аделаїду Жекуліну. Відтворити її психологічний портрет ретроспективно можна на відносно репрезентативних свідченнях про неї з пізнішої, еміграційної доби. Із цих згадок вона постає як людина енергійна, діяльна, тверезо і прагматично мисляча і водночас наділена лідерськими та організаторськими якостями. Сучасники відзначали її «гострий розум, вміння й у досить похилому віці швидко, майже миттєво орієнтуватися в змінюваних умовах і ухвалювати хитромудрі рішення» [Мейснер, 1966, с. 207–208]. «Це напрочуд мудра, навіть дещо цинічна бабця. Такими я уявляла собі тих, кого в давнину називали вольтер'янцями, – згадувала про А. Жекуліну її молодша сучасниця, також колишня киянка Тетяна Бем. – Вона завжди над усім підсміювалася, але водночас, здавалося, вона все розуміла й нікого ніколи не засуджувала. Сама вона дотримувалася суворих правил і проповідувала для своїх дітей та онуків здоровий, стриманий і розсудливий режим» [Рейзер (Бем), 2001–2002, с. 374–375]. Онук Жекуліної Алєксєй Євреїнов зазначив у спогадах, що веселий характер, особистий шарм і позитивне ставлення до життя та вирішення проблем поєднувалися в характері Аделаїди Володимирівни з її діловими якостями, комунікативними навичками й здатністю переконувати співрозмовників [Волошина, 2013, с. 57]. Водночас у празький період життя Аделаїда Володимирівна уникала політичних справ: сучасники відзначали, що, попри активну участь у громадському, насамперед педагогічному житті, А. Жекуліна трималася осторонь політичних чвар, властивих емігрантському середовищу.

До найважливіших суспільних змін кінця XIX – початку XX століть належали процеси жіночої емансипації, й Аделаїда Жекуліна стала не лише їх впливовою акторкою на ниві освіти, а й власним життям уособлювала шлях емансипованої дворянки ліберальних поглядів, поєднавши на власному життєвому шляху традиційну жіночу роль матері з пізнішою самореалізацією в педагогічній та громадській сферах. Це особливо прикметно, адже організацією освіти А. Жекуліна займалася будучи багатодітною вдовою. Тож у своїй діяльності вона успішно поєднала відповіді на нагальні освітні запити жіноцтва (а в деяких питаннях, як-от програми чоловічих гімназій для жінок чи організація Вищих жіночих курсів – вела гору в освітньому русі) зі шляхами забезпечення власної родини. Результати успішної самореалізації цієї непересічної киянки стали важливим надбанням міста.

Джерела та література

Джерела

Бъженцы. (1915). *Кіевлянинъ*, (272), 3.

Вейдкнехт, О. (1914). Отношение преп. Максима Грека к апокрифическим сказаниям. В *Летопись Вечерних Высших Женских Курсов*, Кн. I (с. 1–20). Киев.

Відповідь Аделаїди Жекуліної на запит директора гімназії (м. Вільно) щодо навчальних програм та Положення її гімназії. (1915). Ф. 51 «Приватна жіноча гімназія А. В Жекуліної» (Оп. 1, Спр. 1, Арк. 34, 35), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Голосуйте за Партию народной свободы, список № 6. [Агітаційна листівка]. (1917). Киев.

День «Білої квітки». (1912). *Рада*, (84), 3.

День «Білої квітки». 1913. *Рада*, (111), 3.

Дозвіл імператора Миколая II для гімназії Аделаїди Жекуліної на «викладання за програмою чоловічих гімназій». Про заснування, відкриття та видозміну гімназії. (1905). Ф. 151 «Приватна жіноча гімназія А. В. Жекуліної» (Оп. 1, Спр. 1, Арк. 4), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Документ про нагородження Аделаїди Жекуліної іменним жетоном Тетянинського комітету. (1916). Ф. 151 «Приватна жіноча гімназія А. В. Жекуліної» (Оп. 1, Спр. 40, Арк. 73), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Документ про нагородження Міністерством народної освіти Аделаїди Жекуліної золотою медаллю на Аннінській стрічці з написом «за старанність». Про нагороди і чини службовців. (1915). Ф. 151 «Приватна жіноча гімназія А. В. Жекуліної» (Оп. 1, Спр. 40, Арк. 52), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Евреинов, А. Б. (2005). Между двумя эмиграциями. Торонто; Санкт-Петербург.

Жекулина, А. (1911). Письмо в редакцию. *Дошкольное воспитаніе*, (4), 250.

Жекулина, А. (1923). Метода Декроли в школах Бельгии. *Русская школа за рубежем*, (2–3), 31–40.

Жекулина, А. (1924). Новейшие течения в европейской педагогике. *Русская Школа за рубежем*, (8), 79–86.

Календарь. Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 г. (1913). Киев: Типография С. В. Кульженко.

Дякую. Кіевлянинъ, 1915, (272), 3.

Киевские Высшие Вечерние Женские Курсы, учрежденные А. В. Жекулиной. (1911). Киев.

Киевские Высшие Вечерние Женские Курсы, учрежденные А. В. Жекулиной. (1912). Киев.

Киевские Вечерние Высшие Женские Курсы, учрежденные А. В. Жекулиной, с двумя факультетами: 1) Историко-литературным и 2) Педагогическим. [Общие сведения]. (1913). Киев.

Киевские Вечерние Высшие Женские Курсы, учрежденные А. В. Жекулиной, с двумя факультетами: 1) Историко-литературным и 2) Педагогическим. [Общие сведения]. (1914). Киев.

Киевские Вечерние Высшие Женские Курсы, учрежденные А. В. Жекулиной с двумя факультетами: 1) Историко-литературным и 2) Педагогическим. [Общие сведения]. (1915). Киев.

Клячкина, В. Г. (1909). Некоторыя данныя о женском образовании в г. Киеве и Киевской губернии. Труды Перваго Всероссійскаго женскаго съѣзда при русском женском обществѣ С.-Петербургѣ 10–16 декабря 1908 года. (1909). Санкт-Петербург.

Колтоновская, А. (1914). «Перло многоценнное» Кирилла Транквиллиона Ставровецкаго, 1646 г.; его состав и источники. *Летопись Вечерних Высших Женских Курсов*, Кн. I (с. 21–89). Киев.

Краткий отчет о состоянии Высших Вечерних Курсов в 1914 году. (1915). *Летопись Вечерних Высших Женских Курсов, учрежденных в г. Киеве А. В. Жекулиной*, Кн. II (с. 2). Киев.

Кудрявцев, П. (1915). Памяти Ольги Николевны Вейдкнехт (7 июля 1882 г. – 11 ноября 1914 г.). *Летопись Вечерних Высших Женских Курсов*, Кн. II (с. 7–9). Киев.

Летопись Вечерних Высших Женских Курсов, учрежденных в г. Киеве А. В. Жекулиной, Кн. I. (1914). Киев.

Летопись Вечерних Высших Женских Курсов, учрежденных в г. Киеве А. В. Жекулиной, Кн. II. (1915). Киев.

Лист Аделаїди Жекуліна до канцелярії попечителя Київського навчального округу про зміну адреси гімназії у 1912/1913 навчальному році. (1912). Ф. 151 «Приватна жіноча гімназія А. В. Жекуліної» (Оп. 1, Спр. 1, Арк.13), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Листування Аделаїди Жекуліної з Педагогічною Радою Київських вищих жіночих курсів про можливість навчання випускниць, які опанували повний курс за програмою чоловічої гімназії. Про заснування, відкриття та видозміну гімназії. (1911). Ф. 151 «Приватна жіноча гімназія А. В. Жекуліної» (Оп. 1, Спр. 1, Арк. 7, 8, 9), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Листування Аделаїди Жекуліної з попечителем Київського навчального округу Петра Зілова щодо відкриття приватної 8-класної жіночої гімназії з правом викладання за програмою чоловічих гімназій. Про заснування, відкриття та видозміну гімназії. (1905). Ф. 151 «Приватна жіноча гімназія А. В. Жекуліної» (Оп. 1, Спр. 1, Арк. 2), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Мейснер, Д. (1966). *Миражи и действительность. Записки эмигранта.* Москва: Изд-во Агентства печати Новости.

Одобренный Государственным Советом и Государственною Думою и Высочайше утвержденный Закон об испытаниях лиц женского пола в знании курса Высших учебных заведений и о порядке приобретения ими ученых степеней и звания учительницы средних учебных заведений. *Летопись Вечерних Высших Женских Курсов, учрежденных в г. Киеве А. В. Жекулиной*, Кн. I. (1914). (V–XII). Киев.

Опис вимог «Програми необхідних приміщень», затвердженої Міністром народної освіти від 20.11.1913 року. (1913). Ф. 151 «Приватна жіноча гімназія А. В. Жекуліної» (Оп. 1, Спр. 1, Арк. 27, 35), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913/14 учебный год. (Сведения на 1 ноября 1913 года). (1913). Киев.

Памятная книжка Киевского учебного округа на 1916/17 учебный год (Сведения на 15 октября 1916 г.). (1916). Киев.

Перелік дисциплін, які входили до програми випускних іспитів (8 клас). Про складання ученицями випускних іспитів та про видачу їм атестатів зрілості. (1913). Ф. 151 «Приватна жіноча гімназія А. В. Жекуліної» (Оп. 1, Спр. 72, Арк. 82), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

[Повідомлення Жекуліної про похорон її сина Сергія]. *Кіевлянинъ*, 1916, (179), 1.

Полонська-Василенко, Н. Д. (2011). Спогади. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».

Пояснювальний лист вчителя латини Костянтина Трюто. (1914). Ф. 151 «Приватна жіноча гімназія А. В. Жекуліної» (Оп. 1, Спр. 83, Арк. 94), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Пояснювальний лист Голови Педагогічної ради Олександра Семеновського до Управління київського навчального округу. Про складання ученицями випускних іспитів та про видачу їм атестатів зрілості. (1914). Ф. 151 «Приватна жіноча гімназія А. В. Жекуліної» (Оп. 1, Спр. 83, Арк. 96), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Пояснювальний лист гімназіальної комісії щодо екзаменаційних оцінок випускного класу за 1915 рік. Про складання ученицями випускних іспитів та про видачу їм атестатів зрілості. (1915). Ф. 151 «Приватна жіноча гімназія А. В. Жекуліної» (Оп. 1, Спр. 98, Арк. 116), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Про навчання Наталії, Ірини та Віри Жекуліних (доньки) у гімнізї Аделаїди Жекуліної. (1913, 1914, 1915). Ф. 151 «Приватна жіноча гімназія А. В. Жекуліної» (Оп. 1, Спр. 72, 83, 98), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Про отримання атестату зрілості та золотої медалі Вірою Конопуд-Карпінською. Про складання ученицями випускних іспитів та про видачу їм атестатів зрілості. (1913). Ф. 151 «Приватна жіноча гімназія А. В. Жекуліної» (Оп. 1, Спр. 72, Арк. 78), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Про складання ученицями випускних іспитів та про видачу їм атестатів зрілості. (1913). Ф. 151 «Приватна жіноча гімназія А. В. Жекуліної» (Оп. 1, Спр. 72, Арк. 1–15), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Про складання ученицями випускних іспитів та про видачу їм атестатів зрілості/ (1914, 1915, 1916). Ф. 151 «Приватна жіноча гімназія А. В. Жекуліної» (Оп. 1, Спр. 83, 98, 99), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Про службу Аделаїди Володимирівни Жекуліної на посаді начальниці та засновниці гімназії, яку вона утримує. (1905). Ф. 151 «Приватна жіноча гімназія А. В. Жекуліної» (Оп. 1, Спр. 18, Арк. 4), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Рейзер (Бем), Т. (2001–2002). Русская Прага. [Отрывки из воспоминаний]. *Transactions of the Association of Russian-American Scholars in the USA. Записки русской академической группы в США*, (XXXI), 359–401. New York.

Реквізиція приміщення Вищого початкового училища Аделаїди Жекуліної командуванням Добровольчої армії генерала Денікіна. Журнал вихідних документів навчального закладу. (1919). Ф. 150 «Київське Вище початкове училище при курсах А. В. Жекуліної» (Оп. 1, Спр. 62), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Свідоцтво про право носіння знак Червоного хреста, надане Аделаїді Жекуліній Російським Товариством Червоного Хреста. (1916). Ф. 151 «Приватна жіноча гімназія А. В. Жекуліної» (Оп. 1, Спр. 40, Арк. 78), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Товариство споживачів при гімназії Жекуліної. Циркуляри і розпорядження Київської районної спілки кооперативів «Споживач» і книга обліку доходів і витрат. Додатковий опис фонду. (1919–1920). Ф. 151 «Приватна жіноча гімназія А. В. Жекуліної» (Оп. 1, Спр. 201, Арк. 1–14), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Хроніка. (1917). *Вільна українська школа*, (2), 113–115.

Чорнетка «Доповідної записки про історію виникнення гімназії» для подання до Київського губкому. Додатковий опис фонду. (1919). Ф. 151 «Приватна жіноча гімназія А. В. Жекуліної» (Оп. 1, Спр. 200, Арк. 4, 7, 8, 10), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Наукові публікації

Волошина, В. (2020). Судьба А. В. Жекулиной в контексте эпохи. *Электронный научно-образовательный журнал «История»*, *11*(2), 88. Омский государственный университет имени Ф. М. Достоевского, г. Омск, РФ.

Волошина, В. (2013). *Вырванные из родной почвы. Социальная адаптация российских ученых-эмигрантов в 1920–1930-е годы*. Москва: Форум.

Волошина, В. (2010). *Ученый в эмиграции: проблемы социальной адаптации ученых-эмигрантов сквозь призму «персональной истории»*. Омск: Изд-во Омского государственного университета.

Добушева, М. (Ред.). (2008). *Дом в изгнании: очерки русской эмиграции в Чехословакии 1918–1945*. Прага: RT+RS Servis.

Кальницкий, М. (2014). Для самостоятельных девушек. Гимназия Жекулиной. М. Кальницкий (Авт.). В *Гимназии и гимназисты* (с. 251–260). Киев: Варто.

Кобченко, К. (2007). *Жіночій університет Святої Ольги: історія Київських вищих жіночих курсів*. Київ: МП Леся.

Копршивова, А. (2018). Адедаида Жекулина. Пражская вольтерьянка. В *Найти приют, оставить след… К столетию Чехословацкой республики* (с. 97–106). Прага: Русская традиция.

Нансеновские чтения. Русская школа за рубежом. (2016). Санкт-Петербург.

Петренко, І. М. (2021). *Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888–1940?): життя і наукова спадщина*. Полтава: ПУЕТ.

Робинсон, М. (2022). Руководство В. Н. Перетца своим ученикам в Киеве (после его переезда в Петроград). *Славянский альманах*, *12*(3–4), 279–334.

Серапионова, Е. (2022). Роль А. В. Жекулиной в создании системы образования русского зарубежья. *Диалог со временем,* (80), 406–418.

Серапионова, Е. (1995). *Российская эмиграция в Чехословацкой республике (20–30 годы)*. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН.

Шевченко, В. (2017). *Русская школа в эмиграции. От Белграда до Харбина.* Москва: АЙРИС-пресс.

Savický, I. (1991). *Osudová setkání: Češi v Rusku a Rusové v Čechách: 1914–1938.* Praha: Academia.

Інші публікації

Горинов-мл., М. М. (б. д.). Жекулина (ур. Евреинова) Аделаида Владимировна. [Біографічна довідка]. Ел. видання: *Дом русского зарубежья имени Александра Солженицина*. https://www.domrz.ru/encyclopedia/zhekulina-ur-evreinova-adelaida-vladimirovna/

Крутенко, Н. (б. д.). *Гимназия Жекулиной*. http://zhekulina.tilda.ws/

Цецилія Клафтен

(1880–1942)

Засновниця професійних курсів та ремісничих майстерень для єврейських дівчат

Владислава Москалець

Вступ

Цецилія Клафтен (у дівоцтві Бейґель) (1881–1942) була науковицею, яка під впливом руйнувань і соціальних викликів Першої світової війни почала займатися благодійністю, а згодом освітою для єврейських дівчат у Львові. Пік її професійного зростання відбувся у 1920–1930-ті роки, коли Цецилія Клафтен керувала Фаховою жіночою школою Товариства ремісничих майстерень для єврейських дівчат у Львові. Ця інституція допомагала дівчатам здобувати фах і знаходити роботу в складний повоєнний період. Історія Цецилії Клафтен репрезентує водночас можливості і виклики, з якими стикалися галицькі євреї та єврейки у періоди економічної модернізації, повоєння і переходу від імперії до національної держави. Цецилія Клафтен є прикладом стрімкої інтеграції євреїв у модерному місті, їхньої залученості у політичне та культурне життя міста. Через благодійність і політичну активність Цецилія Клафтен вирішувала специфічні для єврейського середовища проблеми професійної нішевості і безробіття, чим заповнювала прогалини у цій галузі, які не могла чи не намагалася подолати держава. У міжвоєнному Львові Цецилія Клафтен входила

до елітних кіл єврейських інтелектуалів і активістів, про неї часто писала преса, а її біографія увійшла до словника біографій «Єврейського альманаху» («Almanach żydowski») 1937 року. Саме її активність та репутація дали змогу отримувати підтримку для школи від міжнародних організацій, як-от Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет (American Jewish Joint Distribution Committee, далі за текстом скорочено – Об'єднаний розподільчий комітет). Випускницями школи стали численні єврейські дівчата, декотрі з них змогли зробити професійну кар'єру. Цю активну і продуктивну діяльність Цецилії Клафтен перервали спершу радянська, а згодом нацистська окупації. Цецилію Клафтен, яка намагалася продовжувати допомагати нужденним у гетто, вбили у Львові під час Голокосту.

Це дослідження є нарисом життєвого шляху Цецилії Клафтен, з акцентом на її праці для творення галузі професійної освіти для жінок. Специфічний час, у який Клафтен здобула освіту і почала діяльність, уможливили різку зміну її кар'єри й успішну працю. Для Цецилії ремісничa школа стала нагодою втілити нові політичні ідеї щодо ролі жінок, зокрема єврейок, у суспільстві. Її відданість цій справі дала можливість перетворити школу на один із найуспішніших проєктів міжвоєнного періоду.

Стан досліджень та джерела

Цецилія Клафтен була помітною постаттю і залишила по собі досить багато джерел, утім, більшість із них пов'язані саме з діяльністю її школи: архівний фонд про школу у Державному архіві Львівської області, листування з Єврейським розподільчим комітетом, реклами і брошури школи, а також численні згадки школи і самої Цецилії Клафтен у польській та єврейській пресі. Біографам бракує інформації про раннє життя Цецилії у Тернополі та її родину. Ще однією прогалиною є період радянської окупації 1939–1941 років у Львові. Також не збереглося родинного архіву Цецилії Клафтен. Саме тому її професійна діяльність стає основною лінзою, крізь яку ми бачимо Цецилію Клафтен, але варто розуміти, що поза полем зору залишаються інші сфери її життя.

Біографія Цецилії Клафтен, організаторки ремісничих шкіл для дівчат у Львові, склалася на перетині кількох проблем, насамперед розвитку педагогіки та ідеологічних трансформацій євреїв у Центрально-Східній Європі. Саме тому її постаті присвячено кілька статей.

Дослідник розвитку польської педагогіки Мірослав Лапоть вважає школи Цецилії Клафтен прикладом емансипації та інтеграції польських євреїв [Łapot, 2011a; Łapot, 2011b]. Чільне місце школі Клафтен присвячує Роман Романцов у своїй статті

про політику польської влади щодо єврейського шкільництва і стверджує, що загалом польська держава сприяла розвитку приватних шкіл [Romantsov, 2017]. Дослідниця міжвоєнного польського єврейства Сара Зарроу розглядає постать Цецилії Клафтен не лише як освітньої активістки, а й дивиться на неї в ширшому контексті ідей «продуктивізації єврейства» та виховання нової незалежної єврейської жінки [Zarrow, 2024]. Питання продуктивізації було дуже актуальним у єврейському дискурсі XIX–XX століття. У його основі був закид, що євреї здебільшого займаються «непродуктивною» працею, тобто посередництвом чи торгівлею. Ідеологи Гаскали – єврейського просвітництва, а згодом сіоністи намагалися популяризувати «продуктивну» працю, тобто ремісництво, промисел чи землеробство. Серед найважливіших текстів, присвячених освіті єврейської молоді, також варто згадати дослідження Каміля Кієка про політичну соціалізацію єврейської молоді у Другій Речі Посполитій [Kijek, 2017]. Хоча Кієк не згадує школи Клафтен, оскільки вони охоплювали трохи старших людей, та його праця малює широку панораму єврейської освіти, виключення з неєврейського суспільства і радикалізації єврейської молоді у міжвоєнний період. Попри детальні і розлогі статті про життя Цецилії Клафтен, у її біографії досі залишається чимало прогалин, зокрема щодо долі заснованої нею школи у період радянської окупації 1939–1941 років. Також дуже уривчастою є інформація щодо благодійної діяльності Цецилії Клафтен у львівському гетто під час Голокосту.

Біографічний нарис

Цецилія Байґель народилася 1880 року в Тернополі в небагатій родині, про соціальне становище і ставлення до релігії якої є мало інформації. Вона втратила маму в ранньому віці. 1896 року Цецилія сама переїхала до Львова, де здобула середню та вищу освіту, а кошти на прожиток заробляла, даючи приватні уроки. Спершу вона закінчила Державну жіночу вчительську семінарію (Państwowe Seminarium Nauczycielskie Żeńskie). 1902-го записалася як надзвичайна слухачка на природничий і гуманітарний факультет в університеті у Львові, вивчаючи психологію, біологію і літературу[1]. Щоб стати повноцінною, або «звичайною», студенткою, треба було отримати матуру (атестат зрілості), що Цецилія Байґель незабаром зробила. Вона отримала ступінь доктора з біології і мінералогії 1913 року й успішно почала свою наукову кар'єру. З 1907 до 1920 року працювала як демонстрантка (лаборантка), а з 1915-го була асистенткою в Інституті зоології і порівняльної анатомії під керівниц-

1 Статус «надзвичайних» слухачів отримували ті, хто не мав матури – атестата зрілості про завершення гімназії. Освіта в жіночих гімназіях чи інших навчальних закладах не давала потрібного для матури обсягу знань.

Фото 3.1. Цецилія Клафтен. 1938

твом професора Йозефа Нуссбаума-Хіларовича. Це був сучасний науковий заклад високого рівня, де поряд із Цецилією працював також біолог Рудольф Вайгль (1883–1957), який пізніше став відомим завдяки винайденню вакцини від тифу, науковиці Зофія Куліковська (1885–1940), Зофія Зухціц-Малачинська (1890–1974) та Ірена Марія Поґоновська (1897–2009). Значна кількість жінок у науковому колективі закладу свідчить, як швидко відбувався процес емансипації після того, як вони змогли здобувати університетську освіту. Під час своєї наукової праці Цецилія Байґель опублікувала наукові статті в галузях гістології і механіки розвитку. Також отримала диплом вчительки природничих наук у середніх школах і працювала викладачкою в Торговельній школі у Львові і в приватній гімназії Йозефи Ґольдблатт-Каммерлінг [Łapot, 2011a, s. 357–358]. Перед Першою світовою війною Цецилія Байґель одружилася з інженером Александром Клафтеном, але за кілька місяців він загинув у копальні. Вона більше не одружувалася і не мала дітей. Цецилія Клафтен вільно розмовляла польською, французькою, німецькою та івритом. Імовірно, також знала їдиш, який був розмовною мовою тогочасних євреїв Галичини.

Перша світова війна стала катастрофою для галицьких євреїв. Через окупацію російської армії та погроми багато людей змушені були покидати свої домівки, безліч дітей стали сиротами [Rozenblit, s. 36]. Львів зіткнувся з новими викликами – хвилями біженців, зокрема з Перемишля. Ці трагедії стимулювали розвиток і переорієнтацію багатьох благодійних проєктів, які тепер мали допомагати великим групам нужденних. Саме тоді Цецилія Клафтен зайнялася громадською та благодійною діяльністю, усвідомлюючи необхідність створення нових організацій. 1914-го вона стала учасницею Рятункового комітету у Львові (Komitet Ratunkowy) та Центрального комітету опіки над єврейськими сиротами (Centralny Komitet Opieki nad Sierotami Żydowskimi), керувала польовою кухнею для біженців, сиріт та безпритульних [Łapot, 2011a, s. 358].

1915 року Цецилія Клафтен організувала майстерню, у якій дівчата шили білизну для військових, та інтернат для дівчат-сиріт у Львові. 1916 року відкрила Товариство ремісничих майстерень для єврейських дівчат у Львові (Towarzystwo Warsztatów

Фото 3.2. Працівниці/-ки Інституту зоології у Львові.
Цецилія Клафтен – друга праворуч у верхньому ряду

Rękodzielniczyh dla Dziewcząt żydowskich), яке мало на меті стимулювати освіту жінок. Товариство також організувало інтернат для осиротілих дівчат. До Наглядової ради Товариства крім д-ра Цецилії Клафтен увійшли знані представниці і представники львівської єврейської інтелігенції, як-от: д-р Ада Райхенштайн, Лаура Ольберт, Роза Мельцер, Марія Ціппер, Емма Лілієн, проф. д-р З. Бромберг, Давід Рубенцаль та інші [Łapot, 2011b, s. 127]. На цьому етапі курси, крім кравецьких, були безоплатні. Фінансово школі допомагав Єврейський рятунковий комітет, і вдалося отримати одноразову субвенцію від уряду. 1918 року через польсько-українську війну і небезпечну ситуацію у Львові майстерня призупинила свою роботу і відновила її в повному обсязі лише за рік.

1920 року Цецилія Клафтен створила Фахову жіночу школу Товариства ремісничих майстерень для єврейських дівчат у Львові, яка існувала до 1939 року. Проєкт школи був дуже успішним і привертав увагу єврейської і польської громади. Це стимулювало жінку до творення мережі фахових шкіл WUZET (Товариство поширення фахової освіти серед євреїв Малопольщі – Towarzystwo Szerzenia Wykształcenia Zawodowego wśród Żydów Małopolski) 1923 року [Łapot, 2011b, s. 206].

Школа отримувала високі оцінки від інспекторів, які її відвідували, була знаним закладом у Львові. У школі серйозно ставилися до власне єврейської складової навчання, що виявлялося і в теоретичних предметах (вивчення юдаїстики), і в прак-

тичній діяльності, зокрема учениці виготовляли парохети (ритуальні покривала для синагог).

З 1925 року Цецилія Клафтен була в Наглядовій раді Кураторія опіки над пам'ятками єврейського мистецтва (Kuratorium Opieki nad Zabytkami Sztuki Żydowskiej) [Глембоцька].

Крім публічних освітніх проєктів Цецилія Клафтен займалася громадською і політичною діяльністю на користь жінок. 1925 року вона стала однією із засновниць Союзу єврейських жінок (Związek kobiet żydowskich) у Львові – організації, що допомагала жінкам з освітою, працевлаштуванням, мала сиротинець і притулок для бездомних жінок. З 1929-го стала членкою президії Світового союзу єврейських жінок. Цецилія Клафтен була депутаткою Львівської міської ради в 1928 і 1932 роках, кандидувала 1934 року від сіоністського об'єднаного єврейського блоку і також була обраною 1939 року, перед радянською окупацією [Lapot, 2011a, s. 359; Leszczawski-Schwerk]. Її передвиборчі плакати написані польською та їдишем.

Як і більшість єврейських інтелігентів та інтелігенток Галичини, Цецилія Клафтен була інтегрована в польську культуру, що відображено в її імені та частій полонізованій версії прізвища – Цецилія Клафтенова. У своїй діяльності вона також виявляла лояльність до польської культури, зокрема у школі відбувалися святкування і єврейських, і польських національних свят.

Польські газети, наприклад «Новий щоденник» («Nowy Dziennik»), позитивно писали про Цецилію Клафтен, відзначаючи її енергію та вміння налагоджувати контакти [L. A., s. 8].

1938 року вона відвідала США, збираючи кошти для шкіл. Місцева преса відзначала її ерудованість й успішну діяльність. Під час подорожі Цецилія Клафтен відвідала Нью-Йорк. Захід зі збору коштів відбувся у Мекка Темплі на Західній 55 вулиці, і його спонсорувала організація «Об'єднані галицькі євреї Америки» (United Galician Jews of America). Клафтен запросив тогочасний мер Нью-Йорка Фіорелло Ла Ґуардія, також її роботу відзначив президент Франклін Рузвельт [Pollack]. Америка також стала для неї шансом побачити досвід місцевих ремісничих шкіл. Єврейський робітничий комітет (Yidishe arbeyter komitet) підтримав школи «Вузет» сумою у 2 500 доларів у квітні 1938 року [Ekzekutive fun yidishe arbeyter, z. 6].

Про те, що сталося зі школою і самою Цецилією Клафтен після вересня 1939 року, коли почалася радянська та німецька окупація Львова, мало що відомо. В інституті Яд Вашем зафіксовані повідомлення чотирьох свідків, які розповідають про смерть жінки, серед них Люся Якубовіц, Шломо Нусбаум, Діна Карл і Мера Шіпоні. Окремий документ польською мовою та івритом розповідає про її останні дні. Під час німецької окупації Цецилія Клафтен, попри похилий вік, продовжувала свою благодійну діяльність, подібно до того, як у часи Першої світової війни. Вона допомагала бідним, зокрема в установі при вулиці Смочій, 1 (нині – Підмурна) у львівському гетто. Це-

цилію Клафтен розстріляли влітку 1942 року за опір, коли її разом з іншими євреями Львова вели до братньої могили на піщаному пагорбі за Янівським концтабором (Jad Vashem, Testimony of Lusia Yakubovitz).

Діяльність на користь жіноцтва

Поштовхом до освітньої діяльності Цецилії Клафтен стало усвідомлення складної матеріальної ситуації бідних єврейських дівчат і сиріт під час Першої світової війни. Ці обставини були зумовлені не лише війною, а і загальними економічними проблемами Галичини, зокрема і єврейського населення. Першу допомогу для єврейських дівчат Цецилія Клафтен організовує ще під час війни у Львові на вулиці Сикстуській, 23 (нині – вул. Дорошенка) під назвою Товариство ремісничих майстерень для єврейських дівчат у Львові (Towarzystwo Warsztatów Rękodzielniczych dla Dziewcząt Żydowskich we Lwowie). Велике помешкання, яке складалося з 12 кімнат, безоплатно надав пан Лілієн, який змушений був стати біженцем і втекти зі Львова на час війни. Окремі особи позичили, інші допомогли купити чотирнадцять швейних машинок, а благодійні організації, як-от Єврейський міщанський клуб (Żydowski Klub Mieszczański), товариство «Яд Харузім» (Jad Haruzim), Товариство ім. Бернарда Гольдмана (Koło im. Bernarda Goldmana) позичили решту речей. Так Цецилія Клафтен організувала кравецьку майстерню, у якій дівчата шили білизну для військових і цією працею заробляли на своє утримання. Жінки, які потрапили в ці перші майстерні, мали різну фахову підготовку або ж не мали її зовсім – студентки університету, евакуйовані вчительки, чиновниці або кваліфіковані робітниці [Romantsov, 2017, s. 109].

Після заснування майстерні 1916 року до неї складали подання численні єврейські дівчата, переважно доньки купців, які постраждали через війну. Це вкотре привертало увагу до проблеми професійної структури єврейського суспільства, у якому більшість людей займалися торгівлею чи надавали посередницькі послуги. Націоналістичні політичні рухи використовували це як антисемітський аргумент, стверджуючи, що євреї займаються «непродуктивними» заняттями. Утім, ідея потреби «продуктивізації» – зміни професійної структури у бік збільшення частки виробничих професій – існувала і серед єврейської інтелігенції. Заснування ремісничої школи для дівчат відповідало цій ідеї продуктивізації, мало на меті вирішувати цю диспропорцію і сприяти зміні стратифікації («przewarstwowieniu») єврейського суспільства. Саме тому діяльність школи була скерована значною мірою на дівчат із середнього класу, які уникали роботи через традиційний ґендерний розподіл ролей у родині, тобто зведення обов'язків жінок до сімейного життя і праці вдома. Дівчата

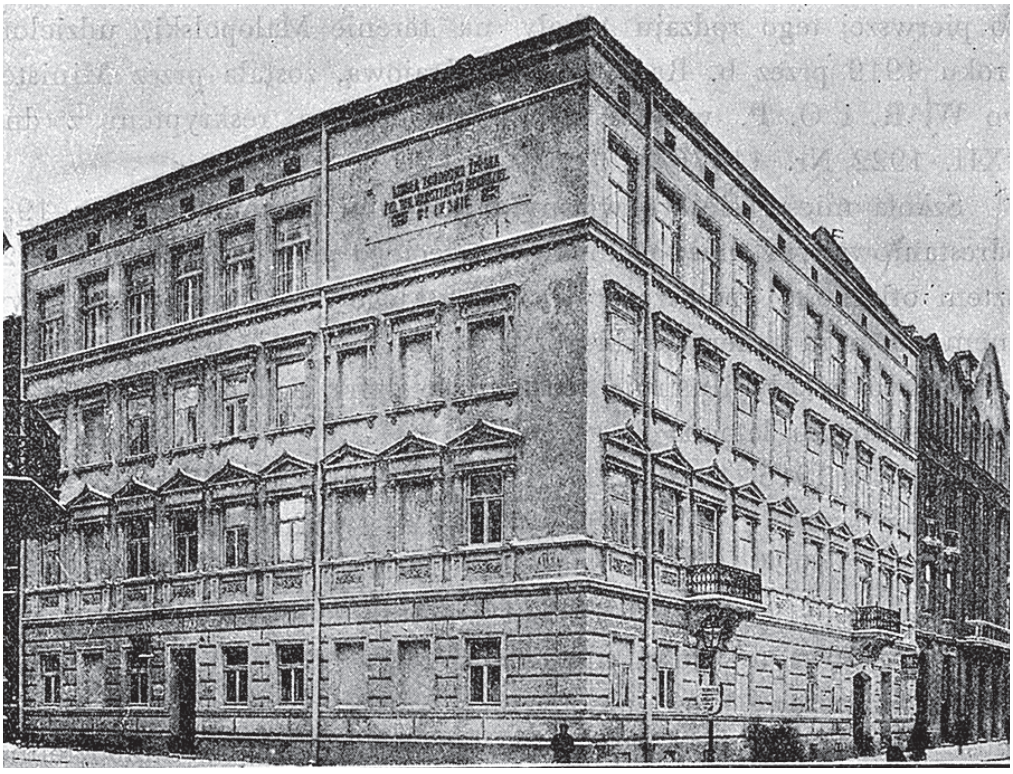

Фото 3.3. Будинок школи Цецилії Клафтен. 1930

із заможних родин не мусили заробляти гроші самостійно – від них очікували вдалого заміжжя, а не освіти, яка б дала змогу утримувати себе [Zarrow, p. 295]. Проте у звіті 1920 року Цецилія Клафтен сама зазначила, що більшість учениць походять із непривілейованих класів:

«Дівчата, які відвідують школу, належать до верстви населення, яка зараз перебуває в найгіршому становищі і якій дуже важливо допомогти заробляти на життя і так протестувати проти деморалізації. Серед них є сироти війни, доньки дрібних крамарів чи ремісників, розорених купців, біженців. Переважна більшість з них не в змозі платити дуже малу плату за навчання, вони бідно одягнені і недоїдають. Тому було вирішено не тільки безкоштовно забезпечувати їх усіма матеріалами, необхідними для роботи, але й давати їм безкоштовне харчування» [Letter from Dr. Cecylia Klaften to Dr. Julius Goldman, p. 3].

1916 року Цецилія Клафтен організувала при майстернях інтернат для дівчат-сиріт віком 14–17 років на вулиці Пекарській, 6, оскільки так вони могли більше інтегруватися в життя школи. Фінансово інтернат підтримали Єврейський рятунковий комітет і Віденське товариство покинутих дітей Галичини і Буковини (Verein zur

Rettung verlassener Kinder Galiziens und der Bukowina). Мешкати там могли лише 25 дівчат, які належали до категорії воєнних сиріт. В інтернаті не було обслуги, тож усі побутово-господарські функції дівчата виконували самі [Łapot, 2011b, s. 127].

1920 року курси офіційно перетворилися на школу під назвою Фахова жіноча школа Товариства ремісничих майстерень для єврейських дівчат у Львові (Szkoła Zawodowa Żeńska Towarzystwa Warsztatów Rękodzielniczych dla Dziewcząt Żydowskich we Lwowie), і це стало найвідомішим та найважливішим проєктом Цецилії Клафтен.

Спершу школа орендувала, а згодом викупила будинок у Львові за адресою Пекарська, 9. Реконструкцією школи займався єврейський архітектор Йозеф Авін (1883–1942), який проєктував її у стилі ар-деко і функціоналізму, згідно з ідеями про гігієнічні приміщення, які впливатимуть на тих, хто в них перебуває [Zarrow, p. 300].

Основним фундатором школи була американська єврейська організація Єврейський розподільчий комітет, представники якої оплатили реконструкцію школи. Збереглося листування Цецилії Клафтен з дирекцією Єврейського розподільчого комітету, у якому є звіт про школу і прохання додаткової допомоги. Зокрема, 1921 року директорка зверталася за допомогою до представників Єврейського розподільчого комітету з огляду на те, що Єврейський рятунковий комітет у Львові припинив щомісячну допомогу і грошей на ремонт школи та закупівлю ремаменту критично бракувало. У листі Цецилія Клафтен просила суму 600 тис. польських марок (еквівалент 100 доларів США) [*Translation: Letter from Dr. Cecylia Klaften*, p. 1].

У 1922–1923 роках за допомогою фундації Єврейського розподільчого комітету школа добудувала ще один поверх. Утім, навіть цієї допомоги фундації було замало, і Цецилія Клафтен мала численні борги, які затягнулися на багато років. З роками вдалося залучити й інші джерела фінансування, зокрема державну підтримку, єврейські американські товариства (Єврейський розподільчий комітет і J.C.A. – Єврейську асоціацію колонізації).

Основною метою школи було виховати нове покоління жінок, які могли б заробляти на прожиток власною працею. 1927 року у газетній статті «Про професійну освіту жінок» Цецилія Клафтен зазначала, що професійна освіта потрібна жінкам не лише для виживання, а і для повноцінного розвитку особистості: «В прагненні сучасної жінки до самостійності є не лише зовнішня сила боротьби за існування, злидні чи примус, – але також велика внутрішня сила, яка каже їй брати на себе тягар відповідальної праці, щоб могла приймати участь в реальному житті і у всьому, що це життя творить, в людській гідності і моральних цінностях, які творить лише важка праця» [Klaften, 1927, s. 22].

Збереглася програма школи з 1929 року, яка дає уявлення про спосіб навчання, запозичений від варшавських шкіл такого типу [Szkoła Zawodowa Żeńska…, 1929]. Школа складалася з трьох відділів: кравецтво, білизнярство і вишивання. Дівчата могли вступати туди після сьомого класу загальної школи або третього класу гім-

назії, а власне навчання тривало три роки. Для вступу треба було скласти іспити з польської мови та арифметики, а також пройти медичний і психотехнічний огляд, тобто перевірку психологічної спроможності працювати з технікою.

Основна програма складалася з 44 навчальних годин на тиждень. Предмети ділилися на три групи: загальні, теоретично-професійні і професійні, оскільки освіта мала не лише дати фах, а і підготувати жінок до життя у суспільстві, навчити їх планувати свою діяльність; учениці також мали дізнатися про польську та єврейську культури.

До загальних предметів входила юдаїстика (релігія та іврит), польська і німецька або французька мови, історія, гігієна, хімія, економічна географія, наука громадянства, спів і гімнастика. Можна припустити, що рівень викладання навіть загальних предметів був високим, адже історію викладав відомий науковець Маєр Балабан, а хімію – сама Цецилія Клафтен.

Теоретично-професійні предмети охоплювали рисунок, історію костюма, товарознавство, промислову бухгалтерію і кореспонденцію. Професійними предметами були кравецтво, білизнярство і вишивання. Також дівчат навчали вести домашнє господарство.

Випускниці кравецтва, які успішно завершили курс і склали випускний іспит, отримували можливість складати при школі челядничий іспит. Такий іспит, який існував для різних ремісничих професій, давав ліцензію на працю, і після трирічного досвіду роботи можна було працювати самостійно. Школа давала можливість практики у шкільній майстерні протягом року, що зараховувалося як частина професійного досвіду [Szkoła Zawodowa Żeńska…, 1929, s. 3–4].

При школі існувало кілька майстерень: кравецька, вишивальницько-білизнярська, ательє виробів для синагогальних оздоб і тканин «Рімон», а також майстерня галантереї (батіки, квіти, абажури). Це була важлива частина економічної діяльності школи: вироби з цих майстерень продавали, а кошти використовували на утримання школи. Цецилія Клафтен організовувала виставки виробів учениць під час своїх закордонних поїздок, а також у Міністерстві релігійних справ і публічної освіти в Польщі.

Крім основної програми існували додаткові. Жінки, які здобували освіту в приватних майстернях, мали обов'язок трирічної освіти, і школа давала таку додаткову освіту на програмі з рукоділля. Навчання тривало 14 годин на тиждень. Тут вивчали загальні предмети (юдаїстика, польська мова, економічна географія, наука громадянства), теоретично-професійні предмети (бухгалтерія і кореспонденція, рисунки, наука про професію, ведення домашнього господарства).

До того ж при школі було створено однорічну школу домашнього господарства. Її програма передбачала 42 години навчання на тиждень і вбирала в себе теорію домашнього господарства, гігієну і науку про дитину, домашню бухгалтерію, науку

Фото 3.4. Клас вишивання у школі Цецилії Клафтен

громадянства, естетику дому, шиття, науку про прибирання, практично-господарчі заняття (готування їжі, прання) [Szkoła Zawodowa Żeńska…, 1929, s. 5].

Крім повних програм були і короткотривалі, як-от: однорічний курс крою і шиття, однорічний курс вишивання і білизнярства, курс мереживництва, мовні курси (французька, німецька, англійська).

Школа надавала пільги для учениць, як-от: знижки на поїздки залізницею чи трамваєм, можливість жити в інтернаті, а влітку їздити до колонії, тобто літнього відпочинкового табору в Слобідці Лісній, селі поблизу Коломиї. У цьому селі існувала землеробська школа барона Гірша для євреїв, і саме в будинку школи розміщувалися літні колонії для 150 дівчат. Це були літні відпочинкові табори – популярна інституція у міжвоєнний період, яка мала на меті дати міській єврейській молоді нагоду спілкування з природою. При школі існували і позакласні активності: гурток взаємодопомоги, учнівська бібліотека, кооператив (шкільні товари), світлиця (клуб для дівчат), театральний гурток, спортивний гурток, організація випускниць, бюро посередництва в праці, ощадна каса, бібліотека.

У 1937–1938 роках школу реорганізували як приватну кравецьку гімназію. За прикладом школи Цецилії Клафтен відкрили жіночі професійні школи у Перемишлі, Самборі, Жовкві і Станіславові (нині – Івано-Франківськ).

Навчання за основною програмою коштувало 35 злотих на місяць, у школі додаткової освіти – 15 злотих на місяць. Майже 40 % учениць були сиротами і мали

можливість отримати знижку за оплату. Оплата за навчання була досить високою. Для порівняння: середньомісячна зарплата робітника в 1930-ті роки у Другій Речі Посполитій становила 102 злотих для чоловіка і 53 злотих для жінки, для інтелектуального працівника – 280 злотих для чоловіка, 170 злотих для жінки. 1937 року кілограм м'яса коштував 1,53 злотих, а кілограм хліба 0,66 злотих. Ціна чоловічої сорочки була 9,50 злотих [Ile zarabiano i co…, 2018].

Випускниці школи зазвичай знаходили роботу. Зокрема, 1934 року 82 випускниці працювали самостійно, 33 – як челядниці (помічниці), 12 – як інструкторки у професійних школах, 29 – як учительки чи чиновниці, 14 – у домашньому господарстві, а 42 емігрували до Палестини, США, Єгипту, Аргентини, Франції, Африки, Швейцарії [Szkoła Zawodowa Żeńska…, 1929, s. 7]. Одна з випускниць, Ірена Брик, згадувала, що школа мала більші амбіції, аніж просто ремісничі курси, і заохочувала до творчості та оригінальних рішень [Bryk, 1996]. Високий професійний і мистецький рівень творів учениць відзначали й інспектори шкіл [Romantsov, 2017, s. 111].

Щороку у школі навчалося приблизно 300 учениць. Наведена таблиця (див. табл.) наочно ілюструє динаміку змін [Szkoła Zawodowa Żeńska…, 1929, s. 2].

Таблиця

Кількість учениць у фаховій жіночій школі в 1915–1930 роках

1915	**1916**	**1917**	**1918**	**1919**	**1920**	**1921**	**1922**	**1923**
143	67	89	79	124	152	210	294	527
1 924	**1 925**	**1 926**	**1 925**	**1 926**	**1 927**	**1 928**	**1 929**	**1 930**
319	297	324	297	324	369	361	354	332

Джерело: Szkoła Zawodowa Żeńska Towarzystwa Warsztatów Rękodzielniczych dla dziewcząt żydowskich we Lwowie: ul. Piekarska 9. (1929). Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. https://polona.pl/item/szkola-zawodowa-zenska-towarzystwa-warsztatow-rekodzielniczych-dla-dziewczat-zydowskich,MTE2MDAzOTk3/5/#info:metadata, s. 2.

Однією з найвідоміших випускниць уже в міжвоєнний період стала Пола Стаут (з дому Жозефіна Пола Вайнбах, 1902–1984). Ця єврейська дівчина зі Стрия розпочинала свою фахову освіту в школі Цецилії Клафтен. Згодом навчалася і працювала у Відні та Парижі, відтак емігрувала до США, де стала відомою дизайнеркою текстилю. Під час візиту до США 1938 року Цецилія Клафтен відзначила її як свою найуспішнішу випускницю, хоча насправді невідомо, як довго Пола Стаут відвідувала курси у Клафтен. Саме в студії Поли Стаут, у Нью Йорку, відбулася виставка виробів учениць шкіл «Вузет» [Oysshtelung fun «vuzet» produkten, 1938, s. 13].

Цецилія Клафтен багато подорожувала, відвідуючи заходи, присвячені жіночій рівності, де популяризувала свою школу як приклад успішної справи. Зокрема, як

Фото 3.5. Кабінет Цецилії Клафтен

співзасновниця Товариства охорони жінок, Цецилія Клафтен їздила делегаткою на міжнародні жіночі з'їзди до Берліна, Гамбурга, Варшави, Відня і возила роботи своїх учениць на виставки.

1924 року Цецилія Клафтен відвідала Палестину і виступила у Львові з доповіддю про свій візит і досвід жіночої освіти та праці в Палестині. Зокрема, вона присвятила увагу громадській діяльності – жіночій організації «Hadassa», яка займалася сиротинцями, пораднями для матерів, опікою над дітьми. Інші організації займалися шкільництвом, підготовкою єврейської молоді до землеробської праці на фермах або вчили дівчат господарювати. Клафтен стверджувала, що єврейські жінки в діаспорі (тобто поза межами Палестини) можуть багато навчитися від своїх ровесниць у Палестині. Особливо її вразили кібуци (сільськогосподарські громади), де жінки нарівні з чоловіками працювали фізично [Klaften, 1924, s. 6].

У своїй політичній діяльності Цецилія Клафтен також зверталася до жіночих тем. Зокрема, звернення на її агітаційному плакаті з виборів до міської ради 1934 року було саме до єврейських жінок: *«Пам'ятайте, що єдина єврейська кандидатка – це Др. Цецилія Клафтен, яка досі гідно боронила справи єврейської жінки, матері і дитини у міській раді»*. Цецилія Клафтен також публікувала звернення у львівській газеті «Хвіля» («Chwila»), де закликала єврейських жінок

до активної участі в публічному житті, зокрема голосування і агітації. Оскільки жінка в родині має високий статус як пані дому, тому саме вона має агітувати за Об'єднаний єврейський блок (Zjednoczony Blok Żydowski) [Do kobiety żydowskiej, 1934, s. 11].

У 1920–1930-х роках багатьох єврейських діячів і діячок хвилювали питання освіти та інтеграції єврейської молоді. Цецилія Клафтен ефективно вирішувала ці проблеми в межах Львова і Галичини – як через свою школу, так і через агітацію, політичну діяльність і створення освітніх мереж. Професійна підготовка в її школі виходила за межі ремісництва і давала загальну освіту високого рівня, прищеплювала навички самостійного життя і розвивала творчі нахили учениць. Для Цецилії Клафтен була важливою єврейська культура, саме тому у школі вивчали єврейські мови та історію, зверталися до традиційних єврейських ремесел, і сама діячка входила до Кураторії опіки над пам'ятками єврейського мистецтва.

«Єврейський альманах» 1937 року писав, що Цецилія Клафтен є «однією з найпопулярніших і найулюбленіших осіб у Малопольщі» [Almanach żydowski, 1937, s. 516]. Її діяльність, енергія і заангажованість у найактуальніші проблеми суспільства викликали захоплення сучасників, а інституція, яку вона заснувала, стала символом активності нового покоління єврейських діячів і діячок. Так само вона заслужила визнання від польської держави, зокрема 1931 року, на свій 50-літній ювілей, Цецилія Клафтен отримала почесний польський цивільний орден Polonia Restituta [Leszczawski-Schwerk].

Фото 3.6. Колишній будинок школи Цецилії Клафтен

Цецилію Клафтен вбили під час Голокосту, і пам'ять про неї не збереглася навіть у місті, для якого вона працювала. Парадоксально, утім, матеріальні сліди її праці трансформувалися в іншу інституцію у радянський період. У приміщенні Фахової школи ремісничих майстерень після Другої світової війни організували майстерні Технікуму легкої промисловості. Табличку з назвою школи Цецилії Клафтен демонтували, але слід на будинку можна побачити досі [Вул. Пекарська, 09 – будинок Львівського технікуму легкої промисловості].

Джерела та література

Джерела

Bryk, I. (1996). Interview 6871. Segment 20. Visual History Archive, USC Shoah Foundation. Accessed August 2019.

Do kobiety żydowskiej. (1934, May 26). *Chwila*, 11.

Ekzekutive fun yidishe arbeyter komitet organizirt apparat far hay-yarige kampeyn. (1938, April 12). *Forverts*, 6.

Klaften, C. (1920). *Letter from Dr. Cecylia Klargen to Dr. Julius Goldman*. In New York Office records, 1919–1921 (Record Group AR191921 / 4 / 34 / 3), File 213.3: *Poland, Reconstruction, Trade Schools, 1920–1921*. JDC Archives. New York, USA.

Klaften, C. (1921). *Translation: Letter from Dr. Cecylia Klaften*. In New York Office records, 1919–1921 (Record Group AR191921 / 4 / 34 / 3), File 213.3: *Poland, Reconstruction, Trade Schools, 1920–1921*. JDC Archives. New York, USA.

Klaften, C. (1924, May 26). O Palestynie. *Chwila*, 6.

Klaften, C. (1927). O zawodowe wykształcenie kobiety. *Przegląd Społeczny*, (1), 22.

Klaftenowa, C. (1938). Szkic biograficzny. *Almanach szkolnictwa żydowskiego w Polsce*, 216–217.

L. A. (1931, February 14). Hołd zasłudze: W dniu 50-lecia dr. Cecylji Klaftenowej. *Nowy Dziennik*, 8.

Szkoła Zawodowa Żeńska Towarzystwa Warsztatów Rękodzielniczych dla dziewcząt żydowskich we Lwowie: ul. Piekarska 9. (1929). Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. https://polona.pl/item/szkola-zawodowa-zenska-towarzystwa-warsztatow-rekodzielniczych-dla-dziewczat-zydowskich,MTE2MDAzOTk3/5/#info:metadata

Oysshtelung fun «vuzet» produkten vert teglikh bazukht fun hunderter menshn. (1938, April 16). *Forverts*, 13.

Sprawozdanie towarzystwa warsztatów rękodzielniczych dla dziewcząt żydowskich we Lwowie za lata 1915, 1916, 1917 i 1918. (1919). Lwów: Drukarnia Ign. Jaegera.

Stachl, H. (1937). *Cecylia Klaften*. In *Almanach żydowski*. Lwów.

Yakubovitz, L. (n. d.). Testimony of Lusia Yakubovitz. *ID 1441424 Yad Vashem – Pages of Testimony Names Memorial Collection.* https://collections.yadvashem.org/en/names/13944989

Наукові публікації

Kijek, K. (2017). *Dzieci modernizmu. Świadomość, kultura i socjalizacja polityczna młodzieży żydowskiej w II Rzeczypospolitej.* Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Klotts, D. (1938). Speaking of Women. *The Sentinel*, *110*(02). http://www.idaillinois.org/digital/collection/p16614coll14/id/44152/rec/1

Leszczawski-Schwerk, A. (n. d.). Cecilia Klaften. *Jewish Women's Archive*. https://jwa.org/encyclopedia/article/klaften-cecilia#pid-13516

Łapot, M. (2011a). Cecylia Klaften – pionierka żydowskiego szkolnictwa zawodowego we Lwowie i w Małopolsce w okresie międzywojennym. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Rocznik Polsko-Ukraiński, 13*, 357–367.

Łapot, M. (2011b). Z dziejów opieki nad żydowskim dzieckiem sierocym we Lwowie. Gliwice.

Romantsov, R. (2017). Polityka władz polskich wobec żydowskiego szkolnictwa zawodowego we Lwowie. *Wschód Europy. Studia Humanistyczno-Społeczne [The Central European Journal of Social Sciences and Humanities], 3*(1), 97–119.

Rozenblit, M. L. (2017). *Reconstructing a National Identity: The Jews of Habsburg Austria during World War I.* New York: Oxford University Press.

Zarrow, S. E. (2024). From Relief to Emancipation: Cecylia Klaftenowa's Vision for Jewish Girls in Interwar Lwów. *Polin Studies in Polish Jewry, 36*, 291–308.

Zierler, S. (1934). *Plakat*. Lwów: Druk. Lwowska Drukarnia Nowoczesna.

Інші публікації

Вул. Пекарська, 09 – будинок Львівського технікуму легкої промисловості. (б. д.). https://lia.lvivcenter.org/uk/objects/pekarska-9/

Глембоцька, Г. (б. д.). Цецилія Клафтен. https://lia.lvivcenter.org/uk/persons/klaftenowa-cecylia/

Ile zarabiano i co można było kupić za średnią płacę w przedwojennej Polsce. Pensje i ceny w II RP. (2018, July 22). https://historia.org.pl/2018/07/22/ile-zarabiano-i-co-mozna-bylo-za-to-kupic-w-przedwojennej-polsce-pensje-i-ceny-w-ii-rp/

Pollack, C. (2014, April 24). Cecylja Klaften Educated Polish Girls. *Forward*. https://forward.com/life/197064/cecylja-klaften-educated-polish-girls

ЧАСТИНА

2

Праця і підприємництво

Валерія Білоконська

(1856–1910)

Зачинателька служби зайнятості для жінок

Ольга Ніколаєнко

Вона глибоко відчувала принижене становище жінки й робила все, що від неї залежить, щоб підняти жінку на повинну їй височину, завоювати їй свободу й незалежність.

Олена Десятова

Вступ

Однією з найцікавіших осіб, яка присвятила своє життя розвитку громадської активності жінок в Наддніпрянській Україні, є Валерія Миколаївна Білоконська (до заміжжя – Левандовська). Сьогодні її ім'я знайоме лише дослідницям жіночого руху чи харківським краєзнав(и)цям. Однак її доля може слугувати взірцем того, як жінки, гостро відчуваючи своє нерівноправне становище в суспільстві, ставали на шлях боротьби за здобуття своїх прав. Одні торували шлях у науку й мистецтво, інші – в політику, а для Валерії Миколаївни Білоконської щоденна копітка праця на користь жінок стала шляхом завдовжки в життя.

Для Валерії Миколаївни освіта була тим рушієм, який здатен змінити світ, тому її діяльність пов'язана з поширенням освіти, насамперед жіночої. Де б вона не перебувала – в Херсоні, на засланні у Сибіру, у Курську чи Харкові, збирала дітей на навчання, створювала школи, інформувала про книжкові новинки. Особливе місце в житті В. М. Білоконської посідала її робота в харківських громадських організаціях – Товаристві поширення грамотності й Товаристві взаємодопомоги працюючим жінкам. В останньому вона була відповідальною за роботу бюро працевлаштування і навіть кілька років, з 1907-го до 1910-го, очільницею.

Фото 4.1. Валерія Білоконська. 1910

Стан досліджень та джерела

Написання життєпису цієї непересічної громадської діячки ускладнюється браком джерел, які могли би висвітлити різноманітні сторони життя В. М. Білоконської. На жаль, сама Валерія Миколаївна не залишила спогадів чи мемуарів, тому джерелами для відтворення її біографії слугували інші документи різного походження. Громадську діяльність Валерії Миколаївни можна прослідкувати за звітами товариств, у роботі яких вона брала активну участь як членка чи відповідальна за певні ділянки роботи – Товариства поширення грамотності в народі та Товариства взаємодопомоги працюючих жінок [*Отчет*…, 1904; *Отчет*…, 1908; *Отчет*…, 1911][1]. Період заслання (1879–1885) описав в автобіографічних творах її чоловік – Іван Петрович Білоконський, хоча дружині та її діяльності він приділив небагато уваги [Белоконский, 1928, 1930]. Поодинокі згадки про Валерію Миколаївну трапляються в мемуарах революціонерів-народників, на сторінках харківських періодичних видань тощо [Оржих, 1931; *Южный край*, 1907, 23 октября, 6 ноября; 1912, 9 марта; *Утро*, 1908, 14 декабря; 1910, 26 мая].

1 У тексті використано російськомовну літературу, оскільки в імперському середовищі, у якому проживала В. М. Білоконська, література видавалася російською мовою. Праці, присвячені участі героїні в революційній діяльності, написані за радянських часів, теж російською мовою. Переклади українською виконано авторкою.

Діяльність В. М. Білоконської не була в центрі уваги дослідників. За радянських часів у працях, присвячених розвитку революційного руху в Російській імперії, фрагментарно згадується участь В. М. Білоконської та її родини в нелегальних радикальних гуртках на Півдні України [Волощенко, 1974; Снытко, 1969]. Згадки про діяльність Валерії Миколаївни є в публікаціях з історії жіночого руху в Україні [Павлова, 2014; Смоляр, 1998] та краєзнавчих дослідженнях [Коломієць, 1998; Павлова, 2012]. Її прізвище лише побіжно зринає у працях чернігівського історика В. І. Панченка, який є дослідником громадської діяльності І. П. Білоконського [Панченко, 2011a, 2011b]. Більш розгорнуту біографію В. М. Білоконської як представниці польської спільноти Харкова у харківських виданнях [Kozeniaszewa та Zur, 2004], а також у монографії О. Ніколаєнко, присвяченій громадській діяльності польських жінок на теренах України [Ніколаєнко, 2015].

Усі зазначені праці лише поверхово висвітлюють певні аспекти життя Валерії Миколаївни. Більш вдумливе занурення в її біографію розкриває непересічну особистість – жінку, яка свідомо обрала шлях просвітництва і не сходила з нього, які б перепони не виникали. Це дослідження має на меті реконструкцію біографії В. М. Білоконської, яка висвітлить її наповнене надзвичайними подіями життя, активну громадську позицію та діяльність на користь жіноцтва.

Історичний контекст

На початку XX століття жінки вже вибороли своє право на працю в деяких галузях: у медичній і педагогічній сферах, у фабрично-заводській промисловості і сфері обслуговування. Жінки могли працювати вчительками, акушерками, переписувачками, касирками в різноманітних закладах, на телеграфі, робітницями на підприємствах. Однак посади, які вони обіймали, не вимагали високої кваліфікації, а отже, були низькооплачуваними.

Харків на початку XX століття був значним промисловим центром Східної України з розгалуженою мережею різноманітних закладів і установ. Населення міста становило майже 174 тисячі осіб, із яких жінок приблизно 82 тисячі [Первая всеобщая перепись…, 1904]. Місто приваблювало тих, хто шукав заробітку, і пропонувало різні сфери застосування праці. Як свідчить статистика, працюючих було 31 716 осіб, тобто 38,7 % від загалу жіноцтва Харкова. Основними сферами зайнятості була робота прислугою (4 464 особи, або 14 % від усіх працюючих жінок), виготовлення одягу (3 724 особи, або 11,7 %), переробка продукції сільського господарства (1 644 особи, або 5,1 %). Однак для жінки знайти місце роботи та помешкання в новому місті було нелегким завданням. Тож на часі була потреба в інформаційно-посередницьких послугах – службах, які б повідомляли роботодавців про потенційних працівниць/-ків, а тим – про вакантні місця праці. На жаль, такі біржі праці не діяли,

а жінки, які потрапили до міста, часто ставали об'єктом махінацій з боку шахраїв, потрапляли в економічну залежність чи в будинки розпусти.

Валерія Миколаївна Білоконська, яка в своєму житті змінила багато міст, завжди намагалася знайти застосування своїм здібностям, самостійно себе утримувати. Ймовірно, її власний досвід труднощів, що виникали перед жінками в пошуку роботи, спонукав її прагнення створити в Харкові такі осередки, які б надавали інформаційну підтримку – чи то в галузі освіти, чи в пошуку місця праці.

Біографічний нарис

Про дитинство і юність Валерії Миколаївни Левандовської майже немає інформації. Відомо, що Валерія Саломея Левандовська (1856–1910) народилась у Подільській губернії. На жаль, немає докладних відомостей про батьків Валерії Миколаївни, та відомо, що вона походила з родини поляків. Мало що відомо про її дитячі та юнацькі роки. Після закінчення херсонської гімназії вона, за спогадами чоловіка, поїхала вчителювати на селі [Белоконский, 1928; Окулич-Козарин, 1910]. Зібрання селянських дітей викликало підозри місцевого священника, який написав донос, і В. Левандовська вимушена була виїхати із села до своєї старшої сестри Феліції в Миколаїв [Белоконский, 1928, с. 244; *Утро*, 1910, 26 мая].

Сестри Левандовські були відомими в місті Миколаєві. Так, у спогадах революціонерки Фіри Морейніс-Муратової, яка народилася в єврейській ортодоксальній родині і не мала можливості навчатися, зазначено, що 1875 року вона зі своєю сестрою таємно брали уроки в сестер Левандовських, Феліції та Валерії [Морейнис-Муратова, 1926, с. 161]. Під час російсько-турецької війни 1877 року Валерія працювала сестрою милосердя [Окулич-Козарин, 1910].

Саме в молоді роки Валерія Саломея ступила на шлях боротьби за кращу долю народу. 1877 року три сестри Левандовські входили до складу Миколаївського народницького гуртка [Волощенко, 1974, с. 97]. Валерія того року допомагала влаштувати втечу із херсонської в'язниці революціонера В. Ілліча-Світича [Снытко, 1959, с. 179)]. Разом зі старшою сестрою Феліцією вони брали участь у революційному гуртку І. Ковальського, що діяв в Одесі у 1877–1878 роках[2].

28 травня 1878 року В. М. Левандовську було арештовано за участь у демонстрації на захист І. М. Ковальського. Спочатку її відправили до Вологди, потім до Устю-

2 В. Ілліч-Світич та І. Ковальський – революціонери-народники, які організували нелегальний гурток і типографію в Одесі у 1877–1878 рр. У своїх відозвах вони закликали до боротьби з царатом. За доносом 1878 р. гурток було розгромлено, І. Ковальського було засуджено до страти. Цей вирок сколихнув демократично налаштовану громадськість, спричинивши як масові демонстрації на його захист, так і радикалізацію самого руху.

га, де вона просиділа у в'язниці 11 місяців. Після цього її перевели до Ніколаєвська (Самарська губернія), а за пів року – до в'язниці в Москві. Там їй оголосили вирок і відправили на заслання до Східного Сибіру.

Родина Валерії також вийшла на демонстрацію на знак протесту проти винесення смертного вироку І. Ковальському, за що її було заарештовано. Батьків та молодших сестер також вислали до Архангельської губернії, а на саму Валерію чекало заслання до Костромської губернії. Вона подала прохання про спільне заслання з родиною, та внаслідок її було вислано до Сибіру. Імовірно, причиною такого суворого покарання став той факт, що у своєму клопотанні вона зазначила, що належить до «соціально-революційної партії» [Снытко 1959, с. 180].

Основні відомості про життя на засланні Валерії Миколаївни вдається віднайти у спогадах її чоловіка, Івана Петровича Білоконського. Вони познайомились під час довгої дороги на заслання, перейнялися надзвичайною симпатією одне до одного і невдовзі після поселення в Красноярську одружилися. Поштовхом для спільного проживання родини з 1880 року стали побутові причини. Оскільки Валерія Миколаївна допомагала грішми родині, спільна квартира для подружжя дала можливість заощадити кошти. Іван Петрович надсилав свої літературні нариси до різноманітних видань, за що отримував гонорар, на який і жила родина [Панченко, 2011b, с. 73]. Валерія Миколаївна працювала: навчала дітей інших засланців – Лесевичів, з якими у молодої родини склалися дружні стосунки, а також давала приватні уроки дітям місцевих багатіїв Кузнецових. До того ж безоплатно навчала дітей із незаможних родин засланців, але ці уроки були таємними, бо «політичні» засланці не мали права на педагогічну і виховну діяльність.

Зароблені кошти молода жінка надсилала рідним. Її батьки на той час були вже похилого віку, а арешти і висилки підірвали фінансове становище родини [Белоконский, 1928, с. 245]. Валерія Миколаївна все життя відчувала відповідальність за родину і щоразу, змінюючи місце проживання по всій імперії, перевозила за собою і рідних.

29 червня 1881 року Іван Петрович і Валерія Миколаївна офіційно взяли шлюб. У своїх спогадах Іван Петрович доволі стримано вислювлює особисті погляди, але коли йдеться про дружину, він не соромиться найщиріших почуттів. «Ми настільки вже прив'язались одне до одного, настільки спільні були наші інтереси моральні і політичні, так щиро поважали й гаряче любили одне одного, що окреме життя кожного здавалося неможливим або принаймні мученицьким… Здавалося, немає таких труднощів, які б ми не перенесли разом, і я щиро говорив, що радий засланню, тому що воно дало мені такого друга і дружину» [Белоконский, 1928 , с. 253].

Подружжя Білоконських на засланні підтримувало товариські стосунки і з іншими засланцями. У спогадах політкаторжан можна побачити і прізвище Білоконської. Так, революціонер Д. Оржих писав: «Валерія Миколаївна Левандовська-Білоконська найбільш дієва з-поміж красноярської колонії засланців» [Оржих, 1931, с. 78].

Згодом подружжя перевели до Міусинська. Тут на деякий час Івана Петровича було ув'язнено, але складнощі життя у в'язниці компенсувала турбота Валерії. «На моє щастя, зі мною була палко кохана і любляча дружина. Яскраво, радісно опромінювала вона гидоту життя, і мені здавалося, що та (гидота. – *О. Н.*) не проходить у мене… І я думав: що було б, якби в житті не було дружби, кохання, прихильності? Життя тоді б перетворилося на одне суцільне горе, на одну нестерпну тугу, і чи варто тоді б за таких умов взагалі існувати?» [Белоконский, 1928, с. 260].

Саме тоді від рідних стали надходити невтішні новини, і Валерія Миколаївна зважилася на втечу із заслання. Втеча була добре продуманою: спочатку жінка під приводом хвороби довгий час не виходила з дому, щоб до цієї ситуації звикла жандармерія і наглядачі, а потім, узимку, коли відкрився санний шлях, її з фальшивими документами вивезли з міста, а далі – в європейську частину Росії. За місяць, коли Валерія Миколаївна була вже в Самарі, Іван Петрович повідомив поліції, що дружина втекла, і її оголосили в розшук. Сама ж втікачка була вже в цей час в Одесі [Белоконский, 1928, с. 277–283].

Підірване засланням здоров'я Валерія Миколаївна поправила на півдні, побачилася з рідними. Восени 1883 року вона повернулася до Києва і добровільно з'явилася до прокурора, щоб повернутися на місце заслання до Міусинська. Вражений розповіддю, прокурор не знав, що робити з втікачкою, тому направив її до віцегубернатора, той – до жандармерії. Вона була заарештована лише за три дні, відправлена до Москви, а потім до Міусинська, де на неї чекав чоловік [Окулич-Козарин, 1910]. Після повернення Валерія Миколаївна тяжко захворіла на тиф, що дало можливість уникнути чергового арешту за втечу.

1885 року Валерію Миколаївну звільнили і відпустили із заслання. У зв'язку з тим, що їй було заборонено оселятись у великих містах, вона замешкала в Житомирі, де підробляла в місцевій газеті «Волинь».

1887 року чоловік також повернувся із заслання і отримав роботу в місті Орел. Так розпочався новий період життя подружжя Білоконських. Коли 1889 року Івана Петровича знову було ув'язнено, Валерія Миколаївна писала листи в різноманітні інстанції з вимогою переглянути справу чоловіка, впоряджала його незавершені справи [Белоконский, 1930, с. 58]. Через ув'язнення чоловіка родина опинилася без засобів існування, тож Валерія Миколаївна таємно отримала роботу в статистичному бюро. А все тому, що дружині політичного в'язня не можна було працювати в державному закладі. В. М. Білоконська вимушена була працювати, щоб забезпечити свою родину і підтримувати чоловіка.

У 1891–1892 роках чорноземні регіони Росії охопив голод. Після публікації статей І. П. Білоконського в російських виданнях редакції цих газет вислали на ім'я Івана Петровича сотні рублів. Як звітував пізніше Іван Петрович, Валерія Миколаївна відкривала за ці кошти їдальні для дітей та учнів народних шкіл [Панченко, 2011а, с. 119].

Сьогодні неможливо достеменно встановити масштаби цієї діяльності Валерії Миколаївни, але не викликає сумнівів, що вона дала їй досвід організаторської роботи.

У 1895–1897 роках подружжя Білоконських замешкало в місті Курськ. Саме там 1897 року Валерію Миколаївну знов заарештували [Белоконский, 1930, с. 133].

З 1899 року почався найбільш плідний період життя подружжя Білоконських, пов'язаний з Харковом. Вони багато працювали, брали участь у громадському житті міста, виховували доньку Параскеву[3]. Валерія Миколаївна з Іваном Петровичем одразу ж вступили до харківського Товариства поширення в народі грамотності. Валерія Миколаївна виступила ініціаторкою утворення довідково-педагогічного відділу (комітету) при товаристві [Коломієць, 1998, с. 76]. Метою такого комітету стало надання довідкової інформації щодо функціонування освітніх установ та організацій, обмін інформацією між ними. Першочерговими завданнями комітету стало формування його наукової бази – взірцевих підручників, посібників, книг, збірників циркулярів і наказів у галузі просвіти, які б допомогли кваліфіковано відповідати на запити щодо діяльності шкіл, читалень. Головою комітету було обрано Івана Петровича, а секретаркою – Валерію Миколаївну [Белоконский, 1906, с. 88–90].

Поступово комітет розгорнув свою діяльність. Запити до установи надходили від учнів, вчителів, громадських діячів і стосувалися найрізноманітніших питань: функціонування бібліотек і читалень, влаштування народних читань і курсів тощо. Лише за перший рік свого функціонування комітет відповів на 85 запитів із 24 губерній Російської імперії. Була популярною бібліотека комітету і Музей наочних приладів [*Отчет*…, 1904].

Уже за кілька років бібліотека комітету налічувала 4 000 томів, а кількість запитів дедалі збільшувалась. Найбільше запитів до комітету надходило з Харківської губернії (1903 р. – 42), але й із сусідніх – Катеринославської (8), Полтавської (8), Воронезької (5) і навіть із Петербурзької (7) – їх було чимало [*Отчет*…, 1904]. Валерія Миколаївна з чоловіком зосереджували свої зусилля на популяризації діяльності комітету. Так, комітет власним коштом видав каталог бібліотеки накладом 300 примірників, який роздавали зацікавленим особам.

1901 року подружжя Білоконських взяло участь у виставці народної освіти у Курську. За рік, 1902 року, комітет взяв участь у виставці в м. Ярославль [*Отчет*…, 1904, с. 126]. Через популяризацію свого доробку комітету вдалося поповнити бібліотечний фонд, розширити свою діяльність. Однак у 1905–1907 роках діяльність комітету істотно загальмувала через революційні події. Значно зменшилася кількість запитів, до того ж удвічі було скорочено асигнування на діяльність комітету, відбулися обшуки, було конфісковано листи із запитами. Після 1907 року популярність довідково-педагогічного комітету до попереднього рівня так і не відновилася [Коломієць, 1998, с. 80].

3 Жодних відомостей про доньку В. Білоконської знайти не вдалося.

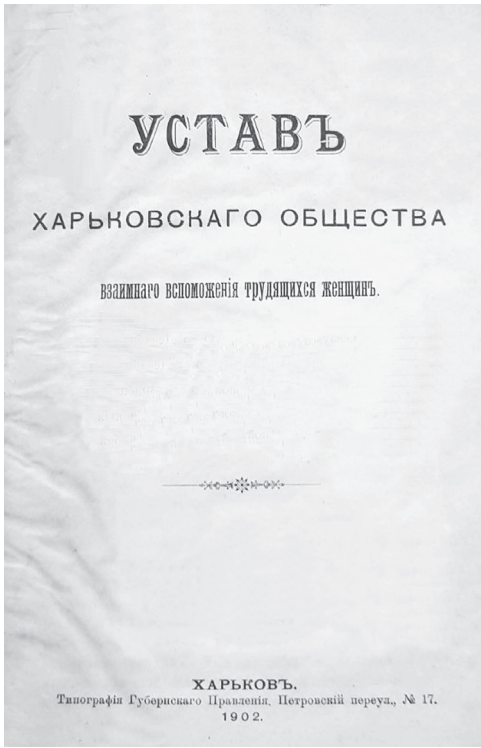
Фото 4.2. Народний будинок у Харкові, де працювала Валерія Білоконська

У Товаристві поширення грамотності В. М. Білоконська брала участь ще й у роботі кількох відділів: у діяльності першої читальні і в Народному будинку. Як членка комітету першої безоплатної читальні (а їх у місті було чотири), Валерія Миколаївна брала участь у його засіданнях і представляла читальню на виставках. А в Народному будинку – відділі, що займався влаштуванням популярних народних читань, лекцій, організовував дозвілля громадян – вистави, танцювальні вечори, свята та «ялинки» для дітей тощо, входила до керівного складу комітету [*Южный край,* 1907, 6 ноября].

Але справжньою справою життя стала для Валерії Миколаївни праця в іншій організації – у Товаристві взаємодопомоги працюючих жінок, про що йтиметься нижче. З часом здоров'я Валерії Миколаївни значно погіршувалось. Набуті ще під час заслання проблеми із зором, пізніше – запалення нирок давалися взнаки. Поїздка до Петербурга взимку 1908 року на Перший Всеросійський жіночий з'їзд, після якої вона захворіла на запалення легень, ще більше загострила ситуацію. У квітні 1910 року Валерія Миколаївна Білоконська померла у віці 53 років, і її було поховано в Харкові.

Діяльність на користь жіноцтва

У Харкові Валерія Миколаївна Білоконська стояла біля витоків Товариства взаємодопомоги працюючих жінок, яке було утворено 1902 року активістками Товариства поширення в народі грамотності. Спочатку ця ідея зародилася серед прихильниць у тісних гуртках, потім – була розвинута на великих зборах. Метою об'єднання стало надання

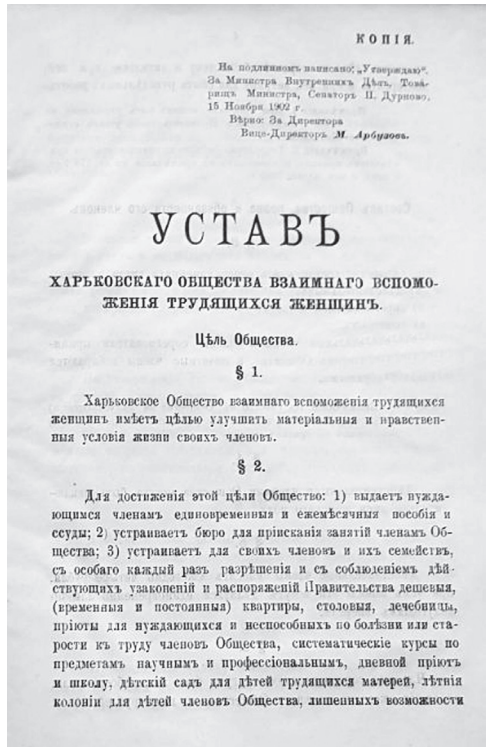
УСТАВЪ

ХАРЬКОВСКАГО ОБЩЕСТВА

взаимнаго вспоможенія трудящихся женщинъ.

ХАРЬКОВЪ.
Типографія Губернскаго Правленія. Петровскій переул., № 17.
1902.

Фото 4.3. Титульна сторінка Статуту Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок, 1905

КОПІЯ.

На подлинномъ написано: „Утверждаю".
За Министра Внутреннихъ Дѣлъ, Товарищъ Министра, Сенаторъ П. Дурново.
15 Ноября 1902 г.
Вѣрно: За Директора
Вице-Директоръ М. Арбузовъ.

УСТАВЪ

ХАРЬКОВСКАГО ОБЩЕСТВА ВЗАИМНАГО ВСПОМОЖЕНІЯ ТРУДЯЩИХСЯ ЖЕНЩИНЪ.

Цѣль Общества.

§ 1.

Харьковское Общество взаимнаго вспоможенія трудящихся женщинъ имѣетъ цѣлью улучшить матеріальныя и нравственныя условія жизни своихъ членовъ.

§ 2.

Для достиженія этой цѣли Общество: 1) выдаетъ нуждающимся членамъ единовременныя и ежемѣсячныя пособія и ссуды; 2) устраиваетъ бюро для пріисканія занятій членамъ Общества; 3) устраиваетъ для своихъ членовъ и ихъ семействъ, съ особаго каждый разъ разрѣшенія и съ соблюденіемъ дѣйствующихъ узаконеній и распоряженій Правительства дешевыя, (временныя и постоянныя) квартиры, столовыя, лечебницы, пріюты для нуждающихся и неспособныхъ по болѣзни или старости къ труду членовъ Общества, систематическіе курсы по предметамъ научнымъ и профессіональнымъ, дневной пріютъ и школу, дѣтскій садъ для дѣтей трудящихся матерей, лѣтнія колоніи для дѣтей членовъ Общества, лишенныхъ возможности

Фото 4.4. Перша сторінка Статуту Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок, 1905

кредитів членкам Товариства із загальної каси, влаштування бюро з пошуку роботи, організація різноманітних закладів, де могли би працювати жінки – їдалень, гуртожитків, дитячих садків та ясел, літніх колоній, бібліотек та читалень тощо. Самі засновниці так сформулювали завдання: «Харківське товариство взаємодопомоги працюючих жінок має на меті покращити матеріальні і моральні умови життя своїх членок. З цією метою надає їм позику і допомогу, відкриває бюро для пошуку занять, влаштовує дешеві квартири, їдальні, лікарню, систематичні курси, наукові та професійні, дитячі садки і школи, майстерні, позичково-ощадну касу» [Устав…, 1905]. Очільницей Товариства спочатку стала Лідія Георгіївна (Єгорівна) Єфимович, а потім – історикиня Олександра Яківна Єфименко[4] [Павлова, 2014, с. 14–19].

4 Л. Г. Єфимович – харківська громадська діячка, яка активно працювала в Товаристві поширення грамотності і була очільницею першої безоплатної читальні в місті; О. Я. Єфименко – історикиня, громадська діячка, активістка Малоросійського (українського) видавничого комітету Товариства поширення грамотності. Обидві припинили своє керівництво організацією у зв'язку з виїздом з міста.

Статут Товариства було затверджено наприкінці 1902 року, відтак почалася робота. Від самого початку діяльності Товариство організувало роботу позичково-ощадної каси, бюро працевлаштування, займалося формуванням бібліотеки. У подальші роки було відкрито різноманітні курси, дитячий садок. Потреба в цих заходах була продиктована запитами самих членок, більшість з яких працювали. За звітом 1907 року із «несімейних» членок працювали 90 %, із «сімейних» – 3 %. [*Отчет*…, 1908]. За звітами Товариства можна встановити професійну належність членок. Найпоширенішими професіями були: педагогічна діяльність (15–21 % членок), службовиці різних закладів (16–20 %), медичні працівниці (7–8 %), ті, хто займався підготовкою до професійної діяльності, майстрині (4–8 %), бонни й економки, кравчині, касирки (по 2–3 %) та інші. До Товариства входили також особи, які мали власну справу, займались «артистичними»[5] професіями, а пізніше, ба більше, навіть сільським господарством. Отже, Товариство було досить розмаїтим за своїм складом, що є доволі симптоматичним показником становища жінок, які об'єднались у спільну організацію, відчуваючи потребу в солідарності. Чисельний склад Товариства коливався від 600 (1903) до 900 (1907) членок.

Хоча про діяльність цієї організації вже неодноразово писали [Павлова, 2014, с. 44–49; Смоляр, 1998, с. 150–157], та особистий внесок Валерії Миколаївни Білоконської в її функціонування, її роль у справах й ініціативах, які перетворили невеликий жіночий гурток на потужну жіночу громаду, заслуговує на окреме висвітлення.

Від самого початку діяльності Валерія Білоконська була активісткою Товариства й ініціювала роботу бюро організації, яке потім очолила [*Южный край*, 1912, 9 марта). Бюро займалося збиранням членських внесків, реєстрацією нових членок, організацією зібрань Товариства, наданням різноманітних довідок щодо функціонування організації. Також до функцій бюро належало збирання плати за читання лекцій чи організацію різноманітних заходів.

Головною справою цього відділу Товариства був пошук роботи для жінок. У бюро збирали інформацію від роботодавців і надавали її жінкам, які шукали працю. І хоча за звітами Товариства результати були не завжди високими (так, 1907 р. із 291 запиту було надано роботу лише у 15 % випадків), варто наголосити на значущості цього проєкту. 1910 року роботу через бюро Товариства шукала 291 жінка і 47 її отримали (21 %) [*Отчет*…, 1911, с. 27]. Річ у тім, що пошук роботи для жінок був складним. Ситуація була несприятливою для прибулих у місто, що вимушені були винаймати житло та харчуватись, не маючи засобів існування. Тому бюро працювало п'ять днів на тиждень у другій половині дня.

5 У звітах Товариства так позначалися наукові, мистецькі чи акторські професії.

Найбільше запитів від роботодавців приходило на працівниць, які здійснювали догляд і виховання дітей: бонни російські (29 запитів) та іноземки (21), гувернантки (15), ті, хто надає уроки (15), економки (13), вчительки (10), а також кравчині (12). Однак попит на працю був дещо відмінним: найчисельнішими були пропозиції надавати уроки (67), російські бонни (47) і вчительки (40), продавчині, касирки або конторські працівниці (по 31), економки (29), переписувачки (21) [*Отчет*…, 1908, с. 16–17; *Отчет*…, 1911, с. 30–31].

Причиною того, що, незважаючи на зустрічні пропозиції, фактичних працевлаштувань було відносно мало, бюро вважало розбіжності між вимогами працедавців і можливостями жінок, які шукали роботу. Так, однією з вимог до педагогічних працівниць було володіння однією з іноземних мов, чим, на жаль, більшість гувернанток чи вчительок похвалитися не могли. Ще однією перешкодою можна вважати надто високі комісійні (10 %), які стягували із заробітної платні на користь Товариства в разі працевлаштування [*Отчет*…, 1908, с. 14–15].

В. М. Білоконська обіймала посаду заступниці голови Товариства і намагалася вникнути в суть кожної справи. Відомості про це містять звіти. За свідченнями колег, Валерія Миколаївна підтримувала різноманітні освітні ініціативи, уважно дослуховувалась до всіх пропозицій, вирішувала безліч незначних повсякденних проблем, які виникали в процесі діяльності такої потужної організації.

У перші роки існування Товариство відкрило позичкову касу, бюро працевлаштування, комісію з влаштування курсів і лекцій, що організовувала лекції з іноземних мов, бухгалтерії, підготовки до окремих професій, юридичної допомоги тощо. Особливе місце в роботі Товариства посідали освітні ініціативи. 1903 року відкрився дитячий садок «Вогнище», у якому за утримання дітей брали невелику плату. Середня плата за дитсадок у місті становила 60 руб., а членки Товариства сплачували за дітей лише 3 руб. на місяць. Тоді ж для вихованців садка і працюючих мам відкрили дешеву їдальню, тож нею користувались як членки Товариства, так і місцеве студентство, що пізніше приносило Товариству прибуток. 1904 року було ініційовано утворити гімназію зі спільним навчанням хлопчиків і дівчаток. Гімназія почала працювати, і в першому наборі було 25 хлопчиків і 10 дівчаток. А з 1907 року було дозволено спільне навчання учнів і після 7 класу.

Саме Товариству допомоги працюючих жінок належала заслуга започаткування в Харкові вищої жіночої освіти. 1904 року Валерія Миколаївна увійшла до складу робочої групи, що готувала відкриття вищих жіночих курсів (ВЖК) у місті [Павлова, 2012, с. 69]. Вищі жіночі курси почали свою роботу в бурхливі роки революції 1905 року і стали одним із найважливіших проєктів Товариства. Через актуальність вищої жіночої освіти в такому великому місті та завдяки запрошеним з університету викладачам і відповідальному ставленню педагогічної ради й Товариства до діяльності ВЖК вони набули надзвичайної популярності [Смоляр, 1998, с. 150–157].

Фото 4.5. Учасниці І Всеросійського жіночого з'їзду в Санкт-Петербурзі. 1908

22 жовтня 1907 року на позачергових зборах Товариство взаємодопомоги трудящих жінок після переїзду О. Я. Єфименко до Петербурга абсолютною більшістю голосів обрало головою Валерію Миколаївну [*Отчет*…, 1908, с. 6; *Южный край*, 1907, 23 октября]. На цей час до Товариства входило 922 членки. Організація мала розгалужену структуру відділів, що розділяли між собою її функції.

Саме на часи головування В. М. Білоконської припадає ще одна ініціатива Товариства, а саме – влаштування будинку для літнього відпочинку й оздоровлення дітей. 1907 року Товариство придбало будинок у приміському селищі Високий, де планувалось оздоровлювати дітей його членок. Організація будівництва, фінансові справи, узгодження з різноманітними інстанціями, придбання обладнання і набір персоналу – усе це вимагало надзвичайного клопоту й зусиль. 1910 року відпочинкова колонія прийняла дві зміни дітей: перша – 22, друга – 25. Діти багато гуляли на свіжому повітрі, займалися посильною фізичною працею, що позитивно вплинуло на стан їхнього здоров'я [*Отчет*…, 1911, с. 37–40]. 1908 року Товариство обрало В. М. Білоконську делегаткою на Перший Всеросійський з'їзд жінок [*Утро*, 1908, 14 декабря]. За підрахунками дослідниці Людмили Смоляр, Наддніпрянську Україну представляло 60 жінок із різних міст. Із Харкова брали участь 17 жінок, які гідно представляли місто. Так, із доповідями виступили Єлизавета Іванівна Шевирьова («Побутове і правове ста-

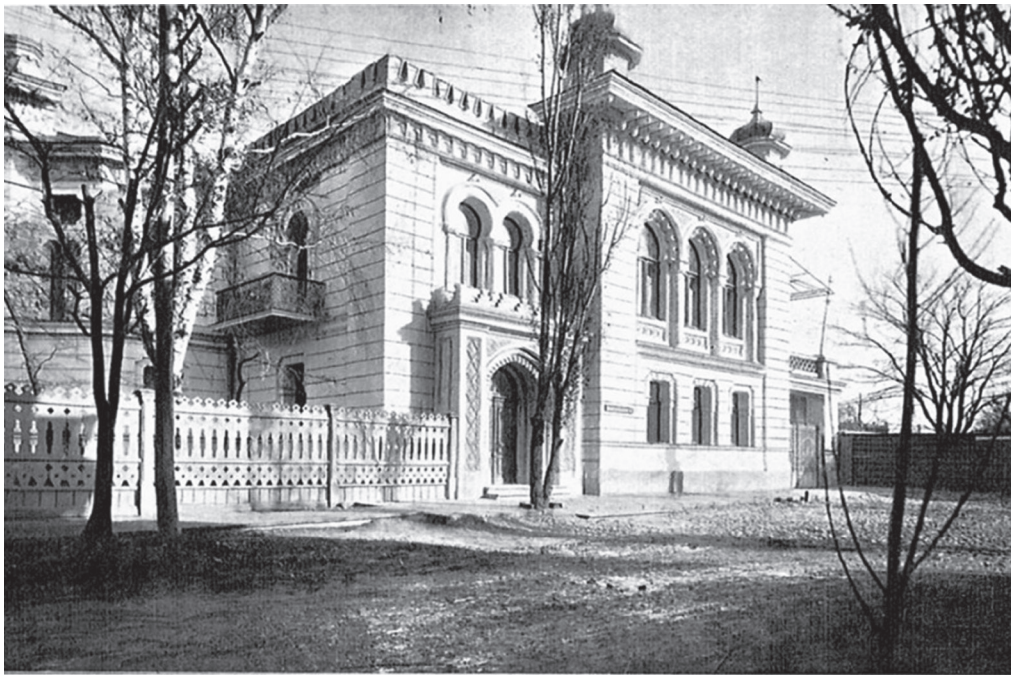

Фото 4.6. Осередок Товариства взаємодопомоги працюючих жінок у Харкові (вул. Дарвіна, 13)

новище селянок Малоросії»), Марія Вікторівна Орловська («Проєкт організації жіночих клубів у містах»), Ольга Іванівна Арнольді («Про діяльність Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок») [Смоляр, 1998, с. 193]. Валерію Миколаївну було обрано головою пленарного засідання, й одного дня вона керувала секцією.

1910 року Товариство несподівано отримало в подарунок від Є. М. Єгорьєвої в сумі понад 1 500 руб. Кошти було вирішено вкласти у придбання будинку на вул. Садово-Куликовській. Ця будівля в подальшому стала осередком Товариства, оскільки на той час його відділи: ВЖК, гімназія, дитячий садок, бюро, бібліотека та інші були настільки потужними і масштабними, що потребували постійного приміщення.

Після смерті В. М. Білоконської 1910 року відбулися скорботні заходи в товариствах, у роботі яких вона брала активну участь, а зібрані доброчинні пожертви було витрачено на оздоровлення дитини в літній колонії Товариства взаємодопомоги трудящих жінок та на іменну стипендію для навчання студентки на вищих жіночих курсах упродовж чотирьох років. Такі заходи є доволі символічними, оскільки навіть після смерті ім'я людини продовжує жити в добрих справах допомоги й освіти.

Висновки

У більшості спогадів зазначено, що Валерія Миколаївна найбільше переймалася поширенням освіти. Значущими були для неї освітні ініціативи в товариствах: відкриття курсів, читання лекцій, функціонування дитячого притулку, гімназії, вищих жіночих курсів. Вже будучи важко хворою, вона готувалася до відкриття літніх курсів для вчителів шкіл, на які їй так і не вдалося потрапити [*Отчет*…, 1911, с. 3–6].

З відстані часу і через брак особових джерел важко встановити риси характеру чи особисті якості людини. Однак деякі життєві ситуації і те, як людина в них діяла, можуть багато про що розказати. Так, Валерія Миколаївна Білоконська була, без сумніву, сміливою і, можна навіть сказати, безстрашною людиною.

Спогади про Валерію Миколаївну дають змогу говорити про неї як про людину модерну, впевнену у собі. Вона розуміла ризики своєї діяльності, але й знала свої права і передусім – право на гідність. Коли 1897 року у Курську ксьондз відмовив їй у похованні сестри за політичними мотивами, вона зуміла змінити це рішення [Белоконский, 1930, с. 58, 134].

Усе своє життя вона працювала – викладала, дописувала до газет, займалася статистикою, організовувала школи, їдальні, різноманітні бюро тощо. Водночас не цуралася домашньої праці і не використовувала прислугу, тобто інших жінок [Белоконский, 1928, с. 268].

У своїй суспільній діяльності В. М. Білоконська обрала два провідні напрями: інформаційний та просвітницький. Її ініціативи в різноманітних товариствах були спрямовані на поширення інформації – фахової і достовірної. Імовірно, саме труднощі, що виникали раз-по-раз перед Валерією Миколаївною в пошуках роботи, вплинули на її подальшу громадську діяльність. Тож в організаціях, де працювала, вона опікувалась питаннями надання актуальної, корисної, неупередженої, повної інформації. Цим Валерія Миколаївна продовжила традиції своїх попередниць – харків'янок Христини Алчевської й Олександри Калмикової – діячок у галузі просвіти, які відкривали школи, видавали підручники, популяризували навчальну літературу тощо [Пиетров-Энкер, 2005, с. 236–239]. Праця Івана Петровича в земській статистиці давала можливість їй володіти статистичними даними і спиратися на реальну картину стану розвитку освіти, а активна громадська позиція, участь у кількох харківських товариствах – бути в курсі суспільного життя міста, писати статті в місцеві видання.

Освіта для Валерії Миколаївни була тим важелем, що здатен змінити життя. Як зазначають її друзі, вона вбачала в просвіті своє призначення. Олена Десятова, членка Товариства взаємодопомоги трудящих жінок, сказала: «Ти намагалась полегшити жінці доступ до знань, будити й розвивати в ній громадські інтереси, розвивати в ній самодіяльність, підготувавши цим вихід жінки з її приниженого стану» [*Отчет*…, 1911].

Діяльність Валерії Миколаївни була не тільки на часі, вона випереджала час, оскільки максимальне розширення доступу до інформації й освіти стали ознакою нашого сьогодення. А те, що її зусилля були спрямовані на найбільш нужденні групи (дітей та жінок), свідчить про високі шляхетні якості.

Життя Валерії Миколаївни Білоконської демонструє приклад відданості громадським ідеалам. Народившись в поліетнічному середовищі Півдня України, Валерія Білоконська стала на шлях служіння суспільству, намагаючись поширювати освіту, пробуджувати громадську свідомість жіноцтва. Ставши замолоду на шлях боротьби з несправедливістю, вона продовжувала її все життя.

Характерною є еволюція, яка відбулася з В. Білоконською: від боротьби з царатом за права всіх пригноблених до реальних кроків допомоги жінкам – найбільш безправній і знедоленій частині населення. Осівши в Харкові, вона викладала, займалася бібліотечною справою, працювала в різних громадських організаціях, сприяючи працевлаштуванню жінок, розвитку жіночої освіти. Прагнення змінити долі жінок і відданість цій справі стали для Валерії Миколаївни Білоконської сенсом служіння суспільству.

Джерела та література

Джерела

Белоконский, И. П. (1930). В годы бесправия. Москва: Издательство Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев.

Белоконский, И. П. (1928). Дань времени. Воспоминания. Москва: Издательство Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев.

Белоконский, И. П. (1906). 35-летие Харьковского общества распространения в народе грамотности. Харьков.

Морейнис-Муратова, Ф. А. (1926). Деятели СССР и революционного движения в России. В *Энциклопедический словарь*. Москва: Гранат.

Окулич-Козарин, Г. (1910, Май 26). Памяти В. Н. Белоконской. *Утро*.

Оржих, Д. (1931). В рядах народной воли. Воспоминания. В *Народовольцы* (с. 75–172). Москва.

Отчет Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. За 1906 г. (1907). Харьков: Типография и литография Н. В. Петрова.

Отчет Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. За 1907 г. (1908). Харьков: Типография и литография Н. В. Петрова.

Отчет Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. За 1910 г. (1911). Харьков: Типо-литография Н. В. Петрова.

Отчет Харьковского Общества распространения грамотности в народе. За 1903 г. (1904). Харьков.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. (1904). Харьковская губерния. (Т. 46). Б. м.

Устав Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. (1905). Харьков.

Утро. (1908–1910).

Южный край. (1907–1912).

Наукові публікації

Волощенко, А. К. (1974). *Нариси історії суспільного руху в Україні в 70- на початку 80-х рр. XIX ст*. Київ: Наукова думка.

Коломієць, Т. В. (1998). *Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920)*.Харків: Консум.

Ніколаєнко, О. (2015). *Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське і приватне життя*. Монографія. Харків: Вид-во НТМТ.

Павлова, Т. Г. (2012). *Негосударственная высшая школа Харькова в нач. XX века.* Харьков: Издательство «Сага».

Павлова, Т. Г. (2014). Харківське Товариство взаємодопомоги трудящих жінок (1902–1919 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: Історичні та філософські науки»*, (18), 44–49.

Панченко, В. І. (2011a). *Громадсько-політична та наукова діяльність І. П. Білоконського (1855–1931 рр.).* [Дис. … канд. іст. наук, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна]. Харків.

Панченко, В. І. (2011b) Іван Петрович Білоконський. Біографія (1855–1931 рр.). *Сіверянський літопис*, (2), 70–80.

Першина, З. В. (1975). *Очерки революционного дивжения на юге Украины*. Киев-Одесса: Вища школа.

Пиетров-Энкер, Б. (2005). *«Новые люди» России. Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции*. Москва: Издательство Российского государственного гуманитарного университета.

Смоляр, Л. (1998). *Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії*. Одеса: Астро Принт.

Снытко, Т. Г. (1969). *Русское народничество и польское общественное движение (1865–1881).* Москва: Наука.

Kozeniaszewa, I., & Zur, M. (2006). Kobieta – zona, przyjacel I pomocnik. *Харків і Польща: люди і події.* Матеріали науково-практичної конференції. Харків: Майдан.

Герміна Шухевич

(1852–1939)

Ініціаторка жіночих економічних товариств

Марта Горохов'янко

Вступ

Герміна Шухевич (1852–1939) – громадська діячка та борчиня за жіночу емансипацію наприкінці XIX – на початку XX століть у Галичині. Засновниця та очільниця товариства «Клюб Русинок» (1892), що мотивувало українок до національного свідомого «пробудження» та піднесення руху. Співзасновниця та багаторічна директорка жіночої промислової спілки «Труд» (1901), яка невпинно впродовж 40 років допомагала жінкам здобувати професію та ставати підприємицями. Завдяки діяльності Герміни Шухевич було засновано одну з перших українських жіночих гімназій у Львові, Інститут для дівчат імені Святої Ольги та товариство «Руська Захоронка», що опікувалося дітьми-сиротами. Крім того, вона була співзасновницею Союзу Українок. Разом із чоловіком Володимиром Шухевичем, видатним етнографом, організовувала етнографічні та промислові виставки, де українські майстри і майстрині могли демонструвати свої товари та вироби. Зокрема, для Крайової промислової виставки у Львові 1894 року вона підготувала павільйон та виставкові стенди, які яскраво представили здобутки жіночого підприємництва у кравецькій галузі на теренах Галичини.

Стан досліджені та джерела

В українській історіографії у фокусі дослідницької уваги здебільшого були Роман Шухевич, внук Герміни, та Володимир Шухевич, її чоловік, оскільки перший був провідником українського національного руху, головнокомандувачем УПА, а другий – видатним етнографом та громадським діячем. У контексті біографій цих відомих особистостей дослідники принагідно згадували і про саму Герміну Шухевич. Зокрема, Ярослав Дашкевич [2016, с. 736], Микола Посівнич [2007, с. 8], Петро Арсенич [2007, с. 32]. Набагато більший обсяг інформації про громадську діяльність Герміни Шухевич ми отримуємо з досліджень про історію жіночого руху. Зокрема, Марта Богачевська-Хомяк ґрунтовно дослідила різні аспекти становлення і розвитку феміністичного руху, освіти та перших жіночих об'єднань [Богачевська, 1995]. Мирослава Дядюк вивчала політичну активність у середовищі феміністичних організацій міжвоєнного періоду [Дядюк, 2011]. Зіновія Нагачевська висвітлювала історію педагогічної думки та перших дитячих садочків [Нагачевська, 2007]. Праця Галини Білавич стосується освітніх товариств і також дошкільної освіти [Білавич, 2018], робота Оксани Цимбалюк присвячена жіночій промисловій спілці «Труд» [Цимбалюк, 1998]. Згадки про Герміну Шухевич є в біографіях інших видатних жінок. Зокрема, Ірена Книш та Алла Швець у своїх працях описують співпрацю Герміни Шухевич та Наталії Кобринської [Швець, 2018] та як це впливало на поступ жіночого руху [Книш, 1957].

Основними джерелами для реконструкції біографії Герміни Шухевич є опубліковані спогади друзів та родичів. Зокрема, Степана Шаха, який орендував житло у сім'ї Шухевичів [Шах, 2007, с. 53–54]; Олександра Барвінського, чоловіка сестри Герміни [Барвінський, 2004, с. 74], Степана Шухевича, небожа її чоловіка [Шухевич, 1991, с. 26], а також спогади її онуки Уляни Старосольської, яка написала теплі згадки про побут та повсякдення своєї бабусі [Старосольська, 1991, с. 39].

Окрема важлива група документів – це епістолярна спадщина. Завдяки листуванню Герміни Шухевич зі своїми батьками Максимом Любовичем та Оленою (зі Студинських) Любович можна отримати більше інформації про побут та подорожі сім'ї Шухевичів [ЛННБУ ім. В. Стефаника, Ф. 11, Оп. 494, Спр. 52, Арк. 4–8]. Вагомим джерелом є листування з молодшою сестрою Євгенією Барвінською з дому Любовичів [ЛННБУ ім. В. Стефаника, Ф. 11, Оп. 496, Спр. 52, Арк. 18]. Після Першої світової війни Герміна Максимівна відійшла від активної громадської діяльності, тому найбільше інформації про її сімейну рутину можна почерпнути з родинних листів її доньки Дарії Старосольської з дому Шухевичів до свого чоловіка Володимира Старосольського [ЦДІАУЛ, Ф. 360, Оп. 1, Спр. 605, Арк. 25]. Також у листах Івана Франка є згадки про сім'ю Шухевичів [Франко, 1986, с. 54].

Найінформативнішим джерелом про громадську діяльність Герміни Шухевич є тогочасні періодичні видання, де висвітлювали найголовніші новини товариств та

об'єднань: «Діло», «Руслан», «Мета», «Наша мета», «Нова хата», «Жінка». Часописи «Діло» та «Руслан» були щоденними газетами, тому в них найчастіше публікувалися новини про виставки, до яких була причетна родина Шухевичів, інформація про товариства «Клюб Русинок» та «Українську Захоронку», промислову спілку «Труд», Союз Українок, а також тексти листів, звернень та відозв авторства Герміни Шухевич. Двотижневики «Мета» та «Наша мета», головною редакторкою яких була Дарія Старосольська, охоплювали різні теми для жіноцтва, зокрема про рівноправність у суспільстві. Жіночий часопис «Нова хата» (спершу місячник, згодом двотижневик) публікував різні модні новинки та авторські розробки промислової спілки «Труд». Частими дописувачками були Дарія Старосольська та її донька Уляна, яка інколи публікувалася під псевдонімом Любович (дівоче прізвище її бабці Герміни). Вартий уваги журнал «Жінка» (двотижневик), який був заснований внаслідок Українського жіночого конгресу, що відбувався у червні 1934 року у Станіславові. У цьому часописі друкували теж доволі багато цінної інформації для жінок про ініціативи Союзу Українок, зокрема і цінне інтерв'ю Герміни Шухевич для Олени Шепарович.

Біографічний нарис

Народилася Герміна Шухевич 1852 року у Перемишлі (нині – Підкарпатське воєводство, Польща) у сім'ї Максима Любовича та Олени Студинської. За два роки у сім'ї народилася її молодша сестра Євгенія. Свою базову освіту здобула у перемишльській дівочій школі. Один із родичів згадував, що сестри Любович «обі були дуже ладні бльондинки» [Шухевич, 1991, с. 26]. Разом із батьками у 1870-х роках переїхали до Львова, де тато працював у цісарсько-королівській дирекції скарбу ад'юнктом (помічником), а згодом став директором [Барвінський, 2004, с. 266].

Виховувалась Герміна Максимівна в інтелігентній сім'ї, оскільки в родинах Любовичів і Студинських було багато священників. Навіть батько Максим навчався у перемишльській семінарії, однак його було відраховано [Барвінський, 2004, с. 66]. Тож для батьків було важливо, щоб доньки були освіченими. Герміна Максимівна багато цікавилась українською вишивкою, і саме на Крайовій промисловій виставці 1877 року, яка відбувалась у саду Яблоновських у Львові, її «було відзначено дипломом за збірки народних вишивок» [Книш, 1957, с. 113].

Переїзд до Львова став не тільки новим джерелом натхнення для молодої Герміни. Тут вона познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком Володимиром Шухевичем, видатним етнографом та громадським діячем, з яким вони пройшли значну частину життя пліч-о-пліч, підтримуючи одне одного в різних починаннях. 1879 року в них народився первісток Йосип-Зенон, який стане цісарсько-королівським суд-

дею в Краківці (нині – Львівська обл.), повітовим суддею в Кам'янці-Струмиловій (нині – Кам'янка-Бузька, Львівська обл.), а згодом повітовим політичним комісаром ЗУНР. Наступною в січні 1881 року з'явилася на світ донечка Дарія, майбутня піаністка, яка, слідом за матір'ю, стала послідовницею жіночого руху в Галичині, членкою УСДП, редакторкою жіночих часописів, співзасновницею феміністичних організацій, як-от «Кружок українських дівчат» [Старосольська, 1991, с. 36]. А за одинадцять місяців після Дарії у грудні 1881 року народилася ще одна донька, Ірина. Наступним 1883 року народився Володимир, який став мистецтвознавцем. І наймолодшим сином був Тарас (1885), який стане теж піаністом та професором Музичного інституту імені М. Лисенка [Старосольська, 1991, с. 34].

Фото 5.1. Герміна Шухевич з дітьми в народних строях із Покуття

Загалом усі діти здобули музичну освіту, оскільки сім'я Любовичів була напрочуд музично обдарована. Вони були не лише музикантами чи співаками, а і композиторами: «грали на гітарах, фортепіано, віолончелі» [Барвінський, 2004, с. 74]. Тому й не дивина, що діти й онуки Шухевичів та Любовичів були видатними представниками музичного мистецтва. Власне, Володимир Шухевич був ініціатором створення хору «Боян», де у 1880-х роках співали дуетом Герміна Шухевичева та її сестра Євгенія Барвінська, «одна співала сопрано, а друга альтом» [Шухевич, 1991, с. 26]. Також її чоловік був головою Музичного товариства імені Миколи Лисенка [Арсенич, 2007, с. 94]. З цією особистістю були міцні зв'язки, Микола Лисенко часто гостював у домі Шухевичів, про це залишив спогади син, Тарас Шухевич.

Окрема сторінка Шухевичів пов'язана з культурним товариством «Руська Бесіда», де В. Шухевич головував у період 1896–1904 років. У цьому товаристві його дружина Герміна брала участь у театральних постановках, зокрема виконувала роль Наталки Полтавки в однойменній п'єсі, коли театр «Руської Бесіди» приїжджав на гастролі до Перемишля [Шах, 2007, с. 42].

Герміна та Володимир Шухевичі виховували своїх дітей у єдності та любові до національної культури. На великі свята родина з'їжджалася до них додому на вулицю Собіщини, 7 (нині – вул. Довбуша, 2). Попри те, що в них була служниця, Герміна

теж допомагала у приготуванні святкового столу. Уляна Старосольська пригадує у своїх спогадах, що коли закінчувалася трапеза, діти та онуки підходили до бабці Герміни, дякували їй та цілували руки [Старосольська, 1991, с. 39].

Власне, у таких великих сім'ях побут здебільшого тримався на плечах матері, хоча в Шухевичів була додаткова допомога – служниця. У листах до батьків пані Шухевичева часто писала, що служниця захворіла, і вона мусить всю хатню роботу брати на себе [ЛННБУ ім. В. Стефаника, Ф. 11, Оп. 494, Спр. 52, Арк. 4–8]. Попри те, що в них було п'ятеро дітей і вона брала участь у громадській праці, Герміну згадують як турботливу господиню в листі Дарії Старосольської до її чоловіка Володимира [ЦДІАУЛ, Ф. 360, Оп. 1, Спр. 605, Арк. 25].

Наталія Кобринська в листі до М. Шухевича відзначала працьовитість Герміни Максимівни, наскільки вона вдало поєднувала домашні обов'язки та громадську діяльність, засновуючи жіночі товариства, як-от «Клюб Русинок», спілку «Труд» тощо [Ганусин, 2023, с. 242]. Зокрема, її співдіяльність із чоловіком Володимиром теж накладала на неї додаткові обов'язки, оскільки допомагала редагувати дитячий журнал «Дзвінок» та інколи супроводжувала його в етнографічних експедиціях у поїздках Гуцульщиною. Але й сама Герміна часто мусила від'їздити з дому у вирішенні своїх громадських справ: «їздила навіть в ті справі до Рудка до Нагірних, то переписувалась сторонами в справі інституту...» (йдеться про заснування Інституту для дівчат імені святої Ольги) [ЛННБУ ім. В. Стефаника, Ф. 11, Оп. 496, Спр. 52, Арк. 18].

Однак часто сім'я Шухевичів подорожувала разом у повному складі, а головними місцями відпочинку були родовий маєток у Тишківцях (Івано-Франківська обл., звідки родом Володимир Шухевич) та урочище Підлюте (нині Івано-Франківська обл.).

У листуваннях із сестрою описана повсякденна рутина родини у Підлютому:

«*Вже дві неділі минуло як я на селі* (Підлюте. – *М. Г.*) *мимо того нічого не зробила з тих робіт, які взяла з собою, а іменно укладати монограми на хрестикі, фотографі мальовати, дещо полатати та книжкі читати. Причиною того єст то, шов горах день пізнійше починає ся, тім з за гір сонце вийде, то на долах вже давно повставали та посьнідали, а ми доперва отім гадаєм, по сніданю ідем на службу, котри Кардинал щодня відправляє, потом наступає диспозиція обідова, купіль, товариські розговори, по тутешному галдулка, обід та й вже полудне, о обіді треба ґазету прочитати або лист написати, так зійде час до підвечірку, около год 5ої збирают ся сусідкі і сусіди на далекій прохід, і вертаєм а о 9їй на вечеру. Ну а потому годі й що робити*» [ЛННБУ ім. В. Стефаника, Ф. 11, Оп. 496, Спр. 52, Арк. 8].

У листі йдеться про те, як вони відпочивали в літній резиденції митрополитів «Кедрова палата», а під купіллю мається на увазі спеціально обладнані басейни з мінеральними водами, які були насичені сірководнем та сріблом [Мисак, 2020].

Про атмосферу, яка панувала в Шухевичів удома у Львові, дізнаємося з листування Ольги Хоружинської та Івана Франка. У рядках, де молодята будували плани щодо

місця оселі, де вони будуть жити після одруження, О. Хоружинська написала: «Мені б дуже хотілось мати квартиру ближче до панів Шухевичів. Мені вони сподобались, та й Ви, здається, дуже дружні з їх сім'єю» [Франко, 1986, с. 563]. На що Іван Якович відповів: «Жити нам в сусідстві Шухевичів трудно буде: вони, як ви бачили, далеко від центру города, в місці невигіднім, на взгір'ю, куди мені було б дуже тяжко ходити. І заходити до них часто не можна: дітей багато, хлопоти всякі і пр. Звісно, коли можна буде, то й заходитимем» [Франко, 1986, с. 54]. Родини Франко і Шухевичів часто спілкувались, оскільки разом співпрацювали. Володимир Шухевич досліджував гуцулів, про яких згодом видав п'ятитомну працю «Гуцульщина», Іван Франко, своєю чергою, допомагав йому в цьому дослідженні. А Ольга Хоружинська була членкою «Клюбу Русинок», де головувала Герміна Шухевич. Саме Герміна Максимівна подарувала вишиту сорочку, у якій поховали Івана Франка [Роздольська, 2016, с. 394].

У часи Першої світової війни дім Володимира та Герміни став прихистком для родини, де вони разом перечікували російську окупацію Львова [ЦДІАУЛ, Ф. 735, Оп. 1, Спр. 2, Арк. 15]. Однак не лише для родичів вони відчиняли свої двері, а інколи і для чужих людей. Після смерті чоловіка Володимира Герміна почала здавати в оренду кімнати у своєму помешканні. Одним із орендарів був Степан Шах, поручник УГА та діяч «Просвіти», який проживав у неї в 1920–1922 роках. З його спогадів можемо довідатись, як виглядав інтер'єр її дому. Кімнати були умебльовані в гуцульському стилі, піч у кімнаті в косівських кахлях, також у домі були залишки з українського павільйону, який оформляв В. Шухевич на Крайову промислову виставку у Львові 1894 року [Шах, 1955, с. 127]. Додатково про інтер'єр її кімнати дізнаємося з інтерв'ю для журналу «Жінка»: «старі килими, старі портрети на стінах, квіти…» [*Жінка*, 1935, с. 2]. Навіть у доволі поважному віці 82 років Герміна продовжувала читати, її робочий стіл був обставлений українськими часописами, щоденниками, журналами, книгами. Щодня читала, щоб іти з поступом часу, а для відпочинку слухала радіо [*Жінка*, 1935, с. 2].

Своїх мешканців Герміна любила частувати чаєм з домашньої малини та розповідати історії про український Львів, про народовський рух та жіночі організації, до яких була причетна. А також про злочини російської армії у Львові під час Першої світової війни, та як її чоловік Володимир, очікуючи заслання на Сибір, яке спіткало багатьох українських діячів та діячок за часів російської окупації 1914–1915 років, переховувався у друзів [Шах, 2007, с. 53–54].

У той період, а саме в 1920–1922 роках, поряд з Герміною Максимівною проживали ще внук Роман (син Йосипа), донька Дарія зі своїми дітьми, вже раніше згадуваний Степан Шах, а також Євген Коновалець. Щовечора точилися різні розмови на важливі політичні та історичні теми, що сильно вплинуло на формування національної свідомості Романа Шухевича. 1922 року орендарі кімнат з'їхали, і додому повернулася донька Ірина з дітьми та чоловіком Теодором Рожанківським. Тож

Фото 5.2. Герміна Шухевич на ювілейній Крайовій виставці у Празі. 1891

подальші роки Герміна Шухевич присвятила внукам, однак і надалі часто відвідувала засідання українських товариств, зокрема Союз Українок.

Сім'я залишалася центральною точкою опори в її житті, тож коли у родині були неприємності, пов'язані з польською владою, вона завжди намагалася допомогти. 1935 року її внука Романа Шухевича було звинувачено в причетності до вбивства Броніслава Перацького, польського міністра закордонних справ. Спершу його вивезли до концтабору в Березі Картузькій, а потім до тюрми Бригідки у Львові. Спроби Герміни використати свої приватні зв'язки, щоб урятувати його, були безуспішними [Шухевич, 1991, с. 508].

Померла Герміна Шухевич 23 грудня 1939 року на 87-му році життя. 25 грудня 1939 року, у день її похорону, працівники НКВС схопили Володимира Старосольського (чоловіка доньки Дарії) та вивезли в заслання, де він і помер [Старосольська, 1991, с. 393]. Така ж доля чекала 1940 року на більшість членів родини Шухевичів: Дарію з донькою Уляною та сином, Йосипа Шухевича з дружиною Євгенією (батьки Романа Шухевича), а згодом і інших. Повернутися живими вдалося далеко не всім.

Діяльність на користь жіноцтва

Активна участь у громадських справах (зокрема в жіночому русі) стала значущою частиною в житті Герміни порівняно пізно. Заснувавши жіночу організацію у віці майже 40 років, вона велику частину свого життя і сил присвятила праці в інтересах жіноцтва. Точкою входу до громадської активності Герміни стало її зацікавлення народною культурою, зокрема традиційною вишивкою та народною піснею. Що стосується суспільної діяльності, то почалось її громадське життя з дослідження нашої матеріальної культури, а саме – вишивки, і продовжилось у тому, що вона

почала відтворювати зібрані узори та схеми. Оскільки одним з імперських наративів та чинників домінування польської культури було бажання поглинути українську націю, для нашого народу впродовж віків важливо було зберігати наші традиції. За цю діяльність 1882 року Герміну Шухевич було відзначено дипломом від управління Промислового музею у Львові, а саме – за її власноруч вишиті роботи за українськими взірцями, які експонувалися під час виставки в ратуші [*Діло*, 1882, с. 2].

Фото 5.3. Герміна Шухевич із чоловіком Володимиром на Крайовій виставці у Празі. 1891

Поворотною подією в житті Герміни Шухевич була поїздка у складі хору «Львівський Боян» 1891 року до Праги на земську ювілейну виставку. Там галицьке жіноцтво мало нагоду познайомитися з чеською феміністичною організацією «Minerva», яке боролося за розширення програми вивчення дисциплін для жіночої вищої школи [*Діло*, 1891, с. 3] і молодіжним товариством «Slavia», яке обстоювало ідею жіночої емансипації [*Діло*, 1891, с. 1]. Наше товариство дуже любо приймали, зокрема жінки з американського жіночого клубу[1] привітали українських посестр та подарували кожній по букетику квітів [*Діло*, 1891, с. 2]. Під час спілкування з чеськими жінками українська делегація довідалася про їхній досвід та форми діяльності. Власне, після цієї поїздки до Праги у Герміни Шухевич виникла ідея створити подібне товариство у Львові. Разом з Ольгою Франко та Орисею Гарасимович вона стала співзасновницею «Клюбу Русинок», який мав на меті розвивати інтелектуальне життя українського жіноцтва.

Упродовж багатьох років між українською та польською націями тривали суперечки та боротьба за розширення власних національних прав. Наприкінці XIX століття це питання постало ще гостріше, що було пов'язано з політичними амбі-

1 У пресі сучасники згадують, що це були жінки з американського жіночого клубу, однак дослідниця М. Богачевська-Хомяк зазначає, що це був англійський клуб [Богачевська, 1995, с. 385].

ціями. Українські жінки дедалі більше долучалися до громадського життя, щоб посилити український вплив у Галичині. Так, на цих теренах набирає популярності «прагматичний фемінізм» як ознака жіночого активізму бездержавної української нації. Цей термін було впроваджено дослідницею жіночого руху Мартою Богачевською-Хомяк. Як пояснює історикиня, «основою прагматичного фемінізму є прагнення жінок піднести на високий громадський рівень ту дрібку автономії, яка їм надана» [Богачевська, 1995, с. 19]. Тож перші жіночі організації зосереджували свою діяльність не стільки на справах суто жіночих, скільки мобілізували жіноцтво для справ української громади, але в такий спосіб мимоволі згуртовувалися, набували навичок публічної діяльності і з часом починали займатися також і правами та можливостями для жінок.

Перші загальні збори відбулися 12 лютого 1893 року, і відтоді зустрічі відбувалися щовівторка о 17:00 для обговорення назрілих питань. Немає одностайності щодо дати створення організації – 1892 чи 1893 року. Вперше інформацію про створення товариства почали публікувати в пресі з 1892 року, і статут цього товариства теж було оприлюднено 1892-го. Проте перші загальні збори відбулися 1893 року, тому інколи частина членок називали саме цей рік як дату заснування. Згідно зі статутом (1892) ціллю товариства було крім пожвавлення інтелектуального руху ще піднесення національного духу та об'єднання українського жіноцтва. А реалізовували цю мету, організовуючи спільні збори, наукові лекції, бали та аматорські вистави [*Діло*, 1892, с. 2]. Під інтелектуальним рухом очільниці товариства мали на увазі долученість жіноцтва до громадського життя на теренах Галичини, тим самим посилюючи діяльність чоловічих проукраїнських товариств та спілок, а також відвідування наукових лекцій.

Діяльне жіноцтво Галичини вбачало дуже велику проблему в тому, що жінки польського походження, які мали свої товариства, дуже відчутно впливали на суспільство та розвиток патріотичного виховання. Через те заснування української організації мало покращити ситуацію з піднесенням національної самосвідомості. Чоловіки радо вітали ідею заснування такого товариства, бо вбачали в цьому значну допомогу українському національному рухові, зокрема Володимир Шухевич був першим, хто надав значну фінансову допомогу у заснуванні «Клюбу Русинок». У перші місяці існування до товариства приєдналося приблизно 25 жінок [*Діло*, 1893, с. 3].

Першою ініціативою, якою зайнялися ще 1892 року в «Клюбі Русинок», стала ідея зібрати гроші на спорудження першого пам'ятника Тарасу Шевченку у Львові. Ідея полягала в тому, що жінки з цієї організації принесли свої ручні вироби (вишивки, одяг, плетіння чи малюнки) і розіграли їх на лотереї. У такий спосіб можна було отримати більше грошей, аніж якби ці товари просто продавались. Ініціатива настільки поширилась серед жіноцтва, що роботи надсилали не лише членки това-

риства. Майже 300 виробів було надіслано для збору грошей на пам'ятник та зібрано 698 золотих ринських і 19 крон[2] [*Діло*, 1895, с. 2].

Жіноцтво з «Клюбу Русинок» займалося також доброчинною діяльністю. Наступною ініціативою став збір одягу для нужденних дітей. У «Відозві до сестринства» 1893 року Герміна Шухевич звернулася зі словами: «Постановив "Клюб Русинок" зайнятись долею тої надії нашої, та старатись о те, щоби ті діти, коли підростуть, не лише згадували теплим словом тих, що про них пам'ятали, але і через те цілою душею віддавались праці для народу руського» [*Діло*, 1893, с. 2]. За роки діяльності «Клюбу Русинок» таких благодійних заходів було чимало.

Наприкінці XIX століття гостро постало питання щодо будівлі для українського театру. Активне українське жіноцтво не залишилося осторонь цієї справи. Щоб зібрати кошти на будівництво, було створено театральну постановку «Дай серцю волю – заведе в неволю» за п'єсою Марка Кропивницького. Для цього запросили режисера П. Гулевича (актора театру «Руська Бесіда»), акторками та акторами були жінки з «Клюбу Русинок», члени товариств «Львівський Боян» та «Дністер». Прем'єра відбулася 2 квітня 1895 року в готелі «Жорж». Критики відзначали акторську майстерність аматорів, а також професійний спів та хореографію – «вчорашнє представлення показало наглядно, що у нас є знамениті сили до аматорських представлень» [*Діло*, 1895, с. 2]. Також щороку «Клюб Русинок» організовував вечорниці для дітей на день Святого Миколая. Подарунки заздалегідь приносили батьки, а дарував їх, звичайно ж, Миколай. Відбувалося це у приміщені «Руської Бесіди», і вхід на таку подію коштував 30 крон, а прибуток передавали на допомогу товариствам «Руслан» та «Шкільна поміч» [*Діло*, 1895, с. 2].

З цього випливає, що жіночі організації виникали передусім для того, щоб покращувати соціальне становище, вирішувати нагальні проблеми жіноцтва, займатися взаємопідтримкою, благодійністю та допомогою нужденним.

Упродовж 1893 року товариство отримало десятки листів із питаннями, чи братимуть вони участь у крайовій виставці. Відтак на початку 1894 року Герміна Шухевич надіслала відозву до редакції газети «Діло», де відповіла, що все ж вони братимуть участь [*Діло*, 1894, с. 2]. Водночас «Клюб Русинок» було включено до павільйону з іншими українськими товариствами, хоча польське товариство «Praca kobiet» («Праця жінок») для свого представлення мало окремий власний павільйон.

Жінки з «Клюбу Русинок» збирали по всій Галичині з різних сіл зразки вишивок, гердан, мережок, писанок. Це робилося для того, щоб показати, наскільки українська матеріальна культура багата та різноманітна. Важливо розуміти, що Герміна

2 1 золотий ринський (гульден) дорівнював 2 кронам. Наприклад, філіжанка кави з тістечком у кав'ярні на той час коштували 10 крон [Діло, 1903, с. 4].

Шухевич всебічно допомагала своєму чоловікові Володимиру в організації всієї виставки, а не лише жіночого стенду.

Українське жіноцтво вдало представило свою діяльність на Крайовій виставці і було гідно відзначене – золоту медаль від членів журі отримав «Клюб Русинок» на чолі з Герміною Шухевич за наданий цінний збір мотивів до вишивки та герданів, зібраних по повітах Східної Галичини [*Gazeta Narodowa*, 1894, s. 2]. Унаслідок цього 1896 року Герміна Шухевич підготувала збірку «Вишивки Всхідної Галичини», де було подано приклади монограм із багатьох галицьких повітів, що й сьогодні залишається одним із найцінніших досліджень та альбомів вишивки.

Наприкінці XIX століття гостро постало питання про доступ жінок до освіти. Це було зумовлено складним економічним становищем багатьох родин, а освіта давала б можливість додаткового зарібку для жіноцтва [Dormus, 2016, s. 91]. В Австро-Угорщині спершу дівчата мали можливість здобувати лише початкову освіту, та з кінця XIX століття в монархії починають створювати професійні школи. Наприклад, були торговельні двокласні школи або кравецькі. Однак після них не можна було вступати до університету, бо для цього потрібно було закінчити виділову (середню) школу, проте дівчата не мали доступу ні до цієї гімназійної освіти, ні тим паче до університетської. А до цих професійних шкіл набирали дівчат від 14 років, які закінчили лише початкову освіту. З огляду на це галицькі жінки почали виборювати право на освіту. Від 9 березня 1896 року було видано міністерське розпорядження, яке надавало дівчатам можливість складати іспити в чоловічих гімназіях. Однак частка дівчат, які отримали свідоцтво, у співвідношенні з хлопцями, не мала перевищувати 5 %. Тож питання жіночих гімназій надалі було першочерговим. Перша жіноча гімназія в Галичині (і третя в усій Австро-Угорщині) була заснована у вересні 1896 року у Кракові [Dormus, 2016, s. 92–94]. 1897 року українська громадськість почала писати листи та звернення щодо заснування такої жіночої гімназії у Львові, зокрема 1 січня 1897 року відбулися збори «Клюбу Русинок», де жіноцтво склало петицію до сейму в цій справі. Серед основних аргументів, чому потрібна освіта для жінок, було зазначено, що це спосіб розширити можливості для самореалізації, а передусім економічної незалежності [*Руслан*, 1897, с. 3].

Професійні школи, тобто промислові та торговельні, до яких жінки мали доступ, також були важливими, оскільки згідно з Промисловим законом від 15 березня 1883 року підприємницькою діяльністю могли займатися лише ті, хто отримав свідоцтво про фахову промислову освіту [*Діло*, 1903, с. 4].

«Клюб Русинок» активно провадив свою діяльність і дав поштовх до створення товариств по всій Галичині, зокрема зорганізувалася жіноча громада в Бережанах, Городенці, «Жіночий гурток» у Коломиї, жіночий кооператив у Самборі [Богачевська, 1995, с. 135]. Однак були й вікові конфлікти всередині львівського клубу. Річ у тім, що до «Клюбу Русинок» належала старша генерація жіноцтва, проте серед членок були й

молоді дівчата, що не мали голосу в товаристві. Відтак 1901 року донька Герміни Шухевич Дарія Старосольська заснувала більш радикальний «Кружок українських дівчат», до якого приймали дівчат віком від 16 років [Швець, 2018, с. 171]. Попри все, товариство «Клюб Русинок» постійно намагалося вдосконалити свою роботу, тому 1908 року вони об'єднуються з «Кружком українських дівчат» у єдине централізоване товариство «Жіноча громада». Важливо, що перед тим, як мали відбутися збори щодо можливого об'єднання, представниці цих організацій розробили опитувальник. Жінки мали відповісти на важливі питання, зокрема: «чи існують в їхньому населеному пункті жіночі товариства?», «наскільки усвідомлені у вас селянки і дались би вони до товариства і зачати яку економічну роботу?» [*Мета*, 1908, с. 1–2].

Фото 5.4. Герміна Шухевич. 1920-ті рр.

Однак жінки з інших товариств, зокрема станіславівське «Товариство руських жінок», не захотіли консолідуватися під егідою «Клюбу Русинок», і це спровокувало конфлікт між двома організаціями. Все дійшло до того, що на другий з'їзд 1909 року прибули лише представниці «Клюбу» і «Кружка», тому остаточно утворення «Жіночої громади» завершилося 1909 року [*Наша мета*, 1919, с. 3]. Це було продиктовано тим, що станіславівські жінки ставили перед собою за першочергову мету боротьбу за феміністичні ідеї та виборче право для жінок, на відміну від львівських, які, як писала М. Богачевська, «відкидаючи фемінізм, суперечили самі собі» [Богачевська, 1995, с. 138]. Попри все, 1917 року «Жіноча громада» змінює назву на «Союз Українок», і тоді вже більшість жіночих товариств увійшли до цього об'єднання. Вони почали займатися виданням жіночої преси, організацією сільського жіноцтва тощо [*Наша мета*, 1919, с. 4]. Герміна Шухевичева була почесною членкою Союзу Українок та почесного комітету Всеукраїнського жіночого конґресу у Станіславові, який відбувся 23–27 червня 1934 року [ЦДІАУЛ, Ф. 319, Оп. 1, Спр. 58, Арк. 40]. Як писала Олена Шепарович, «нема сходин Союзу Українок, на яких вона (Герміна. – *М. Г.*) не була б присутня. Що за живий ум, яка фізична і духова справ-

ність в такому віці (82 роки. – *М. Г.*)! ... <…> … за пів години сходини в Союзі Українок і наша Сеніорка, звичайно, теж туди вибирається» [*Жінка*, 1935, с. 5].

Ще 1894 року на загальних зборах «Клюбу Русинок» до українських посестр звернувся Василь Нагірний[3] із закликом заснувати промислове жіноче товариство, де будуть навчати крою та шиття і допомагати жіноцтву розпочати свою справу. Так, 1900 року на базі товариства «Клюб Русинок» було засновано жіночу промислову спілку «Труд» як товариство з обмеженою порукою. Метою цього товариства було засновувати і вести майстерні з виготовлення предметів, які використовують жінки на продаж і на замовлення, відкривати свої агенції та склади з матеріалами, продавати матеріали для жіночих робіт, допомагати в реалізації ткацьких виробів майстринь, підтримувати жіноцтво в організації власної справи. Закликаючи 1900 року підтримувати нове товариство, Г. Шухевич писала: «А скільки у нас женщин, які потребують науки і хліба! Та ж таке спеціально справами робіт жіночих займаючеся товариство буде могло соткам женщин дати заробок» [*Діло*, 1900, с. 4].

Цю новину дуже радо сприйняло суспільство, а насамперед жіноцтво. До редакції газети «Діло» почали надходити листи з рефлексіями щодо заснування спілки «Труд»:

«Тільки дуже незначне число Русинок може бути учительками… <…> ...дуже мало Русинок при почті і телеграфі, кільканадцять посад касирок при «Народній Торговлі», кілька бухгалтерок при руських задаткових касах – от майже все, де може прибитись Русинка! А скільки наших дорогих сестер за найскромнішу плату щиро й совісно хотять працювати, та не мають де?.. <…> ...піднести наш промисл через заложення школи шиття і крою – се висока і прегарна ціль нового товариства “Труд”», лист зі Стрийщини від «Лева Ос. Г-р-чь» [*Діло*, 1900, с. 4].

Упродовж 1900 року у львівській пресі лунали заклики від Г. Шухевичевої вступати до жіночої спілки, і вже 28 січня 1901 року відбулися перші збори цієї організації. Товариство швидко розвивалось, за три місяці правління «Труда» шукало керівниць для відділу кравецької, білизнярської та суконної майстерень, а також крамниці.

Важливий акцент робили на національно-патріотичному аспекті діяльності організації [Цимбалюк, 1998, с. 7]. Це проявлялось у тому, що, враховуючи етнічний склад Східної Галичини, українське населення було в меншості серед підприємців. Через економічну діяльність українці намагалися здобути розширення своїх національних прав. І це стало приводом до заснування різноманітних підприємницьких товариств. Герміна Шухевич писала про важливість їхньої жіночої промислової спілки:

«Другі народи позав’язували різнородні товариства, що дають добрий заробіток потребуючим женщинам, надто стараються заєдно про заснування нових і всяких жіночих шкіл, одним словом – опікуються женщиною і її долею, бо зрозуміли, що

3 Василь Нагірний (1848–1921) – архітектор, автор майже 100 проєктів з будівництва церков у Галичині, засновник українських товариств, зокрема кооперативу «Народна Торговля».

Жіноча Спілка Промислова

„Т Р У Д“

товариство зареєстр. з обмеженою порукою

у Львові, ринок 39 (власний дім)

удержує

РОБІТНІ БІЛЯ, СУКОНЬ І КОНФЕКЦИЇ ДАМСЬКОЇ

ведені першорядними фаховими силами. В робітнях занятих є кількадесять вправних робітниць, про те всякі замовленя виконує ся уміло, густовно і після найновійших журналів, як також на час. Приймає ся і виконує ся замовленя з провінції. — Оплата уміркована.

„ТРУД“ удержує також **СКЛЕП з полотнами, виробами трикотовими, гафтами, матеріями і додатнами до робіт жіночих. Ціни уміркованні.**

„ТРУД“ удержує **бурсу для дівчат,** що вчать ся крою і шитя біля та суконь; як також приймає доходячих учениць. Два рази в році уряджує ся спеціяльні **курса крою.**

„ТРУД“ приймає вкладки на книжочки вкладкові і опроцентовує їх по 5 від ста і запрошує до приступленя в члени сеї одинокої руської спілки промислової Уділ тілько 20 корон — 2 кор. вписового — Вписуйте ся Вп. Паші до нашого товариства, бо чим нас більше в гурті, тим більше будуть нас поважати.

Дирекция.

Фото 5.5. Реклама жіночої промислової спілки «Труд». 1904

в нинішніх тяжких часах мусить і женщини причинитись до улегшення незавидної долі своєї рідні тим більше, що у неї сили і способності до того єсть… <…> … Тільки ми Русини не добачаємо того, кілько то нашого нераз кроваво загартованого гроша йде в чужі руки збагачуючи елементи нам просто ворожі!» [*Діло*, 1900, с. 1].

Тут ішлося про польське товариство «Praca kobiet», яке за статутом було аналогічним до «Труда», однак засновано набагато раніше, 1874 року, і посідало першість серед популярних львівських товариств. Також спілка «Труд» організовувала так звані ревії мод (покази мод), де представляли свої авторські розробки з елементами українського етнічного одягу [*Нова хата*, 1938, с. 13].

З 1902 року розпочала свою роботу трирічна школа кравецтва, де дівчат забезпечували житлом та опікою. Це стало приводом для заснування ще однієї важливої інституції для жіноцтва. У вересні 1902 року Герміна Шухевич і Марія Білецька разом із «Клюбом Русинок» відкрили Інститут для дівчат імені святої Ольги. Це був заклад на кшталт гуртожитка, що опікувався ученицями державних та приватних шкіл, які приїхали на навчання до Львова із сільської місцевості. За оплату 24–30 крон дівчата отримували житло, харчування та нагляд. Також мешканки інституту могли займатися спортом та різноманітними розвагами, а ще відвідували короткотермінові курси з фізики, хімії та біології [Богачевська, 1995, с. 100].

Жіноча промислова спілка «Труд» поступово набирала популярності та впливу у Львові. У них можна було придбати різноманітні модні новинки, фасони на будь-який смак, а також різновиди одягу від дитячого до старшого віку, вишивки ручні та машинні, фурнітуру тощо. Однією з цілей була допомога жінкам у започаткуванні

своєї справи. Показовим прикладом став салон мод під керівництвом знаної на той час модистки Анни Григорович [*Діло*, 1903, с. 3].

1903 року дирекції товариства вдалося купити кам'яницю на площі Ринок, 39, що дало змогу розширити виробництво та потужності спілки «Труд» і збільшити кількість учениць. Згодом Герміна Шухевич в інтерв'ю Олені Шепарович для журналу «Жінка» зазначала, що за її 20-річного головування в «Труді» це був найпродуктивніший час цієї організації, а саме – купівля кам'яниці на площі Ринок стала однією з головних подій спілки [*Жінка*, 1935, с. 2].

З часом почали шити навіть весільні сукні, а також започатковували різну тривалість курсів – можна було обирати термін навчання. Це привело до значного збільшення кількості учениць і дало можливість Герміні Шухевич заснувати ще одне товариство для учениць – «Приют "Труда"», де проживали учениці самої спілки. Вартість становила 3 крони щомісяця, і дівчата отримували житло, харчування, опіку [*Діло*, 1904, с. 2]. Успіх товариства засвідчує той факт, що воно розширюється географічно: 1907 року було засновано товариство для сільських дівчат «Жіночий Труд» у Перемишлі, філію львівського «Труда».

Жіноча промислова спілка «Труд» брала участь у різноманітних конкурсах та виставках. Одним із таких заходів була українська хліборобська виставка 1909 року у Стрию, де промислово-торговельна комісія присудила товариству «Труд» золоту медаль за жіночі костюми [*Діло*, 1909, с. 3]. Варто підкреслити, що доволі часто виставки мали політичний підтекст, оскільки кожна нація хотіла якнайкраще представити власний народний промисел. Тому відзначення українських

„ЖІНОЧИЙ ТРУД"

стоваришене зареєстр з обмеженою порукою

ПЕРЕМИШЛЬ, Ринок ч. 28. (камениця Ґіжовских).

Поручає свою робітню жіночої конфекциї, яка виконує убори жіночі, костиюми, сукні, блюзки, спіднички, цїлі вправи шлюбні після найновійших журналїв, кроєм віденським і французьким, елегантно, гарно і добре. Замовленя викінчуєсь протягом тижня, цїни справдї дешеві, условини сплати корисні. Кромі сего виготовляє білє мужеське і жіноче, принимає замовленя на гафти і монограми. На міру вистарчить надіслати добре лежачий - - - станик. Все на складї великий вибір додатків. - - -

Фото 5.6. Реклама жіночої промислової спілки «Жіночий Труд» у Перемишлі. 1907

Фото 5.7. Марія Паславська з ученицями спілки «Труд» на природі. 1930-ті рр.

виробів найвищими нагородами мало також політичне значення, і жінки сприймали це як визнання свого внеску в національну справу.

Герміна Шухевич була головою Наглядової ради «Труда» 24 роки, а саме товариство проіснувало до 1939 року. За цей час спілка дала можливість сотням жінок здобути освіту та навички, а з тим і спосіб заробітку та незалежність. 1903 року товариство налічувало 43 учениці, однак з кожним роком воно набирало ширшої популярності, а відповідно, збільшувалась і кількість учениць [*Діло*, 1903, с. 3]. А 1904 року навчання пройшло вже 72 учениці та на роботу було прийнято 42 робітниці. Проте, крім учениць, які проходили повний курс навчання, були також такі, що навчалися лише на двомісячних курсах крою та шиття. 1904 року їхня кількість становила 39 [*Діло*, 1904, с. 2]. 1909/10 навчального року у школі навчалося 60 учениць [Жук, 1911, с. 14].

Попри значні успіхи спілки, у часописах інколи трапляються і гнівні звернення Герміни Шухевичевої щодо байдужості українського жіноцтва до цієї економічної організації:

«Звісна річ, що ініціятори сеї інституції (спілки «Труд». – *М. Г.*), засновуючи її, не мали на оці своїх власних інтересів, бо ніхто з них за труд свій не побирає плати, але мали на оці тільки добро публічне, а то: згуртувати в своїх робітнях

розсіяні по Львові робітниці-Русинки, дати можливість молодим панночкам привчитися робіт жіночих так для хліба, як також для свого домашнього ужитку, та запобігти тому, щоби наш тяжко запрацьований гріш не йшов в чужі кармани. Програму, яку собі товариство наше уложило при своїм заснованю, введено в житє цілковито, бо є наука, робітні, склеп, є бурса для панночок, а приют для робітниць, є можність певної і доброї льокації для капіталів, – а яка байдужість зі сторони нашої суспільності!» [*Діло*, 1905, с. 3].

Таких відозв на сторінках тогочасних газет досить, щоб зробити припущення про фінансові проблеми спілки, але, попри це, школу та курси відвідувало багато учениць, магазини та майстерні мали попит. Про це свідчать звіти про діяльність товариства, а також відгуки покупців. Зокрема, Михайлина Іванець надіслала лист-подяку до редакції «Діла»: «Ми повинні нашим "Трудом" дорожити і єго попирати! <…> високоповажні пані так щиро дорадили, що всякий труд мені улегшили, а робота суконь як і білизни вийшла так старанна, а також всякий матеріал так добрий, що найвибагливіший може вдоволити» [*Діло*, 1905, с. 3]. Таких схвальних відгуків на вироби та товари «Труда» доволі багато, і не лише від жінок. Загалом чоловіки активно підтримували жіноцтво, бо вбачали в цьому товаристві силу, яка зможе протистояти іншим національностям в Галичині. Герміна Шухевич зазначала, що «протягом чотирьох літ приступило до нашого жіночого товариства тілько 279 членів і то переважно мужчин. Се справді дивно і прикро, що між суспільністю нашою не знайшлось до нині бодай 1000 женщин, котрі уважали своїм патріотичним обов'язком бодай з одним уділом приступити до одинокої на всю Русь галицьку жіночої спілки, якою є наш "Труд"» [*Діло*, 1904, с. 3].

Завдяки Герміні Шухевич та «Труду» багато кравчинь отримували можливість стати повноцінними підприємицями – мати свою майстерню. Наприклад, випускниця школи товариства Ліза Дрогомирецька відкрила свій салон капелюшків на вул. Пекарській, 1; Олена Дроздовська – салон мод «Мак» на вул. Довгій, 3 [Цимбалюк, 1998, с. 23]; а вже згадувана Анна Григорович мала салон мод на вул. Академічній, 26 (сучасний проспект Шевченка).

Також Герміна Максимівна розуміла той факт, що професійну самореалізацію жінок стримує обтяженість домашніми обов'язками, зокрема догляд за дітьми. Зважаючи на це, вона стала однією зі співорганізаторок товариства «Руська Захоронка» 1902 року у Львові. Ідея створення такого товариства належала Наталії Кобринській, що засвідчує співдію двох видатних українок. Костянтина Малицька писала про те, що ціллю цієї організації було «розвинути ум дитини, підготовити її забавами і систематично веденими робітками і гутірками до правильної шкільної науки» [*В 25 роковини Української Захоронки*, 1927, с. 5]. За роки діяльності товариства з 1902 до 1939 року в Галичині було засновано 768 таких «захоронок» [Нагачевська, 2007, с. 454]. Вони виконували функцію дошкільної осві-

ти на кшталт сучасних дитячих садків, оскільки діти там проводили весь день, харчувалися та всебічно розвивалися. Для українок це був важливий крок, щоб зменшити польський вплив на дітей. Проблема полягала в тому, що більшість таких дошкільних закладів були польськими, тому для українського жіноцтва це стало серйозним викликом, щоб зберегти в дітях український дух. Отже, до роботи в «Руських Захоронках» набирали лише українок, які обов'язково були відповідно кваліфіковані. З дітьми займалися соціалізацією та розвитком комунікативних навичок, активною руховою діяльністю, патріотичним вихованням, «прогульками» (інколи заняття відбувалися на свіжому повітрі), організацією свят та концертів, де їх навчали українських пісень і танців [Білавич, 2008, с. 209]. Герміна Шухевич була головою Наглядової ради «Руської Захоронки».

1904 року пані Шухевич долучається до заснування ще однієї важливої організації для жіноцтва при спілці «Труд» – Товариства руських робітниць «Рання Зоря». Герміну Шухевич було обрано головою президії. Як писав Василь Нагірний, мотиви, які спонукали дирекцію «Труда» до заснування нової інституції, такі: «національне усвідомлення жіноцтва сих верств і економічна поміч та охорона» (*Діло*, 1904, с. 2–3]. Це товариство виконувало функцію сучасних профспілок, оскільки займалися захистом робітниць, які працювали в «Труді» або були його випускницями. Під захистом мається на увазі протидія зловживанням роботодавців (вчасні і відповідні виплати зарплатні, обідні перерви та вихідні), допомога при хворобах, а також жінки могли «відвідувати деклямаційно-музичні вечори, аматорські театральні представлення та різного роду забави» [*Діло*, 1904, с. 3]. Однак заклики ставати членками лунали і до інших робітниць (з інших майстерень): «Ми хочемо, щоби руські робітниці почули себе членами одної численної руської родини, щоби мали одну думку і одну ідею. Вступайте проте, любі товаришки, численно в члени нашого товариства, приєднуйте єму нових членів з поміж руських робітниць, розсіяних по різних робітнях…» [*Діло*, 1904, с. 3].

Таке товариство мало всі шанси здобути популярність, оскільки кількість робітниць у Галичині, особливо в кравецькій галузі, була вагомою. За даними Ш. Козака, у Галичині впродовж 1890 року майже 30 тисяч жінок були робітницями в ремісничо-промисловому секторі [Kozak, 2019, s. 110]. Наприклад, у ткацьких майстернях, які були найпопулярнішою галуззю діяльності серед жіноцтва, працювало по 3–4 жінки, а таких малих підприємств 1890 року у Львові було 1 170 [Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie, 1895, s. 61–65]. Загалом у Галичині зареєстровано 1900 року 92 533 робітниці [Kozak, 2019, s. 123]. Однак, попри достатню їх кількість, товариство «Рання Зоря» не набуло популярності і було закрито.

Висновки

Життєвий шлях цієї видатної жінки не залишає сумніву, що Герміна Шухевич зробила значний внесок у поширення феміністичних ідей не лише серед своєї родини, але й серед жіноцтва Галичини. Протягом життя вона невтомно працювала, вміло поєднуючи материнські обов'язки з активною громадською діяльністю. Про це свідчить вагома кількість товариств та організацій, які засновувала або долучилася до створення Герміна Максимівна.

Зі свідчень сучасників, це була неймовірної краси і волі жінка, у діяльності якої першочерговими були питання поступу української нації та захисту прав жіноцтва. Характеру Герміни Шухевич були притаманні риси строгості та вимогливості, які м'яко поєднувалися з добротою та милосердям. Такі висновки можна зробити зі спогадів онуків та тих, із ким вона працювала, а також судячи з її листів. Це проявлялось у тому, як пристрасно вона закликала жіноцтво до членства в товариствах, пояснюючи, наскільки це важливо для української нації, а також вагому кількість культурних і благодійних заходів, організованих «Клюбом Русинок» на допомогу українським дітям і товариствам, підтримуючи тим самим українську культуру. Сотні жінок отримали знання та навички, роботу, взаємопідтримку та допомогу завдяки товариствам «Труд», «Приют», «Інститут для дівчат імені святої Ольги», «Руська Захоронка», а також товариству українських робітниць «Рання Зоря» та Союзу Українок. Важливо зазначити, що всі ці організації були створені виключно для жіноцтва, однак їх активно підтримували прогресивні чоловіки Галичини, які усвідомлювали, що жінки, як вважала Герміна Шухевич, «можуть поруч з мужчиною стати до праці для суспільного розвою» [*Діло*, 1901, с. 3].

Джерела та література

Джерела

Бурачинська, Л. (1938). У трьох словах (огляд тенденцій моди). *Нова хата*, (19), 13.
В читальні для жінок. (1897). *Руслан*, (18), 3.
Від дирекції «Труда» у Львові. (1903). *Діло*, (67), 2.
Вчорашнє аматорське представленье. (1895). *Діло*, (66), 2.
Г-р-чь, Л. Ос. (1900). В справі товариства «Труд». *Діло*, (84), 4.
Дипльомь признаня. (1882). *Діло*, (4), 3.
До наших товаришок. (1904). *Діло*, (239), 3.

До цілости справозданя про заснуванье «Клюбу Русинокь». (1893). *Діло*, (25), 2.
Жіноча спілка промислова «Труд». (1904). *Діло*, (259), 3.
З товариства «Труд». (1903). *Діло*, (62), 4.
З Труда. (1903). *Діло*, (198), 3.
З Труда. (1904). *Діло*, (293), 3.
З Труда. (1905). *Діло*, (16), 3.
Загальні збори товариства «Клюб Русинок». (1895). *Діло*, (111), 2.
Запрошення на Всеукраїнський жіночий конгрес. (1934). Ф. 319 «Центральне українське товариство Союз Українок» (Оп. 1, Спр. 58, Арк. 40), Центральний державний історичний архів України у м. Львів, Львів, Україна.
Іванець, М. (1905). Свій до свого. *Діло*, (208), 3.
Кабарівська, С. (1919). Шлях організації українського жіноцтва. *Наша мета*, (24), 3–4.
Листи Дарії Старосольської до чоловіка. (1920). Ф. 360 «Старосольський Володимир–Степан (1878–1942), адвокат, правник, соціолог, громадський та політичний діяч, дійсний член НТШ, професор» (Оп. 1, Спр. 605, Арк. 25), Центральний державний історичний архів України у м. Львів, Львів, Україна.
Н. В. (1891). Подорож русинів до Праги. *Діло,* (153), 2.
Нова наша робота. (1900). *Діло*, (79), 4.
Одозва. (1891). *Діло*, (208), 3.
Отворення вистави в Празі. (1891). *Діло*, (100), 1.
Приют «Труда». (1904). *Діло*, (213), 2.
Промислово-торговельна комісія. (1909). *Діло*, (254), 3.
Рання Зоря. (1904). *Діло*, (207), 3.
Свідоцтва шкіл промислових Діло. (1903). *Діло*, (10-11), 4.
Статут «Клюбу Русинокь у Львові». (1892). *Діло*, (119), 2.
Товариство руских робітниць «Рання Зоря». (1904). *Діло*, (212), 2–3.
Учасник. (1903). Свячене в «Труді». *Діло*, (87), 2.
Шепарович, О. (1935). У нашої сеніорки. *Жінка*, (5), 2.
Шлях реформ. (1908). *Мета*, (19–20), 1–2.
Шухевич, В. (1893, Серпень 27). [Лист до батьків Любовичів]. Ф. 11 «Барвінські» (Оп. 494, Спр. 52, Арк. 4), Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, Львів, Україна.
Шухевич, В. (1914). *Щоденник з записами подій 1914 року*. Ф. 735 «Шухевич Володимир (1849–1915), педагог, етнограф, громадський діяч, голова товариств "Руська Бесіда", "Боян", редактор часописів "Дзвінок" та "Учитель" у Львові, дійсний член НТШ» (Оп. 1, Спр. 2, Арк. 15), Центральний державний історичний архів України у м. Львів, Львів, Україна.

Шухевич, Г. (1893). Відозва. *Діло*, (278), 2.
Шухевич, Г. (1894). Від виділу «Клюбу Русинок». *Діло,* (43), 2.
Шухевич, Г. (1896, Липень 31). [Лист до Євгенії Барвінської]. Ф. 11 «Барвінські» (Оп. 496, Спр. 52, Арк. 4–8), Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, Львів, Україна.
Шухевич, Г. (1900, Серпень 5). [Лист до Євгенії Барвінської]. Ф. 11 «Барвінські» (Оп. 496, Спр. 52, Арк. 18), Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, Львів, Україна.
Шухевич, Г. (1901). «Трудъ» промислова спілка. *Діло*, (1), 3.
Nagrody na wystawie lwowskiej. (1894). *Gazeta Narodowa*, (252), 2.
Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie, (1895). Lwów.

Наукові публікації
Арсенич, П. (2007). Рід Шухевичів в історико-культурній спадщині України та діаспори. *Український визвольний рух*, (10), 91–100.
Барвінський, О. (2004). *Спомини з мого життя*. Київ: Смолоскип.
Білавич, Г. (2018). Пріоритетні напрями соціального виховання дітей-сиріт в Україні: історико-педагогічний та регіональний виміри. *Педагогічний альманах*, (38), 205–212.
Богачевська-Хомяк, М. (1995). *Білим по білому: жінки в громадському житті України 1884–1939*. Київ: Либідь.
В 25 роковини Української Захоронки. (1927). Львів.
Ганусин, О. (2023). «Не те що несвідомі а ще люті, люті як гадюки» – внутрішня мізогінія серед українок Галичини на межі XIX–XX століть. У *Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації* (с. 234–248). Львів: Центр міської історії; Інститут народознавства НАН України.
Дашкевич, Я. (2016). *Постаті. Нариси про діячів історії, політики і культури*. Львів: Піраміда.
Дядюк, М. (2011). *Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині: між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю*. Львів: Астролябія.
Жук, А. (1911). *Статистика українських бурс в Галичині*. Львів: Наукове товариство імені Тараса Шевченка.
Книш, І. (1957). *Смолоскип у темряві. Наталія Кобринська й український жіночий рух*. Вінніпеґ.
Нагачевська, З. (2007). *Педагогічна думка і просвітництво в жіночому русі Західної України (друга половина XIX ст. – 1939 р.)*. Івано-Франківськ.
Посівнич, М. (2007). *Роман Шухевич*. Київ: Атлант ЮЕмСі.

Старосольська, У. (1991). Володимир Старосольський. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, *210*.

Франко, І. (1986). *Зібрання творів в 50 томах*. (Т. 49). Київ: Наукова думка.

Цимбалюк, О. (1998). *«Труд» – жіноча кравецька школа*. Львів: БаК.

Шах, С. (1955). *Львів – місто моєї молодості*. Мюнхен: Християнський голос.

Шах, С. (2007). Роман Шухевич – символ незламності. *Літопис УПА*, (45), 35–64.

Швець, А. (2018). *Жінка з хистом Аріадни: Життєвий світ Наталії Кобринської в генераційному, світоглядному і творчому вимірах*. Львів: Інститут Івана Франка НАН України.

Шухевич, С. (1991). *Моє життя*. Лондон: Видання української видавничої спілки.

Dormus, K. (2016). Krakowskie gimnazja żeńskie przełomu XIX i XX wieku. *Studia Pedagogica Ignatiana. Rocznik Wydziału Pedagogicznego Akademii «Ignatium» w Krakowie,* (19/2), 87–103.

Kozak, S. (2019). Kierunki aktywizacji zawodowej kobiet w Galicji w końcu XIX i na początku XX wieku w świetle spisów ludności. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 101–128.

Інші публікації

Мисак, Н. (2020). Криворівня, Жаб'є, урочище Підлюте, або як відпочивали українські інтелектуали в Карпатах наприкінці XIX – початку XX ст. *Фотографії старого Львова.* https://photo-lviv.in.ua/kryvorivnia-zhab-ie-urochyshche-pidliute-abo-iak-vidpochyvaly-ukrainski-intelektualy-v-karpatakh-naprykintsi-khikh-pochatku-khkh-st/

Іванна Блажкевич

(1886–1977)

Лідерка жіночого кооперативного руху на селі

Мар'яна Байдак

Вступ

Маловідома сьогодні Іванна Блажкевич за своє життя пережила дві світові війни, зміну чотирьох влад і весь цей час незмінно займалася громадською, освітньою та просвітницькою діяльністю на користь українок. У рідному селі Денисові на Тернопільщині її знають і шанують як громадську діячку, вчительку, письменницю, просвітницю, кооператорку. Однак широкому загалу її доля та внесок у розвиток українського суспільства й у розширення прав та можливостей жіноцтва свого краю практично невідомі.

Можна припустити, що Іванна Блажкевич була відома громадськості Галичини, відколи почала безпосередньо ходити з хати в хату, їздити від села до села, аби допомогти нужденним сім'ям, що зазнали матеріальних втрат під час Першої світової війни. Усі її дії, усупереч панівній польській владі, були засновані на бажанні допомагати українцям та надії колись здобути незалежну Україну. За свою активну громадську та політичну проукраїнську діяльність Іванна все життя зазнавала репресій. Вона стала жертвою пацифікації [Левенець, 2010], після чого три місяці провела в лікарні, а решту життя ходила з паличкою. У повоєнний період піддавалася

утискам за громадську діяльність від радянської влади через співпрацю з ОУН та УПА. Крім того, усе життя вона доводила, що жінки здатні вести активну громадську та політичну діяльність нарівні з чоловіками, аби лише було таке бажання. Іванна була однією з небагатьох, хто реальними діями, а не словами ламав традиційний патріархальний устрій тогочасної Галичини і закликав жінок виходити за межі власного дому.

Фото 6.1. Іванна Блажкевич. 1905

Значну частину життя жінка присвятила організації та розвитку кооперативного руху і залученню до нього жінок, про що докладно описала у спогадах [Блажкевич, 2017]. У них йдеться про мандрівку Іванни по галицьких селах з просвітницько-агітаційною метою, аби переконати жінок гуртуватися довкола українського товариства «Сільський господар» та кооперативу «Власна поміч» і використовувати лише українські продукти. На думку Іванни, жінки могли протистояти польській владі і демонструвати свої національні переконання.

Стан досліджень та джерела

Життя Іванни Блажкевич минало в постійних змінах політичних, правових та економічних обставин. Дитячі та юнацькі роки вона була підданою Австрійської імперії, під час Першої світової війни їй довелося забути «золотий вік надійності старої Австрії» [Цвейг, 1988, с. 162], пережити російську окупацію та врешті розпад Австро-Угорської монархії, опинитися, попри боротьбу за державність, у складі Польської держави. Водночас життя в замкнутому селянському просторі Східної Галичини розгорталося в ситуації гострого українсько-польського суперництва. Зумовлені війною емансипаційні виклики ніби промовляли, що «ідеальна» сім'я і традиційні ролі «дружини – матері – господині» не вичерпують потенціалу українських жінок. В українському середовищі сформувалися «бажані» для воєнного часу

поведінкові моделі жінки. Чоловік мав захищати від ворога сім'ю, народ і державу. Дружина ж брала на себе обов'язки турботи про домашнє господарство і дітей, очікуючи на повернення героя. Іванна Блажкевич була жінкою, яка під час Першої світової війни на ділі заявила про своє право на повноцінну участь в економічно-політичних та соціально-культурних процесах свого народу. Такої ж позиції вона дотримувалась і під час російської та німецької окупацій та протягом утвердження радянської влади в Галичині. Головним лейтмотивом життя Іванни було здобуття незалежної України, тому всі її дії тісно переплітalися з національно-патріотичними ідеями та почуттями [Федик, 2006].

На відміну від багатьох інших діячок початку XX століття, чиї архіви втрачено, про життя та діяльність Іванни Блажкевич збереглося чимало документів різного типу, які стали джерельною базою цього дослідження. Це щоденник Іванни Блажкевич «Жінка на бойовій лінії» у трьох томах, який зберігається у фонді Державного архіву Тернопільської області (далі – ДАТО) [ДАТО, Ф. Р-3205, Оп. 1, Од. зб. 4, 127 арк.; Од. зб. 5, 91 арк.; Од. зб. 6, 154 арк.] та відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛННБУ ім. В. Стефаника) [ЛННБУ ім. В. Стефаника, Ф. 243, Од. зб. 2, 350 арк.], автобіографія [ДАТО, Ф. Р-3205, Оп. І, Од. зб. 1, 1 арк.; Од. зб. 2, 23 арк.], кореспонденція в Денисівському районному краєзнавчому музеї, фрагменти спогадів про події Першої світової війни та міжвоєнного періоду [ЛННБУ ім. В. Стефаника, Ф. 243, Од. зб. 6, 1 арк. (за авт. нумерацією – арк. 23)], а також публіцистичні праці, які було опубліковано в журналі «Жіночий голос» [Коваль, 2013]. 1991 року надруковано фрагменти спогадів Іванни, написаних на початку 1960-х років на основі щоденникових записів. У них ідеться про події 1914–1921 років, які відбувалися в с. Залукві (нині Галицького р-ну Івано-Франківської обл.), Галичі й у Львові, але найбільше уваги приділено періоду російської окупації [Блажкевич, 1991a, 1991b]. Усі ці джерела відображають становище жінки-активістки, яка намагалася поєднати діяльність у публічній і приватній сферах, що вплинуло на зміну сімейних норм, сприяло формуванню в сім'ї партнерських стосунків. Відсутність чоловіка вдома під час війни витіснила приватну сферу на другий план. Для жінки громадська робота стала важливішою за комфорт родини, що було викликом традиційним нормам. Іванна Блажкевич конструювала через щоденник свою особистість, опанувала нові соціальні ролі і так вчилася сприймати нову реальність. Жінка розмірковувала про роль жінки в суспільстві, стосунки з родиною і громадою, шукала відповідь на питання «що робити жінкам в часі війни?»

Відтворити життя та діяльність жінки під час Другої світової війни та до кінця її днів дають змогу опублікована нещодавно епістолярна спадщина Іванни Блажкевич та інформаційні довідки про її родину і товариські контакти з відомими українськими громадськими та культурно-просвітницькими діячами Галичини [Бармак та Чорна, 2021]. Частково громадську діяльність жінки у період Другої світової війни

та повоєнний час дослідила тернопільська історикиня Мар'яна Чорна [2012]. Дослідниця зазначає, що після виходу на пенсію Іванна Блажкевич займалася літературною творчістю (головно писала для дітей), а своє життя описувала як сумне і пригнічене: «Нема до кого пригорнутися, з ким поговорити, колись добрі люди забули про мене…» [Чорна, 2012, с. 360].

Біографічний нарис

Іванна Блажкевич (із дому – Бородієвич, 8 жовтня 1886 – 2 березня 1977) народилася в селі Денисів на Тернопільщині у змішаній українсько-польській родині. Вона була третьою дитиною народного вчителя, культурно-громадського діяча Омеляна Бородієвича та польки Марії Щепановської, яка дотримувалась українських традицій свого чоловіка та спілкувалася українською мовою. Іванна втратила матір у три роки, після чого її вихованням займався дідусь по мамі – Сильвестр Щепановський, з яким до шкільного віку проживала у Збаражі. Початкову освіту (1893–1896) дівчинка отримала в Денисівській школі, згодом навчалася в Тернопільській семирічній виділовій школі імені королеви Ядвіги (1896–1900).

Через брак у родини коштів та необхідність навчати братів (оскільки в тогочасних традиційних патріархальних українських сім'ях освіту давали насамперед синам) Іванна не продовжила навчання, а повернулася до Денисова. Там дівчина зайнялася самоосвітою і культурно-громадською діяльністю. 1904 року заснувала в рідному селі товариство «Кружок руських дівчат» (діяло до 1911 р.). За час діяльності товариства Іванна організувала курси куховарства, проводила різні освітні та просвітні лекції, аби зменшити рівень неписьменності серед місцевого населення. З 1908 року почала писати та видавати перші вірші на політичну тематику: «Грудка на домовину бл. П. Марка Каганця», «Над свіжою могилою Адама Коцка», «Страдальній матері О. Січинській» та ін. [*Тернопільщина літературна*, 1991].

Року 1911 у 25-річному віці Іванна одружилася з учителем Іваном Блажкевичем із сусіднього села Купчинці. Разом пара переїхала до с. Суботів, де жінка працювала вчителькою та в місцевих освітніх товариствах. Згодом Івана перевели до с. Залукви на посаду управителя (директора) школи, де їх застала Перша світова війна. Після мобілізації чоловіка на фронт у перші дні війни Іванна залишилася сама із двома дітьми, Богданом (1912 р. н.) та Любою (померла 1915 року, батько ніколи не бачив своєї дочки). Світова війна підштовхнула жінку до громадської діяльності. Вона залишилася проживати й опікуватися приміщенням школи (і цим врятувала її від руйнації), квартирувала вдома солдатів різних армій, налагодила роботу відділення кооперативного товариства «Власна поміч», читальні, рятункового комітету для допомоги постраждалим, збирала харчі для хворих, організовувала дитячі притулки, писала листи на

Фото 6.2. Іванна Блажкевич

прохання неграмотних жінок до їхніх чоловіків на фронт тощо.

Саме під час Великої війни після руйнації значної кількості сіл Іванна Блажкевич зрозуміла, що не слід очікувати допомоги від влади, а потрібно самостійно відбудовувати життя, до чого закликала й інших жінок: «Ви на «ржонд» (уряд. – *М. Б.*) нітрохи не надійтесь! «Ржонд» вміє тільки брати, а дати не спішиться! А ви, жінки, знайте, шо на вас лежить обов'язок, щоб діти голоду не терпіли. Тож торби на плечі і йдіть за хлібом до незнищених війною сіл» [Блажкевич, Ф. 243, Од. зб. 2, Арк. 21].

Організаційно-господарську допомогу зруйнованим війною селам і господарствам взяло на себе товариство «Сільський господар», осередок якого в Залукві Іванна Блажкевич відновила у вересні 1917 року [Блажкевич, Ф. 243, Од. зб. 2, Арк. 29]. Ця інституція мала займатися пошуком субвенцій для відновлення: «годівлі: безрогих кіз, овець і дробу, 2) огородництва і садівництва, 3) пасічництва, 4) мертвого інвентаря» [Блажкевич, Ф. 243, Од. зб. 2, Арк. 24]. Зважаючи на надзвичайний економічний стан, товариство «Сільський господар» у Львові, писала Блажкевич, «змагає до якнайскоршої віднови діяльності своїх філій і кружків в Краю, щоби за їх посередництвом освідомити загал населення про спосіб користування державними субвенціями в цілі відбудови господарського життя» [Блажкевич, Ф. 243, Од. зб. 2, Арк. 28].

Для протидії зловживанням воєнної адміністрації товариство створило своєрідні юридичні консультації, які мали допомагати селянам засвідчувати збитки і подавати необхідні документи до державних установ [Рева-Радіонова, 2000]. Ця праця займала весь час: «Наша канцелярія С. Г. в облозі від рана до ночі. Властиво означені урядові години від 9 рано до 1-ї ноч. Однак ми з Місею не раз в опівночі жартуємо, що за годину, себто о 1-й по опівночі, кінчимо урядування. Але чи ж можна сказати людям, які йшли близько 40 км пр. з Кремидова, що ось: ми вас нині не обслужимо, бо вже не урядові години?» [Блажкевич, Ф. 243, Од. зб. 2, Арк. 35]. За допомогу насе-

Фото 6.3. Робочий стіл Іванни Блажкевич у Меморіальному музеї-садибі, с. Денисів, Тернопільська обл.

ленню під час війни в липні 1918 року жінка отримала «Срібний хрест заслуги» від секретаріату праці і суспільної опіки ЗУНР.

Неодноразово жінка вступала у відкритий конфлікт із представниками місцевої влади, а також чиновниками зі Станіславова і Львова. Причинами цього була несправедливість під час розподілу продуктів серед населення, відмова в допомозі. Місцеві війти погрожували Блажкевич доносами за агітацію селянства проти урядової воєнної позики. Газета «Діло» підтримувала позику, бо «обезпеченє житєве получене з підпискою воєнної позички є найдешевшим і найвигіднішим способом обезпеченя ся при рівночаснім сповненю гражданського обов'язку супроти держави» [Оголошення, 1917, 13 падолиста]. На думку ж Блажкевич, готівку селянин мав насамперед «вложити в урухомлення господарки, закуплення інвентаря і насіння», а жінки – на одяг і продукти для дітей [Блажкевич, Ф. 243, Од. зб. 2, Арк. 94].

Останні роки Австро-Угорської монархії для Іванни Блажкевич стали часом складних випробувань. Вона розгорнула активну громадську діяльність, виступала з критикою загалу жіноцтва за байдужість та інертність. Особливо гостро її зачіпала пасивність міських інтелігенток. Через надмір роботи Блажкевич не стежила за

політичними подіями, тому розпад Австро-Угорщини восени 1918 року став для неї певною несподіванкою.

Під час листопадових подій 1918 року Іванна на ділі показала свою проукраїнську позицію [Федик, 2003]. Після новин про взяття Львова 1 листопада 1918 року[1] Іванна взялася до організації української влади в Галичі. Вона була єдиною жінкою у складі повітової національної ради у Станіславові, зібрала близько сотні залуківчан, які «хотіли розброїти жандармерію і військо в Галичі і обсадити всі уряди» [Блажкевич, Ф. 243, Од. зб. 2, Арк. 142]. Так, разом із місцевим нотарем Гузарем і суддею Курчаком завдання, «висловлене іменем УНР», було виконано. Іванна Блажкевич займалася встановленням української влади й у прилеглих до Галича населених пунктах. Крім того, вона розподіляла майно і готувала їжу для воїнів вдома, бо «ясна річ, що голодний жовнір не буде робити службу» [Блажкевич, Ф. 243, Од. зб. 2, Арк. 142]. Попри активність Іванни, мешканці Галича й Залукви не зуміли налагодити спільну роботу, увиразнюючи так різницю між бажаннями і можливостями.

У травні 1919 року Залуква опинилася під польською владою. Іванна Блажкевич вирішила залишитись у селі: «Мене наглять до від'їзду за нашою армією. Але я залишаюся на місці» [Блажкевич, 1991b, с. 143]. Наприкінці травня її інтерновано у власному помешканні польськими солдатами. За 12 наступних днів жінка пережила 17 обшуків (ревізій) і 8 арештів: «*Бувало й так, що одні вийшли з хати через кухню, а з боку класу входила друга ревізія*» [Блажкевич, 1991b, с. 143].

Жінка не могла змиритися зі зневажливим ставленням поляків до українських національних символів, бо «протягом шести місяців української влади заодно стояла я на сторожі права, не допустила ніякої зневаги польських народних почувань» [Блажкевич, 1991b]. Кілька місяців Іванна переховувалася від польських жандармів за нібито повідомлення українській армії про розміщення польських гармат на Замковій горі у Галичі. Опіку над сином Богданом перебрала чужа дівчина Дарина Фредрій, а згодом, через прохання влаштувати хлопця до сиротинця, сестра Іванни (мабуть, Меланія Ґрушкевич) вирішила взяти його до себе у Станіславів (нині – Івано-Франківськ). Після п'яти місяців поневірянь у лісі Іванні Блажкевич зробили перепустку на ім'я Анюти Личаківської, завдяки чому вдалося вибратися до Рожнятова. Про перебування у Рожнятівському районі жінка згадувала: «*Змучилася я жити, виконуючи обов'язки швачки-полатайки. З переходу через Карпати мусіла зризигнувати, бо навальні сніги завалили усі переходи в горах. Дуже тяжко мені було звикати до тісної замкненої кімнати*» [Блажкевич, 1991b, с. 145]. У лютому 1920 року Іванна Блажкевич повернулася до Станіславова. Там її вітали як «гостю з того світу», бо за час, що минув, її не один раз «повісили і розстріляли» [Блажкевич, 1991b]. Через

1 1 листопада 1918 р. українські військові частини австрійської армії захопили Львів та частину Східної Галичини. Ця подія отримала назву «Листопадовий зрив», унаслідок якого було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР).

складне матеріальне становище Іванні, як і багатьом іншим, доводилося вести власне господарство.

1921 року з війни повернувся чоловік Іван, з яким не бачилися 7 років. Після повернення чоловік працював окремо від сім'ї (у селах Волчкові, Ішкові). Прохання про перевід на роботу до Денисова, де жила Іванна, не задовольнили з мотивів шкідливої для держави політичної діяльності дружини [Федик, 2006]. За відкриту українську позицію жінка втратила двох дітей, яких поляки вгостили шоколадом, зараженим невиліковним тоді дифтеритом [Романчук, 2016, 19 жовтня].

Фото 6.4. Іванна Блажкевич із сином Богданом. 1918

З 1922 до 1934 рік Іванна Блажкевич вчителювала в рідному селі Денисів, а також займалася громадською та культурно-освітньою роботою. При товаристві «Взаїмна поміч українському вчительству» вона працювала секретаркою, а також була вчителькою в народній школі. Жінка кинула виклик антиукраїнській політиці польських урядів у ділянці освіти: *«Весела українська пісня гомоніла їх слідами, дратуючи сусідських поліцаїв, які щораз потягали малих співаків до "відповідальності" навіть за те, що замість "поки кайдани не пірвем" причувалося їм "польських кайданів не пірвем"»* [Блажкевич, 1991b, с. 146]. Робота в школі була нелегкою – у класі навчалися 60 учнів, із них 44 стали під час війни сиротами. 1929 року жінка домоглася відкриття першого дитячого садка у Денисові, де опікувалися 48 дітьми. З 1931 до 1939 рік очолювала «Союз українських працюючих жінок – Жіноча громада у Львові» [Блажкевич, 2017, с. 146].

Від 1936 року Іванна Блажкевич працювала директоркою Повітового союзу кооператив у Тернополі, під час роботи в якому об'їздила 83 села Поділля, Покуття і Волині [Блажкевич, 1991b]. Вона продовжувала вести політичну діяльність, активно друкувалася в жіночих періодичних виданнях «Жіноча доля» і «Жіночий голос». За активну громадську та політичну діяльність стала жертвою пацифікації. 15 листопада 1938 року каральний загін вивіз Іванну за село і завдав 120 ударів палицями. Три місяці жінка провела в лікарні Шептицького у Львові. Їй вдалося одужати, але потім все життя ходила з паличкою [Блажкевич, 2017].

У жовтні 1939 року Іванна стала депутаткою Народних зборів у Львові від 84-го Козлівського виборчого округу. Тоді ж отримала призначення на посаду вчительки.

Після приходу Червоної армії разом із чоловіком організували в Денисові 8-класну школу. Чоловік працював директором, а вона вчителькою біології та початкових класів. У вільний час готувала молодь до вступу в педучилища, опікувалася дитячим садком. Родину Блажкевичів радянська влада кваліфікувала як куркулів та призначила на вивезення до Сибіру, та цього вдалося уникнули через німецьку окупацію.

З 1941 до 1944 року Іванна організувала й очолювала садівничо-городню школу (була офіційно визнана німецькою владою). Завдяки роботі школи їй вдалося вберегти 800 дівчат і хлопців від вивезення до Німеччини, оскільки всім виписала легітимації Berufsschule (Берусфсшуле) [Блажкевич, 2017].

У повоєнний період Іванна Блажкевич зазнавала утисків від радянської влади. Цьому сприяла і її співпраця з ОУН та УПА. 1946 року прийняла до себе на проживання з фіктивними документами членку Львівського проводу ОУН-УПА Галину Кривокульську та членку УПА Наталію Процко. Також гостила у своєму домі Галину Дидик, зв'язкову і довірену особу Романа Шухевича [Чорна, 2012]. За такі кроки місцева влада «призупинила» її громадську діяльність – заборонила виступи перед селянами тощо. 1950 року Іванна Блажкевич вийшла за заслужений відпочинок, але до кінця життя продовжувала творчу діяльність. 1963 року стала членкою Спілки письменників СРСР. Відійшла у засвіти 2 березня 1977 року в рідному селі Денисові, де її і поховано [Чорна, 2012].

До 100-річчя від дня народження Івани Блажкевич почав діяти меморіальний музей у будинку, де проживала жінка. З 1993 року у Тернополі заснували літературно-мистецьку премію імені Івани Блажкевич за твори для дітей, педагогічну роботу і пропаганду її творчості [Премія імені Івани Блажкевич, 1996, жовтень]. Від 2002 року ця нагорода має статус обласної літературної премії, і її присуджує Тернопільська обласна організація Національної спілки письменників України.

Діяльність на користь жіноцтва

«Жіноче питання» цікавило Іванну Блажкевич від молодих літ. Її робота на користь жінок складалася з практичної та просвітньої (популяризаторської) діяльності. Жінка не лише організовувала лекції та практичні заняття на різну тематику, а й сама була лекторкою. Ця праця давала можливість заробляти на прожиття. Перші власні гроші Іванна отримала у 12 років за роботу репетиторкою для старшої на рік польки Стасі Петрашевської. За отримані кошти (4 золоті ринські, 1898 року це була значна сума) дівчинка купила пару нових черевиків для себе, іншу – для брата, для тата – чорнильницю, а сестрі подарувала альбом для фотографій. Іванна дуже пишалася, що змогла допомогти колежанці й отримати гроші [Блажкевич, 2017].

Перший досвід роботи з дівчатами та жінками отримала під час організації «Кружка українських дівчат» у Денисові, коли їй було лише 13 років:

«У вир суспільної роботи попала я вже в тринадцятім році життя. Тоді не було ще загострень щодо віку, в якім можна стати членом читальні. І тому ніхто не питав мене, скільки мені літ. Для виділу читальні вистачило моєї охоти стати в ряди членів. Коло мене зосередився гурток дівчат. До року створився жіночий кружок при читальні. По довгих пошукуваннях за статутом і переписку з матернім Товариством «Просвіту» оснували ми в 1904 р. «Кружка українських дівчат» [Бармак та Чорна, 2021, с. 65].

При Товаристві дівчата читали та обговорювали твори українських письменників, вивчали праці з природознавства, організовували театральні вистави. Старші жінки критично поставилися до роботи Кружка, вважаючи, що справа жінки *«ігла та горнє, кужіль та скопи, а не книжка»*. Натомість Іванна переконувала, що освіта дасть можливість жінкам жити «як рівні з рівними» з чоловіками [Бармак та Чорна, 2021].

До активної діяльності на користь жінок Іванна взялася в роки Першої світової війни, коли виконувала обов'язки секретарки товариства «Сільський господар» у Денисові. Надавала жінкам консультації щодо воєнної позички: пояснювала, що ніхто не може змусити їх віддавати кошти на воєнну позичку і навіть переконувала, що ці гроші краще витратити на продукти для себе та дітей. Через це мала конфлікти з війтами з різних сіл, бо звинувачували її в бунті проти держави. Відстоювала права жінок на отримання виплат, якщо чоловіки перебували на фронті, клопотала про повернення коштів за різні адміністративні послуги. Наприклад, домоглася повернення 8 корон мешканці Денисова за печатку на прохання про повернення чоловіка з військової служби у відпустку. Ця процедура вимагала чимало часу, оскільки передбачала написання протоколу зі свідченнями свідків, відправлення його до староства, потім розгляд справи і аж тоді повернення грошей. Такі протоколи Іванна писала щодня. Разом із колежанкою писала і листи на фронт до чоловіків від неписемних жінок. У щоденнику скаржилася, що за цими листами сиділа до опівночі [Блажкевич, Ф. 243, Од. зб. 2].

Значну частину часу Іванна приділяла питанню відбудови сіл. Вона організовувала збори у різних поселеннях, на які збиралося переважно місцеве жіноцтво, під час зустрічі описувала втрати кожного села та господарств у ньому, закликала жінок самостійно братися до відбудови і не очікувати від влади на особливу допомогу. У рідному селі відновила приміщення школи і з приємністю згадувала про самоорганізацію жінок у цій роботі:

«Приємно згадувати, як жінки помагали мені в усім: чи глини треба було привезти, чи піску, чи вапна доставити. Видно, шо і війна мала свої добрі сторони. Бувало, тільки й чути: «Ее! Шо там баба!» А тепер дивись, яка вартість тих жінок: і господарять, і дітей годують, і чоловікові на фронт хліб шлють, там до відбудови беруться. А головне: воші їх не їдять так, як усю мужву, шо їм прийшлось жити без дбайливої трудящої жіночої руки. Скільки жалів на сю ядву насікомих мало не в воєнному письмі з фронту… А прецінь можна б з них очиститись. Так шо ж, оказалось, шо мужик без жінки нічого не варт» [Блажкевич, Ф. 243, Од. зб. 2, Арк. 4–5].

Про першочергову відбудову дитячих садків та шкіл у кожному селі Іванна наголошувала на кожних зборах. Вона вважала, що в часи війни обов'язок жінки – дати освіту своїм дітям.

У роки війни Іванна організовувала здебільшого діяльність та допомогу для селянок. Виступала з критикою загалу жіноцтва за байдужість та інертність. Особливо гостро її зачіпала пасивність міських інтелігенток. Під час першого з'їзду у Львові членів «Сільського господаря» жінку обурило те, що були присутні лише дві жінки. У щоденнику писала:

«*Інакше тепер виглядають усі збори в селах. Лиш де-не-де забіліє сива дідусева голова. Впрочім самі жінки, часто з дітьми на руках. А тут питає: де наші пані? Тай згадались мені нераз заслухані шумні фрази про поневолення жінки мущиною, про борбу жінок о рівноправність. Згадалось це все, тай смішно стало. Бо ось тепер, коли такий великий лан праці лежить обвалом при відбудові господарського й освітнього життя, хто ж не допускає жінки до цеї праці? Таж цей "мущина-гнобитель" на фронті. Ніхто ж не в'яже рук. Шо ж спиняє нашу інтелігентку жінку дати доказ своєї життєздатності, своєї енергії, чину, так як це робить селянка. Але забула я про впоєне вихованням "невипадає", яке здебільша стримує жінок від участі в громадській роботі. Могутній вплив цего второваного на наших сусідах "невипадає" ділає цілою силою на жінок, і тепер, хоч "мужина-гнобитель" розвизав їм руки*» [Блажкевич, Ф. 243, Од. зб. 2, Арк. 71–72].

У міжвоєнний період Іванна закликала українок до активної громадської та політичної діяльності. 8 листопада 1920 року доповідала на віче в Перемишлі про завдання у важкі повоєнні роки. З 1931 до 1939 рік очолювала Союз українських працюючих жінок (СУПЖ), співзасновницею якого була. СУПЖ став ключовою організацією для жінок у Галичині. Тісно співпрацювала з Українською соціалістично-радикальною партією[2]. До 1939 року організація мала 148 повітових та місцевих філій «Жіночої громади», які об'єднували приблизно 8 000 членок, серед них 95 відсотків робітниць та селянок. Союз мав своє друковане видання – «Жіночий голос», який спочатку виходив як тематична сторінка у «Громадському голосі», а після дозволу від польського уряду на офіційну діяльність для СУПЖ – як окреме видання двічі на тиждень. Авторки текстів до часопису, серед яких була і Іванна Блажкевич, творили ідеалізований образ української соціалістки-феміністки. Соціалістичні ідеї, виступи проти терору, репресій, відстоювання демократичної форми влади тісно переплітались з національними ідеалами та гаслами про права жінок у всіх сферах життя – від приватної до публічної. Іванна Блажкевич публікувалася практично в кожному числі часопису – висвітлювала питання прав жінок на освіту, виборче право, писала про громадську діяльність (вела звіт про діяльність «жіночих громад»), наголошувала на важливості участі чоловіків у жіночих справах, вихованні та навчанні дітей. Се-

2 Друга після Українського національно-демократичного об'єднання за своїм впливом українська політична партія Західної України міжвоєнного періоду.

Фото 6.5. Іванна Блажкевич серед учасниць ІІ Крайового конгресу українських працюючих жінок

ред ключових статей – «Жінка і кооперація», «З життя «Жіночих громад», «За освіту української працюючої жінки», «Через освіту до добробуту», «З історії організовання жіноцтва», «Чому постав Союз українських працюючих жінок?», «Ми, жінки, опамятаймо їх», «Як плекати здоровля», «Члени Жіночої громади при будові кооперативного магазину», «Жінки сьогодні», «Нашим чоловікам під увагу» тощо. У всіх публікаціях Іванна не тільки висвітлювала гострі питання, а й давала своєрідні настанови, як жінки мають поводитись у тій чи тій ситуації.

У міжвоєнний час Іванна продовжила свою полеміку з українськими інтелігентками. На відміну від воєнного часу, це питання стало публічним і вилилося в конфлікт між Союзом українських працюючих жінок та іншим жіночим товариством – Союзом Українок. Іванна Блажкевич у статті «Чому постав Союз українських працюючих жінок «Жіноча громада»?» відповіла на закид організаторок Союзу Українок про розкол українського жіночого руху через створення нової організації. Діяльність двох товариств розходилася ідейно. На думку Іванни, феміністична ідеологія союзянок, які боролися за права жінок, послаблювала соціальну справедливість і розривала спілку чоловіків і жінок. Іванна Блажкевич і членки СУПЖ визнавали *«засаду єдности української працюючої громади без ріжниці пола й буде протиставляти всім, хто бажав би українську працюючу жінку повернути проти її товариша, батька, чоловіка брата»* [З духом часу вперід, 1936, жовтень].

Обов'язком жінок Іванна вважала організацію та участь в українському кооперативному русі. Аргументувала тим, що жінки як господині, які займаються заку-

півлею всього необхідного для господарства, мусять впливати на кооперативний рух, щоб той забезпечував усі потреби. Також закликала жінок бути не тільки членками, але й ставати управительками кооперативів у своїх селах. За час діяльності в кооперативі Іванна об'їздила 83 галицькі села і зазначала різну залученість жінок [Блажкевич, 2017]. Наприклад, у селі Гнилець на зібрання прийшло 120 жінок і 60 чоловіків, другі казали, що «нині жінки мають голос». Так, до проводу кооперативи у селі обрали двох жінок, чоловіки усунулися. Натомість у селі Киданці на зборах було більше чоловіків, які на меншість жінок відреагували словами: «Вистачить жінкам, як ми їх розкажемо, що чули» [Блажкевич, 2017]. Іванна зазначала, що через таку позицію кооператива на селі ледь виживала.

Найбільшим ворогом українського села Іванна вважала «темноту жінок», яка стосувалася не лише громадських справ, але й простих правил гігієни. Під час перебування в одному галицькому селі на кооперативних зборах Іванні довелося зробити однорічній дитині перший в житті манікюр. Мама дитини не обрізала нігтів, бо за традицією мала обгризати зубами, а оскільки не мала передніх зубів, то дитина залишалася з довгими нігтями. Іванна довго переживала, щоб дитина не захворіла після її від'їзду, бо саме на неї поклали б провину за таку «сміливість» і порушення традицій [Блажкевич, 2017]. Винними у неосвіченості сільських жінок Іванна вважала міських інтелігенток, які не хотіли їхати на село задля освіти своїх землячок. Серед причин відмови, бо «одні збираються на курорт, щоб відбути відтовщуюче лікування (процес схуднення), другі не можуть себе дражнити, бо терплять на безсонність», а інші заявили, що досить з них праці для народу [Блажкевич, 2017].

Іванна критикувала містянок і за їхній інтерес до моди, а не кооперативних питань. Перебуваючи на кооперативних зборах у Бучачі, вона скаржилася, що місцеві жінки очікували побачити членку Ради Ревізійного Союзу кооператив зі Львова в новій модній сукні чи з зачіскою. А Іванна постала перед ними у пом'ятому одязі, з вигорілим на сонці волоссям та засмаглим обличчям [Блажкевич, 2017]. Дещо лицемірним вона

ЖІНОЧИЙ ГОЛОС

Ч. 4 (69) Львів, квітень 1937 Рік основання 1931

ЖІНКА І КООПЕРАЦІЯ

Фото 6.6. Стаття Іванни Блажкевич «Жінка і кооперація» в часописі «Жіночий голос». 1937

Фото 6.7. Іванна Блажкевич із чоловіком Іваном та сином Богданом. Ймовірно, 1921–1922

вважала виступ секретарки наради в Бучачі, яка «сама неначе витята з журналу мод, гаряче доказувала селянкам, що конче треба носити народний одяг» [Блажкевич, 2017]. За спогадами Іванни, їй завжди було байдуже до модних тенденцій чи умов праці. Вона могла спати на лавці, підклавши під голову кулак.

Нарікала на обмеженість можливостей жіночої професійної праці через домашні справи та обов'язки, пов'язані з вихованням дітей. Тому на кожних зборах виступала за відкриття дитячих садків, які би стали на допомогу працюючим матерям [Блажкевич, 2017]. Сама ж Іванна через постійну зайнятість залишала дочку Дарину під опікою батька, за що мала ображалася на маму. Під час телефонної розмови чоловік Іван хотів, аби дочка попрощалася з мамою, на що та відповіла: «Нема мами – нема па!» [Блажкевич, 2017, с. 183]. Погляди Іванни на подружні стосунки на той час були модерними і радше винятком, аніж правилом для тогочасного суспільства. Бучацький парох вважав за «чудасію», що Іванна «*має дітей і чоловіка, а хати не тримається…*» На запитання отця, хто чоловікові готує каву, жінка відповіла: «*Та щоби мій чоловік був такий нездара, що собі кави не може взяти?*» [Блажкевич, 2017]. Таких правил у стосунках Іванна намагалася вчити інших жінок, однак ці погляди не стали популярними серед загалу.

Під час Другої світової війни та у повоєнні роки життя жінки оберталося довкола політичних питань. На цей період припало багато труднощів через утиски радянської

влади, яка відсторонила Іванну від громадської діяльності через зв'язки з національним підпіллям [Бармак та Чорна, 2021]. Про її тісні контакти з громадсько-активними жінками впродовж всього життя свідчить той факт, що хрещеними її дочки Дарини були письменниці Ольга Дучимінська та Олена Кисілевська. До кінця життя Іванна продовжувала письменницьку діяльність (написала чимало дитячих творів[3]) і вела активне листування з багатьма українськими громадськими і культурними діячами та діячками.

Висновки

Перший період активної громадської діяльності Іванни Блажкевич припав на час Великої війни, коли традиційний гендерний уклад зазнав кризи, створивши певний простір свободи для жінок. Вчорашня хранителька домашнього вогнища вийшла з тісного дому у великий світ. Утім, у чоловічому просторі Іванні було відведено вторинну роль. Прагнення втілити свої ідеали, реалізувати здібності, вдосконалити себе і навколишній світ натрапляли на перешкоди з боку чоловіків. Право на інші ролі доводилося відстоювати в безперервному запереченні традиційних норм. Певної трансформації під час війни зазнало галицьке село. Втрата майна, можливості займатися господарством зробили селянські сім'ї більш закритими, спонукали Іванну думати самостійно, до чого і закликала інших жінок. Вимушене сусідство[4] у власному домі з солдатами різних військ позбавляло відчуття приватності, яке мала б давати оселя.

Іванна Блажкевич віддзеркалювала настрої та прагнення незначної частини українських жінок, яких не задовольняли старі, патріархальні відносини. Життя жінки проходило в опозиції до влади – австрійської, російської, польської. Виконання завдань – емансипація жінок та здобуття власної держави – зробили Іванну Блажкевич впевненою, різкою і категоричною. Громадська діяльність її зазнавала і схвалення, і критики впродовж усього життя. Емансипаційні прагнення, які відстоювала Іванна, були втілені лише частково, оскільки більшість селянок залишалися у своїх звичних ролях «матері – господині – дружини». Подолання традиційної покори жінок перед чоловіками, суспільством, владою не гарантували можливості повного самоствердження та самореалізації. Про це свідчили останні роки життя Іванни, які вона провела в злиднях та забутті.

Різні досвіди Іванни Блажкевич як громадської та політичної діячки, вчительки, просвітянки та жінки несправедливо забуті сьогодні. Попри те, що її пам'ять вшановують у рідному селі, ширший загал українців несвідомий її історії. Погляди та ідеї Іванни щодо рівноправності, громадської заангажованості, національних питань, освіти дітей та дорослих, імовірно, для її часу були надто революційними, а радикальні погляди та

3 Твори Іванни Блажкевич для дітей доступні онлайн: http://chytanka.com.ua/ebooks/

4 Іванні Блажкевич, як і багатьом іншим жінкам, доводилося віддавати кімнати у власному домі для проживання вояків різних армій, які базувалися в їхньому селі під час війни.

поведінка жінки викликала радше застереження, аніж схвалення. Утім, саме сміливість йти проти системи та щоденна праця Іванни заклали фундамент для розвитку сучасного українського громадянського суспільства. Звичайно, жінці не вдалося реалізувати всіх задумів, але вона показала прийдешнім поколінням шлях, яким можна йти, аби продовжувати ідею побудови справедливого та гармонійного укладу життя.

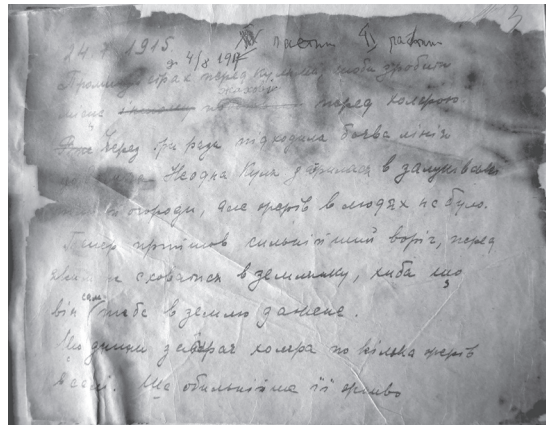

Фото 6.8. Фрагмент особистого щоденника Іванни Блажкевич. 1914–1921

Джерела та література

Джерела

Блажкевич, І. О. (Б. д.). *Автобіографія. Рукопис. Фрагмент*. Ф. Р-3205 «Блажкевич Іванна Омелянівна (1886–1977 рр.) письменниця» (Оп. І. Од. зб. 1, Арк. 1), Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), Тернопіль, Україна.

Блажкевич, І. О. (Б. д.). *Автобіографія. Машинопис з авторським підписом*. Ф. Р-3205 «Блажкевич Іванна Омелянівна (1886–1977 рр.) письменниця» (Оп. І. Од. зб. 2, Арк. 23), ДАТО, Тернопіль, Україна.

Блажкевич, І. О. (1915–1917). *Жінка на бойовій лінії. Щоденник. Т. 1*. Ф. Р-3205 «Блажкевич Іванна Омелянівна (1886–1977 рр.) письменниця» (Оп. 1. Од. зб. 4, 127 арк.), ДАТО, Тернопіль, Україна.

Блажкевич, І. О. (1915–1917). *Жінка на бойовій лінії. Щоденник. Т. 2*. Ф. Р-3205 «Блажкевич Іванна Омелянівна (1886–1977 рр.) письменниця» (Оп. 1. Од. зб. 5, 91 арк.), ДАТО, Тернопіль, Україна.

Блажкевич, І. О. (1915–1917). *Жінка на бойовій лінії. Щоденник. Т. 3 і останній*. (1915–1917). Ф. Р-3205 «Блажкевич Іванна Омелянівна (1886–1977 рр.) письменниця» (Оп. 1. Од. зб. 6, 154 арк.), ДАТО, Тернопіль, Україна.

Блажкевич, І. (10.08.1917–1.11.1918). *Жінка на бойовій лінії, щоденник*. Ф. 243 «Іванна Блажкевич» (Од. зб. 2, 350 арк.), Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі – ЛННБУ ім. В. Стефаника), Львів, Україна.

Блажкевич, І. (2017). *Жінка на бойовій лінії. Спогади, щоденники*. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан.

Блажкевич, І. (1991a). Спогади (30.7.1914–4.10.1921). *Дзвін*, (5), 117–129.

Блажкевич, І. (1991b). Спогади (30.7.1914–4.10.1921). *Дзвін*, (6), 136–147.

Несподіванка. [Спогади з часів Першої світової війни. Фрагмент]. (Б. д.). Ф. 243 «Іванна Блажкевич» (Од. зб. 6, Арк. 1 [за авт. нумерацією – Арк. 23]), ЛННБУ ім. В. Стефаника, Львів, Україна.

Федик, Я. (Упоряд). (2006). *Життя віддане Україні. Спогади про Іванну Блажкевич* (2-ге вид., доп. і перероб). Тернопіль: Горлиця.

Наукові публікації

Бармак, М., & Чорна, М. (2021). *Жінка незламного духу. Іванна Блажкевич (1886–1977)*. Тернопіль: Астон.

Коваль, М. (Уклад.). (2013). Іванна Блажкевич: її життя – як смолоскип: Бібліографічний покажчик. Тернопіль: Підручники і посібники.

Рева-Радіонова, Л. (2000). *Українське товариство «Сільський Господар» (1899–1944): Історія. Досвід*. Тернопіль.

Цвейг, С. (1988). *Избранные сочинения*. Москва.

Чорна, М. (2012). Особливості громадсько-просвітницької діяльності Іванни Блажкевич у Східній Галичині упродовж 1886–1977 рр. У *Людина в силовому полі влади та ідеологій: XV Всеукраїнська наукова конференція для студентів і молодих науковців* (с. 269). Львів.

Чорна, М. (2012). Громадсько-просвітницька діяльність Іванни Блажкевич упродовж 1939–1955 рр. (М. М. Кучерепа, Упоряд.). У *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: Збірник наукових праць за матеріалами V Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої подіям Другої світової війни на території Волинської області* (с. 357–362). Луцьк.

Інші публікації

З духом часу вперід. Ч. 1. (1936, Жовтень). *Жіночий Голос*, (63), 1.

Іванна Блажкевич (коротка біографічна довідка). (1991). *Тернопільщина літературна*, Дод. 2, 6. Тернопіль.

Драгомирецька, О. (2002). Блажкевич Іванна Омелянівна. У *Тернопілля 98–99: регіон. Річник* (с. 246–248). Тернопіль.

Левенець, Л. (2010, Листопад 19). Як пацифікували Іванну Блажкевич. *Свобода*, 5.

Оголошення. (1917, Падолист 13). *Діло*, (267), 4. Львів.

Премія імені Іванни Блажкевич: Історія. (1996, Жовтень). *Русалка Дністрова*, (18).

Романчук, Л. (2016, Жовтень 19). За що ви, панове, убили дітей? *Свобода*, *81*(3119), 4.

Твори Іванни Блажкевич для дітей. http://chytanka.com.ua/ebooks/

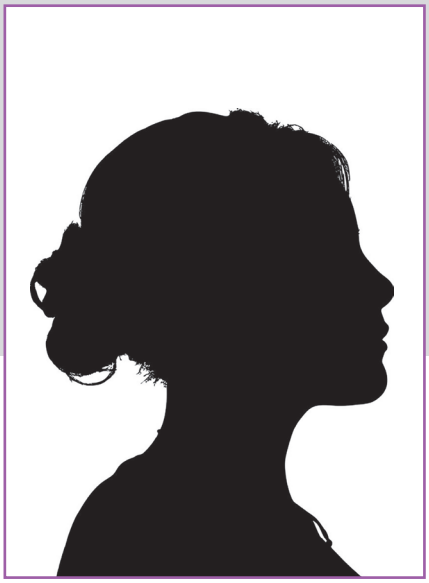
Федик, Я. (2003, Листопад 1). Іванна Блажкевич – свідок і активна учасниця Листопадового зриву. *Вільне слово*.

ЧАСТИНА

3

Охорона здоров'я

Віра Клячкіна

(1861–?)

Захисниця прав і здоров'я жінок

Наталія Блохіна

Вступ

Віра Григорівна Клячкіна (1861–?) – очільниця Київського товариства оборони жінок, лікарка-практик, викладачка та громадська діячка. Доступних відомостей «до київського» періоду життя Віри Григорівни Клячкіної протягом 1900–1926 рр. вкрай мало, однак вона безсумнівно була знаковою постаттю тогочасного українського жіночого руху. Працювала ординаторкою в Кирилівській лікарні, долею жінок опікувалась від 1901 року (пошук роботи, надання безоплатної медичної допомоги), чим привернула увагу громадськості міста та адміністрації Російського товариства оборони жінок[1] і від 1905 року керувала його київським відділенням. Місія Київського товариства оборони жінок під орудою Клячкіної полягала в «охороні дівчат та жінок,

1 Положення про Товариство оборони жінок було затверджено 13 січня 1900 р. міністром внутрішніх справ Д. С. Сипягіним. На особливість специфіки та значущість РТОЖ вказував § 1 статуту: «...сприяння запобіганню дівчат і жінок від небезпеки бути втягнутими в розпусту і поверненню вже занепалих жінок до чесного життя» [Положение о Российском Обществе, 1900, с. 1].

як повнолітніх, так і неповнолітніх, від небезпеки бути втягнутими в розпусту та направлення їх на чесний життєвий шлях» [Отчетъ Киевскаго…, 1911, с. 7]. Товариство працювало в двох напрямах: запобігання проституції (організація бюджетних жіночих гуртожитків та притулків, медична допомога, інформаційна робота, жіноча освіта, вільний доступ до різних видів праці) та порятунок тих, хто вже опинився в її лабетах (юридична та фінансова підтримка жінок, медична допомога тощо).

Саме В. Клячкіну було обрано делегаткою від Товариства для участі в Першому всеросійському жіночому з'їзді, на якому вона керувала секціями, виступила з доповідями та внесла низку надзвичайно важливих ініціатив щодо заходів із викорінення проституції, що зафіксовані в резолюції з'їзду [Труды Перваго…, 1909]. Представниці Київського товариства оборони жінок, серед яких була і Віра Клячкіна, успішно представляли діяльність організації під час Благодійного відділу Всеросійської виставки (1913), що відбувалася в Києві. Це сприяло активізації роботи та об'єднанню зусиль благодійних товариств.

Під час Першої світової війни з ініціативи В. Г. Клячкіної Київське товариство оборони жінок проводило активну роботу серед жінок та дітей із прикордонних районів. 1916 року було створено притулок для біженок та безплатну їдальню для дітей-сиріт.

Стан досліджень та джерела

Поверненню із забуття постаті Віри Григорівни Клячкіної завдячуємо насамперед американській дослідниці Марті Богачевській-Хомяк [Bohachevsky-Chomiak, 1988], яка згадує про неї у своїй книзі, що згодом було перекладено та видано в Україні [Богачевська-Хомяк, 1995]. 1998 року побачило світ дослідження Людмили Смоляр [1998], у якому науковиця подала історичний огляд діяльності одеського та київського відділень Товариства оборони жінок та дала оцінку громадській діяльності їхніх очільниць.

Парадоксально, що архівні документи, тогочасна преса та видання, спогади сучасниць Віри Григорівни є дуже інформативними щодо активної громадської та професійної діяльності Клячкіної, проте її особисте життя практично не відображене у джерелах, тож чимало фактів біографії залишаються здебільшого втраченими. Саме тому її життєпис має дещо фрагментарний характер: досі невідомою для загалу залишається історія родини, дитинства та юності – часу, коли формувався її характер, життєва позиція та світогляд.

Фонди Державного архіву міста Києва (далі – ДАК) містять інформацію про місця роботи Віри Григорівни Клячкіної в Кирилівській лікарні [ДАК, Ф. 102], Київській земській фельдшерсько-акушерській школі при київській Кирилівській лікарні [ДАК, Ф. 178] та Приватній жіночій гімназії при євангелістсько-лютеранській

школі [ДАК, Ф. 104]. Протоколи зборів та документація Київського товариства оборони жінок, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України м. Києва [ЦДІАК України, Ф. 442], оприявнюють робочі питання та завдання, які намагалися вирішити члени та членкині організації під орудою В. Г. Клячкіної, її лідерські та організаторські здібності. Зінаїда Мірна, яка довгий час співпрацювала з Клячкіною, подає нам стислі відомості про її людську вдачу та ставлення до історичних подій в Україні. Опрацьовані повідомлення та статті в тогочасній пресі доповнюють та ілюструють хроніку життя, київські адреси, громадську діяльність Клячкіної та керівництво Київським товариством оборони жінок, її участь у всеросійських з'їздах та благодійних заходах Києва. Її «голос» лунає завдяки опублікованим виступам на знакових для жіночого руху Першому всеросійському жіночому з'їзді (1908) та Першому всеросійському з'їзді з боротьби з торгівлею жінками та його причинами (1910). Також новою інформацією стала її участь та представництво в Російській лізі рівноправності жінок[2].

Жінка, яка місією свого життя вважала захист, порятунок і свідоме громадянське служіння знедоленому жіноцтву та дітям, не залишила по собі ані листування, ані власного архіву, що могло би допомогти в реконструкції її життя, тому на довгий час залишалася hidden figure жіночої історії. Ба більше, досі не знайшлося фотографічного зображення Віри Григорівни Клячкіної. По суті, історія життя та досвід його дослідження – це яскравий приклад того, як «зникали» з нашої історії видатні діячки минулого, від яких не залишилося навіть портрета чи відомостей про смерть.

Історичний контекст

У 1990-х роках відбулася зміна курсу жіночого руху: жінки стали усвідомлювати необхідність створення самостійних жіночих організацій зі своїми специфічними цілями, з опорою на власні сили, з орієнтацію на самодопомогу та самозахист. «Поряд з благодійними організаціями, що домінували в попередній період, формуються жіночі товариства нового типу: а) самодопомогові організації, які працювали під різними назвами: взаємоблагодійні, взаємодопомогові, трудової допомоги, охорони жінок, бюро праці тощо; б) професійні організації, жіночі робітничі громади; в) жіночі студентські організації» [Смоляр, 1998, с. 184]. У контексті цих перетворень

2 Положення про Товариство оборони жінок було затверджено 13 січня 1900 р. міністром внутрішніх справ Д. С. Сипягіним. На особливість специфіки та значущість РТОЖ вказував § 1 статуту: «...сприяння запобіганню дівчат і жінок від небезпеки бути втягнутими в розпусту і поверненню вже занепалих жінок до чесного життя» [Положение о Российском Обществе, 1900, с. 1].

потреба у з'їзді жінок, який консолідував би жіночі організації країни, дав би змогу виробити спільну програму дій, була надзвичайно високою.

Розуміння потреби проведення жіночого з'їзду з'явилося ще 1902 року, проте лобіювання дозвільної документації, сама організаційна робота тривала шість років, попри перешкоди: уряд усіляко намагався утримати активність жінок у колі «благодійності та просвітництва», тому узгодження документів відбувалося надзвичайно повільно.

На тлі швидкого розвитку міст однією з дошкульних соціальних проблем, яка стосувалася безпосередньо жіноцтва, була проституція. До неї жінок (селянок та міщанок) штовхала недоступність професійної освіти та неможливість заробити на прожиття гідною працею. У період від 1843 до 1917 року відбулася ціла низка урядових заходів: від правової заборони проституції до створення органів контролю, вдосконалення правил надання сексуальних послуг та регламентації її функціонування. Через неможливість викорінення проституції влада Російської імперії надає їй в другій половині XIX століття легального статусу та перетворює на своєрідний соціальний інститут зі своїми правовими засадами, наглядовими та каральними органами, офіційними закладами та особами, які надавали / споживали інтимні послуги.

До початку 1840-х років проституція перебувала виключно в полі кримінального права. Проблемою, яку пов'язували саме з поширенням проституції, був високий, ледь не епідеміологічний рівень захворюваності сифілісом. У роботі російського лікаря Григорія Герценштейна[3] зазначено, що 1885 року на території Російської імперії проживало 2 млн осіб, хворих на сифіліс, що дорівнювало 2 % від загальної кількості населення країни [Герценштейн, 1885, с. 74]. Серед категорій населення, що найчастіше хворіли на сифіліс, були робітники, солдати та повії, які, на думку можновладців, становили найбільшу небезпеку. Одним зі способів профілактики та діагностування сифілісу та інших венеричних хвороб був обов'язковий медогляд повій. Тому від 1843 року, з ініціативи міністра внутрішніх справ Льва Олексійовича Перовського, спочатку в Санкт-Петербурзі, а згодом на всій території Російської імперії починають діяти лікарсько-поліцейські комітети, основна діяльність яких полягала в боротьбі з поширенням венеричних хвороб методом реєстрації, регулярного медичного огляду та примусового лікування жінок, які надавали сексуальні послуги за гроші. На думку історика Іллі Баркова [2018], діяльність Льва Перовського можна охарактеризувати як ініціатора «зміни державної політики щодо проституції, яка визначалася переходом від заборони та викорінення до контролю та терпимості, як необхідного зла» [с. 108]. Система лікарсько-поліцейських комітетів проіснувала до початку Першої світової війни, доти, поки державні структури могли приділяти достатньо уваги санітарно-медичному контролю.

3 Російська ліга рівноправності жінок (після Лютневої революції – Всеросійська ліга рівноправності жінок) – жіноча феміністська організація, що діяла від 1907 до початку 1918 р. Основною метою Ліги була боротьба за жіночу політичну рівноправність.

Єдиного законодавства для всієї Російської імперії щодо регламентації проституції до початку XX століття не існувало. Натомість у кожному місті могли діяти свої адміністративні правила та норми, які мали відповідати загальноімперським[4]. Ще від середини XIX століття неодноразово робилися спроби зібрати та узагальнити інформацію про кількість повій на території Російської імперії. Найбільш повним вважається дослідження, здійснене Центральним статистичним комітетом [Дубровский, 1890], відповідно до якого станом на 1 серпня 1889 року на території Російської імперії зареєстровано 17 603 повії, із них 73,55 % (12 947 жінок) у п'ятдесяти губерніях її європейської частини, до якої належала територія України. Вважалося, що саме повії є основним джерелом розповсюдження сифілісу, що і спричинило початок регламентації проституції на теренах Російської імперії із середини XIX століття [Кузнецов, 1871, с. 15, 188].

Від 1840-х років у багатьох містах Російської імперії почали діяти школи повивальної майстерності, що готували «вчених акушерок» згідно з вимогами тогочасної медицини. Випускниці цих шкіл мали займатися насамперед приватною практикою, щоб поступово замінити сільських повитух та знизити рівень смертності серед сільських породіль унаслідок некваліфікованої медичної допомоги під час пологів. У Києві початку XX століття діяло чимало державних та приватних навчальних закладів, які готували «повивальних бабок» («вчених акушерок»), серед них Повивальна школа при Акушерсько-гінекологічній клініці університету Св. Володимира, Фельдшерсько-акушерська школа лікаря М. Н. Браткова, Акушерські курси при Київській міській Олександрівській лікарні, Самаритські жіночі курси тощо. Саме підготовка «повивальних бабок» стала першою формою фахової жіночої медичної освіти та професійної підготовки. Одним із найстаріших навчальних закладів була Земська фельдшерсько-акушерська школа при Києво-Кирилівській губернській земській лікарні, заснована 1842 року [Цыгульский, 1913]. Від початку свого існування вона мала лише фельдшерський профіль, до навчання та викладання допускали лише чоловіків. Офіційно жінок допустили до 4-річного навчання у школі лише 1906 року за таких умов: вік до 30 років, освіта не нижче 4 класу гімназії, успішне складання іспиту з латинської мови – у такому разі абітурієнтку могли зарахувати відразу до другого класу [ДАК, Ф. 178, Оп. 1, Спр. 275, Арк. 11, 37, 39]. Катерина Кобченко зауважує на гендерному аспекті функціонування школи, яка «поступово відкрила двері й для жінок, спершу лише для екстернів, які складали при ній фельдшерські іспити, але поступово – й повноправних учениць, що зрештою змінило характер школи та зміст навчання в ній: із фельдшерської вона стала фельдшерсько-акушерською. Такі зміни у складі учнів відбивали суспільні запити щодо форм медичної допомоги населенню, ставлення до жіноцтва в медичних професіях в цілому» [Кобченко, 2010, с. 118].

4 Герценштейн Григорій Маркович (1851–1899) – російський медик, санітарний лікар; доктор медицини, приват-доцент Військово-медичної академії.

Фото 7.1. Палата акушерського відділення Кирилівської лікарні, де проходили навчальну практику студентки Земської фельдшерсько-акушерської школи

Приватну практику у вільний час могли мати дипломовані лікарі, а також допоміжний медичний персонал (повитухи, фельдшери, дантисти тощо) і водночас працювати в державних лікарнях. Лікарі самі визначали години прийому, оплата регламентувалася Медичним департаментом та залежала від кваліфікації та звання медика, умов прийому (на місці чи з виїздом до пацієнта / пацієнтки), характеру та обсягу процедур. Контроль над медичною діяльністю було покладено на Медичний департамент внутрішніх справ (з 1904 року – Управління Головного медичного інспектора). Від 1809 року щорічно друкувався загальний список лікарів, яким було дозволено медичну практику на території Російської імперії. 1872 року при Імператорській медико-хірургічній академії (Санкт-Петербург) як експеримент відкрили чотирирічний «курс для освіти вчених акушерок». У «велику» медицину жінок усе ще не пускали. Програма курсу в основі відповідала програмі академії, але з неї було виключено стародавні мови, скорочено курси хірургії, курси про нервові та очні хвороби, а судову медицину, епізоотію і ветеринарію не викладали взагалі – замість них студентки поглиблено вивчали акушерство, гінекологію та дитячі хвороби. На той час жінки-лікарі опікувалися виключно венерологічними, гінекологічними та дитячими хворобами, що було зумовлено вузькими медичними спеціалізаціями, які їм дозволялось отримувати під час навчання. Дозвіл на приватну медичну практику жінки отримали лише 1895 року [*Полное собрание законов…*, 1899].

Біографічний нарис

Відомостей про життя та діяльність Віри Григорівни Клячкіної до її переїзду до Києва 1900 року вкрай мало. Інформація походить переважно зі щорічних медичних реєстрів, у яких зафіксовано біографічні дані, спеціалізація та місця її роботи[5].

Віра Григорівна Вальтер (дівоче прізвище) народилася 1861 року, проте відомостей про місце народження та її батьків немає. Медичну освіту здобула на Вищих медичних курсах у Санкт-Петербурзі, 1887 року отримала звання «жінки-лікаря» зі спеціалізацією в «жіночих та шкірних захворюваннях» [Россійский медицинский списокъ, 1891, с. 262].

Чоловіком Віри Вальтер став ветеринарний лікар Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, надвірний радник Клячкін Савелій Олександрович (1853–?), однак дата укладання шлюбу невідома. Від 1890-х років, як свідчать дані щорічного Російського медичного списку, подружжя неодноразово змінювало місця проживання та служби. Однією з причин було те, що Савелій Клячкін був відомчим ветеринаром («*ветеринарный врач на скотопрогонном тракте*»), тож мав керуватися призначеннями Міністерства внутрішніх справ Російської імперії.

Після переїзду Віри Григорівни до Києва чоловік працював ветеринарним лікарем у м. Маяки Одеського повіту [Список должностных…, 1901, 1905], подружжя мешкало нарізно, про що свідчать її київські адреси та відсутність згадок про чоловіка в цей період її життя. Віра Клячкіна мала доньку (ім'я невідоме), про яку у своїй статті про історію українського жіночого руху згадує колега та подруга Віри Григорівни по Київському відділенню Російського товариства оборони жінок Зінаїда Мірна: «…донька її вже стала правдивою українкою, і в ній мати мріяла дати тип нової жінки, освіченої, працьовитої, самостійної, не зв'язаної шаблонами, яка стане зразком прекрасної людяності» [Мірна, 1937, ч. 9, с. 6]. Марта Богачевська-Хомяк пише про доньку Віри Григорівни, що вона «живучи й працюючи між українцями, стала українською патріоткою» [Богачевська-Хомяк, 1995, с. 72]. За згадками тієї ж Зінаїди Мірної, донька Клячкіної померла 1920 року в Києві.

У 1889–1890 роках, після схвалення Медичним департаментом внутрішніх справ клопотання Осташківської повітової земської управи, Віра Клячкіна керувала Давидівським фельдшерським приймальним пунктом у селі Слобода Осташківського повіту [ДАРФ, Ф. 102, Оп. 87, С. 428, С. 7–8]. Згодом працювала лікаркою в місті Глухові Чернігівської губернії (1891–1894), а подальші п'ять років життя (1895–1899) – земською лікаркою в місті Кологривів Костромської

5 1844 р. було затверджено «Правила власницям борделів» і «Правила для публічних жінок», які спочатку діяли в Санкт-Петербурзі, а згодом були поширені на всі міста Російської імперії. 1903 р. було затверджено нове «Положення про організацію нагляду за міською проституцією в Російській імперії», яким «регламентувалася робота повій, будинків терпимості та контролюючих органів» [Барков, 2018, с. 114].

губернії [Российский медицинский списокъ, 1891, 1892, 1895, 1899]. Причини зміни місця праці та проживання невідомі.

1900 року Віра Григорівна переїхала до Києва, де спочатку займалася приватною практикою (лікування жіночих та шкірних хвороб), облаштувавши оглядовий кабінет в одній із кімнат свого помешкання за адресою Фундуклеївська, 70 (нині – вул. Богдана Хмельницького), про що свідчать газетні оголошення 1900–1905 років [*Кіевлянинъ*, 1900, (278)].

Упродовж київського періоду життя Клячкіна брала активну участь у благодійних акціях Києва (грошові пожертви до каси Товариства «Просвіта», виступи з тематичними лекціями, надання безоплатної медичної допомоги тощо), що зафіксовано в київській періодиці [*Рада*, 1910, (49, 267)].

У 1905–1917 роках Віра Григорівна була незмінною очільницею Київського товариства оборони жінок і від 1913 року однією з чотирьох його «пожиттєвих членкинь» [Отчетъ Киевскаго…, 1914, с. 40]. У 1905–1917 роках вона стала першою жінкою серед викладачів земської фельдшерсько-акушерської школи при Києво-Кирилівській губернській земській лікарні [ДАК, Ф. 178, Оп. 1, Спр. 113, Арк. 56]. Викладала студентам та студенткам школи предмети «Гігієна» і «Догляд за хворими та надання першої допомоги» [ДАК, Ф. 178, Оп. 1, Спр. 113, Арк. 1, 11, 12, 16, 23].

У 1905–1922 роках Віра Клячкіна працювала ординаторкою сифілітичного, а згодом жіночого та шкірного відділення Києво-Кирилівської губернської земської лікарні, при якій функціонувала і Київська земська фельдшерсько-акушерська школа [ДАК, Ф. 102, Оп. 9, Спр. 74, Арк. 5, 7, 8]. У 1908–1917 роках викладала гігієну в жіночій гімназії при київській євангелістсько-лютеранській церкві св. Катерини [ДАК, Ф. 104, Оп. 1, Спр. 428, Арк. 11]. У цей час серед учениць гімназії були молодші сестри письменника Михайла Булгакова: Віра, Надія, Варвара та Олена (Льоля), яких вона навчала. Навчання в цьому закладі було надзвичайно престижним: за спогадами учениць, вчителі педантично та відповідально ставилися до викладання, тому «малоздібні та ліниві учениці далі 5 класу не доходили» [Кальницкий, 2014, с. 241–250].

Як очільницю Київського відділення Всеросійського товариства оборони жінок, лікарку-практика та освітянку, Віру Клячкіну було обрано делегаткою від жіночих організацій Києва на Перший всеросійський жіночий з'їзд, який відбувся 10–16 грудня 1908 року в Санкт-Петербурзі [*Рада*, 1908, (277)]. Під час з'їзду Клячкіна виступила з кількома доповідями, присвяченими освіті в Київській губернії та діяльності Київського відділення Товариства, які викликали жваве обговорення та дискусію [*Рада*, 1909, (11)]. Двома роками пізніше, 1910 року, Клячкіна представляла Київське відділення Російського товариства оборони жінок на Першому всеросійському з'їзді з боротьби з торгівлею жінками та його причинами (21–25 квітня 1910 р., Санкт-Петербург), де виступила з допо-

відями та керувала роботою секцій з'їзду [Труды Перваго…, 1912]. Метою з'їзду був розгляд проституції як економічного, соціального та етичного явища, визначення її причин і заходів щодо ліквідації.

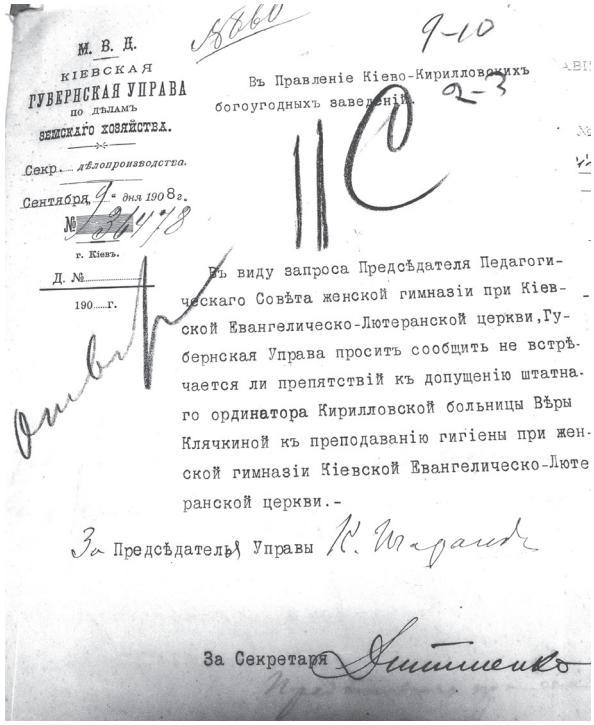
За спогадами Зінаїди Мірної, опублікованими в газеті «Жінка», Віра Григорівна з великим ентузіазмом та надією сприйняла події Української революції 1917–1921 років, радо вітала соціальні та громадські суспільні зрушення: «…за походженням не українка, вона так глибоко перейнялась українською національною ідеєю, як можна було того бажати від українки» [Мірна, 1937, ч. 9, с. 6]. Під час Всеукраїнського національного з'їзду Центральної Ради саме Віра Григорівна Клячкіна виголосила вітальне слово від імені Київського товариства оборони жінок, висловивши підтримку діяльності Центральної Ради та сподівання на зміни в соціально-економічному статусі жіноцтва [*Кіевская Мысль*, 1917, 7 квітня].

Відповідно до політики Народного комісаріату охорони здоров'я, у 1921–1924 роках відбулася реорганізація Кирилівської лікарні, у результаті чого з багатопрофільного медичного закладу її було перепрофільовано на Психоневрологічну лікарню ім. Тараса Шевченка (1920–1936). Медичний персонал, який за своєю спеціалізацією не відповідав новому профілю лікарні, було або звільнено, або переведено до інших закладів [Копыстынский, 1921].

Серед тих, хто змушений був піти з лікарні, була і Віра Григорівна Клячкіна. Попри те, що у вже згадуваній статті в газеті «Жінка» Зінаїда Мірна пише про її смерть 1920 року, згадки про «живу присутність» Віри Григорівни знаходимо в адресній книзі міста Києва за 1923 рік – тоді вона мешкала за адресою Несторівська, 17 (нині – вул. Івана Франка), у друкованому списку лікарів СРСР (за 1924 рік). Також у списку лікарів УРСР за 1925–1926 роки було зазначено, що вона працює «лікарем-венерологом радянських лікарень» [ЦДАВО України, Ф. 342, Оп. 2, Спр. 1132, Арк. 79]. Докладної інформації про місце праці чи долю Віри Клячкіної пізніше немає. Причинами «зникнення» записів про її життя та діяльність (і браку відповідних документів у радянських архівах) можна пояснити ймовірним припиненням медичної практики, похилим віком, відсутністю чітко артикульованої політичної позиції. На цей час дата смерті та місце поховання Віри Григорівни Клячкіної, як і багато інших фактів її біографії (місце народження, етнічне походження, соціальний статус та склад родини), залишаються невідомими.

Діяльність на користь жіноцтва

Російське товариство оборони жінок було засновано в Санкт-Петербурзі 1900 року. Завданням Товариства було «сприяння обороні дівчат та жінок від небезпеки бути залученими до лабет розпусти та повернення жінок-повій до чесного життя» і розповсюдження

М. В. Д.
КІЕВСКАЯ
ГУБЕРНСКАЯ УПРАВА
по дѣламъ
ЗЕМСКАГО ХОЗЯЙСТВА.
Секр. дѣлопроизводства.
Сентября 9 дня 1908 г.
№ 24478
г. Кіевъ.
Д. №
190 г.

Въ Правленіе Кіево-Кирилловскихъ богоугодныхъ заведеній

9-10
2-3

Въ виду запроса Предсѣдателя Педагогическаго Совѣта женской гимназіи при Кіевской Евангелическо-Лютеранской церкви, Губернская Управа проситъ сообщить не встрѣчается ли препятствій къ допущенію штатнаго ординатора Кирилловской больницы Вѣры Клячкиной къ преподаванію гигіены при женской гимназіи Кіевской Евангелическо-Лютеранской церкви.-

За Предсѣдателя Управы

За Секретаря

Фото 7.2. Особиста справа ординаторки Кирилівського богоугодного закладу Віри Клячкіної. 1908

розуміння моральності та шкоди розпусти [Труды Перваго Всероссійскаго…, 1911, с. 315]. Товариство мало відділення в багатьох великих містах Російської імперії: Києві, Одесі, Ростові-на-Дону, Нижньому Новгороді, Томську, Баку, Казані тощо.

Київське відділення Товариства оборони жінок розпочало свою діяльність 27 лютого 1905 року та керувалося регламентом Інструкції діяльності центрального відділення в Санкт-Петербурзі, який розсилали всім філіям [ЦДІАК, Ф. 442, Оп. 644, С. 8, Арк. 4]. Головою Київського відділення Російського товариства оборони жінок упродовж усього періоду його існування (1905–1917) була Віра Григорівна Клячкіна. Членами та членками Товариства могли бути повнолітні особи обох статей, усіх звань, станів і віросповідання, що було прописано в статуті організації. У різні роки співвідношення чоловіків та жінок у складі Товариства було різним, часто кількісно переважала жіноча складова. Якісно були представлені різні професії та сфери зайнятості (медицина, юриспруденція, освіта, журналістика, видавнича справа, меценатство, мистецтво тощо), які могли би бути корисними для справи організації. Кошти для діяльності Київського товариства оборони жінок надходили з членських внесків, щорічних державних субсидій, зборів під час благодійних мистецьких та розважальних акцій, пожертвувань від установ та приватних осіб. Серед основних форм роботи, які вважались ефективними, були: влаштування притулків для одиноких дівчат та матерів, бюджетних гуртожитків для робітниць, доступ до різних видів праці, інформування про венеричні захворювання, надання медичних та юридичних послуг [Инструкція Кіевскому…, 1905].

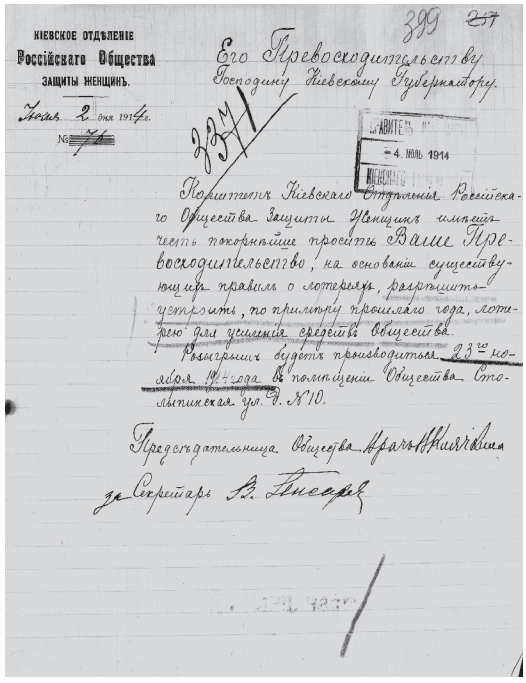
Можна назвати низку причин, чому саме Віра Григорівна Клячкіна очолила київський осередок Товариства. Зважаючи на специфіку діяльності Товариства та цільову аудиторію, з якою воно працювало, на користь кандидатури Віри Григорівни «працюють» такі чинники: її медична спеціалізація (венерологія), управлінський

досвід (одноосібне керування Давидівським фельдшерським приймальним пунктом), відповідний характер та бездоганна репутація серед прогресивної спільноти Києва, емпатія та добровільна допомога повіям ще до початку роботи Товариства. В одному з річних звітів Товариства наголошується, що від початку перебування в Києві Клячкіна надавала безоплатну допомогу жінкам, які опинились у скрутних обставинах, у разі потреби домовлялася про юридичну підтримку, а хворих жінок влаштовувала на лікування до сифілітичного відділення Києво-Кирилівської губернської земської лікарні. Кілька жінок залишилися працювати в цьому відділенні санітарками, прибиральницями, у такий спосіб отримавши змогу утримувати себе та покинути заняття проституцією [ЦДІАК, Ф. 442, Оп. 644, С. 50, Арк. 401–415].

Протягом 1905 та 1906 років діяльність Товариства поступово набирала обертів: його допомогою скористалися 22 жінки, а також було створено дешеву їдальню для безробітних жінок. Для активізації роботи бракувало коштів, тому 1906 року з ініціативи Віри Григорівни Клячкіної було організовано благочинний показ вистав за п'єсами популярних драматургів Станіслава Пшибишевського «Вічна казка» та Антона Чехова «Ювілей» [*Рада*, 1906, (75)]. Для тогочасних благодійних організацій це була звична практика збору коштів – завдяки оголошенням у пресі дізнаємося про благодійні розважальні прогулянки Дніпром, пікніки, лотереї, які в майбутньому організовувала Київська філія Товариства оборони жінок [ЦДІАК, Ф. 442, Оп. 641, Спр. 48, Арк. 343].

У серпні 1906 року Комітет Київського відділення Російського товариства оборони жінок винайняв квартиру на одній із околиць м. Києва і влаштував у ній гуртожиток для молодих дівчат та жінок. Кількість жінок, які користувалися гуртожитком, зростала з кожним роком: 1907 р. – 15, 1908 р. – 59, 1909 р. – 101 особа. Гуртожитком користувалися також учениці акушерсько-фельдшерської школи та майстерні жіночого одягу, яку було організовано при Товаристві [ЦДІАК, Ф. 442, Оп. 641, Спр. 48, Арк. 346, 364].

Плакати та оголошення про діяльність Товариства вивішували в

КІЕВСКОЕ ОТДѢЛЕНІЕ
Россійскаго Общества
ЗАЩИТЫ ЖЕНЩИНЪ.

Его Превосходительству
Господину Кіевскому Губернатору.

4. ИЮЛЬ 1914

Комитетъ Кіевскаго Отдѣленія Россійскаго Общества Защиты Женщинъ имѣетъ честь покорнѣйше просить Ваше Превосходительство, на основаніи существующихъ правилъ о лотереяхъ, разрѣшить устроить, по примѣру прошлаго года, лотерею для усиленія средствъ общества.

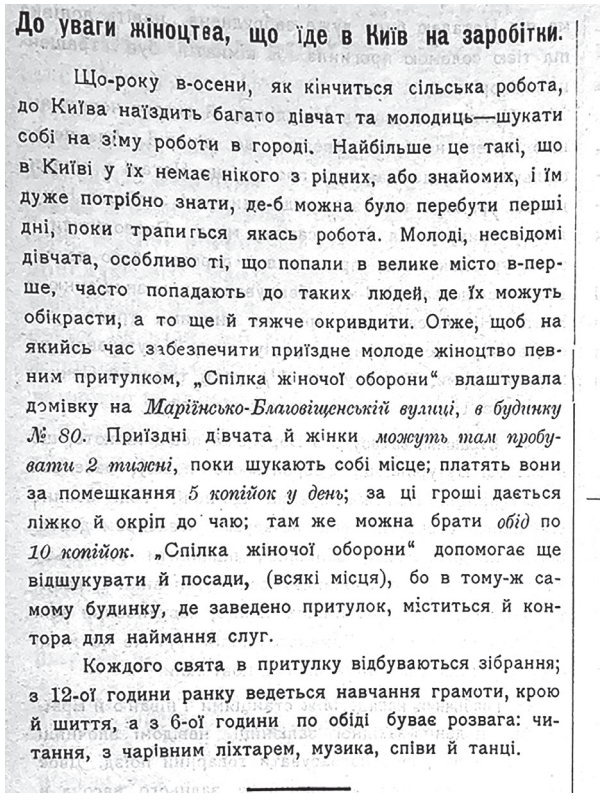
Розыгрышъ будетъ произведенъ 23-го іюля 19-го года въ помѣщеніи Общества Столыпинская ул. Д. №10.

Председательница Общества
за Секретарь

Фото 7.3. Звернення В. Г. Клячкіної до генерал-губернатора м. Києва Ф. Ф. Трепова про надання дозволу на проведення благодійної лотереї. 2 липня 1914 р.

найбільш людних місцях: на вокзалах та пристанях, в адресних столах, у Києво-Печерській лаврі, Михайлівському монастирі тощо. Для інформування населення про діяльність Товариства багато зробив Рудольф Лубковський, видавець та довічний член Товариства, який безоплатно друкував оголошення Товариства в газеті «Киевская мысль». Оголошення Товариства друкувалися і в «Киевской земской газете», їх подавала Олена Пчілка в «Рідному краї».

У таких оголошеннях і листівках Товариства зазначалося, що «приїжджі дівчата й жінки можуть перебувати в притулку два тижні, поки шукатимуть місця. Плата за приміщення – 5 коп., за м'ясну страву – 10 коп. на добу. Товариство допомагає ще відшукувати й посади, бо в тому самому будинку, де заведено притулок, міститься контора для наймання слуг. Кожного свята в притулку відбувається зібрання; з 12-ої години ведеться навчання грамоті, крою й шиттю, а з 6-ої години по обіді буває розвага: читання, музика, співи» [*Рідний край*, 1909, (25), с. 5]. У Товаристві мали уявлення про рівень статків жінок, які оселялися в притулку, тому ціни в ньому були помірковані, а в критичних життєвих ситуаціях послуги надавалися безплатно. Для розуміння тодішніх київських цін: фунт вершкового масла коштував 56 коп., пляшка молока – 5 коп., буханець житнього хліба – 4 коп., фунт рису – 12 коп., пообідати в трактирі «середньої руки» можна було за 20–25 коп., номер у готелі міг коштувати від 1–4 крб на добу.

До уваги жіноцтва, що їде в Київ на заробітки.

Що-року в-осени, як кінчиться сільська робота, до Київа наїздить багато дівчат та молодиць—шукати собі на зіму роботи в городі. Найбільше це такі, що в Київі у їх немає нікого з рідних, або знайомих, і їм дуже потрібно знати, де-б можна було перебути перші дні, поки трапиться якась робота. Молоді, несвідомі дівчата, особливо ті, що попали в велике місто в-перше, часто попадають до таких людей, де їх можуть обікрасти, а то ще й тяжче окривдити. Отже, щоб на якийсь час забезпечити приїздне молоде жіноцтво певним притулком, „Спілка жіночої оборони" влаштувала домівку на *Маріїнсько-Благовіщенській вулиці, в будинку № 80*. Приїздні дівчата й жінки *можуть там пробувати 2 тижні*, поки шукають собі місце; платять вони за помешкання *5 копійок у день*; за ці гроші дається ліжко й окріп до чаю; там же можна брати *обід* по *10 копійок*. „Спілка жіночої оборони" допомогає ще відшукувати й посади, (всякі місця), бо в тому-ж самому будинку, де заведено притулок, міститься й контора для наймання слуг.

Кождого свята в притулку відбуваються зібрання; з 12-ої години ранку ведеться навчання грамоти, крою й шиття, а з 6-ої години по обіді буває розвага: читання, з чарівним ліхтарем, музика, співи й танці.

Фото 7.4. Оголошення Київського відділення Російського товариства оборони жінок «До уваги жіноцтва, що їде до Києва на заробітки». 1909

Інший, не менш важливий аспект громадської діяльності Віри Григорівни Клячкіної – її участь у всеросійських жіночих та медичних з'їздах, під час яких вона керувала секціями та фахово артикулювала у своїх виступах проблеми жіноцтва, з якими працювало очолюване нею Київське відділення Товариства оборони жінок та вона сама під час медичної практики.

У грудні 1908 року газета «Рада» повідомляла, що для

участі в Першому всеросійському з'їзді «делегаткою від київських жінок і представницею від київських жіночих товариств було обрано В. Г. Клячкіну. Д-ка Клячкіна подасть з'їздові два доклада: 1) про стан освіти серед жінок у Києві й на Київщині та 2) про київські жіночі просвітні й добродійні т-ва» [*Рада*, 1908, (277), с. 2].

До участі у з'їзді було запрошено всі жіночі просвітницькі, благодійні та взаємодопомогові організації Російської імперії, мета та діяльність яких співпадала з ідеалами з'їзду, а ініціатива його проведення належала Російській лізі рівноправності жінок. Проте взаємна автономність жіночих організацій, які діяли на теренах України, призвела до того, що вони самостійно почали обирати делегаток. Показовою є історія формування київського представництва українських організацій, іронічно описана Оленою Пчілкою в «Рідному краї». У серпні 1908 року в Українському клубі розгорнулася дискусія: делегатку Любов Яновську було обрано лише після другого засідання, якому передували запеклі обговорення про потребу участі у з'їзді української делегації, програму дій та пропозиції, з якими поїдуть делегатки [Пчілка, 1909, с. 12–13]. Особливо гостро постало питання першочерговості вирішення завдань під час з'їзду: національне питання та мова чи обстоювання жіночих прав? У контексті згаданих дебатів слушне зауваження Людмили Смоляр: «Феміністична ідеологія в українській інтерпретації дуже часто поєднувалася з ідеологією національного відродження, націоналізмом, була тісно пов'язана з пошуком шляхів вирішення соціальних питань» [Смоляр, 1998, с. 187]. Із цим корелює ідея Марти Богачевської-Хомяк про «прагматичний фемінізм» як жіночий активізм національно-громадівського спрямування в умовах бездержавності. Цей термін «характеризує активність жінок у громадських організаціях як засіб змінити позицію жінок і модернізувати суспільство» [Богачевська-Хомяк, 2018].

Про брак консолідації жіночих організацій України на прикладі Києва наголошувала у своєму виступі на з'їзді й сама Віра Григорівна Клячкіна: «*У Києві існують три товариства з майже однаковими завданнями – допомоги працюючим жінкам, від них зовсім окремо стоїть товариство оборони жінок, незалежно від них ведеться допомога учнівській молоді – тоді як при об'єднанні товариств скільки збереглося би зайвої праці у членів, скільки би скоротилося нераціональних витрат по найму приміщень та утриманню їх, наскільки легше і дешевше можна було б організувати такі установи, як гуртожитки, їдальні, бібліотеки і т. ін.*» [Труды Перваго…, 1909, с. 54].

Учасницями з'їзду було 1 053 делегати та делегатки. Від України участь у з'їзді взяло «60 делегаток, які становили 16,9 % складу учасників. Жінки України представляли товариства одинадцяти міст: Харкова (17 делегаток), Києва (15), Катеринослава (6), Одеси (5), Полтави (5), Херсону (5), Чернігова (3), Вінниці (1), Рівного (1), Кам'янець-Подільського (1), Умані (1)». Представниці України працювали в усіх секціях та пленарних засіданнях і виступили з 10 доповідями [Смоляр, 1998, с. 188].

Історики жіночого руху назвали цю подію «з'їздом просвітниць, що стурбовані відстоюванням прав жінок, зміцненням їхніх громадянських позицій, розпов-

Фото 7.5. Учасниці І Всеросійського жіночого з'їзду
10–16 грудня 1908 року в Санкт-Петербурзі

сюдженням ідей фемінізму» [Айвазова, 1998, с. 5]. Організаторки з'їзду сприймали процес модернізації та демократизації життя в Російській імперії як довготривалий та еволюційний процес, на кожному етапі якого необхідно вписувати жіночу складову, формувати ґендерний аспект громадянського статусу жінок. Центральними питаннями з'їзду були не тільки права, а й участь жінок у процесі демократизації країни, їхньої громадянської (соціальної) відповідальності. З'їзд закликав жіноцтво до такої діяльності через участь у роботі в жіночих організаціях, об'єднанні жінок, пробудженні самосвідомості, розширенні сфери жіночої діяльності.

Під час роботи з'їзду діяло чотири секції:

№ 1 «Діяльність жінок Російської імперії на різних ділянках».

№ 2 «Економічне становище жінок і питання етики в сім'ї і суспільстві».

№ 3 «Політичне і суспільне становище жінки».

№ 4 «Жіноча освіта в Російській імперії та за кордоном».

Віра Григорівна Клячкіна виголосила доповіді на секції № 1 *«Діяльність жіночих благодійних товариств в Києві»* та № 4 *«Деякі відомості про жіночу освіту в Києві та Київській губернії»,* які викликали жваве обговорення [*Рада*, 1908, (286); Труды Перваго…, 1909, с. 157–163; 202–211]. 12 грудня Віра Григорівна очолювала засідання секції № 2, а 13 грудня – секції № 3.

У своїй доповіді «Діяльність жіночих благодійних товариств в Києві» Віра Григорівна подала детальний аналіз історії виникнення та діяльності київських осередків

благодійності, особливо акцентуючи на досвіді роботи очолюваного нею Київського відділення Товариства оборони жінок із боротьби з торгівлею жінками та проституцією. Клячкіна підкреслила, що діяльність благодійних товариств здійснюється виключно завдяки приватним ініціативам та часто стикається з перешкодами та гальмуванням з боку влади – за таких умов особливо важливим є об'єднання дій жіночих організацій та створення Всеросійської жіночої ради [Труды Перваго…, 1909, с. 157–163].

У доповіді «Деякі відомості про жіночу освіту в Києві та Київській губернії» (секція № 4) Віра Григорівна Клячкіна подала відомості про стан жіночої освіти в Києві та Київській губернії та запропонувала записати до документів з'їзду вимоги щодо введення рідної мови в народних школах, уніфікацію освітніх програм жіночих та чоловічих середніх і вищих навчальних закладів, надання жінкам рівних прав, зумовлених освітнім цензом, надання повної свободи громадській та приватній ініціативі. Вона «зачитала з'їзду звернення слухачок Київських Вищих жіночих курсів та Медичного відділу, у якому курсистки вітали жінок з Першим всеросійським жіночим з'їздом та пропонували внести у резолюцію положення про: а) допуск жінок у всі вищі навчальні заклади на рівних з чоловіками правах; б) надання свободи зібрань і організацій всім навчальним закладам; в) проведення Всеросійського з'їзду вищих навчальних закладів» [Смоляр, 1998, с. 192–193].

Спільна резолюція з'їзду декларувала таке: «…політичні та громадянські запити та потреби сучасної жінки можуть бути забезпечені лише при рівноправ'ї з рештою громадян, участі жінок не тільки у культурній роботі, а й у політичному будівництві країни. Доступ жінки до участі у політичному житті країни стане остаточно можливим лише при демократичному устрої на основі загального виборчого права незалежно від статі, релігії та національності» [Труды Перваго, 1909].

Попри схвалення та підтримку більшості резолюцій та ініціатив під час з'їзду, відкриття громадськості існування жіночого руху, його демократичної суті, натхнення та досвід, який здобули українські делегатки, на з'їзді відбулось остаточне розмежування ліберально-демократичної і пролетарської течій у жіночому русі [Айвазова, 1998, с. 8].

Перший всеросійський жіночий з'їзд був першою знаковою подією такого масштабу в низці зібрань, ініційованих жіночими організаціями. Зокрема, вже незабаром відбулися Перший всеросійський з'їзд із боротьби з торгівлею жінками та його причинами, який ініціював Комітет Російського товариства оборони жінок (Санкт-Петербург, 1910) та Перший всеросійський з'їзд з освіти жінок (Санкт-Петербург, 1912).

Після повернення до Києва 20 січня 1909 року у приміщенні Громадського зібрання Віра Григорівна виступила з доповіддю про Перший всеросійський жіночий з'їзд. Підсумкам роботи з'їзду були присвячені зібрання жіночих товариств оборони жінок Одеси, Вінниці, Харкова, Чернігова, Катеринослава, Полтави та інших українських міст [*Рада*, 1909, (11), с. 2].

1910 року Віра Григорівна Клячкіна представляла діяльність Товариства на Першому всеросійському з'їзді з боротьби з торгівлею жінками та його причинами, який відбувся в Санкт-Петербурзі 21–25 квітня 1910 року, де вона виголосила дві доповіді, вела засідання секцій, брала участь у секційних дебатах. З її виступів можна виокремити кілька позицій, які хвилювали її як очільницю Товариства, лікарку-венерологиню та жінку: закриття будинків розпусти; розмежування «дорослої» та дитячої проституції; профілактичні заходи з викорінення дитячої проституції; з огляду на рівень захворювання сифілісом, обов'язкове створення при всіх лікарнях окремих венерологічних відділень із безоплатним лікуванням.

У своїх виступах на цьому з'їзді Клячкіна особливо підкреслювала власні переконання. Серед її ключових тез [Труды Перваго Всероссійскаго…, 1912, Т. 2, с. 364, 369, 371, 438, 439] були, зокрема і такі, що не втратили своєї актуальності й сьогодні:

«Експлуатація людської гідності і людського тіла в будинках розпусти набуває настільки диких і брутальних форм, що перед ними бліднуть жахи рабства».

«Байдуже, під якими назвами працюють притони розпусти. Беззаперечно необхідно заборонити існування притонів такого ґатунку».

«Ізолюючи повію, обмежуючи її волю, чи запобігаємо ми поширенню сифіліса? Мені соромно, коли я бачу повію, яку примусово госпіталізують. Необхідно захищати суспільство від зараження сифілісом, але заради цього неможливо приносити в жертву повій».

«З етичної точки зору, ганебно лікарю брати участь в огляді проститутки заради захисту споживача, виконуючи таким чином роль чиновника. Єдиною турботою лікаря повинно бути здоров'я проститутки як такої і лише з цією метою він може надавати їй необхідну медичну допомогу».

Крім того, у підсумках роботи секції було зазначено, що питання боротьби з проституцією є не тільки економічним та соціальним, але водночас і етичним завданням, і секція всіляко засуджує як торгівлю, так і купівлю жіночого тіла з метою розпусти [Труды Перваго Всероссійскаго…, 1912, Т. 2, с. 615–617].

З цілковитою нетерпимістю ставилася Віра Клячкіна до дитячої проституції: «Лікар не може байдуже ставитись до дитячої проституції. Ми завинили перед дітьми. Київське відділення Товариства оборони жінок усвідомлює, що в боротьбі з проституцією першим пунктом повинні бути профілактичні заходи». Серед першорядних заходів щодо викорінення дитячої проституції вона назвала такі:

«Розгалужена законодавча система охорони дитинства. Систематичний та суворий нагляд за ремісничими майстернями, де експлуатується дитяча праця, особливо праця дівчат. Колонії-школи за межами міст для безпритульних дітей з загальною та професійною освітою, відповідно до їхніх здібностей та нахилів. Закони, які передбачають суворе покарання за користування дітьми з розпусною метою. Надання Товариствам захисту жінок права здійснювати юридичний

захист експлуатованих з розпусною метою малолітніх дівчат та жінок. Визнати серед завдань Товариств захисту жінок права висвітлення у пресі після судових розслідувань усіх випадків розтління та експлуатації дівчат та жінок з обов'язковим зазначенням імен винних у цьому осіб з метою громадського осуду» [Труды Перваго Всероссійскаго…, 1912, Т. 2, с. 364–365].

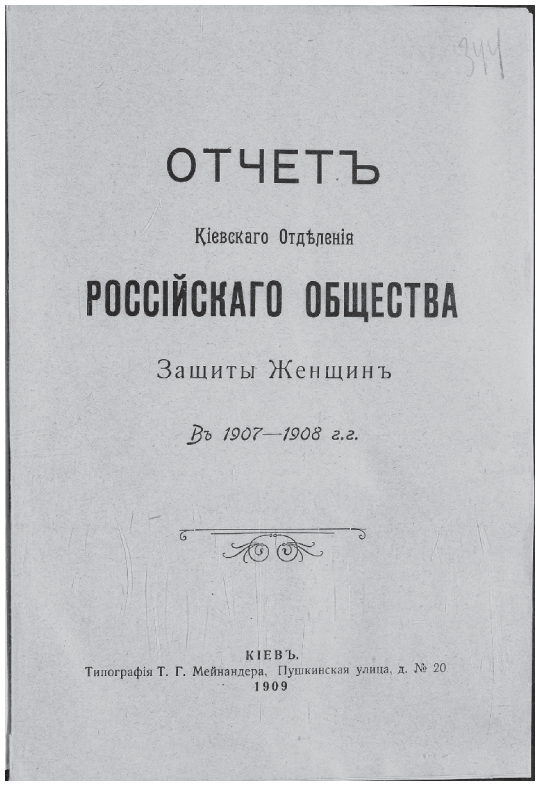
Віра Григорівна Клячкіна й надалі продовжувала лобіювати реалізацію постанов та резолюцій з'їзду. У листопаді 1913 року вона стала ініціаторкою київського обговорення законопроєкту про скасування регламентації проституції, який 19 жовтня 1913 року внесла до Державної думи Ліга рівноправ'я жінок [*Рада*, 1913, (267), с. 3].

Як вправна менеджерка, Клячкіна розуміла потребу ознайомлення громадськості з діяльністю Товариства, що, своєю чергою, сприяло активізації його подальшої діяльності та об'єднанню зусиль благодійних товариств, тому всі визначні акції та події за його участю висвітлювалися в пресі. Зі шпальт газети «Рада» громадськість дізналася про заснування бюро праці та притулку для молодих жінок, що приїздять до Києва, недільні зібрання для робітниць і наймичок, дешевих помешкань для самотніх молодих жінок 1909 року [*Рада*, 1909, (56), с. 2–3], відкриття майстерні з пошиття жіночого та дитячого одягу 1913 року [*Рада*, 1913, (182), с. 3].

1913 року під орудою Клячкіної Товариство взяло участь у роботі Благодійного відділу Всеросійської виставки, яка відбувалася в Києві. Відвідувачі та відвідувачки мали нагоду поспілкуватися з членками Товариства, ознайомитись з його річними звітами про діяльність, побачити вироби майстерні з пошиття одягу для жінок та дітей, фотографії різних заходів та активностей організації. Участь Товариства у виставці докладно описано у звіті, що додатком до річного звіту за 1913 рік [(Отчетъ Киевскаго…, 1914, с. 50–53].

Функції всіх установ Товариства були скеровані на те, щоб відвернути жінку від занять проституцією, дати їй освіту та можливість заробітку. За річними звітами Товариства, воно надало допомогу значній кількості жінок, зокрема шляхом працевлаштування прислугою, пралями, вчительками, кравчинями через бюро праці Товариства. Таку допомогу отримали: 1909 р. – 303 жінки, 1910 р. – 289 жінок, 1912 р. – 335 жінок, 1913 р. – 202 жінки [Отчетъ Киевскаго…, 1914, с. 9; ЦДІАК, Ф. 442, Оп. 644, Спр. 50, Арк. 408].

Жінкам також надавали безоплатну юридичну допомогу. Про розмаїття і масштаб такої роботи свідчить статистика 1913 року, коли було отримано десятки звернень жінок із різних питань: клопотання на право окремого житла – 104; про повернення речей чоловіками – 15; про зґвалтування – 6; клопотання про допомогу – 87; про жорстоке поводження чоловіків і батьків – 75; про допомогу покинутим жінкам – 21; про розшук чоловіків, розлучення і опікунство – 8; про стягнення грошей за службу – 20; про всиновлення – 3;

ОТЧЕТЪ

Кіевскаго Отдѣленія

РОССІЙСКАГО ОБЩЕСТВА

Защиты Женщинъ

Въ 1907—1908 г.г.

КІЕВЪ.
Типографія Т. Г. Мейнандера. Пушкинская улица, д. № 20
1909

Фото 7.6. Звіт Київського відділення Російського товариства оборони жінок за 1907–1908 рр.

про успадкування і земельні справи – 22; про затримання паспортів – 14; інші питання – 25 [Отчетъ Киевскаго…, 1914, с. 28–33].

19 листопада 1919 року з ініціативи комітету Товариства було засновано швейну майстерню з пошиття одягу, де дівчата опановували професію швачки. Перші роки майстерня розміщувалася в приміщенні Товариства, 3 учениці платили за навчання 50 крб на рік, дві навчалися безоплатно [Отчетъ Киевскаго…, 1910, с. 14–15]. Кількість учениць поступово зростала: 1909 р. – 5 осіб, 1910 р. – 7 осіб, 1913 р. – 10 осіб, 1914 р. – 17 осіб [Отчетъ Киевскаго…, 1910, 1911, 1914, 1915].

1906 року розпочали роботу вечірні та недільні заняття для дівчат та жінок-робітниць при Товаристві, які проводили міські вчительки та гімназистки-волонтерки; недільні вечірні заняття часом були присвячені жіночому питанню. 1913 року цей вишкіл пройшло 160 учениць різного віку: 9–15 років – 30 осіб; 16–20 років – 49 осіб; 21–25 років – 41 особа; 26–30 років – 24 особи; 31–40 років – 16 осіб [Отчетъ Киевскаго…, 1914, с. 26–28].

Крім регламентної роботи відповідно до інструкцій центрального відділення Російського товариства оборони жінок у Санкт-Петербурзі Київське відділення надавало «термінову» допомогу (медичну / правову) дівчатам та жінкам, які через незнання, безгрошів'я, злочинні дії інших осіб потрапляли до лабет проституції. Показовою є історія сестер Буяшевих: 21-річної Марії та 19-річної Єфросинії, які 1909 року приїхали з Орші до Києва, вступили на жіночі професійні курси та згодом оселились у мебльованих кімнатах за адресою вул. Маріїнсько-Благовіщинська, 27 (нині – вул. Саксаганського). Господиня помешкання Єпистимія Андріївна Хржановська (Бірюкова) виявилася колишньою повією. Жінка утримувала притон (вул. Паньківська, 11), до якого обманом та шантажем заманювала чесних дівчат, згодом починаючи

шантажувати їх розголосом їхнього падіння. Сестри перебували в скрутному матеріальному становищі та швидко заборгували Хржановській за житло, чим вона відразу скористалася та погрозами почала вимагати в дівчат сплати боргу. Вона пропонувала дівчатам піти до її кімнат на вул. Паньківській, де їх будуть очікувати «для знайомства» чоловіки, після чого вона зможе списати борг. Старша Марія, яка знала про те, що Хржановська займається звідництвом, відхилила цю пропозицію, а Єфросинія погодилася кілька разів відвідати притон, після чого завагітніла. На щастя дівчат, у цей час розпочалося поліцейське розслідування у справі Хржановської, і вагітну Єфросинію з притону забрала Віра Григорівна Клячкіна. Дівчині було надано медичну та юридичну допомогу та влаштовано в гуртожиток Київського відділення Товариства оборони жінок [ЦДІАК, Ф. 442, Оп. 638, Спр. 198, Арк. 19].

Історіями порятунку з лабет проституції повняться щорічні звіти Товариства, проте в них, із міркувань конфіденційності, зазначено лише імена та перші літери прізвищ врятованих жінок та дівчат [Отчетъ Киевскаго…, 1914, с. 6–8]. Історія Єфросинії Буяшевої набула розголосу завдяки гучному поліцейському розслідуванню та судовому процесу, який висвітлювала преса. Поліцейська адміністрація Києва була добре обізнана з діяльністю Товариства і часто зверталася до його адміністрації з запитами подальшої юридичної, медичної чи фінансової допомоги жертвам подібних історій.

Висновки

Життєпис Віри Григорівни Клячкіної є яскравим прикладом того, як громадська та професійна діяльність освіченої та активної жінки, попри бюрократичні перешкоди та законодавчі утиски, дієво сприяла соціальному захисту жінок на початку XX століття. Завдяки її вправній стратегії та тактиці як керівниці Київського товариства оборони жінок було впроваджено чимало важливих ініціатив у захисті прав жінок, які зазнали насильства, надано доступ до правосуддя та проведено кампанії з інформаційних превентивних заходів із запобігання насильству, сприяння освіті та працевлаштуванню осіб, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Приклад Віри Клячкіної переконливо засвідчує, що саме доступ та можливість отримати вищу освіту були однією з перших вимог феміністського руху в боротьбі за жіночі права. Здобуття жінками освіти (зокрема і професійної) був одним із прийнятних для влади Російської імперії видів жіночого активізму, який набув широкого розмаху на території України.

Віра Григорівна Клячкіна була ефективною менеджеркою і вміла спрямовувати й організовувати людей. Вона намагалася допомогти жінкам, які потрапили в ла-

бети проституції, ще до того, як очолила Київське відділення Товариства оборони жінок: надавала медичну та фінансову допомогу, скеровувала до своїх знайомих та адміністрації Кирилівської лікарні, щоб жінки могли знайти роботу. Згодом Товариство, яким вона керувала, надало юридичну, медичну, фінансову допомогу сотням жінок. При ньому існувала недільна школа для всіх охочих дівчат і жінок, гуртожиток та притулок. Туди могла прийти будь-яка жінка і здобути професію. На той час це була унікальна можливість, зважаючи на ставлення суспільства до жінок, які свідомо чи примусово ставали повіями. Зінаїда Мірна, яка десять років співпрацювала з Вірою Григорівною Клячкіною у Київському відділі Товариства оборони жінок, зазначала: «...надзвичайно енергійна, безмежно віддана ідеї Товариства жінка. Ідейність, жертовна праця, невичерпне джерело ініціятиви, бойовий характер, що мав сміливість протестувати проти всілякої неправди – всі ці прикмети зробили цю видатну жінку широко знаною по всій країні громадською діячкою і популярною лікаркою» [Мірна, 1937, ч. 9, с. 6]. Віра Григорівна намагалася побачити в кожній жінці особистість та дізнатися її історію. Мала неабияку повагу серед колег та однодумців, до її думки дослухалися, а діяльність жваво висвітлювала тогочасна преса, що дає змогу говорити про Віру Григорівну Клячкіну як про медійну персону. Жінка прогресивних поглядів, ерудиції та емпатії, яка в поважному віці радо сприйняла події Української революції 1917–1921 років. Непересічна особистість, життєпис якої потребує подальших пошуків та досліджень.

Джерела та література

Джерела

Дневное заседание 23 Апреля 1910 года. (1912). В *Труды Первого Всероссийского съезда по борьбе с торгом женщинами и причинами*. (Т. 2, с. 430–459). С.-Петербургъ: Лито-Типографія С.-Петербургской Одиночной Тюрьмы.

Дубровский, А. (Ред.). (1890). *Статистика Российской империи. Проституция*. (Т. 13). С.-Петербург: Типография Министерства внутренних дел.

Звіт Київського відділення Російського товариства оборони жінок за 1910 рік. (1911). Ф. 442 «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора» (Оп. 641, С. 38, Арк. 343, 346, 364), Центральний державний історичний архів України, Київ, Україна.

Звіт Київського відділення Російського товариства оборони жінок за 1914 рік. (1915). Ф. 442 «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора» (Оп. 644, С. 50, Арк. 408), Центральний державний історичний архів України, Київ, Україна.

Звіти Київського Відділення Російського товариства оборони жінок за 1907 та 1908 рр. (1907–1908). Ф. 442 «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора» (Оп. 641, С. 50, Арк. 401–415), Центральний державний історичний архів України, Київ, Україна.

Інструкції діяльності центрального відділення в Санкт-Петербурзі. (1905). Ф. 442 «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора» (Оп. 644, Спр. 8, Арк. 4), Центральний державний історичний архів України, Київ, Україна.

Инструкція Кіевскому Отдѣлению Російскаго Общества Защиты женщинь. (1905). Кіевъ: Літо-Типографія Т. Г. Менандера.

Кіевлянинъ. (1900). (278).

Кіевская Мысль. (1917, Квітень 7).

Клячкина, В. (1911). Мнѣнія Кіевскаго отдѣленія Россійскаго Общества защиты женщинъ по вопросу объ уничтоженіи домовъ терпимости. В *Труды Перваго Всерассійскаго Съѣзда по борьбѣ съ торгом женщинами и его причинами, проходившаго въ С.-Петербургъ с 21 по 25 Апрелъ 1910 года*. (Т. 2, с. 364–365). С.-Петербургъ: Лито-Типографія С.-Петербургской Одиночной Тюрьмы.

Копыстынский, С. (1921). *О реорганизации Кирилловской больницы в однотипную психбольницу: Доклад конференции врачей Кирилловской больницы.* Киев.

Кузнецов, М. (1871). *Проституция и сифилис в России. Историко-статистические исследования.* Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева.

Медичне відділення Міністерства внутрішніх справ. Департамент поліції. Про дозвіл лікарської практики жінкам-лікаркам: доньці надвірного радника Марії Прокоф'євій і дружині ветеринарного лікаря Вірі Клячкіній. (1889). Ф. 102 «Міністерство внутрішніх справ» (Оп. 87, С. 428, С. 7–8), Державний архів Російської Федерації, Москва, Росія.

Мірна, З. (1937). Жіночий рух на Великій Україні. *Жінка*, (9), 6.

Особові справи службовців Києво-Кирилівських богоугодних закладів. Особова справа Клячкіної В. (1905). Ф. 102 «Контора Києво-Кирилівських богоугодних закладів» (Оп. 9, Спр. 74, Арк. 5, 7, 8), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Отчетъ Киевскаго Отдѣления Россійскаго Общества защиты женщин за 1907–1908 гг. (1908). Кіевъ: Лито-Типографія Т. Г. Мейнандера.

Отчетъ Киевскаго Отдѣления Россійскаго Общества защиты женщин за 1909 год. (1910). Кіевъ: Лито-Типографія Т. Г. Мейнандера.

Отчетъ Киевскаго Отдѣления Россійскаго Общества защиты женщинъ за 1910 год. (1911). Кіевъ: Лито-Типографія Т. Г. Мейнандера.

Отчетъ Киевскаго Отдѣления Россійскаго Общества защиты женщинъ за 1911 год. (1912). Кіевъ: Лито-Типографія Т. Г. Мейнандера.

Отчетъ Киевскаго Отдѣления Россійскаго Общества защиты женщинъ за 1912 год. (1913). Кіевъ: Лито-Типографія Т. Г. Мейнандера.

Отчетъ Киевскаго Отдѣления Россійскаго Общества защиты женщинъ за 1913 год. (1914). Кіевъ: Лито-Типографія Т. Г. Мейнандера.

Офіційне листування. Протоколи щодо викладання дисциплін, приймання учнів та учениць, складання іспитів. Про викладачів фельдшерської школи. (1907). Ф. 178 «Київська земська фельдшерсько-акушерська школа при Київській Кирилівській лікарні» (Оп. 1, Спр. 275, Арк. 1, 11, 16, 23), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Третье. (1899). (Т. XV, 11760).

Положение о Российском Обществе защиты женщин. Утверждено Министром Внутренних дел 13 января 1900 г. (1900).

Пренія по докладамъ М. М. Боровитинова, Е. И. Гарднеръ, П. Д. Лескевича и В. Г. Клячкиной и голосованіе резолюціи (1912). В *Труды Перваго Всеросійскаго съѣзда по борьбѣ съ торгомъ женщинами и его причинами* (Т. 2, с. 365–371). Санкт-Петербург: Типо-Литографія С.-Петербургской Одиночной Тюрьмы.

Про викладачів фельдшерської школи. (1907). Ф. 178 «Київська земська фельдшерсько-акушерська школа при Київській Кирилівській лікарні» (Оп. 1, Спр. 113, Арк. 56). Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Про утримання в Києві кубел розпусти Анни Михайлівни та інших. (1909). Ф. 442 «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора» (Оп. 638, Спр. 198, Арк. 19), Центральний державний історичний архів України, Київ, Україна.

Прохання 1910 року про вступників. (1910). Ф. 178 «Київська земська фельдшерсько-акушерська школа при Київській Кирилівській лікарні» (Оп. 1, Спр. 275, Арк. 11, 37, 39), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Пчілка, О. (1909). Українки і їх праця на жіночому з'їзді в Петербурзі. *Рідний край*, (9-2), 12–13). Київ.

Рада. (1906). (75).

Рада. (1908). (277), 2.

Рада. (1908). (286).

Рада. (1909). (11), 2.

Рада. (1909). (56), 2–3.

Рада. (1910). (49).

Рада. (1910). (267).

Рада. (1913). (182), 3.

Рада. (1913). (267), 3.

Рідний край. (1909). (25), 5.

Россійский медицинский списокъ, изданный медицинскимъ департаментомъ Министерства внутреннихъ дѣлъ на 1891 годъ. (1891). Санкт-Петербург: Типографія Министерства внутреннихъ дѣлъ.

Список викладацького складу та навчальних дисциплін. Подання та списки документів. (1918). Ф. 104 «Київська приватна жіноча гімназія при євангелістсько-лютеранській церкві» (Оп. 1, Спр. 428, Арк. 11), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Список должностных лиц Одесского уезда. (1901).

Списки лікарів УРСР за 1925–1926 роки. (1926). Ф. 342 «Міністерство охорони здоров'я України» (Оп. 2, Спр. 1132, Арк. 79), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Труды Перваго Всероссійскаго женскаго съѣзда при русском женском обществѣ в С.-Петербургѣ 10–16 декабря 1908 года. (1909). Санкт-Петербург.

Труды Перваго Всерассійскаго Съѣзда по борьбъ съ торгом женщинами и его причинами, проходившаго въ С.-Петербургъ с 21 по 25 Апрелъ 1910 года. (Т. 1). (1911). Санкт-Петербург: Типо-Литографія С.-Петербургской Одиночной Тюрьмы.

Труды Перваго Всерассійскаго Съѣзда по борьбъ съ торгом женщинами и его причинами, проходившаго въ С.-Петербургъ с 21 по 25 Апрелъ 1910 года. (Т. 2). (1912). Санкт-Петербург: Типо-Литографія С.-Петербургской Одиночной Тюрьмы.

Цыгульский, Н. (1913). Условия приема в Киевскую земскую фельдшерско-акушерскую школу и общий план распределения предметов, занятий и преподавания в ней. Киев: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира Акц. О-ва печат. и издат. дела Н. Т. Корчак-Новицкаго.

Наукові публікації

Айвазова, С. (1998). *Русские женщины в лабиринте равноправия: Очерки политической теории и истории равноправия.* Москва: РИК Русанова.

Барков, І. (2018). *Інститут проституції в містах Південної України в 1843–1914 рр.* (Дис. канд. істор. наук). Запорізький національний університет. Запоріжжя.

Богачевська-Хомяк, М. (1995). *Білим по білому. Жінки у громадському житті України (1884–1939)*. Київ: «Либідь».

Герценштейн, Г. (1885). *Сифилис в России. Часть 1: Сифилис сел и больших городов.* Санкт-Петербург: М. И. Румша.

Кальницкий, М. (2014). *Гимназии и гимназисты.* Київ: «Варто».

Кобченко, К. (2010). Історія середньої медичної освіти в контексті суспільних процесів в Україні в середині XIX – на початку XX століття (на прикладі Київської земської фельдшерсько-акушерської школи при Кирилівській лікарні). *Українознавчий альманах*, (3), 118–130.

Луценко, О. (1997). Історія жіночого руху в Україні. *Громадські ініціативи*, (6), 4–7.

Смоляр, Л. (1998). *Минуле заради майбутнього. Жіночий рух на Наддніпрянській Україні II половини XIX – поч. XX століття. Сторінки історії*: Монографія. Одеса: Астропринт.

Bohachevsky-Chomiak, M. (1988). *Feminist Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta.

Інші публікації

Марценюк, Т. (2018, Жовтень 24). Інтерв'ю з Мартою Богачевською-Хомяк про жіночий рух в Україні. *Гендер в деталях.* https://genderindetail.org.ua/spetsialni-rubriki/bezstrashni/interv-yu-z-martoyu-bogachevskoyu-hom-yak-pro-zhinochiy-ruh-v-ukraini-134790.html

Єлизавета Дрентельн

(1857– після 1923)

Реформаторка медичних послуг для жінок

Ольга Ніколаєнко

В наш час жіночий рух є не тільки історичною, але й необхідністю біологічною. Це – реакція на існуючі крайнощі, на порушення рівноваги життя, що загрожує його існуванню. Це – крик про самозбереження жінок.

Є. Дрентельн[1]

Вступ

Наприкінці XIX – на початку XX століть відбулись якісні зміни у сфері охорони здоров'я, пов'язані, зокрема, з діяльністю провідних лікарів і прогресивних громадських діячів. Одним зі значних кроків, що уможливили ці зміни, був допуск жінок до професійної медицини. Внесок жінок, які торували шлях у незнайомій їм освітній сфері, потім – практичній медицині, є мало оціненим і, на жаль, досі не дослідже-

1 Дрентельн, Е. С. (1911). Мужчина и женщина перед лицом будущего. *Вестник Европы*, *46*(6), с. 177.

ним. Однією з таких лікарок, яка стала в Харкові – одному з найбільших губернських міст Наддніпрянщини – першою жінкою-гінекологинею і сприяла тут створенню доступних незаможним жінкам клініки і пологового будинку, була Єлизавета Сергіївна Дрентельн (1857 – після 1923). Вихованка найкращих медичних навчальних закладів імперії, ненадовго відкритих для жінок у період певної лібералізації, вона працювала в провінції, намагаючись своєю фаховою медичною діяльністю бути корисною для багатьох жінок. Її праця, активна публіцистична діяльність свідчать про енергійну роботу, метою якої були зміни у становищі жінок, покращення якості їхнього життя і здоров'я. Запропоновані Є. С. Дрентельн ідеї щодо виховання дівчат і поширення просвітництва в галузі репродуктивного здоров'я, обслуговування вагітних і породіль були новаторськими для свого часу, а створені нею лікарні і курси – прагненням втілити ці ідеї в життя.

Фото 8.1. Єлизавета Дрентельн

Історичний контекст

На початку XX століття Харків був великим губернським центром, у якому, за даними перепису 1897 року, мешкало 173 989 осіб, із них 81 807 жінок [Первая всеобщая перепись…, 1904, с. 1]. Питання медичного обслуговування жінок під час вагітності, після пологів, охорона жіночого і дитячого здоров'я були нагальними питаннями, що турбували освічену громадськість і лікарів міста. І хоча за переписом не можна встановити кількість пологів, але дітей віком до одного року в місті було 2 085 хлопчиків і 2 050 дівчаток, що дає підставу зробити висновок про те, що в місті відбувалося понад 4 100 пологів щороку [Первая всеобщая перепись…, 1904, с. 10]. Ці дані відображають кількість живих немовлят, а, зважаючи на їхню високу смертність, можна обґрунтовано припустити, що фактична кількість пологів була на чверть вищою [Новосельский, 1916, с. 181].

Акушерську допомогу в місті було закладено І. П. Лазаревичем (1829–1902), який 1869 року утворив Повивальний інститут для підготовки акушерок [Литвинова, 2023, с. 100]. Пологи зазвичай приймали так звані баби-повитухи чи акушерки [Боряк, 2009]. У місті також було кілька закладів, які надавали допомогу вагітним жінкам у народинах, а також хворим на «жіночі хвороби», як традиційно називали гінекологічні захворювання. Серед них найбільшими були Міська акушерсько-гінекологічна клініка, створена на базі університетської клініки, якою довгий час керував професор Харківського університету М. Ф. Толочинов, а також Харківське земське повивальне училище з пологовим будинком при ньому під орудою П. А. Ясинського [Харьковский календарь, 1894, с. 377–379]. Обидва ці заклади, де відбувалася підготовка до отримання звання акушерки, підпорядковувалися Міністерству народної просвіти. Звання акушерки I розряду надавалося за умови проходження дворічних курсів, на яких жінки вивчали жіночі та дитячі хвороби й мали досвід прийняття 20 пологів, а акушерки II розряду навчались один рік і для отримання цього звання повинні були мати досвід 12 пологів.

Можливості обох лічниць були незначними. У першій акушерських ліжок налічувалось 12, гінекологічних – 13, а в другій – 8 і 10 відповідно [Харьковский календарь, 1894, с. 377, 380]. Дані таблиці (*див. табл.*) дають змогу встановити кількість наданих послуг обома лікарнями. Крім цих закладів у місті діяли також приватні клініки: жіноча лікарня і пологовий інститут докторів Б. О. Фукса і М. Л. Данилевського, а також доктора Грінберга [Харьковский календарь, 1895, с. 328].

Таблиця

Статистичні дані діяльності гінекологічно-акушерських лікарень Харкова

	Кількість койко-місць (акушерських / гінекологічних)	**Кількість пацієнток**	**1892**	**1894**	**1895**	**1897**
Акушерсько-гінекологічна клініка	12/13	Породіллі	471	356	324	348
		Гінекологічно хворі	124	137	155	187
		Приходящі	578	712	783	864
Земське повивальне училище	8/10	Породіллі	473	416	457	537
		Гінекологічно хворі	118	148	135	126
		Приходящі		592		568

Джерело: Харьковские календари
(1894, с. 377–379; 1896, с. 312–313; 1897, с. 313–315; 1899, с. 196–200).

Стан досліджень та джерела

Джерелами для реконструкції біографії Є. С. Дрентельн значною мірою слугують енциклопедично-довідкові матеріали: списки медиків Російської імперії (*Российский медицинский список*), довідкові дані про родину (генеалогічні сайти), адреси-календарі міста, де публікували списки лікарень із персоналом [Харьковские календари, 1894–1913].

Вагомим внеском у розуміння поглядів героїні, її світоглядних цінностей і громадянської позиції відіграла публіцистична спадщина Є. С. Дрентельн. У 1884–1911 роках Єлизавета Сергіївна публікувала в педагогічно-просвітницьких і фахових журналах свої дослідження, присвячені вихованню і збереженню здоров'я дітей і молоді. Багаторічна акушерсько-гінекологічна практика і широка освіченість давали їй змогу перекладати і поширювати праці німецьких лікарів та педагогів, сформували особливий погляд на природну сутність статей, яку вона обґрунтувала у своїй монографії «Нариси про природу чоловіка і жінки. Основи статевого і жіночого питань в їхньому взаємозв'язку» [Дрентельн, 1908].

Єлизавета Сергіївна не залишила по собі спогадів, у яких би розповіла про своє життя, однак залишились її звіти саме про лікарську працю [Дрентельн, 1901]. Фактично єдиним автобіографічним джерелом можна вважати її листи до брата Миколая, які зберігаються в архіві рукописів Пушкінський Дім (Москва) і на цей час з об'єктивних причин є недоступними.

Значний інформаційний потенціал для реконструкції діяльності Є. С. Дрентельн у Харкові мають регіональні періодичні видання «Южный край», «Утро», «Харьковские губернские ведомости», де публікували статистичні дані щодо діяльності лікарень, а також відомості про її громадську діяльність.

Оцінити внесок Є. С. Дрентельн у розвиток акушерсько-гінекологічної справи можна лише в контексті загального стану розвитку медицини в місті, регіоні, країні. Праці харківського історика І. Ю. Робака присвячені дослідженню стану медицини в місті в XIX – на початку XX століть, однак у них обмаль інформації про акушерсько-гінекологічну галузь [Робак, 2007, с. 170–173]. До аналізу розвитку земської медицини, акушерства зверталися деякі українські дослідники. Окремі питання розвитку акушерської практики, її еволюції та значення для жіноцтва висвітлено в працях Олени Боряк [2009].

Діяльності Є. С. Дрентельн присвячена стаття російських дослідниць Г. І. Любіної і М. М. Клавідієвої [Любина та Клавдиева, 2019][2].

2 Під час написання статті були використані джерела і література російською мовою, оскільки Є. С. Дрентельн жила за часів Російської імперії, коли література видавалася російською. Посилання на наукову літературу російською мовою спричинено тим, що дослідження наукової спадщини Є. Дрентельн, яка довгий час навчалась і проживала на території Росії, допомагають у висвітленні її життя і професійної діяльності. І хоча ми дотримуємося позиції колективної провини всіх російських громадян, ігнорування цих праць, на нашу думку, може знизити якість дослідження.

Загалом окремі розрізнені біографічні дані про діяльність Є. С. Дрентельн не дають цілісного уявлення про її внесок у розвиток охорони жіночого здоров'я, формування модерних поглядів на фізіологічні основи жіночого організму.

Біографічний нарис

Єлизавета Дрентельн народилася в Санкт-Петербурзі 15 березня 1857 року в дворянській родині. Її батьки Сергій Романович Дрентельн (1823–1865) та матір Лідія Василівна, у дівоцтві Басніна (1835–1905), належали до заможного російського дворянства. У неї було два брати: старший, Микола, і молодший, Василь, та дві молодші сестри, Анастасія та Олена.

Найвірогідніше, батьки Єлизавети Сергіївни познайомилися й одружилися в Іркутську, коли її батько обіймав різні військові посади, дослужившись до полковника. Його дружина, донька іркутського губернатора, Лідія Василівна була на 12 років молодша за нього. Єлизавета народилась у Петербурзі, куди родина переїхала із Сибіру, а її хрещеним батьком став дядько – Олександр Романович Дрентельн, майбутній генерал-губернатор Південно-Західного краю.

У Петербурзі родина Дрентельнів брала активну участь у суспільному житті. Батько був дійсним членом кількох наукових товариств, а після переїзду до Рязанської губернії в маєток дружини облаштував там господарство з ливарним заводом. Виготовлені на ньому сільськогосподарські машини здобували перемоги на всеросійських виставках. Захоплення науковим прогресом і пристрасть до машин і механізмів успадкував і брат Єлизавети Сергіївни, який став не тільки відомим викладачем фізики та хімії, але й першим запровадив у шкільну практику досліди, для яких конструював механізми, що давали змогу продемонструвати дію фізичних законів чи проводити експерименти. Матір опікувалася питаннями освіти і входила до складу кількох столичних організацій, які допомагали учням. Імовірно, захоплення навколишнім світом, віра в прогрес і науку, пошукова діяльність, прагнення експериментувати, впроваджувати й поширювати свої досліди були характерними рисами цієї родини.

1874 року Єлизавета Сергіївна закінчила Олександрівську жіночу гімназію в Петербурзі [Пятидесятилетие…, 1910, с. 59], після якої вступила на Вищі медичні жіночі курси, організовані при Медико-хірургічній академії в столиці імперії 1872 року. До складання іспитів допускали дівчат, які досягли 20-річного віку й мали диплом про закінчення гімназії. Курс навчання становив чотири роки, а пізніше додали ще один рік, присвячений переважно медичній практиці. Викладачами на курсі були професори медичного університету, окремі предмети – дитячі й жіночі (гінекологію) хвороби, акушерство – вивчали поглиблено. Практику студентки проходили в різноманітних лікарнях міста, зокрема і пологових. Попит на курси був значний, і набір завжди

перевищував встановлену норму в 670 осіб. Так, 1877 року, коли Єлизавета Дрентельн стала слухачкою, зі 154 вступних заяв лише 121 дівчина пройшла вступні випробування. За роки існування курсів (1872–1882) понад 500 жінок отримали диплом і звання жінка-лікарка [Кальченко, 2004, с. 59]. 1883 року Є. С. Дрентельн успішно склала випускні іспити.

Після закінчення курсів вона чотири місяці безоплатно працювала в селі Раменьє Волокаламського повіту в земській лікарні, а потім ще деякий час лікарем амбулаторії на станції Підсонячна Миколаївської залізниці. Обидві лікарні розташовувались у Московській губернії, і робота в них була, мабуть, серйозним випробуванням для молодої випускниці і мешканки столиці.

Фото 8.2. Нагрудний знак «жінка-лікар» у Російській імперії

1884 року Єлизавета Сергіївна очолила земську лікарню в селі Грачівка, за 4 км від залізничної станції «Крюківка». Земська лікарня була побудована за сприяння мецената Костянтина Васильовича Рукавішнікова та його дружини Євдокії Миколаївни за сучасними стандартами медицини – з ізольованими палатами, амбулаторією, системою вентиляції, підвалом, у якому було обладнано котельню, що здійснювала централізоване опалення. На території лікарні були лазня, прасувальна, каретний сарай, а також житлове приміщення для лікаря.

Саме в ці роки було закладено підґрунтя подальшої організаційно-наукової діяльності Єлизавети Сергіївни, сформувався стиль її роботи. Вона налагодила співпрацю з меценатами, подавши К. В. Рукавішнікову проєкт інфекційного бараку, щоб мати можливість відділити інфекційних хворих. Барак було побудовано, що не тільки убезпечило багатьох пацієнтів, а й у майбутньому, коли за кілька років пожежа знищила основну будівлю лікарні, прийом невідкладних пацієнтів здійснювали саме в цьому приміщенні.

Є. Дрентельн брала активну участь у з'їздах лікарів, почала виступати на них і публікувати результати своєї лікарської практики. Взяла участь у VIII (1885), IX (1887) з'їздах московських земських лікарів. 1889 року на X з'їзді було представлено її доповідь «До питання про допомогу при пологах селянам Московської губер-

нії», у якій озвучено кілька конкретних пропозицій щодо покращення акушерства в губернії. І хоча вони не обговорювались, пізніше деякі з них було впроваджено в практику земської медицини.

У цей час виходять її публікації «Настанови батькам і вихователям. Загальні вказівки про гігієнічні вимоги дитячої кімнати і дитячого одягу», «Про вагітність, пологи і догляд за немовлям». Останню було видано анонімно, хоча вона виявилася найпопулярнішою серед усіх праць авторки. Ця праця витримала п'ять перевидань і може вважатись однією з найпопулярніших медико-просвітницьких посібників в імперії.

1889 року Єлизавета Сергіївна повернулася до Петербурга, де протягом 1890–1893 років працювала в Імператорському повивальному клінічному інституті лікаремкою-асистенткою і лікаркою-акушеркою[3]. Директором інституту тоді був Ілля Федосєєвич Баландін (1834–1893) – один із прогресивних лікарів, під час завідування якого було не тільки запроваджено інновації в проєктування лікарні (виокремлено відділення пологове, гінекологічне, оперативне), а і введено штат лікарів-асистентів, до якого потрапила Є. С. Дрентельн. Спеціалізована праця в такому закладі, звичайно, сприяла підвищенню фахового рівня молодої лікарки. Саме цей чинник – потяг до ґрунтовної спеціалізації в галузі акушерства і гінекології – дослідники вважають основною мотивацією зміни місця роботи [Любина та Клавдиева, 2019]. Не варто забувати, що після столичного життя праця у віддаленому селі, далеко від залізничної станції давала значний професійний досвід, але для молодої, розумної, активної жінки могла бути чимось на кшталт заслання. Не варто нехтувати й тим фактом, що Єлизавета Сергіївна не мала сім'ї і, ймовірно, потребувала родинного кола та підтримки.

У цей петербурзький відрізок життя Єлизавета Дрентельн, маючи за плечима значний досвід земської практичної медицини, активно друкувала свої наукові розвідки в спеціалізованому виданні «Акушерка». Тоді ж вона брала участь і в громадському житті: 1894 року стала членкою правління Товариства «Дитяча допомога» – організації, що влаштовувала притулок для дітей незаможних батьків, які вдень, коли дорослі працювали, перебували під наглядом вихователів і лікарів.

Публіцистичні праці Є. С. Дрентельн цього періоду свідчать про те, що вона була в когорті тих передових лікарів, які вважали за необхідне й обов'язкове поширення наукових знань стосовно статевого виховання молоді [Фицпатрик, 1996, с. 247–249]. Водночас Єлизавета Сергіївна була переконана, що знання особливостей будови жіночого тіла, забезпечення гігієни і підтримка репродуктивного здоров'я – необхідні знання для всіх жінок, не лише матерів і дочок, а і вчителів, батьків та всіх дотичних до виховання дівчаток.

1895 року Єлизавета Сергіївна переїхала до Харкова. Цю дату можна вважати спірною, оскільки вже у грудні 1894-го в «Харьковских губернских ведомостях» з'я-

3 Саме так називалися посади, що їх обіймала Є. Дрентельн.

вилася публікація, де Є. С. Дрентельн називають у списку благодійників Харківської публічної бібліотеки. [Харьковские губернские ведомости, 1894, 21 декабря]. Невідомо, що саме спричинило зміну місця проживання – запрошення до праці в Харківській міській амбулаторній дитячій лікарні чи було продиктоване іншими причинами, але те, що вона розпочала працювати в конкурентному середовищі і за деякий час очолила відділення міської лікарні, свідчило про її здібності, хист лікаря і рівень фахової підготовки.

Подальше її життя в Харкові пов'язане з розбудовою в місті жіночих лікарень, пологових будинків і розвитком акушерсько-гінекологічної допомоги, про що йтиметься далі. Відомо, що Єлизавета Сергіївна залишалася в місті до 1913 року, а потім її сліди губляться. У списку медиків Російської імперії 1914 року ще її зазначено як вільно практикуючу лікарку в Харкові [Российский медицинский список, 1914, с. 576]. Як склалась її подальша доля, залишається невідомим.

Аналогічна ситуація і з даними про особисте життя Єлизавети Сергіївни. Відсутність джерел особового походження, спогадів колег чи друзів не дає можливості відтворити цілісну картину останніх років її життя. В історії вона залишається як невтомна подвижниця, яка присвятила своє життя турботі про інших жінок.

Діяльність на користь жіноцтва

1895 року в місті було відкрито гінекологічне відділення при Харківській міській дитячій амбулаторній лікарні, і Єлизавета Сергіївна стала до праці в цьому закладі позаштатною співробітницею після переїзду до міста. Це була міська лікарня, де приймали пацієнтів безоплатно, жінок – тричі на тиждень. Лікарня існувала на кошти, що надавало міське управління (2 100 руб. на рік, поступово їх збільшуючи), та за надходження від проведення різноманітних заходів. Її справами опікувалась Опікунська рада, куди входили і лікарі, і місцеві громадські діячі [Харьковский календарь, 1897, с. 313]. Проблема полягала в тому, що коштів на утримання лікарні завжди бракувало: лікарня розміщувалася в орендованому приміщенні, її пацієнтками були переважно незаможні мешканці району Москалівка і прилеглих районів, лікарі часто працювали на громадських засадах або ж отримували платню, яку щорічно визначала Опікунська Рада [Устав…, 1896, с. 9], а в аптеці за потреби безплатно надавалися ліки [Робак, 2007, с. 153]. Єлизавета Сергіївна керувала медичною частиною гінекологічного відділення, а вже за чотири роки, 1899-го, стала його завідувачкою [*Южный край*, 1899, 23 січня]. Відкриття відділення, спрямованого на лікування гінекологічних хвороб, до того ж безоплатно, мало важливе значення для розвитку не тільки медичної справи в місті, а і для поліпшення якості життя незаможного жіноцтва.

Фото 8 3. Сучасний вигляд будівлі колишньої лікарні Є. С. Дрентельн у Харкові (вул. Москальовська, 43)

1898 року Є. С. Дрентельн відкрила власну приватну клініку «Клініка жінки-лікаря Є. Дрентельн» на вул. Москальовській, 47, де були постійні ліжка для породіль та інших пацієнток. Лікарня функціонувала періодично, причиною чого можна вважати і фінансові труднощі, і зайнятість самої Є. С. Дрентельн. Про активну лікарську практику нашої героїні свідчать дані медичного довідника 1901 року, виданого С. Б. Чудновським. У ньому зазначено, що крім праці в приватній клініці Єлизавета Сергіївна керувала гінекологічним відділенням Міської амбулаторної лікарні, а також займалася приватною практикою і приймала пацієнток щоденно ввечері шість днів на тиждень [Медицинский указатель, 1901, с. 10].

Після переїзду Є. С. Дрентельн до Харкова відразу почалось її активне громадське життя. 1897 року вона читала лекції для жінок про фізіологічні та анатомічні особливості жіночого організму [*Южный край*, 1897, 5, 8 жовтня], пізніше, 1900 року, на підставі своїх опублікованих праць – лекцію «Лікувати чи виховувати?».

З 1901 року Єлизавета Сергіївна очолила справу створення та організації роботи однієї з найбільших акушерсько-гінекологічних лікарень м. Харкова «Жіноча допомога». Її книга «До утворення приватної лікарні “Жіноча допомога” в м. Харків» дає уявлення про підготовчий етап цієї справи [Дрентельн, 1901].

Для створення лікарні вона залучила всі свої можливості: кошти меценатів, професійні та регіональні мережі, свій досвід, жагу діяльності. Саме сприяння кількох відомих місцевих благодійників дало змогу вкласти первісний капітал у будівництво нової лікарні. Місцевий підприємець Максиміліан Гельферіх (1828–1901), який володів величезним заводом і жертвував значні суми різноманітним просвітницьким закладам, виділив під будівництво лікарні 735 кв. сажнів землі (приблизно 0,33 га) в кінці вул. Старомосковської (нині – просп. Героїв Харкова) і 12 тис. руб. Він став не тільки одним із засновників закладу, а ще й хотів, щоб його було названо на честь його дружини Жозефіни. Другим значним донором був Степан Степанович Манциарлі – інженер, який збагатився на будівництві шахт. Разом із дружиною Ірмою Володимирівною він надав на будівництво 20 тис. руб. Також були залучені кошти ще кількох доброчинниць: Лідії Олександрівни Шанявської (до заміжжя – Родствєнної), чия наполеглива праця та вкладені гроші сприяли розвитку жіночої медичної освіти в Російській імперії, а також родини Єлизавети Сергіївни – її матері Лідії Василівни Дрентельн і тітки Катерини Василівни Басніної [Дрентельн, 1901, с. 2].

Улаштування лікарні вимагало проєкту, де було би враховано як будівельно-архітектурні норми, так і специфіку стаціонарного лікування хворих пацієнток і породіль. Під час будівництва Єлизавета Сергіївна обґрунтувала всі специфічні вимоги: відокремлення приймальної частини від стаціонару, хворих і породіль (запропоновано окремі поверхи), окреме розташування операційної пологової кімнати від усіх інших приміщень лікарні, наявність ванних кімнат, додаткових господарських приміщень, відокремленого приймального (амбулаторного) приміщення з оглядовою тощо [Дрентельн, 1901, с. 3–10]. До того ж потрібно було багато допоміжних приміщень, які обслуговували лікарню: сараї, комори, приміщення для зберігання льоду, екіпажна тощо.

Наступною турботою організаторки постало питання формування персоналу. Є. С. Дрентельн підрахувала, що на лікарню в 25–27 ліжок потрібно п'ять медичних сестер, п'ять сиділок, кілька осіб допоміжного персоналу, не кажучи вже про штатних лікарів. Сама Єлизавета Сергіївна отримала звання «пожиттєвого» лікаря закладу.

Архітектурний план схвалили кілька відомих діячів: Дмитро Оскарович Отто – видатний хірург-гінеколог, провідний лікар країни; директор Імператорського повивального клінічного інституту, у якому свого часу працювала Єлизавета Сергіївна і де, можливо, вони й познайомились; Микола Федорович Толочинов – професор кафедри акушерства і гінекології Харківського університету і директор університетської акушерської лікарні [*Утро*, 1908, 10 травня]. Кожен із них написав про свої враження від архітектури будівлі і затвердив її план.

Будівництво лікарні на 35 стаціонарних ліжок тривало два роки. Воно вимагало асигнувань вдвічі більше, ніж попередньо розраховували, і хоч до своїх почат-

кових внесків М. Гельферіх і С. Манциарлі додали ще по 10 тис. руб., грошей все ще бракувало, і для завершення будівництва довелося взяти банківський кредит. За ходом будівельних робіт спостерігали інженери В. О. Коляновський, Д. А. Денисов, М. П. Константінов [*Южный край*, 1903, 10 грудня].

У грудні 1902 року лікарня почала свою роботу. Прийом амбулаторних хворих був безплатним. Працювало два відділення: пологове і гінекологічне, а в деяких випадках лікарі працювали з виїздом додому. Однією з особливостей лікарні була її цілорічна робота, позаяк інші гінекологічні лікарні влітку (протягом червня – серпня) обслуговували жінок тільки в разі пологів, не надаючи інших послуг. Лише за перший рік стаціонар прийняв 417 хворих і породіль, народилося 195 немовлят, а на прийомах було оглянуто 1 928 пацієнток, 11 пологів прийнято в домашніх умовах. Із 417 жінок, які перебували в стаціонарі, 76 (18 %) медичні послуги було надано безоплатно [*Южный край*, 1903, 10 грудня]. Тобто «Жіноча допомога» стала найбільшою з-поміж гінекологічних лікарень і пологових будинків міста, а безоплатний прийом амбулаторних хворих робив її ще і доступною для багатьох харків'янок.

Звичайно ж, таку інтенсивність роботи навряд чи можна було довго витримати, тому 1903 року Єлизавета Сергіївна написала заяву про звільнення з посади очільниці гінекологічного відділення Міської амбулаторної лікарні та зосередилася на праці в двох приватних: на Москалівській, 47 у «Приватній лікарні жінки-лікаря Є. С. Дрентельн» і «Жіночій допомозі» на Старомосковській, 05.

1905 року Харків став одним із центрів революційних подій. До грудня революційні виступи охопили місто – страйкували студенти університету, робітники найбільших заводів Харкова. Не виключено, що ці події призвели до передання приватної лікарні «Жіноча допомога» Харківському губернському земству.

Земству за договором дарування передавали все майно, яке оцінили в 182 тис. руб. Тепер лікарня мала назву Земський повивальний інститут з пологовим будинком і гінекологічним відділенням, до якого його приєднали, і Харківський земський пологодопоміжний навчальний заклад з гінекологічним відділенням при ньому [*Южный край*, 1906, 15 січня]. Земство зобов'язувалося зберегти відділення, що існують, і забезпечити їх функціонування протягом усього року. Також у договорі зазначалося, що земство відкриє безоплатну лікарню для найбідніших жінок. Щодо персоналу було зазначено, що дві ординаторські жінки-лікарки, очільниці відділень, залишаться за умови договірної винагороди.

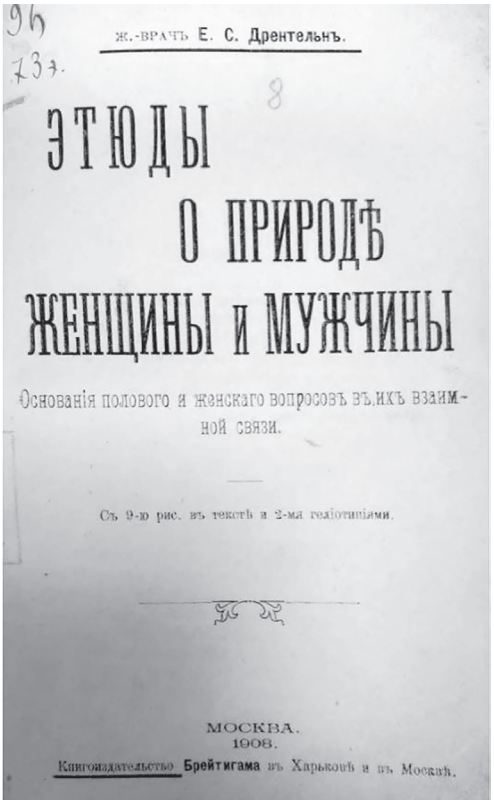
Встановити кількість прийнятих пологів і пацієнтів, проведених операцій лічницею «Жіноча допомога» неможливо, оскільки ця приватна клініка не звітувала перед владою про свою діяльність, а видання Є. С. Дрентельн про роботу лікарень в Україні не збереглися. Та, поза всяким сумнівом, вона значно впливала на покращення якості медичного обслуговування жінок у місті.

Про її важливість зазначав Д. І. Багалій у своїй ґрунтовній праці про історію міста. «До суспільних лікарських закладів може бути залучена і лікарня "Жіноча допомога"… Влаштована вона невеликим гуртком приватних осіб, об'єднаних ідеєю допомоги жінці в часи її хвороб і материнства…» [Багалей та Миллер, 1912, с. 483].

Весь період існування «Жіночої допомоги» при лікарні функціонували акушерські курси, від 1902 року, коли на них записалося 50 жінок, а до навчання було допущено 28. Є. С. Дрентельн передбачала, що такі курси зможуть надати фахову підготовку тим, хто здійснює догляд за хворими, оновить знання тих, хто колись навчався і втратив певні навички через сімейні обставини, виховання дітей тощо [Дрентельн, 1901, с. 15]. Після реорганізації лікарні 1905 року було запропоновано об'єднати акушерські і фельдшерські курси, які діяли на базі іншої лікарні, задля здешевлення витрат на навчання. Спільне засідання викладачів курсів виступило проти такого об'єднання, оскільки різниця в програмах навчання була очевидною: акушерські курси були розраховані на два роки навчання, фельдшерські – на чотири, але в цьому випадку земське керівництво наполегливо вирішило «зекономити» [Оніщенко, 2001, с. 64].

Після закриття «Жіночої допомоги» Єлизавета Сергіївна повернулася до Міської амбулаторної дитячої лікарні, де відновилася на посаді лікарки-розпорядниці гінекологічного відділення і працювала там до 1909 року. Звіти про роботу цієї лікарні за 1905–1909 роки не збереглися, але звіт за 1910 рік дає змогу пролити світло на її діяльність. 1910 року лікарня прийняла 2 295 пацієнток (7 308 прийомів, понад 5 000 із них – повторні) [Отчет Харьковской…, 1910, с. 16–18]. Переважна більшість пацієнток – 1 227 (53,5 %) – це селянки, 794 (34,6 %) – міщанки, що свідчить про спрямованість лікарні на допомогу найбільш нужденним верствам населення. За районами проживання пацієнток: 734 особи (32 %) були з Москалівки, району розташування лікарні, 827 (36 %) – з інших районів міста, що свідчить про те, що лікарня не була локальною установою, а її послугами користувалися незаможні жінки з різних районів міста. Більшість пацієнток були домашніми господарками – 1 033 (45 %) жінки, 317 (14 %) – чорноробами, 293 (13 %) – служницями, 269 (12 %) – швачками, 117 (5 %) – торговками, 83 (4 %) – фабричними робітницями, 71 (3 %) – прачками і 44 (2 %) – кухарками. Серед встановлених 2 339 хвороб найчастіше траплялися захворювання матки – 811 (35 %), 383 (16 %) – придатків, 397 (17 %) – вагітність та ускладнення, з нею пов'язані.

У звіті зазначено, що 1910 року лікарня прийняла менше пацієнток, ніж минулоріч, що пов'язано з її ремонтом і неможливістю певний час надавати послуги. За даними звіту можна встановити, що пацієнток, які звернулися вперше, 1909 року було 2 401 [Отчет Харьковской…, 1910, с. 16]. Отже, 1909 року, під керуванням Є. С. Дрентельн гінекологічним відділенням було здійснено 8 262 прийоми хворих, що, безсумнівно, є вражаючою цифрою.

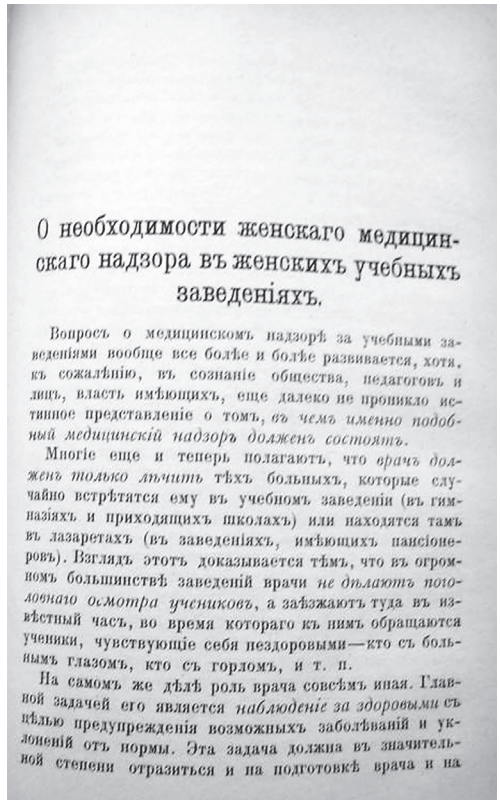

Ж.-ВРАЧЪ Е. С. Дрентельнъ.

ЭТЮДЫ
О ПРИРОДѢ
ЖЕНЩИНЫ и МУЖЧИНЫ

Основанія полового и женскаго вопросовъ въ ихъ взаимной связи.

Съ 9-ю рис. въ текстѣ и 2-мя геліотипіями.

МОСКВА.
1908.
Книгоиздательство Брейтигама въ Харьковѣ и въ Москвѣ.

О необходимости женскаго медицинскаго надзора въ женскихъ учебныхъ заведеніяхъ.

Вопросъ о медицинскомъ надзорѣ за учебными заведеніями вообще все болѣе и болѣе развивается, хотя, къ сожалѣнію, въ сознаніе общества, педагоговъ и лицъ, власть имѣющихъ, еще далеко не проникло истинное представленіе о томъ, *въ чемъ именно подобный медицинскій надзоръ долженъ состоять.*

Многіе еще и теперь полагаютъ, что *врачъ долженъ только лѣчить тѣхъ* больныхъ, которые случайно встрѣтятся ему въ учебномъ заведеніи (въ гимназіяхъ и приходящихъ школахъ) или находятся тамъ въ лазаретахъ (въ заведеніяхъ, имѣющихъ пансіонеровъ). Взглядъ этотъ доказывается тѣмъ, что въ огромномъ большинствѣ заведеній врачи *не дѣлаютъ пололовнаго осмотра учениковъ*, а заѣзжаютъ туда въ извѣстный часъ, во время котораго къ нимъ обращаются ученики, чувствующіе себя нездоровыми—кто съ больнымъ глазомъ, кто съ горломъ, и т. п.

На самомъ же дѣлѣ роль врача совсѣмъ иная. Главной задачей его является *наблюденіе за здоровыми* съ цѣлью предупрежденія возможныхъ заболѣваній и уклоненій отъ нормы. Эта задача должна въ значительной степени отразиться и на подготовкѣ врача и на

Фото 8.4, 8.5. Сторінки праці Є. С. Дрентельн «Нариси про природу чоловіка і жінки. Основи статевого і жіночого питань в їхньому взаємозв'язку». 1908

Вона продовжувала активну громадську діяльність і була серед тих лікарів, хто запропонував Товариству взаємодопомоги працюючих жінок безоплатні послуги для їхніх членок [Отчет Харьковского общества…, 1908, с. 108].

Свою позицію щодо ролі лікаря в житті жінки Єлизавета Дрентельн формулює так: «Шкільний лікар повинен стати другом і помічником родини, як і сама школа повинна бути її помічницею у справі виховання і навчання» [Дрентельн, 1895, с. 178].

Приділяючи велику увагу питанням лікарського нагляду в навчальних закладах, особливо жіночих, Є. С. Дрентельн наголошувала: «Бажаючи виховати й навчити дівчинку, щоб зробити з неї людину, треба пам'ятати, що вона насамперед людина жінка (мовою оригіналу – «человек женщина». – *О. Н.*), і пам'ятати це насправді» [Дрентельн, 1895, с. 168].

Із публіцистичної спадщини Є. С. Дрентельн можна зрозуміти сутність її поглядів на жінку та її становище в суспільстві, потреби соціальних змін тощо. Свої міркування вона висловила в статтях «Нариси про природу чоловіка і жінки. Основи статевого і жіночого питань в їхньому взаємозв'язку» [Дрентельн, 1908], «Чоловік і жінка перед

обличчям майбутнього» [Дрентельн, 1911]. У них вона висловлює сумнів в універсальності чоловічого панування. Авторка розмірковує про минуле, погоджуючись із думкою Ф. Енгельса про «поразку матріархату», засуджує середньовічні жінконенависницькі кампанії, легалізацію проституції. Тут же висловлює підтримку жіночому рухові, обґрунтовуючи його появу саме нестерпним становищем жінок у соціумі. «Якщо тепер жінка відчула необхідність визволитись від накладених на неї кайданів, то вона завдячує цим прагненням не тільки самосвідомості, яка в ній прокинулась, але умовам життя, за яких можливе її визволення» [Дрентельн, 1911, с. 180].

«Усі вагомі винаходи і відкриття, зроблені ними (чоловіками. – *О. Н.*), наука, мистецтво, музика – все носить на собі відбиток чоловічого генія, і тільки найбільш незначний внесок у все це зроблений жінкою. Жінок геніїв не було й немає» [Дрентельн, 1911, с. 158].

Єлизавета Сергіївна примушує читачів замислитись над причинами такої ситуації. Неодноразово вона відстоює права жінок, наполягаючи на тому, що вони вже давно довели свою спроможність і в професійній сфері, і в громадському житті, але досі залишаються «непоміченими». Приклад таких жінок, на її думку, у тому, що «жінка дала можливість багатьом побачити в собі людину. Для того, щоб користуватись правами і свободами людини, без сумніву, не треба бути генієм» [Дрентельн, 1908, с. 270].

Актуальні питання, які постануть перед фемінізмом лише в другій половині XX століття, Єлизавета Дрентельн сформулювала у своїх книгах: «Чому ми насправді маємо віддати перевагу: рівності чи різниці?», випередивши так усвідомлення рівності та різниці на кілька десятків років [Дрентельн, 1911, с. 158]. Для неї питання полягало в тому щоб вирішити дилему: наздоганяти чоловіків в їхніх правах, визнаючи їх універсальними, чи, визнаючи за собою особливості «материнства», йти своїм шляхом і здобувати свої власні права, зосереджуючись на відмінностях між статями. Розуміючи жіночий рух як необхідну умову гармонізації відносин між статями, авторка наполягала на тому, що він є «повністю свідомим» і має на собі відбиток жіночої індивідуальності [Дрентельн, 1911, с. 178–179].

Книга Є. Дрентельн «Нариси про природу чоловіка і жінки…» отримала схвальну рецензію В. Муралевича, який, зокрема, зазначав: «Величезна начитаність автора, ерудованість науково освіченої людини, талант публіциста – все це вдало поєдналось в особі пані Є. Дрентельн». Оглядач вважав, що «думки, висловлені пані Є. Дрентельн, не можна назвати новими, але, безумовно, нове й цікаве те, що вони так ясно, популярно і водночас так науково доведені». Заразом автор застерігав, що книгу «…можна гаряче порекомендувати, але тільки тому колу читачів, які є вже дещо ознайомлені з питаннями статі і достатньо розумово зрілі, щоб зрозуміти дещо різкий виклад» [Муралевич, 1908, с. 250–251][4].

4 Цю книжку Є. С. Дрентельн було перевидано 2011 р., а в анотації зазначено, що вона «буде цікавою не тільки спеціалістам – психологам, фізіологам і лікарям, а й найширшому колу читачів».

Висновки

Фото 8.6. Єлизавета Дрентельн

Дослідження діяльності Єлизавети Сергіївни Дрентельн свідчить про її вагомий внесок у справу охорони здоров'я жінок. Здобувши освіту в найкращих навчальних закладах країни, вона присвятила своє життя праці далеко від столиць, намагаючись будувати свою роботу на новітніх досягненнях медичної науки, сучасних суспільних поглядах і технічних інноваціях.

Єлизавета Дрентельн була однією з перших жінок-гінекологинь, які кинули виклик чоловікам цієї професії, що були дипломованими спеціалістами. І хоча в нововідкритих у Харкові на початку XX століття закладах жіночої медичної освіти Єлизавета Сергіївна не могла працювати, позаяк не мала наукового звання, вона могла провадити приватну лікарську практику, очолювала відділення лікарень, фактично обіймаючи професорські посади.

Значна публіцистична спадщина Єлизавети Дрентельн свідчить про те, що вона намагалася передати передові медичні погляди широкому загалу. Працюючи замолоду в земських лікарнях і знаючи стан медичного обслуговування населення, через науково-популярні статті, що друкувалися не в фахових виданнях, а в популярних просвітницьких журналах, намагалася донести передові ідеї піклування про репродуктивне здоров'я жінок.

Важливими для усвідомлення ролі Є. С. Дрентельн є позакласовий, всестановий характер впроваджуваних нею послуг. Фахове медичне обслуговування в лікарнях Є. С. Дрентельн, навіть у приватних, стало доступним для незаможних жінок, які користувалися різноманітними пільгами під час оплати, а їхня якість ставала запорукою поліпшення здоров'я жіноцтва. Безоплатна медицина, що начебто була «досягненням» більшовиків, бере свої витоки в діяльності відданих професії та людям лікарок, як-от Єлизавета Дрентельн.

І сьогодні лікарня «Жіноча допомога», побудована за ініціативою, кресленнями, сприяння і під керівництвом Єлизавети Дрентельн, залишається фаховим медичним закладом – у будівлі функціонує міський пологовий будинок № 2 імені М. Гельфе-

ріха (ім'я мецената присвоєно 2002 р.), працює кафедра акушерства та гінекології № 2 Харківського медичного університету, відбувається підвищення кваліфікації лікарів. На жаль, ім'я Є. Дрентельн досі залишається незнаним і не вшанованим ані фахівцями, ані краєзнавцями. Проєкт «Жіночі історії лідерства», у межах якого підготовлено цю публікацію, має на меті відновити і поширити імена тих, завдяки кому стали можливі зміни становища жінок, а яскравим тому свідченням є життя і праця лікарки Єлизавети Дрентельн.

Джерела та література

Джерела

Медицинский указатель. (1901). Издание Благовещенской аптеки С. Б. Чудновского. Харьков.

Отчет Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. За 1907 г. (1908). Харьков: Типография и литография Н. В. Петрова.

Отчет Харьковской городской амбулаторной детской и гинекологической лечебницы за 1910 г. (1911). Харьков.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи. (1904). (Т. 46. Харьковская губерния). Санкт-Петербург.

Пятидесятилетие Санкт-Петербургской Александровской женской гимназии. 1860–1910. Приложение. (1910). Санкт-Петербург.

Российский медицинский список на 1910 г., изданный Управлением Главного врачебного инспектора Министерства внутренних дел на 1910 г. (1910). Санкт-Петербург: Типография Министерства внутренних дел.

Российский медицинский список на 1911 г., изданный Управлением Главного врачебного инспектора Министерства внутренних дел на 1911 г. (1911). Санкт-Петербург: Типография Министерства внутренних дел.

Российский медицинский список на 1913 г., изданный Управлением Главного врачебного инспектора Министерства внутренних дел на 1913 г. (1913). Санкт-Петербург: Типография Министерства внутренних дел.

Российский медицинский список на 1914 г., изданный Управлением Главного врачебного инспектора Министерства внутренних дел на 1914 г. (1914). Санкт-Петербург: Типография Министерства внутренних дел.

Утро: политическая, общественная, экономическая и литературная газета. (1906–1911).

Харьковские губернские ведомости. (1894, Декабрь 21).

Харьковский календарь на 1894 г. (1894). Харьков: Типография Губернского правления.

Харьковский календарь на 1895 г. (1894). Харьков: Типография Губернского правления.

Харьковский календарь на 1896 г. (1896). Харьков: Типография Губернского правления.
Харьковский календарь на 1897 г. (1897). Харьков: Типография Губернского правления.
Харьковский календарь на 1898 г. (1898). Харьков: Типография Губернского правления.
Харьковский календарь на 1899 г. (1899). Харьков: Типография Губернского правления.
Харьковский календарь на 1900 г. (1900). Харьков: Типография Губернского правления.
Харьковский календарь на 1901 г. (1901). Издание Харьковского губернского статистического комитета. Харьков: [б. и].
Харьковский календарь на 1903 г. (1903). Издание Харьковского губернского статистического комитета. Харьков: Типография Гессен, Молчадского и Варшавчика.
Харьковский календарь на 1906 г. (1906). Издание Харьковского губернского статистического комитета. Харьков: Типография Губернского правления.
Харьковский календарь на 1907 г. (1907). Издание Харьковского губернского статистического комитета. Харьков: Типография Губернского правления.
Харьковский календарь на 1908 г. (1908). Издание Харьковского губернского статистического комитета. Харьков: Типография Губернского правления.
Харьковский календарь на 1911 г. (1910). Издание Харьковского губернского статистического комитета. Харьков: Типография Губернского правления.
Харьковский календарь на 1912 г. (1911). Издание Харьковского губернского статистического комитета. Харьков: Типография Губернского правления.
Южный край. (1896–1910).

Праці Є. С. Дрентельн

Роль врача в школе. (1894). (Е. Дрентельн, Пер.). *Русская школа*, (5–6, Май – Июнь), 59–81.
Дрентельн, Е. С. (1895). О необходимости женского медицинского надзора в женских учебных заведениях. *Вестник воспитания*, (3), 151–178.
Дрентельн, Е. С. (1895). О школьной гигиене в Венгрии. *Русская школа,* (5–6, Май – Июнь), 56–74.
К вопросу о переутомлении школьного юношества с врачебной точки зрения. Д-ра Теодора Альтшуля. (1896). (Е. Дрентельн, Пер.). *Русская школа*, (5–6, Май – Июнь), 128–146; (7–8, Июль – Август), 144–162.
Дрентельн, Е. С. (1896). Не слишком ли много мы лечим наших детей? *Образование*, (7/8, Июль – Август), 140–163.
Дрентельн, Е. С. (1900). Лечить или воспитывать? Публичная лекция, посвященная матерям и воспитательницам, читанная в Москве 25 нояб. 1899 г. и Харькове 31 янв. 1900 г. *Вестник воспитания*, (3, Март), 161–189.
Дрентельн, Е. С. (1901). К учреждению частной лечебницы «Женская помощь» в г. Харьков. Харьков.

Дрентельн, Е. С. (1908). *Этюды о природе женщины и мужчины: Основания полового и женского вопросов в их взаимной связи.* Москва: Кн-во Брейтигама в Харькове и Москве.

Дрентельн, Е. С. (1911). Мужчина и женщина перед лицом будущего. *Вестник Европы*, *46*(6), 158–181.

Наукові публікації

Багалей, Д. И., & Миллер, Д. И. (1912). *История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1900).* (Т. II. Конец XIX – XX вв.). Харьков: Тип. Зильберберга.

Боряк, О. О. (2009). *Баба повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним.* Київ.

Кальченко, А. П, Цвелев, Ю. П., & Абашин, В. Г. (2004). К истории высшего медицинского образования женщин в России. *Журнал акушерства и женских болезней, 53*(3), 55–59. https://journals.eco-vector.com/jowd/article/view/88177/66339

Литвинова, О. Н., Тріщ, Н. М., & Тренда, Н. О. (2023). Історичні аспекти акушерської справи як підґрунтя для становлення і розвитку наукових акушерських шкіл. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я населення України*, (3), 98–104.

Любина, Г. И., & Клавдиева, М. М. (2019). Елизавета Дрентельн – защитница естественной природы женщин. *Вопросы истории естествознания и техники, 40*(4), 767–781.

Муралевич, В. (1908). Е. С. Дрентельн – женщина-врач. Этюды о природе женщины и мужчины: Основания полового и женского вопросов в их взаимной связи. *Русская мысль. Библиографический отдел*, (Ноябрь), 250–251. Москва.

Новосельский, С. Л. (1916). *Смертность и продолжительность жизни в России.* Петроград: Типография Министерства внутренних дел.

Оніщенко, О. М. (2001). *Фельдшерська школа: історія становлення та розвитку (1845–2000 рр.)*. Харків.

Робак, І. Ю. (2007). *Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (поч. XVIII – 1916).* Харків: Харківський державний медичний університет.

Фицпатрик, Ш. (1996). *Ключи от счастья: секс и поиски путей обновления России на рубеже XIX – XX вв.* Москва: Терра.

Єлена Толстая

(1848–1926)

Патронеса закладів охорони здоров'я матерів і дітей

Лілія Циганенко

Вступ

Єлена Ґригорівна Толстая (уроджена Смирнова, 1848–1926) – графиня, дружина одного з представників південної гілки роду графів Толстих, своє життя та діяльність присвятила допомозі нужденним та хворим, підтримці незаможних жінок і дітей-сиріт. Відома благодійниця і меценатка Одеси, брала активну участь у діяльності різних піклувальних комітетів і товариств, доклала особистих зусиль у справи відкриття публічної бібліотеки та станції швидкої допомоги в Одесі.

На перший погляд життя Єлени нагадує казковий сюжет: юна сільська дівчина з бідної родини вийшла заміж за шляхетного красеня-аристократа, представника славетного роду і далі все життя користувалась усіма перевагами свого високого статусу. Проте насправді доля графині Єлени Толстої склалася далеко не ідеально: були на її шляху біль і страх, приниження та зневага оточення, хвороби і втрати рідних, бідність та вимушена еміграція за кордон. Але була і безмежна любов і турбота про своїх рідних та готовність щедро ділитися статками, щоб підтримати тих, хто цього потребує.

Про діяльність цієї видатної жінки відомо не так багато. Ця непересічна і незаслужено забута постать, що стала міською легендою завдяки нетиповій життєвій іс-

торії, своїми шляхетними вчинками залишила помітний слід в історії доброчинності в Одесі, і саме про цю сторону її життя йдеться в цьому дослідженні. Участь Є. Толстої в діяльності різноманітних благодійних організацій та піклувальних товариств, що раніше були суто «чоловічими» інституціями, її незмінна підтримка соціальних установ, закладів освіти, культури та медицини в місті є яскравим підтвердженням факту виходу жінки з приватного простору родинно-побутових інтересів та долучення до активної участі у вирішенні найболючіших соціальних питань громади.

Стан досліджень та джерела

У XIX столітті зародився та набув організаційного характеру жіночий благодійний рух. Перед жінками з'явилася можливість суспільної самореалізації. Організоване жіноцтво ставало впливовим суб'єктом громадського простору. У контексті розвитку жіночого благодійного руху XIX століття увагу привертає постать Є. Г. Толстої, вивчення діяльності якої дає змогу розширити знання про форми та межі соціальної самореалізації жінок XIX – початку XX століть. Участь у доброчинній та меценатській діяльності відкривала перед жінками можливості діяти за межами приватного простору, на рівні громади. Особливо реальними такі перспективи були для представниць суспільних еліт, які мали значні фінансові можливості, соціальний капітал та бажання допомагати нужденним, але тривалий час змушені були залишатися в тіні своїх батьків або чоловіків.

Питання громадської та приватної опіки і доброчинності з боку жіноцтва опинилися в полі уваги дослідників ще з XIX століття, зокрема у краєзнавчих студіях [Одесса 1794–1894, 1895; Смольянинов, 1852; Шведов, 1885]. Історична наука радянського періоду мало цікавилась участю жінок у благодійних заходах з огляду на те, що більшість активних учасниць представляли дворянський стан, тобто належали до «класових ворогів», тому їхню роль свідомо знецінювали або взагалі замовчували. Поштовхом до відновлення інтересу до ролі жінок в історії благодійності стали роботи західних дослідників жіночої та гендерної історії, які аналізували процес виходу жінок на орбіти громадського життя [Lindenmayer, 1993; Madison, 1968]. Історіографічні традиції вивчення благодійності продовжили та розвинули українські дослідники [Дмитрієнко та Ясь, 1994; Смоляр, 1998; Донік, 2005; Колосова, 2006; Кісь, 2012; Корецька, 2012]. Вивчення історії доброчинності у південноукраїнських землях також отримало «другий подих» на початку 90-х років XX століття: вченим вдалося повернути із забуття імена багатьох жінок та належно оцінити їхню роль в історії регіону і країни. Історики І. Грєбцова та В. Грєбцов [2006], Ю. Гузенко [2006], І. Грєбцова та С. Накаєва [2007], Л. Циганенко [2010], Л. Лісунець [2014], О. Ільченко [2015], Ю. Москальова [2017] ретельно досліджували проблеми становлення системи державного піклування; розвитку жіночого благодійного руху в Україні, благодійної діяльності жінок у різних сферах суспільного життя; історію окремих благодійних закладів і товариств тощо.

Фото 9. 1. Ф. Бронніков. Портрет графині Єлени Толстої. 1872

Проте постать і діяльність графині Єлени Толстої досі не отримали належної уваги дослідників. Поодинокі згадки про неї в працях окремих авторів під час аналізу діяльності благодійних товариств не дають змоги скласти цілісне уявлення про цю непересічну особистість та її життя. Чи не єдиною книгою, у якій докладно представлено діяльність родини графів Толстих в Одесі, є видання Одеської національної наукової бібліотеки [Страницы истории, 2000]. У збірці представлено 11 статей-доповідей, де висвітлено різні аспекти діяльності чоловічої частини родини Толстих. Водночас про Єлену Толстую згадано лише кількома рядками в окремих статтях.

З огляду на джерельну основу цього дослідження в роботі були використані матеріали з фондів Державного архіву Одеської області (ДАОО, Ф. 2 «Канцелярія Одеського градоначальника»; Ф. 16 «Одеська міська управа»; Ф. 37 «Херсонська духовна консисторія»; Ф. 153 «Особовий фонд професора Новоросійського університету І. А. Линиченка»; Ф. 159 «Особовий фонд Н. Г. Попруженка»; Ф. 226 «Особовий фонд М. М. Толстого»), окремі періодичні видання Одеси та різноманітні звітні матеріали благодійних товариств кінця XIX – початку XX століть.

Одним із улюблених джерел фахівців, які працюють у жанрі історичної біографістики, є спогади. Проте ані сама графиня Єлена Толстая, ані її родичі не залишили мемуарів чи автобіографічних нарисів. Серед спогадів сучасників графині – представників шляхетних родин, що мешкали в Одесі в XIX – на початку XX століть, – свідчень про Єлену Толстую також не виявлено. Заслуговують на увагу відомості, які залишив Микола Боур, секретар графа Михаїла Толстого-молодшого, його товариш по еміграції, який тривалий час був хранителем архіву Толстих (пізніше передав його на збереження до Руського культурно-історичного музею в Празі[1]). Завдяки зусиллям дослідниці Є. Букреєвої [2017a, 2017b] окремі документи із цієї колекції було

1 Руський культурно-історичний музей у Празі було відкрито при Руському вільному університеті (Прага) у вересні 1935 р. Існував музей 9 років, але за цей час встиг зібрати багату колекцію з історії та культури еміграції. Крім мистецького, архітектурного, книжкового, літературного, історичного відділень у музеї зберігалися історичні документи, автографи відомих діячів культури. фотографії тощо. У роки Другої світової війни внаслідок бомбардувань музей втратив частину експонатів, а 1944 р., після приходу Червоної армії, музей було закрито, а його колекції фактично вкрадено та вивезено до інших музеїв та архівів Росії.

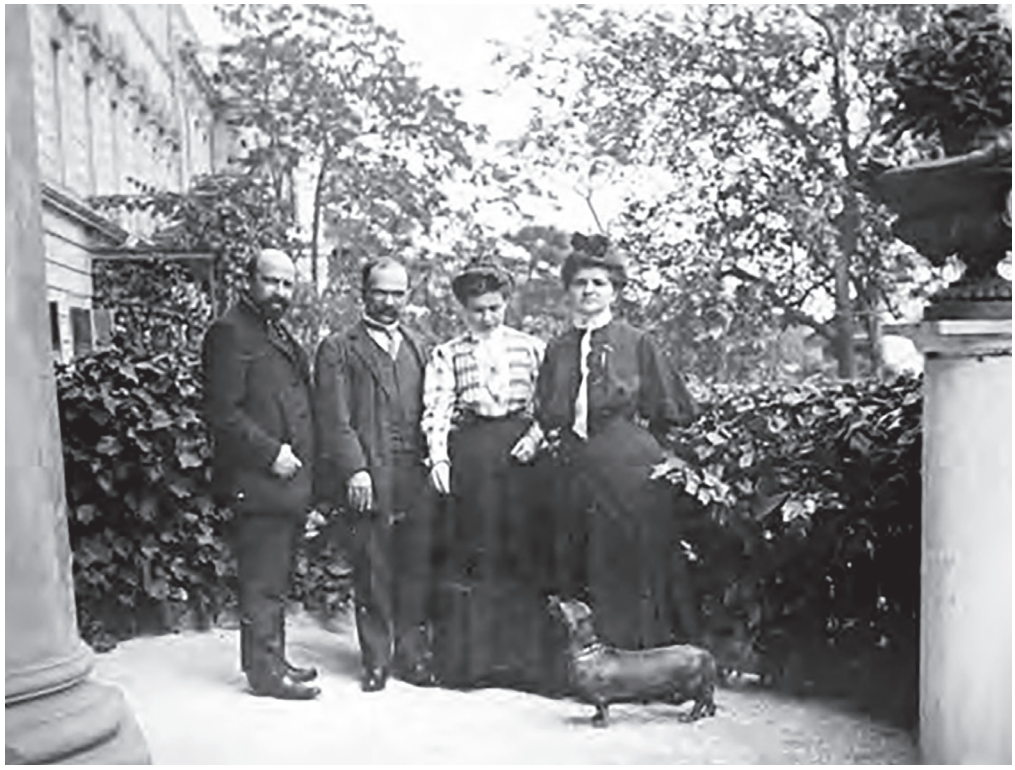

Фото 9.2. Єлена Толстая з сином Михаїлом та М. Боур із дружиною

опубліковано на сторінках одеського альманаху «Дерибасівська – Рішельєвська», і це уможливило їх використання в межах цього дослідження.

Зважаючи на унікальність життєвої траєкторії Єлени Толстої (що робить її абсолютно несхожою на більшість представниць дворянського стану імперії), життя та діяльність графині знайшли висвітлення у публіцистичних матеріалах. Об'єднує більшість цих публікацій дещо поверховий погляд, повторення загальновідомих фактів, а іноді і поширення хибних відомостей про графиню; сенсаційний стиль у представленні факту «одруження графа із прачкою» та формування образу графині як «одеської Попелюшки». Важливим винятком із цього ряду є ґрунтовна стаття Г. Терещенко [1997], яка багато років присвятила збереженню спадщини графів Толстих. У статті на основі документів та спогадів сучасників висвітлено важливі етапи життя графині Єлени.

Тривалий час невідомим було і місце поховання графині Єлени та її сина Михаїла. Завдяки зусиллям одесита Максима Нужного (краєзнавця-аматора) вдалося точ-

но встановити місце останнього спочинку графині та з'ясувати причину відсутності надгробку на могилі[2].

Історичний контекст

У XIX столітті в європейських країнах роль жінок значною мірою визначалася патріархальними традиціями. Жінка здебільшого розглядалася через її функцію в сім'ї, а шлюб і материнство вважалися головною метою життя більшості жінок. Водночас права жінки в шлюбі були значно обмеженими: чоловік мав фактично повний контроль над сімейними фінансами і дітьми. До того ж жінки не мали права голосу та були залежними від чоловіків у правовому та фінансовому плані.

Однак саме в XIX – на початку XX століть жінки-дворянки імперії почали відігравати помітну роль у справі опіки та благодійності, що стало невід'ємною частиною суспільного життя вищих верств. Ця діяльність відповідала традиційним уявленням про «моральний обов'язок» заможних допомагати нужденним, підкреслюючи шляхетність і відданість суспільним ідеалам з боку представниць шляхетної верстви, але для багатьох жінок це стало своєрідним способом прояву соціальної активності в умовах обмежених можливостей.

Формування головних форм благодійності у південних губерніях відбувалося в другій половині XVIII – першій половині XIX століть [Грєбцова, 2007, с. 43]. У Південній Україні, до якої входили Херсонська, Таврійська та частина Катеринославської губерній, громадська доброчинність була досить розвинутою. Перший сирітський будинок в Одесі було відкрито не пізніше 1808 року [Одесса 1794–1894, 1895, с. 183]. Розвиток державного піклування та приватної благодійності в південноукраїнських землях у першій половині XIX століття об'єктивно вів до пожвавлення філантропічної діяльності в різних її проявах, зокрема і до створення жіночих благодійних товариств. Першою такою організацією стало засноване весною 1829 року Одеське жіноче товариство, яке на той час було зразком харитативної діяльності [Лісунець, 2020, с. 48–49]. Дитячі притулки відомства імператриці Марії в регіоні були започатковані з 1839 року [Ткаченко, 2014, с. 31].

Пом'якшення законодавства в Російській імперії в 1860-ті роки суттєво пожвавило процес створення приватних благодійних установ та активізувало їхню роботу. Якщо до

2 Кілька років тому одесит Максим Нужний розпочав пошуки місця поховання родини Толстих з метою увічнення їхньої пам'яті. Йому вдалося встановити місце, де знайшли спочинок графиня Єлена Григорівна та її син граф Михаїл Михайлович на цвинтарі Сен-Жорж у Женеві (Швейцарія). Надгробок на їхній могилі не зберігся, адже за швейцарським законодавством, коли спливає термін оплати за поховання, адміністрація цвинтаря надає дозвіл на звільнення місця для інших поховань. Нині ініціативна група небайдужих одеситів виношує ідею встановлення меморіальної дошки на місці поховання графині на Женевському кладовищі св. Георгія у Швейцарії [Нужний, 2017b].

1861 року в імперії благодійні товариства існували лише у 8 містах, то пізніше – практично в кожному місті [Страницы истории…, 2000, с. 51]. Офіційно основний тягар вирішення соціальних питань брала на себе держава через комітети опіки на рівні земств та міських дум. Однак допомога, що йшла через ці установи, не задовольняла всіх потреб, тож кінець 1860-х – 1880-ті роки характеризується як період активного створення та діяльності різноманітних благодійних товариств, у яких важливу роль відігравали саме жінки.

Отже, період XIX – початку XX століть для жінок став водночас і епохою обмежень, і часом зародження змін. Жінки ще значною мірою перебували в умовах правової, соціальної та економічної нерівності, однак саме в цей час закладались основи для подальшої боротьби за емансипацію, яка пізніше призвела до суттєвих зрушень у бік рівноправності. Статус жінок в імперії напряму залежав від соціального стану та місця проживання, але загальні тенденції до модернізації відкрили жіноцтву шлях до більшої свободи та активності в суспільному житті. Доброчинна діяльність дворянок часто була для них способом самореалізації, особливо в умовах, коли інші сфери суспільного життя залишалися здебільшого закритими. Ця роль стала частиною їхнього історичного внеску в соціальні перетворення.

Біографічний нарис

Єлена Григорівна Смирнова (майбутня графиня Толстая), народилася 1848 року в родині колишніх кріпаків поміщика Сіверса Олександрійського повіту Херсонської губернії. Відомості про родину Єлени дуже уривчасті. Відомо, що ім'я її батька Григорій Смирнов (1806 р. н.), матері – Олександра (1802 р. н.)[3]. У родині виховували двоє дочок: Єлену (1848 р. н.) та Василісу[4] (1850 р. н.). Унаслідок селянської реформи 1861 року Єлена та її родина стали вільними[5]. Відомостей щодо освіти Єлени немає, однак можна припустити, що, як багато її однолітків, дівчина могла отримати початкову освіту в сільській церковноприходській школі або в народному училищі.

Таємницею вкрито історію знайомства Єлени Смирнової з графом Михаїлом Толстим. За однією з версій, на момент зустрічі з графом родина Смирнових мешкала в селі на Херсонщині. Сусіднє село, Онуфріївка, належало родині графів Толстих, і саме там

3 Спадкоємиця роду Толстих Камілла Бернардівна Ашканадзе 1997 р. в інтерв'ю газеті «Одеський вісник» продемонструвала родинний список Смирнових, датований 1868 р., у якому зазначалося, що батько був 1806 р. народження, а мати – 1802 [Терещенко, 1997, с. 11]. Інших документальних свідчень щодо родини Смирнових немає.

4 Василіса Смирнова – сестра Єлени Толстої, була одружена з Антонієм Воловниковським та проживала в Херсоні. Опосередковано про те, що у графині Єлени була сестра, свідчить білий камін, який зберігся в палаці графів Толстих в Одесі, прикрашений двома жіночими голівками – скульптурними портретами Єлени і Василіси.

5 За іншою версією, поміщиця Сіверс надала Смирновим волю ще до загальнодержавного указу про скасування кріпацтва, а також дала грошей та рекомендаційний лист для облаштування в Одесі.

граф і селянка випадково зустрілися. За іншою версією, родина Смирнових наприкінці 1850-х років переїхала до Одеси, отримавши статус міщанської родини з Молдаванки. Єлена працювала прачкою в палаці Толстих в Одесі, де і відбулося її знайомство з майбутнім чоловіком. Хай там як, ця зустріч докорінно змінила життя Єлени та Михаїла.

Якщо ранній період біографії Єлени майже невідомий, то про історію графів Толстих відомостей не бракує. Рід графів Толстих бере свій початок від литовця Індриса й у XVIII столітті офіційно отримав дворянський статус та розповсюдження на всій території імперії. Південну гілку роду представляв граф Михаїл Дмитрович Толстой[6]. 1835 року він залишив службу й оселився у селі Онуфрієвка Херсонської губернії, яке було частиною посагу його дружини [Одеське життя, 2014]. Від того часу доля родини Толстих пов'язана з південноукраїнськими землями, з Одесою та Херсонською губернією. Родина графа мала кілька маєтностей в Одесі, із яких найвідомішим був палац на Сабанєєвому мосту, нині знаний як одеський Будинок вчених, який і досі зберігає багато таємниць[7].

Єдиним нащадком південної гілки роду Толстих був Михаїл Михайлович-старший (1835–1898) – красень, естет, шанувальник мистецтва, власник найбагатшої театральної бібліотеки, випускник Рішельєвського ліцею, дійсний статський радник, перший директор Одеського оперного театру, голова міської театральної комісії, почесний піклувальник багатьох навчальних закладів міста та благодійних товариств [Путешествуя историей, 2012]. Він мав чималі статки: 12 116 десятин землі в Херсонській, 4 849 десятин у Харківській, 793 десятини в Курській, 9 961 десятину в Таврійській губерніях [Список гражданским…, 1908, с. 40]. Михаїл Толстой-старший був власником однієї з найбагатших картинних галерей країни, де були представлені роботи Ван Ейка, Гойї, Рембрандта, Веронезе, Рубенса, Ватто, Поттера, Веласкеса, Броннікова та інших, а також вишукані предмети декоративно-ужиткового мистецтва [Архітектура Одеси, 2015].

Зустріч графа з юною Єленою відбулася приблизно 1861 року: на той момент Єлені було 13–14 років, а графу – 26. Однозначно оцінити те, що сталося далі, складно. Романтична версія подій пропонує історію про шалене кохання, що спалахнуло між Єленою та Михаїлом, а розвиток цих романтичних стосунків привів пару до одруження. З іншого боку, Єлена та Михаїл посідали дуже різні щабелі в соціальній стратифікації тогочасного суспільства: дівчина перебувала в підпорядкованому становищі і залежала від волі свого працедавця. На той час флірт (чи навіть сексу-

6 Михаїл Дмитрович Толстой (1804–1891) – свекор графині Єлени Толстої, граф, засновник південної гілки роду, зробив військову кар'єру і закінчив службу в чині полковника. Дружиною графа була Катерина Комбурлей – дочка дійсного таємного радника і сенатора Михаїла Комбурлея. Мав значні статки: землі в Харківській, Херсонській губерніях, власні цукрові та винокурні заводи. Заснував родинну колекцію живопису і творів декоративного мистецтва.

7 Докладніше про історію цього будинку див.: [Левицький та Шаматажи, 2015].

альні домагання) господарів-дворян до служниць були не лише допустимими, а і сприймалися як цілком нормальна для чоловіків поведінка. Як слушно стверджує дослідниця І. Черчович, «професія служниці в тогочасному суспільстві закріплювала за собою доволі неоднозначні конотації, найперше натякаючи на невисокі моральні стандарти жінок та на їхню можливу сексуальну зговірливість» [Черчович, 2021, с. 55]. Та чи мала юна дівчина змогу відхилити залицяння чоловіка, який був старший за неї і вищий за своїм статусом, без наслідків для себе? Чи, може, навпаки, увага з боку шляхетного пана лестила простій дівчині? Які мотиви і почуття насправді рухали молодими людьми, залишиться таємницею, але фактом є те, що їхні стосунки тривали довго і вочевидь мали сексуальний характер.

Від зв'язку з графом Михаїлом Єлена народила двох синів: Костянтина (1862–1890) і Михаїла (1863–1927). Випадки, коли служниці народжували дітей від господарів, у ті часи були непоодинокими, але зазвичай це не мало жодних наслідків для батька дитини. Що ж до графа Михаїла Михайловича-старшого в цьому сценарії стався несподіваний поворот: чоловік заявив про свій намір одружитися з Єленою та визнати своїх позашлюбних синів нащадками роду. Його рішення викликало справжній шок у дворянському оточенні графської родини. Мотиви такого рішення невідомі. Його намір міг бути продиктований шляхетністю графа, бажанням дотримати слова честі. Можливо, граф відчував провину перед Єленою за те, що звабив її в такому юному віці. Не виключено також, що молодий граф розумів, яка нелегка доля чекає на його синів, якщо вони залишаться байстрюками. Не позбавлене ґрунту і припущення, що на рішення вплинув стан його власного здоров'я. Відомо, що його батько Михаїл Дмитрович і сам Михаїл Михайлович (а також його сини Костянтин і Михаїл-молодший) страждали на невиліковну генетичну хворобу, яка з часом призводить до безпліддя, тобто інших нащадків у нього могло б і не бути.

Хай там як, але граф Михаїл Михайлович зміг переконати свого батька та заручитися його підтримкою у справі одруження. За участю Новоросійського і Бессарабського генерал-ад'ютанта Павла Коцебу граф Михаїл Толстой-старший восени 1868 року отримав від імператора дозвіл «*про узаконення синів Костянтина та Михаїла*», що надавало їм можливість «*прийняти прізвище батька і вступити в усі права та переваги, що за родом та спадщиною законним дітям належать*» [Терещенко, 1997, с. 10]. Нарешті, після стількох років невизначеності та очікування, Єлені вдалося узаконити свої стосунки та легалізувати свій статус у домі Толстих. Відповідно до запису в Книзі Херсонської духовної консисторії 19 жовтня 1868 року відбулося вінчання графа Михаїла Михайловича Толстого та одеської міщанки Єлени Григорівни Смирнової в єдиновірчій церкві св. Петра і Павла на Молдаванці [ДАОО, Ф. 37, Оп. 3, Спр. 1193 (1868)]. Здавалося б, історія отримала щасливий кінець. Однак насправді все подальше життя подружжя Толстих та їхні діти змушені були доводити

Фото 9.3. Доменіко Мореллі. Портрет графині Єлени Толстої. 1875

обуреному нерівним шлюбом дворянському середовищу свою гідність, людяність та шляхетність.

Після вінчання подружжя вирушило у тривалу подорож Європою (до Італії та Швейцарії). Ймовірно, граф Михаїл хотів тимчасово «сховати» свою дружину від світських «косих поглядів» та відкритої зневаги, перечекати подалі від Одеси, поки скандал ущухне. Крім цього, є підстави вважати, що граф Толстой намагався надолужити деякі прогалини в освіті та кругозорі своєї дружини, які, безперечно, мали місце, зважаючи на її походження та можливості до одруження. Знайомство з європейським світським життям (більш демократичним за російське), відвідування прийомів, театрів, галерей вочевидь дали свої результати – до Одеси Єлена Григорівна повернулася справжньою графинею, з відповідними аристократичними манерами та природною неповторною чарівністю. Саме до цього періоду належить один із портретів графині, написаний художником Доменіко Мореллі[8] [Сауленко, 2015, с. 223]. Фахівці відзначають особливу вроду та привабливу зовнішність графині Єлени: «Графиня була позначена особливою Божою милістю, що надала їй неземної краси» [Терещенко, 1997, с. 10]; портрет графині Толстої пензля Д. Мореллі «передає внутрішню чистоту своєї героїні, одухотвореність, дещо потайну і стриману вдачу, серйозність розуму та серця, таємницю тихої печалі» [Сауленко, 2015, с. 222].

Повернувшись до Одеси, графиня Толстая вела доволі замкнутий спосіб життя, однак це не завадило їй зробити багато добрих справ для міста та його мешканців. Оскільки ані сама графиня, ані її сучасники не залишили спогадів чи описів про її життя та діяльність, більшість характеристик базуються на непрямих джерелах. У цьому контексті

8 Від 1920-х рр. у колекції Одеського музею західного і східного мистецтва зберігався жіночий портрет роботи італійського художника Доменіко Мореллі. «У глибокому шкіряному кріслі сидить вродлива жінка з серйозним обличчям. Чудове чорне волосся, вишукане вбрання, прихований смуток у всьому вигляді» – так описує портрет дослідниця Л. Сауленко [с. 222]. Тривалий час ім'я особи на портреті було невідомим, але завдяки зусиллям спеціалістів музею та одеського Будинку вчених вдалося встановити, що на портреті зображено графиню Єлену Толстую [Лехтман, 2015].

видається абсолютно слушною думка колишньої директорки одеського Будинку вчених Г. Терещенко: «Завдяки природному розуму, такту, чарівності, жіночності, вона (графиня Є. Толстая. – *Л. Ц.*) посіла відповідне її титулу місце в суспільстві, беручи активну участь у благодійності, допомагаючи бідним і нужденним» [Терещенко, 1997, с. 10]. Разом із чоловіком збирала твори мистецтва, передусім живопис: родинна картинна галерея була однією з найвідоміших у Російській імперії. На виставці творів мистецтва та рідкісних речей, що відбувалася в Одесі 1888 року (організована Товариством піклування хворих дітей міста), експонувалися «речі з емалі, дорогоцінні витвори та японські нецке, що належали графині Толстой» [Каталог выставки…, 1888, (111)]. Після подій 1917 року більшість експонатів родинної колекції, а також бібліотечні зібрання графиня разом із сином передали у власність міста Одеси: «Передаємо в повну власність всі зібрання книг, що належать мені й зберігаються у моїй квартирі, а також в домі моєї матері, на Сабанєєвому мосту» [Лист-розпорядження…, 1919].

Важливу роль графиня Єлена Толстая відігравала у справі благодійної допомоги релігійним установам, церквам і монастирям Одеси: вона надала 6 тисяч рублів для будівництва нового єпархіального приміщення [Краснова, 2019, с. 42]; була піклувальницею притулку при Михайлівському жіночому монастирі; за пожертвування на ремонт однієї з церков міста отримала офіційний лист-благословення від митрополита Антонія [Страницы истории…, 2000, с. 54]. М. Боур згадував: «Одеський кафедральний собор користувався особливою увагою з боку графа та його матінки… Петропавлівська церква на околиці Молдаванки також користувалася особливою опікою графа та його матінки – у ній вінчалися батьки графа» [Боур, 1935, с. 87].

У житті графині Єлени Григорівни Толстої було два найважливіші орієнтири: власна родина та благодійна справа. Багато душевних сил і любові вмістило серце цієї співчутливої жінки, щоб відгукуватися на все те, що цікавило близьких їй людей: чоловіка, Михаїла-старшого, та сина, Михаїла-молодшого[9]. Її чоловік та син довго і важко страждали на сухоти спинного мозку. Усе своє життя вона була поруч із ними, приймаючи їхні болі та поділяючи радощі, заспокоюючи у хворобах та підтримуючи мрії й задуми.

Син графині – Михаїл Михайлович-молодший (09.05.1863–30.08.1927) – єдиний нащадок південної гілки роду графів Толстих, юрист за освітою. Прогресивно мислячий європеєць, інтелектуал, поціновувач прекрасного, людина, що віддала себе служінню рідному місту у сфері просвітництва, охорони здоров'я, благодійності [Страницы истории…, 2000, с. 14]. «На своє переконання та сердечний потяг, всі сили свого освіченого розуму та величезний досвід, не соромлячись і в щедрих пожертвуваннях на … загальну культурно-освітню, гуманітарну та широку благодійну діяльність» – так характеризувала графа Михаїла Толстого-молодшого міська дума (Известия Одесской…, 1908). Гра-

9 Старший син Костянтин помер у молодому віці у Франції під час лікування.

финя все своє життя підтримувала сина, а він віддячував матері взаємністю. Не маючи власної сім'ї, він не залишив овдовілу Єлену на самоті після смерті свого батька 1898 року. Підтвердження цього особливого зв'язку знаходимо в листуванні графа з Михаїлом Попруженком[10]: чи не кожен лист граф Михаїл-молодший починав словами: «*Ваш щирий і співчутливий лист зворушили мою матінку і мене...*», а закінчував – «*Мама надсилає вітання вам і вашій родині…*» [ДАОО, Ф. 159, Оп. 1, Спр. 36], що є яскравим свідченням того, що графиня брала дієву участь у всіх справах сина. Той факт, що граф Михаїл-молодший не був присутній на відкритті нового приміщення Одеської бібліотеки (хоча це було однією з найголовніших справ його життя), бо перебував у Флоренції через хворобу матері, свідчить про надзвичайні близькість та підтримку, що існували між сином і графинею Єленою [Жирнова, 2000].

Початок XX століття графиня Єлена Толстая зустріла з сином Михаїлом-молодшим, продовжуючи активну участь у благодійних та меценатських справах Одеси. 30 грудня 1903 року диплом (особисто підписаний імператрицею) та срібну відзнаку графині Є. Г. Толстой вручили «з нагоди її обрання … почесним членом, на знак вдячності за надану нею матеріальну підтримку Одеському Товариству порятунку на водах» [Страницы истории…, 2000, с. 57].

Графиня дуже любила Одесу, вважаючи її рідним містом і сподіваючись прожити тут усе своє життя. Однак доля внесла радикальні корективи: 1917 року було повалено самодержавство. Настали буремні часи: у самій Одесі влада змінювалася ледь не щомісяця. Нові «господарі» міста то забирали маєтності у Толстих, то повертали [Белоусова, 2000, с. 79; ДАОО, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 6]. І саме в цей час графиня Єлена разом із сином виділили кошти на виплату різдвяних грошових премій кур'єрам бібліотеки [Страницы истории…, 2000, с. 27]. Зважаючи на хворобу сина, графиня Толстая робила все, щоб затриматися в місті якомога довше, про що свідчить один із листів графа Михаїла Толстого-молодшого професору І. Линченку: «*Поки ми з матінкою не збираємося залишати наше рідне місто… Почуваю себе так погано, що йти можу не далі свого ліжка*» [ДАОО, Ф. 153, Оп. 1, Спр. 435].

У квітні 1919 року графиню Єлену Толстую, почесного громадянина Одеси графа Михаїла Толстого-молодшого (який від хвороби на той час вже не міг самостійно пересуватися) та його доглядальницю остаточно виселили з власного будинку. З усього майна родині дозволили взяти 3 ліжка, 1 стілець, шафу для ліків, самовар та невелику кількість вугілля і продуктів: цукор, чай, крупу, муку [ДАОО, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 6]. Людей, які все своє життя безкорисливо допомагали жінкам і дітям, хворим і бідним, зробили для міста чимало добрих справ, вклали величезні кошти в благоустрій, безжалісно вигнали з оселі та прирекли на бідність. Однак, незважаючи

10 Професор, дійсний статський радник, секретар Одеського товариства історії та старожитностей, бібліотекар Одеської публічної бібліотеки.

на такі умови та повну зневагу з боку влади, графська родина продовжує виявляти шляхетність і людяність: вони видають 3 000 руб. (про що збереглася квитанція) на спектакль-концерт на користь родин загиблих моряків та інвалідів Червоного воєнного флоту [ДАОО, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 6]. Щоб забезпечити більш прийнятні умови для життя хворого сина, графиня вирішила залишити Одесу і переїхати до родинного маєтку в Онуфрієвці, де вони вели усамітнений спосіб життя, ймовірно, розраховуючи, що більшовики залишать їх у спокої.

Розуміючи небезпеку нової більшовицької влади та намагаючись хоча б частково зберегти цінні колекції, зібрані не одним поколінням родини, графиня Єлена разом із сином передали частину свого майна на користь громади, а саме: Онуфрієвський зимовий погреб (де зберігалися елітні напої кінця XVIII – початку XIX ст.) у власність Олександрійського земства; майже всі книжки з власних зібрань були передані Одеській міській бібліотеці. Дуже благодушно поставилися Толсті до онуфрієвських селян: земельні наділи, що їх обробляли селяни, були передані їм у дар, про що кожен селянин (а їх було понад 100 осіб) отримав офіційний документ [Букреева, 2017а, с. 88]. Але добрі справи не захистили графиню Єлену та її сина. Більшовицька влада відкрито погрожувала їм розстрілом, що змусило мати й сина виїхати до Європи, де вони оселилися спочатку у Франції, а потім – у Швейцарії. У Женеві родина мешкала за адресою Rue Constantin, 6, де вони і померли [Нужний, 2017а]. Після еміграції Толстих за кордон їхній родинний маєток в Онуфрієвці було пограбовано та знищено [Терещенко, 2000, с. 36].

В архівному фонді історика Антонія Флоровського зберігаються кілька листів від М. Боура, які дають уявлення про останні роки життя родини графів Толстих у Швейцарії [Боур, 1926, с. 75–80].

«08.05.1926 р. Сьомий рік живемо у вигнанні в Женеві… Михаїл Михайлович важко хворіє. … Його матінка здорова, але, як стара людина, багато чого не розуміє, зовнішнім світом не цікавиться, не читає, бо не бачить. Все у неї зосереджено на хворому синові, від якого вона не відходить ні на мить. Звичайно, обидва з квартири не виходять багато років… Живемо більш ніж скромно, правильніше було б назвати наше життя мізерним, гроші не шкодуємо лише на лікаря, на аптеку та на книги.

08.02.1927 р. Померла ще у грудні графиня Єлена Григорівна. Померла від старечої слабкості, а причина, що викликала смерть її, перелом ноги на початку жовтня. Загалом, лежала вона у ліжку два з лишком місяці. За словами нашого лікаря, страждань не зазнавала, але в останній тиждень марила і взагалі була не при свідомості. Таким чином ми осиротіли! Найважче переніс розлуку Михаїл Михайлович, що цілком зрозуміло: палко улюблена мати, яку він не залишав, ні на хвилинку з 1898 року, ніколи з нею не розлучався. Поховали ми її на місцевому кладовищі Сен-Жорж, але заходів вжито для того, щоб хтось із рідних чи близьких осіб міг перевезти її останки до Одеси, а саме – могила оплачена на період 40 років» [Боур, 1926, с. 76, 80–81]. За кілька

років після смерті матері помер і останній представник південної гілки роду графів Толстих, якого поховали поряд із нею [Нужний, 2017а].

Так, далеко на чужині, у вимушеній еміграції закінчила свій земний шлях графиня Єлена Григорівна Толстая, яка все своє життя допомагала людям. Піклування та доброчинність посідали особливе місце в її житті. Участь Єлени Григорівни Толстої в доброчинних справах можна умовно розділити на кілька напрямів, відповідно до яких систематизуємо наявну розрізнену інформацію.

Діяльність на користь жіноцтва

Утримання сирітських будинків, притулків та закладів освіти

Сирітство було однією з болючих соціальних проблем того часу, тому відкриття дитячих притулків стало важливою ознакою XIX століття. Серед інших аналогічних закладів Одеси виділявся Олександрівський дитячий притулок, офіційне відкриття якого відбулося в листопаді 1847 року. Гроші на будівництво приміщення надійшли від одеського купецтва та місцевих благодійників, серед яких графиня Єлена Толстая [Ткаченко, 2014, с. 34]. Єлена Григорівна опікувалася цим закладом майже 60 ро-

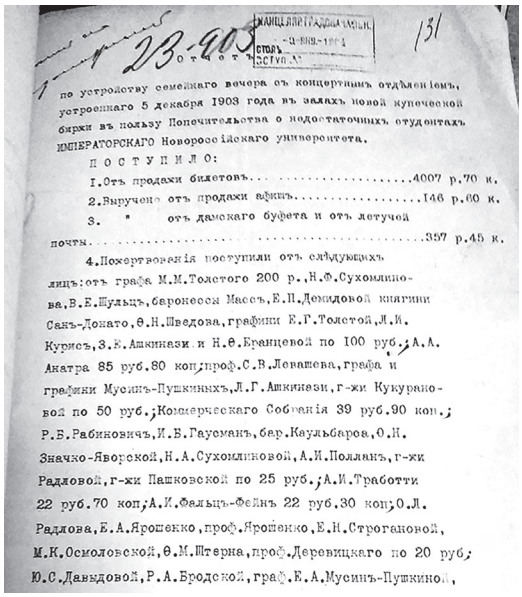
Фото 9.4. Графиня Єлена Толстая з вихованками Олександрівського дитячого притулку. Одеса. 1894

ків, виконуючи обов'язки помічниці головної піклувальниці закладу [Адрес-календарь…, 1885, с. 221]. Як дійсна членка Наглядової ради Олександрівського дитячого притулку [Адрес-календарь…, 1914, с. 378], крім сплати членських внесків графиня надавала постійну фінансову допомогу, брала безпосередню участь у всіх його заходах і реалізації проєктів. До притулку приймали дітей віком від 3 до 10 років, незалежно від соціального стану, віросповідання та національності. Кількість вихованок постійно коливалася від 20 до 60 дівчат. У другій половині XIX століття у притулку діяло відділення постійного перебування сиріт, розраховане на 40 осіб, та відділення тимчасового утримання (на 120 осіб) [Одесса за 100 лет, 1894, с. 96]. В Олександрівському притулку дівчата не лише жили, а й отримували освіту, навчаючись за програмою народних училищ. Графиня Толстая регулярно відвідувала притулок, надаючи фінансову та моральну підтримку закладу та його вихованкам.

Мабуть, досвід власного життя та пережиті страхи юності спонукали Єлену Григорівну бути особливо уважною до питань охорони жіноцтва, опіки над породіллями та покинутими дітьми. 1864 року ініціативна група у складі 53 осіб (серед яких була і графиня Толстая) отримали дозвіл від градоначальника на відкриття Одеського товариства опіки над немовлятами та породіллями і притулку при ньому [ДАОО, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 653]. Графиня Толстая фінансово підтримувала заклад увесь період його існування.

У поле уваги Єлени Толстої та її чоловіка, а пізніше сина входило надання доброчинної допомоги навчальним закладам і різноманітним товариствам, які підтримували бідних учнів і студентів. Серед пріоритетів була Рішельєвська гімназія. Хоча відповідно до законів і порядків тих часів жінці доводилося задовольнятися другорядними позиціями, та графиня Єлена Толстая обіймала достойне місце серед піклувальників закладу, часто роблячи великі пожертви [Заузе, 1881, с. 63]. Також відомо, що родина графів Толстих (звісно, не без участі Єлени Толстої) виділила кошти (приблизно 6 000 руб.) на будівництво Одеського реального училища Жуковського на вул. Пастера [Букреева, 2017а, с. 86]. За свідченнями М. Боура, «…граф Михаїл Михайлович та його матінка постійно допомагали Сретенському Комітету Товариства допомоги нужденним міста Одеси», побудувавши для нього приміщення їдальні та училища [Одесса в кармане, 1898, с. 39]. Крім цього, графська родина надавала благодійну допомогу двом народним училищам міста (№ 33 та № 14). Графиня Толстая влаштовувала розкішні різдвяні вечори для дітей із роздаванням подарунків; разом із сином вони впровадили в навчальних закладах гарячі сніданки, а згодом і безплатні обіди для бідних учнів (постійно). Намагаючись долучити дітей і дорослих Одеси до прогресивних явищ епохи, у школі № 33 коштом родини було облаштовано спеціальний кінематограф, привезений з Англії. Як згадував пізніше М. Боур, «це було улюблене дітище графської родини» [Боур, 1935, с. 82].

Наприкінці XIX – на початку XX століть графиня Єлена Григорівна Толстая була членкою низки благодійних товариств міста, зокрема дійсною членкою ради

по устройству семейнаго вечера съ концертнымъ отдѣленіемъ,
устроеннаго 5 декабря 1903 года въ залахъ новой купеческой
биржи въ пользу Попечительства о недостаточныхъ студентахъ
ИМПЕРАТОРСКАГО Новороссійскаго университета.

ПОСТУПИЛО:

1.Отъ продажи билетовъ.....4007 р.70 к.
2.Выручено отъ продажи афишъ.....146 р.00 к.
3. " отъ дамскаго буфета и отъ летучей
почты.....357 р.45 к.
4.Пожертвованія поступили отъ слѣдующихъ
лицъ:отъ графа М.М.Толстого 200 р.,Н.Ф.Сухомлино-
ва,В.Е.Шульцъ,баронессы Массъ,Е.П.Демидовой княгини
Санъ-Донато,Ѳ.Н.Шведова,графини Е.Г.Толстой,Л.И.
Курисъ,З.Е.Ашкинази и Н.Ѳ.Бранцевой по 100 руб.;А.А.
Анатра 85 руб.80 коп;проф.С.В.Левашева,графа и
графини Мусинъ-Пушкинихъ,Л.Г.Ашкинази,г-жи Кукурано-
вой по 50 руб.;Коммерческаго Собранія 39 руб.90 коп.;
Р.Б.Рабиновичъ,И.Б.Гаусманъ,бар.Каульбаровъ,О.И.
Значко-Яворской,Н.А.Сухомлиновой,А.И.Полланъ,г-жи
Радловой,г-жи Пашковской по 25 руб.;А.И.Тработти
22 руб.70 коп;А.И.Фальцъ-Фейнъ 22 руб.30 коп;О.Л.
Радлова,Е.А.Ярошенко,проф.Ярошенко,Е.И.Строгановой,
М.К.Осиповской,Ѳ.М.Штерна,проф.Деревицкаго по 20 руб.;
Ю.С.Давыдовой,Р.А.Бродской,граф.Е.А.Мусинъ-Пушкиной,

Фото 9.5. Звіт про благодійний захід, у якому брала участь Єлена Толстая. Одеса. 1903

Одеського міського піклувальництва дитячих притулків відомства установ імператриці Марії і почесною членкою Товариства допомоги бідним міста Одеси [Адрес-календарь…, 1901, с. 215, 218, 235]. Напередодні Першої світової війни графиня – членка Товариства допомоги нужденним учням одеської 5-ї гімназії [Адрес-календарь…, 1914, с. 433]. Та не всюди її участь і допомогу вважали бажаною. Наприклад, на той час в Одесі діяло Одеське жіноче доброчинне товариство під орудою княгині М. Гагариної. Здавалося б, графиня Толстая, як одна з найактивніших благодійниць міста, мала би бути серед членок цієї організації, однак її прізвища немає у списках учасниць [Адрес-календарь…, 1914, с. 396–397]. Цей факт опосередковано, але промовисто свідчить про напружені стосунки між графинею та місцевим дворянським бомондом, який так і не прийняв колишню прачку як рівну.

Родинне село Онуфрієвка перебувало під особистим патронатом Єлени Григорівни. Зокрема, у селі було збудовано приміщення для земської школи, і графиня особисто контролювала облаштування та наповнення шкільної бібліотеки; коштом графині облаштовано їдальню при школі, де бідні учні отримували безплатні обіди. Крім цього, у школі були так звані чарівні ліхтарі (прототип сучасного проєктора. – *Л. Ц.*), картинки для яких (майже 3 000 шт.) графиня замовляла в столиці [Боур, 1935, с. 79]. У селі Гребенники графиня утримувала власним коштом школу для сліпих дітей, яких навчали корисного ремесла – плетіння меблів із вербової лози. Під наглядом Єлени Григорівни у графському маєтку зібрали велику бібліотеку, яку пізніше було подаровано Одеській міській бібліотеці та Олександрійському земству.

Графиня Єлена Толстая була представлена в багатьох одеських товариствах як постійна або почесна піклувальниця. Товариство допомоги бідним м. Одеси – почесна членка разом із графинею О. Шуваловою, княгинею Є. Мусін-Пушкіною [Адрес-календарь…, 1914, с. 389]; Товариство покровительства тим, хто відбув покарання, і безпритульним – почесна піклувальниця (її коштом було придбано різні пристрої та обладнання для майстерень притулку, а також одяг, взуття, білизну для вихованців) [Отчет комитета…, 1889, с. 1]; Одеське товариство допомоги бідним на

Пересипі – почесна піклувальниця, до того ж прізвище графині Толстої зазначене першим у списку почесних членів; Товариство піклування незаможних та допомоги нужденним – почесна членка [Адрес-календарь…, 1914, с. 426]. В одній зі справ Канцелярії Одеського градоначальника містяться звіти про благодійні заходи, що проводилися в місті 1903 року. У справі багато списків благодійників, і майже в кожному – прізвище графині Толстої [ДАОО, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 3013]. Напередодні Першої світової війни графиня Толстая продовжувала організовувати масштабні свята не лише для учнів шкіл Одеси, а й для працівників Одеської залізниці та їхніх родин, а також оплачувала в їдальнях училищ доброчинні обіди для військових і членів їхніх родин [Белоусова, 2000, с. 81–93].

Отже, незважаючи на усамітнений спосіб життя, графиня знаходила спосіб брати участь у вирішенні болючих соціальних проблем міста. Крім цього, можна констатувати беззаперечний факт активної участі графині Єлени Толстої в благодійних справах, пов'язаних з питаннями опіки над сиротами та підтримки і популяризації освіти в регіоні.

Доброчинна діяльність у сфері охорони здоров'я

Наприкінці XIX століття графиня Толстая разом із сином виділяли чималі суми на будівництво життєво важливих для міста установ, особливо тих, що були пов'язані з охороною здоров'я жінок та дітей. Питання охорони здоров'я жінок були пріоритетними для графині, про що свідчать численні факти. Графська родина виділила чималі кошти на спорудження приміщення для Павловського пологового притулку Товариства піклування немовлят та породіль, однією з піклувальниць якого була Єлена Толстая. Крім фінансування будівельних робіт графиня забезпечила притулок постільною білизною та іншими необхідними речами [Букреева, 2017а, с. 81]. У 1890-х роках прізвище графині Толстої з'являється серед «членів за вибором» Товариства допомоги хворим м. Одеси [Адрес-календарь…, 1891, с. 254], а від середини 1990-х років – вона вже почесна членка цього Товариства [Адрес-календарь…, 1895, с. 268].

Графиня була ініціаторкою спорудження 1898 року на території Одеської міської лікарні окремого приміщення для дітей, хворих на інфекційні хвороби. Приміщення побудували на знак пам'яті про старшого сина графині Костянтина [Боур, 1935, с. 82]. Опис «бараку»[11] в часописі «Будівельник» дає змогу скласти уявлення про масштаби благодійності графині: «Барак був споруджений … у вигляді літери Е[12]. Широкі мармурові сходи ведуть з парадного входу до коридору, звідки можна потрапити до окремих палат (на 2–4 хворих)… У всіх палатах підлоги мозаїчні, а сті-

11 Слово «барак» подано в лапках, бо насправді будівля була міцною, мала мармурові сходи та мозаїчні підлоги.

12 Можливо, у такий спосіб графиня «вписала» власне ім'я в історію цього закладу.

ни пофарбовані олійною фарбою… Дотримано всіх умов досягнення повної чистоти. Освітлення бараку електричне, а опалення та вентиляція – центрально-парове. В Одесі немає досі подібного пристрою» [Барак образцовый…, 1898, с. 153]. Допомога медичному закладу з боку графині у вигляді особливого заступництва та грошових субсидій не припинялася довгі роки.

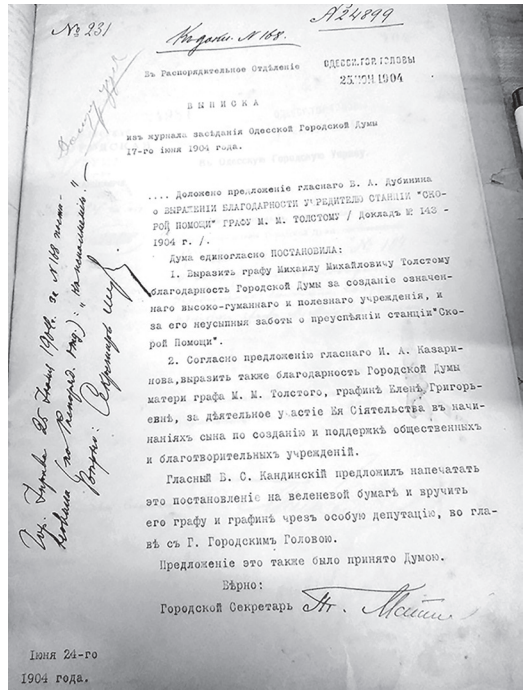
1887 року в місті було засновано Товариство піклування хворих дітей м. Одеси, яке утримувало «дитячу санітарну станцію (санаторій. – *Л. Ц.*) на Хаджибейському лимані та амбулаторію» [Одесса в кармане, 1898, с. 82]. Станцію було відкрито на ділянці графської землі (11 десятин), яку родина пожертвувала на користь цього Товариства [Одесса за 100 лет, 1894, с. 109; Отчет о деятельности Санитарной…, 1892, с. 9]. 1889 року на станції перебувало майже 100 дітей служниць та робітниць, серед яких переважна більшість були сиротами або напівсиротами [Общество о больных…, 1889, с. 514]. З червня до серпня 1890 року на станції лікувалося 116 дітей, із них безкоштовно – 45, інші – за невелику плату «пропорційно до свого майнового стану» [Протоколы общих собраний…, 1890, с. 15]. Графиня Єлена Григорівна була не лише почесною піклувальницею Товариства, а й брала активну участь в організації різноманітних заходів, спрямованих на збір коштів на його потреби, для «посилення бюджету товариства на благо хворих дітей м. Одеси» [*Одесские новости*, 1914].

Під особливою увагою графині напередодні Першої світової війни перебувало Товариство боротьби з туберкульозом (засноване 1911 р.). Серед почесних піклувальниць Товариства було багато жінок, зокрема і графиня Єлена Толстая [Одесское общество…, 1913, с. 142]. Зі звіту Товариства за 1911–1912 роки відомо, що графиня щорічно виділяла на потреби Товариства по 1 000 руб., водночас сплачуючи ще і щорічні членські внески (як дійсна членка Товариства) сумою 100 руб. [Одесское общество…, 1913, с. 122, 148]. Вагомість внесків можна оцінити, порівнюючи з тогочасними цінами. Наприклад, на початку XX століття за 1 рубль можна було придбати 4 кг муки вищого ґатунку, 6 кг картоплі нового врожаю, 4 кг цукру, 2 кг яловичини. Батон житнього хліба (400 грамів) коштував у міській лавці 3 копійки. Зарплата простого робітника на заводі становила від 25 до 35 рублів на місяць, жандарма – до 70 рублів [Покупательная способность…, б. д.]. Тож підтримка Товариства з боку графині була дуже суттєвою. Єлена Толстая супроводжувала свою діяльність на користь Товариства не лише фінансовими внесками. Саме з її ініціативи проводилися так звані свята білої квітки, під час яких збирали кошти для Товариства, а згодом було відкрито амбулаторію з такою ж назвою [Боур, 1935, с. 86].

Медичні заклади, що утримувалися коштом родини Толстих, діяли також в Олександрійському повіті Херсонської області. У селі Павлиш 1911 року було побудовано земську лікарню, що отримала ім'я графині Єлени Толстої. У Касперівський та Євангелічній лікарнях Одеси були встановлені та утримувалися кілька ліжок імені матері та сина Толстих. У родовому селі Онуфрієвка коштом родини було побу-

довано приміщення для ветеринарної амбулаторії [Букреева, 2017а, с. 84, 87].

На початку XX століття в Європі набували популярності станції швидкої допомоги. На українських теренах перша з'явилася 1902 року в Києві, а друга – 1903 року в Одесі. Цим громада міста завдячує родині Толстих. Практично весь процес – від придбання ділянки, будівництва, облаштування, щорічне утримання (приблизно 30 тис. рублів на рік) – здійснювала Єлена Григорівна разом із сином. «Утримання станції відбувалося виключно за рахунок родини графа Толстого-молодшого. Діяльну участь брала й матінка графа – графиня Єлена Григорівна» [Боур, 1935, с. 84]. Одеська міська дума (червень 1904 р.) висловила персональну подяку графу Михаїлу Толстому та «матері графа М. М. Толстого, графині Єлені Григорівні Толстой, за її дієву участь у справах сина зі створення та підтримки громадських і благодійних установ» [ДАОО, Ф. 16, Оп. 80, Спр. 311]. Після буремних подій 1917 року графиня Єлена Григорівна разом із сином ухвалили рішення про дарування місту всього обладнання станції швидкої допомоги та капіталу в сумі 707 200 руб. [ДАОО, Ф. 16, Оп. 63, Спр. 16]. Нащадки досі з вдячністю згадують про особливу роль родини графів Толстих у піклуванні про здоров'я городян, зокрема матерів і дітей: на одній із будівель станції розміщено меморіальну дошку, де золотими літерами вписані імена Єлени Григорівни та Михаїла Михайловича-молодшого Толстих.

№ 231

№ 24099

Выписка изъ журнала засѣданія Одесской Городской Думы 17-го іюня 1904 года.

.... Доложено предложеніе гласнаго В. А. Дубинина о выраженіи благодарности учредителю станціи "Скорой помощи" графу М. М. Толстому / Докладъ № 143 - 1904 г. /.

Дума единогласно ПОСТАНОВИЛА:

1. Выразить графу Михаилу Михайловичу Толстому благодарность Городской Думы за созданіе означеннаго высоко-гуманнаго и полезнаго учрежденія, и за его неусыпныя заботы о преуспѣяніи станціи "Скорой Помощи".

2. Согласно предложенію гласнаго И. А. Казаринова, выразить также благодарность Городской Думы матери графа М. М. Толстого, графинѣ Еленѣ Григорьевнѣ, за дѣятельное участіе Ея Сіятельства въ начинаніяхъ сына по созданію и поддержкѣ общественныхъ и благотворительныхъ учрежденій.

Гласный В. С. Кандинскій предложилъ напечатать это постановленіе на веленевой бумагѣ и вручить его графу и графинѣ чрезъ особую депутацію, во главѣ съ Г. Городскимъ Головою.

Предложеніе это также было принято Думою.

Вѣрно:

Городской Секретарь

Іюня 24-го 1904 года.

Фото 9.6. Подяка Єлені Толстой та її сину від Одеської міської думи за відкриття станції «Швидкої допомоги». Одеса. 25 червня 1904 р.

Висновки

Графиня Єлена Григорівна Толстая – унікальна жінка, яка всім своїм життям продемонструвала зразок шляхетності і безкорисливого служіння високим ідеалам людяності, співчуття, милосердя, допомоги знедоленим.

Незважаючи на те, що на долю графині випало багато випробувань і страждань, вона щедро ділилася душевним теплом і своїми статками, вкладаючи їх у доброчинні справи; цікавилася різними аспектами життя міста – від культури, освіти і мистецтва до підтримки

колишніх злочинців, сиріт і самотніх матерів. Питання підтримки жінок, охорони їхнього здоров'я, медичної допомоги дітям були для неї особисто значущими – графиня робила все можливе для створення сучасних медичних установ. Водночас вона була скромною, вела усамітнений спосіб життя, але це не заважало їй брати на себе відповідальність за громаду свого міста, його подальший прогресивний розвиток, підтримуючи важливі містотворчі ініціативи (будівництво станції швидкої допомоги, нового корпусу Одеської публічної бібліотеки та їх фінансова підтримка), передаючи власні колекції (книг, живопису, творів мистецтва) в дар міській громаді. В історії Одеси було багато видатних жінок. Частина з них залишила по собі більш чи менш помітний слід, більшість зникла в тумані історії. Але пам'ять про графиню Єлену Григорівну Толстую завдяки її значущій діяльності на благо жінок і дітей та загалом на благо громади міста Одеси має бути збережена вдячними нащадками ще довгі роки.

Джерела та література

Джерела

Адрес-календарь Одесского Градоначальства на 1877 год: справочное издание. (1876). Одесса.

Адрес-календарь Одесского Градоначальства на 1885 год: справочное издание. (1885). Одесса: Тип. Штаба Одесск. Военн. Округа.

Адрес-календарь Одесского Градоначальства на 1891 год: справочное издание. (1890). Одесса: Тип. Штаба войск Одесск. военн. Округа.

Адрес-календарь Одесского Градоначальства на 1895 год: справочное издание. (1895). Одесса: Типо-литография Штаба Одесского Военного Округа.

Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1901 г.: справочное издание. (1900). Одесса: Тип. Штаб. Одесского Округа.

Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1914 год. (1914). Одесса: Издание Тип. Вед. Одес. Градоначальства.

Барак образцовый дифтеритный гр. Толстых в г. Одессе (1898). *Строитель. Вестник архитектуры, домовладения и санитарного зодчества,* (3–4), 152–153.

Боур, Н. (1935). Перечень того, что было сделано графом Михаилом Михайловичем Толстым – младшим в городе Одессе, его имениях и ближайших местах к ним. *Дерибасовская – Ришельевская*, (70), 80–95.

Боур, Н. – Флоровскому А. (1926). Письма из Женевы. 1926–1927. *Дерибасовская – Ришельевская*, (71), 75–86.

Градоначальник Одеси барон Іван Осипович Веліо. (1864, Серпень 22). [Дозвіл на відкриття товариства та затвердження правил для нього]. Ф. 2 «Канцелярія Одеського градоначальника» (Оп. 1, Спр. 653, Арк. 39–46), Державний архів Одеської області, Одеса, Україна.

Заузе, Р. (1881). *Исторический очерк Ришельевской гимназии*. Одесса: Типография П. Францова.

Известия Одесской Городской Думы. (1908, Январь 2).

Канцелярія Одеського градоначальника. (1903). [Звіти про проведення вечорів з концертним відділенням; Звіти про лекції, прочитані доцентом Абрашковичем на користь Одеського виправного притулку; Звіти Правління Католицького благодійного товариства в Одесі тощо]. Ф. 2 «Канцелярія Одеського градоначальника» (Оп. 1, Спр. 3013, Арк. 1–48), Державний архів Одеської області, Одеса, Україна.

Каталог выставки произведений искусства и редких вещей (1888). *Общество попечения о больных детях г. Одессы,* (111). Одесса.

Квитанція. (1919, Квітень 11). [Внесок родиною графів Толстих 3000 рублів на спектакль-концерт]. Ф. 266 «Особистий фонд М. М. Толстого» (Оп. 1, Спр. 6, Арк. 19), Державний архів Одеської області, Одеса, Україна.

Лист-розпорядження графа М. М. Толстого про передачу міській публічній бібліотеці колекції книжок. (1919). Архів Одеської національної наукової бібліотеки, Одеса, Україна.

Начальник штабу 2-ї Радянської Червоної Армії. (1919, Квітень 9). [Припис М. М. Толстому про виселення з особняка на Сабанєєвому мосту, разом із матір'ю Є. Г. Толстой]. Ф. 266 «Особистий фонд М. М. Толстого» (Оп. 1, Спр. 6, Арк. 12), Державний архів Одеської області, Одеса, Україна.

Общество о больных детях в Одессе. (1889). *Детская помощь*, (17).

Одесса 1794–1894. (1895). Издание Городского Общественного Управления к столетию города. Одесса: Типография А. Шульце.

Одесса в кармане. (1898). Иллюстрированный путеводитель г. Одессы и ее окрестностей. Календарь на 1899 г. с приложением новейшего плана г. Одессы. Одесса: Тип. Института графических искусств «Порядок».

Одесса за 100 лет. (1894). Одесса и ее окрестности. Исторический очерк, иллюстрированный путеводитель на 1894 г. с 8 планами и картами и 120 рисунками. В. Коханского. Одесса: Типография П. Францова.

Одесские новости. (1914, Апрель 6; Март 24).

Одесское общество борьбы с туберкулезом. (1913). *Отчет о деятельности за 1911 и 1912 годы*. Одесса: Типография товарищества Бр. Культерг.

Одеська міська Дума. (1904, Червень 17). [Постанова Одеської міської Думи]. Ф. 16 «Одеська міська Дума» (Оп. 80, Спр. 311, Арк. 104), Державний архів Одеської області, Одеса, Україна.

Одеське міське громадське управління. Юридична частина. (1918, Червень). [Лист Одеському міському голові про передачу всього інвентаря станції швидкої допомоги та капіталу графом Толстим в дар місту Одеса]. Ф. 16 «Одеська міська Дума» (Оп. 63, Спр. 16, Арк. 53–55), Державний архів Одеської області, Одеса, Україна.

Отчет комитета Одесского общества покровительства отбывшим наказания и бесприютным с 30-го октября 1887 г. по 1-е января 1889 года. (1889). Одесса: Тип. «Одес. листка».

Отчет о деятельности Санитарной станции Общества попечения о больных детях г. Одессы. (1888–1891). Одесса.

Протоколы общих собраний членов Общества по попечению о больных детях города Одессы за 1890 год. (1891). Одесса: Тип. Штаба Одес. Воен. округа.

Смольянинов, К. (1852). История Одессы. *Записки Одесского общества истории и древностей*, (3), 338–442.

Список гражданским чинам четвертого класса. (1908). Издание инспекторского отдела собственной е. и. в. канцелярии. С.-Петербург: Сенатская типография.

Шведов, А. (1885). *Краткая историческая записка о развитии женского благотворительного общества со времени его основания до 1885 г.* Одесса.

Наукові публікації

Белоусова, Л. (2000). Документы семьи Толстых в фонде Государственного архива Одесской области. *Страницы истории благотворительности в Одессе.* К 100-летию вступления графа М. М. Толстого в должность попечителя Одесской городской публичной библиотеки. Одесса, 77–82.

Букреева, Е. (2017a). Список добрых дел графов Толстых. *Дерибасовская – Ришельевская*, (70), 80–95. https://www.odessitclub.org/index.php/uk/almanah/1747-almanakh-70

Букреева, Е. (2017b). «Седьмой уже год живем изгнанником в Женеве». *Дерибасовская – Ришельевская*, (71), 75–86. https://www.odessitclub.org/index.php/uk/almanah/1951-almanakh-71

Гребцова, И., & Гребцов, В. (2006). *Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-х гг. XIX ст.* Одесса: Астропринт.

Гребцова, И., & Накаева, С. (2007). *Очерки развития женского благотворительного движения на юге Российской империи (первая половина XIX в.)*. Одесса: Астропринт.

Гузенко, Ю. (2006). *Становлення і діяльність благодійних об'єднань на Півдні України у II половині XIX – початку XX століття* (на матеріалі Херсонської губернії). Миколаїв: Іліон.

Дмитрієнко, М., & Ясь, О. (1994). Благодійність як атрибут громадянського суспільства: Історія і сучасність. *Розбудова держави,* (6), 36–44.

Донік, О. (2005). Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*, (4), 159–177.

Жирнова, Л. А. (2000). Попечитель Одесской городской публичной библиотеки граф М. М. Толстой. *Страницы истории благотворительности в Одессе*. К 100-летию вступления графа М. М. Толстого в должность попечителя Одесской городской публичной библиотеки (с. 12–32). Одесса.

Ільченко, О. (2015). *Благодійність жінок в освіті України: історія, сучасний стан і перспективи*. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка.

Кісь, О. (2012). Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*, (2), 159–172.

Колосова, Н. (2006). *Благодійницька діяльність в культурі України (кінець XX – початок XXI ст.) в контексті вітчизняних і європейських традицій*. [Автореф. дис. … канд. іст. наук]. Київський національний університет культури і мистецтв. Київ.

Корецька, Л. (2012). Становлення і функціонування соціальних інституцій опіки та піклування на Півдні України другої половини XIX – початку XX ст. У *Збірник наукових праць. Серія «Педагогічні науки»*, (61), 376–382. Херсон.

Лісунець, Л. (2020). *Є. К. Воронцова: благодійна та культурно-просвітницька діяльність*. [Дис. … канд. іст. наук]. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Одеса.

Москалева, Ю. (2017). Детские учреждения опеки на юге Украины в отображении периодических изданий (XIX – начало XX вв.). *Сумський історико-архівний журнал*, (XXIX), 23–31.

Смоляр, Л. (1998). Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II половини XIX – початку XX ст. *Сторінки історії*. Одеса: Астропринт.

Страницы истории благотворительности в Одессе. (2000). [К 100-летию вступления графа М. М. Толстого в должность попечителя Одесской городской публичной библиотеки]. Одесса.

Терещенко, Г. (1997). Красавицы столетий. *Одесский вестник*, *207*(1457), 8–9; *208*(1458), 10–11.

Терещенко, Г. (2000). К родословной одесской ветви семьи Толстых. В *Страницы истории благотворительности в Одессе* (с. 33–51). [К 100-летию вступления графа М. М. Толстого в должность попечителя Одесской городской публичной библиотеки]. Одесса.

Ткаченко Т., & Ткаченко Г. (2014). Формування мережі дитячих притулків відомства імператриці Марії в Україні в XIX ст. *Наукові записки з української історії,* (34), 31–38.

Циганенко, Л. (2010). *Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.)*. Ізмаїл: СМІЛ.

Черчович, І. (2021). Жити на маргінесі: бідні і вагітні у Львові кінця XIX ст. *Народознавчі зошити*, *1*(157), 53–64.

Lindenmayer, A. (1993). Private Virtues Women in Russian Charity 1762–1914 Journal of Women in Culture and Society. *Journal of Women in culture and societe*, *18*(3), 562–591.
Madison, B. (1968). *Social Welfare in the Soviet Union*. Stanford: Stanford University Press.

Інші публікації

Архітектура Одеси. (2015). Палац М. А. Хорвата. Садиба Толстих. Одеський Дім учених. https://all.archodessa.com/all/sabaneev-most-4-ua/

Калетинська, А. (б. д.). *Одеса через судьбы своих дочерей*. https://odessitclub.org/index.php/uk/novosti-i-publikatsii/2044-odessa-i-istorii-obo-odesse-vo-vsemirnom-klube-odessitov

Краснова, Е., & Дроздовский, А. (2019). Епархиальный дом в Одессе. *Дерибасовская – Ришельевская*, (78), 39–51. https://www.odessitclub.org/index.php/uk/almanah/2845-almanakh-78

Левицький, О., & Шаматажи, Д. (2015). Палац М. А. Хорвата. Садиба Толстих. Одеський Будинок вчених. https://all.archodessa.com/all/sabaneev-most-4-ua/

Лехтман, С. (2015). О музеях и химерах в интервью с директором Одесского музея западного и восточного искусства Людмилой Сауленко. https://arthive.com/ru/publications/819~O_muzejakh_i_khimerakh_v_interv%27ju_s_direktorom_Odesskogo_muzeja_zapadnogo_i_vostochnogo_iskusstva_Ljudmiloj_Saulenko#google_vignette

Нужный, М. (2017a). *История семьи одесского мецената графа Толстого: поиски продолжаются.* https://www.odessitclub.org/index.php/novosti-i-publikatsii/1948-cvyaz-vremen-istoriya-sozdaniya-odesskoj-stantsii-skoroj-pomoshchi)

Нужный, М. (2017b). *Граф Толстой и участок «48»*. https://odessitclub.org/old/index.php/novosti-i-publikatsii/1996-istoriya-semi-odesskogo-metsenata-grafa-tolstogo-poiski-prodolzhayutsya

Одеське життя. (2014). Непридуманная история одесской Золушки. *https://odessa-life.od.ua/article/4518-nepridumannaya-istoriya-odesskoi-zolushki*

Олена Смирнова: як одеська прачка стала графинею. Історія Попелюшки, яка спокусила знаного спадкоємця, створила в місті швидку допомогу і бібліотеку. (б. д.). *Українки.* https://ukrainky.com.ua/olena-smyrnova-yak-odeska-prachka-stala-grafyneyu/

Покупательная способность рубля и копейки. (б. д.). *Монетник.* https://www.monetnik.ru/obuchenie/numizmatika/chto-mozhno-bylo-kupit-na-rubl/

Путешествуя историей. (2012). Граф Михаил Михайлович Толстой (старший). https://sergekot.com/mihail-mihajlovich-graf-tolstoj-starsh/

Сауленко, Л. (2015). «Мореллаинец» в Одессе. *Дерибасовская – Ришельевская*, (61), 222–226. https://www.odessitclub.org/index.php/uk/almanah/255-almanakh-61

ЧАСТИНА

4

Соціальна опіка

Віра Канкріна

(1864–1920)

Засновниця-опікунка притулку для дівчат-сиріт та жіночої гімназії

Ірина Савченко

Вступ

Героїнею цього дослідження є графиня Віра Петрівна Канкріна, представниця заможного дворянства Південної України, благодійниця кінця XIX – перших десятиріч XX століття.

Значну частину свого життя вона присвятила вирішенню питань соціального захисту, поліпшенню умов отримання освіти та професійної реалізації дівчат та жінок. У своїх ініціативах вона була новаторкою – окремі приклади її доброчинної діяльності ще не мали подібних у тих містах, де здійснювалися. Наприкінці XIX – на початку XX століть Віра Канкріна стала натхненницею та організаторкою низки напрямів благочинної діяльності в Олександрівську (нині – Запоріжжя). З її ініціативи та організаційної підтримки в Олександрівську 1896 року було відкрито притулок для дівчат-сиріт, яким вона потім опікувалась як попечителька. Як почесна попечителька Олександрівської жіночої гімназії та голова Товариства допомоги нужденним ученицям, вона дбала про створення якісних умов навчання та надання можливості

отримання гімназійної освіти дівчатам, яким бракувало коштів. За свою благодійницьку діяльність Віра Канкріна з ініціативи мешканців міста 1903 року стала почесною громадянкою Олександрівська і була єдиною жінкою, яка мала таке звання.

Стан досліджень та джерела

Попри свою неординарність, непересічна постать Віри Канкріної довгий час залишалася поза увагою дослідників. Історичний дискурс радянського часу був обмежений героями, що відповідали чітким ідеологічним запитам, і постать графині Віри Канкріної їм не підходила. З отриманням Україною незалежності настав час відкриття «нових», точніше, забутих історичних особистостей Запорізького краю. Та ще довго увага дослідників/-ниць зверталася переважно до чоловіків, діяльність яких була більш видимою і краще представленою в джерелах та публікаціях. Лише 2008 року з'явилася перша розвідка про діяльність В. П. Канкріної. Дослідник В. Стойчев в окремій публікації розглянув роботу Віри Канкріної зі створення та піклування дитячим притулком [Стойчев, 2008, с. 58]. На щільно насиченому фактами матеріалі автор простежив зусилля Віри Канкріної із заснування притулку, відзначив її роль у забезпеченні його подальшого існування. Докладно автор зупинився на матеріальному забезпеченні та функціонуванні самого притулку.

Діяльність В. П. Канкріної щодо підтримки жіночої освіти побіжно була висвітлена в розлогій статті С. І. Козиряцької, присвяченій історії Олександрівської міської жіночої гімназії [Козиряцька, 2010, с. 188, 196, 197]. Також про В. П. Канкріну згадували в деяких дослідженнях Південної України в межах вивчення різних, дотичних до її життя та діяльності тем. Так, Ю. Князьков зазначив її як засновницю дитячого притулку в довіднику «Історія шкіл м. Запоріжжя» [Князьков, 2012, с. 83]. І. Кочергін у просопографічному дослідженні «Дворянський рід Канкріних в історії Катеринославщини» навів короткі біографічні дані Віри Петрівни (як дружини І. В. Канкріна) [Кочергін, 2016, с. 16]. К. Петрова окреслила попечительську діяльність В. Канкріної в контексті аналізу звітів Олександрівського повітового піклування дитячих притулків [Петрова, 2011]. Зрештою короткий нарис про діяльність В. Канкріної було опубліковано на сайті Державного архіву Запорізької області [Гретченко]. Окрему увагу особі В. П. Канкріної було приділено в праці молдавських дослідників, які висвітлили її доброчинну діяльність під час перебування чоловіка на посаді губернатора Бессарабської губернії [Тарнакин та Соловьева, 2011, с. 115–117]. Попри наявність низки досліджень, що недвозначно засвідчують важливість громадської праці В. П. Канкріної в Олександрівську кінця XIX – початку XX століть, її особистість та доброчинна діяльність все ще висвітлені фрагментарно або ж взагалі не представлені в історії Запорізького краю [Кузьменко та Михайлов, 2005].

Джерельну базу дослідження становлять переважно офіційні документи Державного архіву Запорізької області (далі – ДАЗО). Здебільшого це матеріали фондів: Ф. 4 «Олександрівська жіноча гімназія»; Ф. 24 «Олександрівська міська дума і управа»; Ф. 56 «Олександрівська земська управа». Вони містять багатий фактичний матеріал, що дає змогу розкрити благодійницьку діяльність Віри Канкріної в Олександрівську, але їхні інформативні можливості доволі обмежені, коли йдеться про реконструкцію її особистого життя. На жаль, у публічному доступі фрагментарно представлено джерела особового походження В. П. Канкріної, які б допомогли всебічно розкрити її біографію. У досліджені використано одиничні листи І. Ю. Ріпина, де згадується Віра Канкріна, до неї [Бутнік-Сіверський, 1962; Репин, 1969].

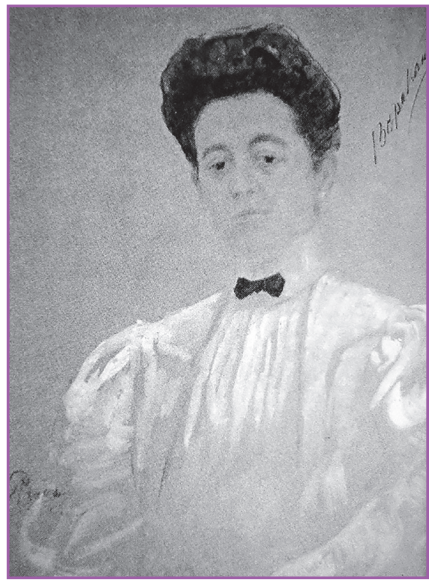

Фото 10.1. Ілля Ріпин.
Портрет Віри Канкріної. 1906

Біографічний нарис

Віра Петрівна Канкріна (у дівоцтві – Струкова) народилася 1864 року в заможній дворянській родині Катеринославської губернії. Її батько – Петро Ананійович Струков, мати – Ганна Олексіївна Струкова (у дівоцтві – Арбузова). Члени родини Струкових брали активну участь у діяльності та очолювали органи місцевого дворянського самоврядування. Так, батька Віри Петрівни, П. А. Струкова, 1851 року було обрано предводителем Олександрівського повітового дворянства, а згодом Катеринославського губернського дворянства. Її рідний брат, Ананій Петрович Струков, також обіймав посаду предводителя Катеринославського губернського дворянства [Стойчев, 2008, с. 58].

Середню освіту Віра Петрівна здобула в Санкт-Петербурзі, у пансіоні (пані Труби). Заможність родини давала можливість забезпечити статок самої Віри Петрівни. У її володінні були маєтності в Катеринославському повіті Катеринославської губернії та Костянтиноградському повіті Полтавської губернії [ДАЗО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 19, Арк. 3]. На початку 1890-х(?) років вона вийшла заміж за графа Івана Вікторовича Канкріна, також представника заможної та впливової дворянської родини Катеринославщини [Кочергін, 2016, с. 9, 10, 16] Одним із його предків був міністр фінансів Є. Ф. Канкрін, автор фінансової реформи 1839–1843 років. Він 1840 року придбав

землі в Олександрівському повіті Катеринославської губернії, і з цього часу рід Канкріних «осів» у краї. Станом на 1903 рік І. В. Канкрін володів значними маєтностями в Олександрівському та Мелітопольському повітах Таврійської губернії (17 436 гектарів) [Кочергін, 2016, с. 16]. Згодом він придбав землі в селі Григорівка Олександрівського повіту. Для вдівця І. В. Канкріна шлюб із Вірою Петрівною був другим, тож вона мала прийняти під свою опіку трьох його дітей: Кирила, Володимира та Ніну. У подружжя народилося двоє спільних дітей: син Іван (1892 р. н.) і дочка Єлизавета (1895 р. н.) [ДАЗО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 19, Арк. 3]. Кирило, Володимир та Іван здобули освіту в Олександрівському ліцеї в Санкт-Петербурзі, згодом перебували на цивільній та військовій службі [Кочергін, 2016, с. 17, 18].

Чоловік Віри Петрівни брав активну участь у роботі місцевих органів влади, був знаним та впливовим серед місцевої еліти. Як повітовий маршалок І. В. Канкрін головував в Олександрівському земському зібранні протягом 18 років. Також неодноразово обирався почесним мировим суддею, входив до керівництва багатьох повітових установ [ДАЗО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 19, Арк. 3; Кочергін, 2016, с. 9, 10; Тарнакин та Соловьева, 2011, с. 116–117]. Мав він і зв'язки у Санкт-Петербурзі. Так, 1902 року Іван Вікторович отримав звання шталмейстера імператорського двору[1]. Належність родини до місцевої соціальної еліти стала значним «стартовим капіталом», основою для реалізації потенціалу В. П. Канкріної як громадської діячки.

Значне місце в житті Віри Петрівни посідала благодійницька діяльність, плідний період якої припав на час перебування її чоловіка на посадах місцевого самоврядування Олександрівського повіту. В Олександрівську її увага була спрямована насамперед на розвиток установ освіти та соціального захисту для дівчат. За непрямими даними, від початку XX століття вона почала брати участь у сфері благодійництва в Санкт-Петербурзі [Репин, 1969, с. 199].

Освіта та виховання, які отримала В. П. Канкріна як представниця заможної дворянської родини, разом з активною життєвою позицією сприяли розвитку широкого кола її інтересів. Вона захоплювалася мистецтвом, цікавилася тогочасними науковими дослідженнями, зокрема археологією, підтримувала зв'язки з відомим істориком Д. І. Яворницьким. Так, 1904 року за його участю було проведено археологічну експедицію поблизу маєтностей Канкріних – села Веселого Мелітопольського повіту [Бутнік-Сіверський, 1962, с. 25].

1908 року І. В. Канкріна було призначено губернатором Бессарабської губернії, і Віра Петрівна переїхала на нове місце служби чоловіка. У Бессарабському краї вона займалася питаннями розвитку медичної сфери. За її ініціативою було знижено оплату за перебування в місцевій лікарні, добудовано в ній другий поверх для лежачих

1 Придворний чин третього класу згідно з «Табелем про ранги» – системою звань, чинів та рангів у державній службі Російської імперії. Усього існувало 14 класів.

та окремий корпус для інфікованих хворих. Окрему увагу Віра Петрівна приділяла побутовим умовам жінок, які працювали в лікарні: вона ініціювала будівництво гуртожитку для сестер милосердя. Згодом міська дума Кишинева, цінуючи діяльність В. П. Канкріної, ухвалила рішення про присвоєння гуртожитку її імені. Також Віру Петрівну (виходячи за межі статуту) було довічно обрано почесною попечителькою та членкою громади [Тарнакин та Соловьева, 2011, с. 115–117].

З 1913 року життя Віри Петрівни знову змінилося, оскільки І. В. Канкріна було призначено членом Сенату в Санкт-Петербурзі. Перебуваючи в Санкт-Петербурзі, В. П. Канкріна і далі займалася доброчинними справами. Останні роки життя В. П. Канкріної, як і її чоловіка, загубились у вихорі революційних подій. Існують непрямі свідчення, що померла вона 1920 року за кордоном.

Діяльність на користь жіноцтва

Наприкінці XIX століття Олександрівськ швидко перетворювався на значне промислове місто. За переписом Російської імперії 1897 року, кількість населення в Олександрівську сягнула 18 849 осіб, а його передмість, з якими місто мало тісний економічний зв'язок (Слободки, Карантинки, Шенвізе та ін.), – 12 398 осіб [Тройницкий, 1904, с. 1). У другій половині XIX століття Олександрівськ поступово стає одним із основних центрів сільськогосподарського машинобудування на Півдні України, у ньому активно розвиваються торгівля та підприємства з переробки сільськогосподарської продукції [Очерки истории Запорожья, 1992, с. 40–41]. Ці зміни з часом призвели до зростання управлінської діяльності міських органів влади, розширення мережі установ зв'язку, банківських установ [Кузьменко та Михайлов, 2005, с. 41], тож місто потребувало освічених людей. З поширенням під впливом жіночого руху в суспільстві кінця XIX століття думки про важливість жіночої освіти перед міською громадою актуалізувалося питання створення жіночих освітніх установ.

Ще на середину 90-х років XIX століття в Олександрівську дівчата могли отримати лише початкову освіту, навчаючись у закладах, як-от: народні училища (вони могли відвідувати змішані, для хлопчиків і дівчат, і одне було саме для дівчат), церковно-приходські школи, школи грамоти [ДАЗО, Ф. 24, Оп. 4, Спр. 23, Арк. 39, 40]. До 1897 року в Олександрівську не існувало жіночої гімназії, яка б надавала можливість здобути середню освіту. Тож мешканці Олександрівська були змушені відправляти своїх дочок для здобуття гімназійної освіти в інші міста. Але це не могли дозволити собі незаможні родини [ДАЗО, Ф. 24, Оп. 4, Спр. 23, Арк. 46]. Водночас в Олександрівську, з його швидким зростанням населення, а відтак і соціальних проблем, виникала також потреба в створенні закладу, який би надавав соціальний захист та хоча б базову освіту для дівчат, які залишилися сиротами і не могли розраховувати на підтримку родини.

На кінець XIX століття в місті та повіті сформувалося коло осіб, які на загальній хвилі розвитку благодійницької діяльності охоче ініціювали та підтримували меценатські ініціативи. Одним із активних діячів на цій ниві, який став прикладом для інших, був чоловік Віри Петрівни, І. В. Канкрін. На межі XIX–XX століть він активно займався доброчинністю в місті Олександрівську. Суттєвий вклад у розвиток соціальної сфери міста вносив дворянин, комерсант, а в XX столітті – міський голова Фелікс Францевич Мовчановський [Кузьменко та Михайлов, 2005, с. 60–64]. До благодійництва долучилася низка впливових купців і підприємців, зокрема: Д. О. Мінаєв, Я. І. Лящинський, які виділяли значні суми на різні благодійні справи. Розвиток культури благодійництва серед представників заможних родин, підтримка чоловіка та зв'язки з місцевою управлінською елітою забезпечили сприятливі умови для успішної діяльності В. П. Канкріної в царині доброчинності в Олександрівську.

Першим значним кроком Віри Петрівни в цій сфері стає ініціатива зі створення притулку для дівчат-сиріт. Для забезпечення функціонування притулку 12 березня 1894 року було створено Олександрівське опікунство дитячих притулків, головою якого став граф І. В. Канкрін [Петрова, 2011, с. 229]. Попечителькою майбутнього дитячого притулку було призначено Віру Петрівну. Вона залишалася на цій посаді до 1905(?) року, дбаючи про матеріальне забезпечення та організацію навчального процесу, і згодом була обрана пожиттєвою почесною членкою Попечительської ради [ДАЗО, Ф. 56, Оп. 1, Спр. 338, Арк. 5]. Дієвість опікунства визначалася також іншими особами, які увійшли до його складу. Так, діловодом став Я. П. Новицький, знаний місцевий історик-краєзнавець, учитель, який завдяки своїй фаховості неодноразово обирався опікуном шкіл Олександрівського повіту. 1895 року помічницею Віри Петрівни Канкріної стала Антоніна Михайлівна Мовчановська, дружина Фелікса Францевича Мовчановського [ДАЗО, Ф. 56, Оп. 1, Спр. 156, Арк. 5].

Завдяки завзятості В. П. Канкріної у справі створення притулку для дівчат упродовж 1894–1896 років в Олександрівську та на околицях міста було організовано збір добровільних пожертв, і саме його будівництво стало фундаментом благодійницької діяльності.

Так, С. В. Лизлов[2] безоплатно провів водогін до притулку і відмовився від оплати в 1 500 рублів. Ф. Ф. Мовчановський пожертвував деревину для меблів притулку на 548 рублів. Підрядник із будівництва притулку, купець Д. О. Мінаєв, відмовився від оплати робіт у 3 000 рублів. Були й інші, значні для їхніх надавачів пожертви [ДАЗО, Ф. 56, Оп. 1, Спр. 156, Арк. 8, 9].

За два роки притулок було збудовано і відкрито 25 серпня 1896 року. Кількість вихованок притулку в перші роки була невеликою та поступово зростала. Так, 1896

2 С. В. Лизлов, колишній інженер земської управи, займався будівництвом водогону в місті Олександрівську. Так, 1893 р. він уклав контракт із міською управою Олександрівська на будівництво міського водогону терміном на 32 роки.

року в ньому мешкало 26 дівчат, а 1901-го – вже 54 [ДАЗО, Ф. 56, Оп. 1, Спр. 156, Арк. 6; Ф. 24, Оп. 4, Спр. 26, Арк. 153]. За сімейним становищем це були сироти, напівсироти та позашлюбні діти. Із 26 дівчат, що перебували у притулку на 1896 рік, 7 були повними сиротами, 6 – не мали матері, 13 – батька (із них 2 – позашлюбні) [ДАЗО, Ф. 56, Оп. 1, Спр. 156, Арк. 6]. За соціальним походженням дівчата належали до різних станів. Були серед них навіть дворянки (на 1901 рік таких налічувалося дві), але більшість – міщанського або селянського походження. Вік вихованок коливався від трьох-чотирьох до сімнадцяти років.

Притулок для дівчат мав якісну матеріальну базу і на належному рівні виконував функції центру підготовки їх до майбутньої соціалізації в дорослому житті. Приміщення притулку давали змогу забезпечити вихованкам належні умови проживання та навчання. Основний корпус площею 596 квадратних метрів було збудовано з обпаленої цегли. У ньому розміщувалися 4 спальні, 2 класні кімнати, 2 кімнати для аптеки і лікарні, 2 ванни і туалет; кімнати для директорки, наглядачки тощо [ДАЗО, Ф. 56, Оп. 1, Спр. 156, Арк. 5]. Також був окремий корпус із кухнею, пральнею, кімнатами для обслуги.

1897 року В. П. Канкріна звернулася до Олександрівської міської думи з клопотанням про виділення дитячому притулку землі для будівництва лікарні з усіма службами [ДАЗО, Ф. 24, Оп. 4, Спр. 23, Арк. 12]. І 1899 року поруч із притулком було збудовано дитячу лікарню, землю для якої пожертвувала міська дума.

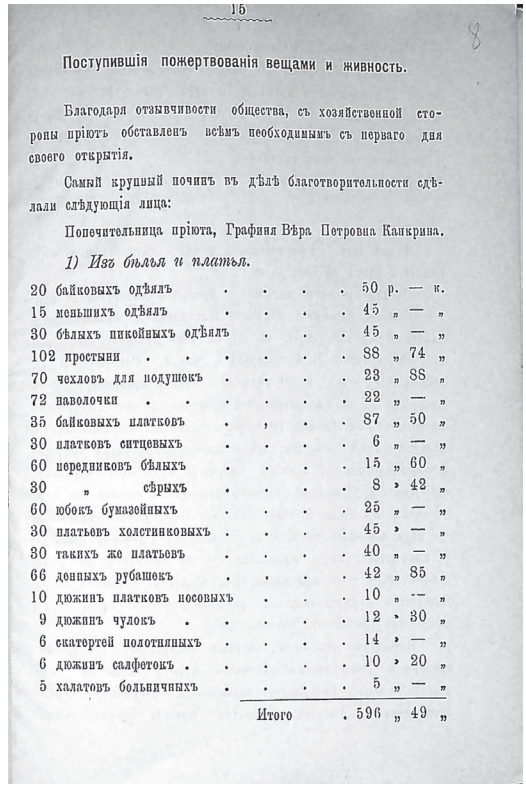
Вихованки мали якісне харчування. Зокрема, за звітом повітового опікунства 1896 року, у дні, коли не було посту, на обід дівчата отримували: борщ із м'ясом, вареники з сиром та сметаною, суп із салом, смажену баранину, кашу з молоком, морквяний соус, гарбузову кашу з молоком [ДАЗО, Ф. 56, Оп. 1, Спр. 156, Арк. 7].

Основними завданнями притулку були виховання дітей, привчання їх до самообслуговування, праці та надання початкової шкільної освіти. Навчально-виховний процес в установі мав забезпечити необхідний обсяг знань та навичок, потрібних дівчатам у їхньому майбутньому самостійному житті. Для дисциплінування вихованок було встановлено розпорядок дня, який чітко регламентував час на всі їхні заняття: від прийому їжі, навчання та прибирання в кімнатах до гігієнічних процедур та прогулянок. Дівчатам призначалися різноманітні чергування, упродовж яких вони мали прибирати в кімнатах, накривати на стіл та мити посуд, допомагати меншим одягатися тощо [ДАЗО, Ф. 56, Оп. 1, Спр. 156, Арк. 6].

Дівчата, які не досягли шкільного віку, під керівництвом наглядачки вчилися шити, в'язати, рахувати кубики; вони слухали казки, займалися гімнастикою. Вихованки шкільного віку отримували початкову освіту. Від часу заснування притулку при ньому було створено школу. На початку XX століття в школі діяв чотирирічний курс навчання [ДАЗО, Ф. 56, Оп. 1, Спр. 210, Арк. 2]. У ній навчали загальним шкільним предметам: малюванню, Закону Божому, співу. Згодом для дівчат-підліт-

ків було введено заняття з рукоділля під керівництвом досвідченої вчительки А. В. Рудакової.

Одним із суттєвих джерел матеріального забезпечення притулку були внески благодійників, серед яких у звітах опікунства згадуються регулярні значні пожертви В. П. Канкріної. Так, під час відкриття притулку одним із її внесків було фактично забезпечено фонд постільної білизни для вихованок. Вона надала 65 ковдр різного розміру, 102 простирала, 72 наволочки, 70 чохлів для подушок. Також графиня передала притулку кілька десятків комплектів дитячого одягу (плаття, сорочки, спідниці тощо). Загальна сума цього внеску становила 596 рублів [ДАЗО, Ф. 56, Оп. 1, Спр. 156, Арк. 8]. Не залишалась осторонь Віра Петрівна і щодо харчування вихованок. Наприклад, того ж 1896 року вона передала притулку овочі, муку та інші продукти (крім харчів було надано навіть дві корови для забезпечення дітей молоком). Були з боку Віри Петрівни пожертви, які виходили за межі «необхідного» забезпечення дівчат, спрямовані на те, щоб вихованки просто мали радість дитинства. Так, з нагоди відкриття притулку, на релігійні свята вона дарувала дітям іграшки та подарунки [ДАЗО, Ф. 56, Оп. 1, Спр. 210, Арк. 21]. Також графиня робила внески, які стосувалися самостійного майбутнього вихованок: клала на їхні персональні рахунки невеличкі грошові суми.

15

Поступившія пожертвованія вещами и живность.

Благодаря отзывчивости общества, съ хозяйственной стороны пріютъ обставленъ всѣмъ необходимымъ съ перваго дня своего открытія.

Самый крупный починъ въ дѣлѣ благотворительности сдѣлали слѣдующія лица:

Попечительница пріюта, Графиня Вѣра Петровна Канкрина.

1) Изъ бѣлья и платья.

20	байковыхъ одѣялъ	50 р.	— к.
15	меньшихъ одѣялъ	45 „	— „
30	бѣлыхъ пикейныхъ одѣялъ	45 „	— „
102	простыни	88 „	74 „
70	чехловъ для подушекъ	23 „	88 „
72	наволочки	22 „	— „
35	байковыхъ платковъ	87 „	50 „
30	платковъ ситцевыхъ	6 „	— „
60	передниковъ бѣлыхъ	15 „	60 „
30	„ сѣрыхъ	8 „	42 „
60	юбокъ бумазейныхъ	25 „	— „
30	платьевъ холстинковыхъ	45 „	— „
30	такихъ же платьевъ	40 „	— „
66	дюжинъ рубашекъ	42 „	85 „
10	дюжинъ платковъ носовыхъ	10 „	— „
9	дюжинъ чулокъ	12 „	30 „
6	скатертей полотняныхъ	14 „	— „
6	дюжинъ салфетокъ	10 „	20 „
5	халатовъ больничныхъ	5 „	— „
	Итого	596 „	49 „

Фото 10.2. Фрагмент Звіту Олександрівського опікунства дитячих притулків з даними про внесок Віри Канкріної. 1896

Окрему увагу В. П. Канкріна приділяла освітньо-виховному процесу в притулку. Як експеримент, від серпня 1901 року Віра Петрівна виділила кошти на навчання ткацтву. Для цього з Полтави було спеціально запрошено в ролі наставниці досвідчену ткалю Є. Г. Оніщенко, яка закінчила школу ткацтва Міністерства землеробства і державного майна в Полтаві. Як і рукоділля, крім практичних навичок для самих вихованок ткацтво приносило прибуток і допомагало матеріально-фінансовому забезпеченню притулку. Вироби ткацтва та рукоділля дівчата використовували для себе, а також виконували платні приватні замовлення. Лише за рік існування занять

із ткацтва дівчата змогли пошити собі новий комплект плаття та фартушків із виткаої ними тканини [ДАЗО, Ф. 56, Оп. 1, Спр. 210, Арк. 2, 3].

Оскільки нововведення швидко довело свою успішність, В. П. Канкріна вирішила зорганізувати йому більш широке застосування. До двох ткацьких верстатів, наданих раніше, вона подарувала ще два, відтак при притулку було відкрито платні чотиримісячні курси ткацтва для всіх охочих жінок [ДАЗО, Ф. 56, Оп. 1, Спр. 210, Арк. 3, 4]. Оплата 5 рублів за курс була досить відчутною, але все ж прийнятною для незаможних мешканок міста, адже на той час некваліфікована працівниця могла отримувати щонайменше від 30 рублів на рік.

1903 року В. П. Канкріна ініціювала навчання в Олександрівській міській гімназії для більш незалежних у своєму становищі дівчат із притулку. Кількість таких дівчат була невеликою (2–3 на початку впровадження ініціативи). Та їхнє навчання було успішним: двох учениць 1903 року було переведено в наступні класи з відзнаками [ДАЗО, Ф. 24, Оп. 4, Спр. 29, Арк. 196].

Діяльність притулку була успішною і після того, як В. П. Канкріна залишила посаду попечительки, до Першої світової війни. Та в умовах війни утримувати притулок стало складно, і 1919 року було ухвалено рішення про його закриття [Стойчев, 2008, с. 58], а 1920-го на основі закладу було створено Будинок хворої дитини [Князьков, 2012, с. 84].

Фото 10.3. Жіноча гімназія м. Олександрівська (Запоріжжя). Поч. XX ст.

Фото 10.4. Учениці Олександрівської жіночої гімназії. Поч. XX ст.

Не менш продуктивним напрямом благодійницької діяльності В. П. Канкріної було сприяння розвитку жіночої освіти, передусім – навчанню дівчат у гімназії в Олександрівську. У серпні 1897 року в місті було відкрито жіночу прогімназію, яка з 1901 року стала семирічною, а з 1902-го – повною восьмирічною гімназією [Козиряцька, 2010, с. 182–187]. Про те, наскільки створення жіночої гімназії в місті було нагальним, свідчать документи Олександрівської міської думи. У її звіті за 1897 рік зазначається, що відкриття жіночої гімназії надасть можливість отримати середню освіту дівчатам із різних, зокрема незаможних, груп мешканців Олександрівська [ДАЗО, Ф. 24, Оп. 4, Спр. 23, Арк. 46]. Водночас заснування та функціонування жіночої міської гімназії вимагало активності місцевих управлінців та громадських діячок / діячів у вирішенні численних питань. Та результати від її освітньої діяльності були відчутними і з часом (особливо з 1910-х рр.) проявилися в професійній та політичній активності її випускниць.

Навчання в гімназії починалося з 10–11 років, і для вступу до неї необхідно було скласти іспит. Про існування запиту на гімназійну освіту для дівчат свідчить досить високий конкурс на одне місце: 2,5 особи. І це за умови, що навчання в гімназії було платним і доволі дорогим як для провінційного містечка – від 50 рублів на рік [Козиряцька, 2010, с. 182–187].

У гімназії дівчата отримували знання з широкого кола обов'язкових і додаткових предметів, які мали викладатися в таких навчальних закладах. До обов'язкових предметів належали: Закон Божий, арифметика, російська мова, чистописання, рукоділля, природознавство, гімнастика. Додаткові предмети надавали також необхідні знання: іноземні мови, малювання, музика, спів і танці, але мали оплачуватися окремо (5 рублів на рік).

Від заснування прогімназії (згодом гімназії) і до 1905 року В. П. Канкріна була її почесною попечителькою і постійно дбала про розвиток закладу [ДАЗО, Ф. 4, Оп. 1,

Спр. 19, Арк. 3; Ф. 4, Оп. 1, Спр. 4, Арк. 3; Ф. 24, Оп. 4, Спр. 26, Арк. 205], долучаючись до вирішення Попечительською радою таких питань: 1) призначення платні викладачам; 2) визначення оплати за навчання; 3) розгляд клопотань щодо звільнення від оплати за навчання; 4) різні адміністративні та господарчі справи життя гімназії [ДАЗО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 3–5; Ф. 24, Оп. 4, Спр. 25, Арк. 232].

Також Віра Канкріна регулярно робила доброчинні внески для підтримки діяльності гімназії та заохочення дівчат. Так, з 1897 до 1903 року вона надала 1 000 рублів на придбання книг для кращих учениць, ще 60 рублів було передано до скарбниці міста для придбання золотих медалей для гімназисток. Надавала графиня кошти і на відзнаки дівчат, які мали успіхи в малюванні [ДАЗО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 19, Арк. 3 зв.].

Та не тільки успішні учениці були в полі зору В. П. Канкріної. Для незаможних родин міста навчання в гімназії було відчутним фінансовим навантаженням. З метою вирішення цього питання 1898 року було створено Товариство допомоги нужденним ученицям Олександрівської міської жіночої прогімназії [ДАЗО, Ф. 56, Оп. 1, Спр. 175, Арк. 1]. Віра Петрівна взяла на себе керівництво його діяльністю й очолила правління. Діяльність Товариства була спрямована на збір доброчинних внесків для оплати за навчання та одяг учениць із незаможних родин, і навіть на їхнє лікування. Суми коштів були доволі значними. Так, 1903 року із фонду Товариства було виділено на навчання гімназисток 1 409 рублів 50 копійок, 1904-го – 1 310 рублів [ДАЗО, Ф. 24, Оп. 4, Спр. 29, Арк. 198; Козиряцька, 2010, с. 187]. В. П. Канкріна і сама робила

Фото 10.5. Учениці Олександрівської жіночої гімназії на заняттях з гімнастики. Поч. XX ст.

постійні фінансові внески. 1903 року вона надала на оплату за навчання незаможних учениць 92 рублі 50 копійок [ДАЗО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 19, Арк. 3 зв.]. Варто зазначити, що із цих внесків оплачувалося навчання (повністю або частково) десятків дівчат. Так, 1901 року до Товариства надійшло 78 прохань про оплату за навчання, із них 23 були задоволені повністю, 15 – в половинному розмірі, 9 – надано часткову допомогу [ДАЗО, Ф. 24, Оп. 4, Спр. 26, Арк. 155].

ДИПЛОМЪ

Фото 10.6. Диплом про присвоєння В. П. Канкріній звання почесної громадянки міста Олександрівська. 1903

У полі зору В. П. Канкріної були, звичайно, і питання матеріального забезпечення самої гімназії. Віра Петрівна робила внески на придбання музичних інструментів (роялю), оплату праці педагогічно-виховного персоналу, забезпечення учнівських прогулянок. Окремі кошти виділялися на проведення святкових вечорів у гімназії.

Менш масштабним, але теж знаковим напрямом благодійної діяльності, якому приділяла увагу В. П. Канкріна, було фізичне виховання дітей. 1903 року було створено Олександрівське товариство сприяння фізичному вихованню дітей, почесним головою якого було обрано І. В. Канкріна, а головою правління – Віру Петрівну. Завданням Товариства було сприяння фізичному розвитку дітей шкільного віку (і хлопчиків, і дівчаток), поширення передових знань щодо фізичного виховання дітей серед їхніх батьків [ДАЗО, Ф. 24, Оп. 1, Спр. 186, Арк. 22–24]. Завдяки його діяльності було облаштовано кілька дитячих майданчиків для ігор. У звіті правління Товариства за 1905 рік зазначено, що його діяльність охоплювала понад 3 000 дітей. Спочатку частина громадськості з недовірою сприйняла задуми Товариства, про що свідчили публікації в місцевій пресі. Та коли 1905 року воно за підтримкою міської влади облаштувало майданчик для ігор, і «виявилось», що діти із захопленням проводять на ньому час, громадська думка почала змінюватися на краще [ДАЗО, Ф. 24, Оп. 1, Спр. 190, Арк. 113].

Діяльність В. П. Канкріної отримала громадське визнання. 1903 року за «старанність і особливі труди» її було нагороджено золотою медаллю на Анненській стрічці [ДАЗО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 19, Арк. 19]. Того ж року за поданням Олександрівської міської думи Вірі Петрівні Канкріній присвоїли звання почесної громадянки міста Олександрівська. У дипломі як чинник присвоєння звання зазначалося: «Високо цінуючи просвітницьку і гуманну діяльність графині Віри Петрівни Канкріної, яка є незмінною попечителькою Олександрівських жіночої гімназії та дитячого притулку, на знак палкої вдячності всього міського населення за ті істинні материнські піклування, що їх, не жаліючи енергії, праці та матеріальних затрат, невтомно виявляє графиня про вихованок жіночої гімназії та заснованого за її ініціативою дитячого притулку...» [ДАЗО, Ф. 24, Оп. 4, Спр. 29, Арк. 26].

Знаковим є те, що В. П. Канкріна була єдиною жінкою серед почесних громадян міста на початку XX століття. Заснований нею притулок для дівчат було названо на її честь: Олександрівський дитячий притулок імені графині В. П. Канкріної [ДАЗО, Ф. 56, Оп. 1, Спр. 338, Арк. 4]. Свідченням визнання її заслуг саме перед гімназією стало те, що 1905 року було прийнято рішення про розміщення в рекреаційній залі Олександрівської міської жіночої гімназії її портрета [ДАЗО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 23, Арк. 9]. Віра Канкріна з великою вдячністю сприйняла цю відзнаку, про що писала у своєму листі до Попечительської Ради Олександрівської міської жіночої гімназії: «Пан Голова Попечительської Ради листом від 8 червня повідомив мене, що Паном Попечителем Одеського учбового округу дозволено розміщення в рекреаційній залі жіночої гімназії мого портрета. Користуюсь цією нагодою, щоб ще раз принести мою глибоку щиру вдячність за надану мені честь і високу увагу».

Висновки

Життя Віри Канкріної демонструє її непересічність як особистості. Її благодійницька діяльність охоплювала різні напрями, та найбільш наполегливою вона була саме в підтримці жінок і дівчат. Завдяки їй в Олександрівську дівчата-сироти отримували належні умови для дитинства та навчання, гімназистки з незаможних сімей – можливості для подальшої якісної освіти і надалі – до більш різноманітних і вдалих життєвих стратегій. В основі цього успіху, безумовно, були соціальний і сімейний статус В. П. Канкріної, та передусім – її енергія і бажання якісних змін у житті дівчат. Вона вміла об'єднувати навколо своїх ідей, які були новаторськими для мешканців Олександрівська, різних за своїми поглядами та соціальним походженням. Активна благодійницька діяльність Віри Канкріної, її успішність і результативність переконували людей у важливості жіночої освіти та необхідності соціального захисту дівчат, які його потребували. Своїми справами Віра Канкріна яскраво де-

монструє успішність благодійницького етапу жіночого руху Наддніпрянщини загалом на прикладі повітового міста, яке хоч і швидко розвивалося, проте все ще було провінційним.

Джерела та література

Джерела

Балотувальний лист про обрання Олександрівською міською думою, при черговому засіданні 19 червня 1903 року, відповідно ст. 19 Положення про жіночі гімназії та інше, членів Попечительської ради Олександрівської міської жіночої гімназії на нове трьохріччя. (1903, Червень 19). Ф. 4 «Олександрівська міська жіноча гімназія» (Оп. 1, Спр. 9, Арк. 3–4), Державний архів Запорізької області, Запоріжжя, Україна.

Бутнік-Сіверський, Б. С. (Упор.). (1962). *Репин и Украина. Письма деятелей украинской культуры и искусства к Репину. 1896–1927*. Київ: АН УССР.

Доповідь [міського голови Мовчановського Ф. Ф.] *стосовно діяльності Почесної громадянки міста, графині В. П. Канкріної у якості почесної попечительки гімназії члена Ради.* (1903, Листопад 15). Ф. 4 «Олександрівська міська жіноча гімназія» (Оп. 1, Спр. 19, Арк. 8–9), Державний архів Запорізької області, Запоріжжя, Україна.

Звіт Олександрівського міського управління за 1901 р. (1902). Ф. 24 «Олександрівська міська дума і управа» (Оп. 4, Спр. 26, Арк. 1–213), Державний архів Запорізької області, Запоріжжя, Україна.

Звіт Олександрівського міського управління за 1903 р. (1905). Ф. 24 «Олександрівська міська дума і управа» (Оп. 4, Спр. 29, Арк. 1–225), Державний архів Запорізької області, Запоріжжя, Україна.

Звіт Олександрівського повітового піклування дитячих притулків за 1914 р. (1915). Ф. 56 «Олександрівська повітова земська управа» (Оп. 1, Спр. 338, Арк. 1–21), Державний архів Запорізької області, Запоріжжя, Україна.

Звіт Олександрівського повітового попечительства дитячих притулків за 1901 рік (1902). Ф. 56 «Олександрівська повітова земська управа» (Оп. 1, Спр. 210, Арк. 1–27), Державний архів Запорізької області, Запоріжжя, Україна.

Звіт Олександрівського повітового попечительства дитячих притулків за 1896 р. (1897). Ф. 56 «Олександрівська повітова земська управа» (Оп. 1, Спр. 156, Арк. 1–11), Державний архів Запорізької області, Запоріжжя, Україна.

Звіт Олександрівського міського управління за 1899 р. (1900). Ф. 24 «Олександрівська міська дума і управа» (Оп. 4, Спр. 25, Арк. 1–247), Державний архів Запорізької області, Запоріжжя, Україна.

Звіт про діяльність Олександрівського міського громадського управління. (1898). Ф. 24 «Олександрівська міська дума і управа» (Оп. 4, Спр. 23, Арк. 1–46), Державний архів Запорізької області, Запоріжжя, Україна.

Звіт про діяльність правління Товариства сприяння фізичному вихованню дітей за 1904 р. (1905). Ф. 24 «Олександрівська міська дума і управа» (Оп. 1, Спр. 190, Арк. 103–118), Державний архів Запорізької області, Запоріжжя, Україна.

Канкріна В. П. (1905, Червень 17) *Лист в Попечительську раду Олександрівської жіночої гімназії.* Ф. 4 «Олександрівська міська жіноча гімназія» (Оп. 1, Спр. 23, Арк. 14), Державний архів Запорізької області, Запоріжжя, Україна.

Протокол засідання Попечительської ради Олександрівської міської жіночої прогімназії (1897, 14 червня). Ф. 4 «Олександрівська міська жіноча гімназія» (Оп. 1, Спр. 1, Арк. 3–5), Державний архів Запорізької області, Запоріжжя, Україна.

Репин, И. *Избранные письма в двух томах. 1893–1930*. (1969). Москва: Искусство.

Сольський, Х. Д. *Лист в Попечительську раду Олександрівської жіночої гімназії Попечителя Одеської учбової округи* (1904, Червень 3). Ф. 4 «Олександрівська міська жіноча гімназія» (Оп. 1, Спр. 23, Арк. 9), Державний архів Запорізької області, Запоріжжя, Україна.

Статут Олександрівського Товариства сприяння фізичному вихованню дітей. (1903, Червень 17). Ф. 24 «Олександрівська міська дума і управа» (Оп. 1, Спр. 186, Арк. 22–28), Державний архів Запорізької області, Запоріжжя, Україна.

Статут товариства допомоги нужденним в Олександрівській міській жіночій гімназії. (1898, Вересень 30). Ф. 56 «Олександрівська повітова земська управа» (Оп. 1, Спр. 175, Арк. 1–11), Державний архів Запорізької області, Запоріжжя, Україна.

Тройницкий, Н. А. (Ред.). (1904). *Первая Всеобщая Перепись Населения Российской империи, 1897 г.* (Т. XIII: Екатеринославская губерния). Изд. Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних дел. Санкт-Петербург.

Формулярний список про службу Попечительки Олександрівського дитячого притулку, дружини дійсного статського радника, шталмейстера його височайшого двору, графині Віри Петрівни Канкріної. (1903, Вересень 22). Ф. 4 «Олександрівська міська жіноча гімназія» (Оп. 1, Спр. 19, Арк. 3), Державний архів Запорізької області, Запоріжжя, Україна.

Наукові публікації

Князьков, Ю. П. (2012). Історія шкіл міста Запоріжжя. Короткий довідник. Київ.

Козиряцкая, С. І. (2010). История Александровской городской женской гимназии. *Музейний вісник,* (10), 182–206.

Кочергін, І. (2016). Дворянський рід Канкріних в історії Катеринославщини. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*, (14), 5–21.

Кузьменко, Н., & Михайлов, Н. (2005). *Запорожье и Запорожцы*. Запорожье: РА «Тандем-У».

Очерки истории Запорожья (до 1921 года – Александровска). (1992). Запорожье: РИП «Видавець».

Петрова, К. А. (2011). Звіти Олександрівського повітового піклування дитячих притулків як джерело з історії благодійності кінця XIX – початку XX ст. *Наукові записки: Збірник праць молодих учених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*, *23*, 228–235.

Рудий, Н. Я. (2012). Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ.

Смоляр, Л. (1998). Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії. Одеса: Astroprint.

Тарнакин, В., & Соловьева, Т. (2011). Бессарабские истории. Историко-краеведческие журналистские расследования. Кишинів: Pontos.

Інші публікації

Гретченко, А. (б. д.). Благодійність з жіночим обличчям: Канкріна В. П. *Офіційний сайт Державного архіву Запорізької області*. http: // www.archivzp.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=688% 3A2018-12-19-09-46-19&lang=ua

Стойчев, В. М. (2008). Графиня Канкрина Вера Петровна – попечительница детей. *Миг*, (16), 58.

Зінаїда Мірна

(1878–1950)

Організаторка державної системи допомоги біженцям

Любов Жванко

Вступ

Зінаїда Мірна – українська громадська діячка, одна з перших українських жінок у політиці та членів Української Центральної Ради, у часи Української революції – голова Українського товариства допомоги жертвам війни, членка Виконавчого Комітету Крайової наради у справах біженців Української Центральної Ради, Української Народної Республіки, Українського Товариства Червоного Хреста, видатна діячка української еміграції у Празі. Її життєва дорога пов'язана з Україною, Німеччиною, Чехословаччиною, на якій вона трималася свого кредо – допомагати жіноцтву в захисті їхніх прав та навчати грамоти, рятувати біженок у часи світового конфлікту 1914–1918 років, а у міжвоєнні часи – підтримувати українок, закинутих на чужину.

Надзвичайно важливу роль відіграла Зінаїда Мірна у справі організації соціального захисту біженців у роки Великої війни в Україні, ба більше, її можна вважати однією з перших жінок у світі, яка займалася вирішенням цієї гуманітарної проблеми на високому урядовому рівні. Підготовлені за її участю нормативні документи

були одними з перших у сфері гуманітарного права. Водночас, допомагаючи біженцям, сама пізнала гірку долю перебування на чужині без права повернутися на рідну землю. Доля цієї жінки в певному сенсі трагічна і взірцева – як не зламатися і не спасувати перед негативними обставинами, а намагатися, усупереч викликам світу, рятувати інших.

Історичний контекст

Перша світова війна, у круговерть якої потрапила і Зінаїда Мірна, кардинально змінила соціальні ролі жінок, розділивши їх на дві величезні групи. Розділені переживаннями та страхами і водночас об'єднані одним бажанням – вижити. Жінкам-біженкам було важко в дорозі – подорож була неабияким випробуванням. Вони народжували і ховали своїх немовлят, їхній шлях був позначений могилами загиблих дітей і старих батьків, їх наздоганяла звістка про загибель чоловіків, коханих, батьків на фронті [Zhvanko, 2024, p. 226]. Жінки, які їм допомагали, змінили свої соціальні ролі, вийшовши за межі звичних обов'язків дружини, матері, доньки.

Жінки-біженки ставали своєрідними маркерами різних культур, етносів та регіонів Російської імперії.

«Губернія іде за губернією. За декілька годин дороги ви уже починаєте розрізняти губернію від губернії. Ось іде Холмська губернія. Ви пізнаєте її за зачісками жінок. З-під хусток вибиваються підстрижені пасма волосся. […] *Холмські раніше всіх вийшли і більше за всіх озлоблені. Їх жінки лайливі, дивляться злобно, з усякої дрібниці істерично кричать. Напевне всю душу їм вимотало. Нерва живого не лишилося. Ось статечно в червонястих кожухах з опушкою іде Ґродненська губернія. Ви пізнаєте її за ґродненськими кибитками. Кибитки на возах обтягнуті смугастими і картатими тканинами. Ці ж тканини й для святкових жіночих плахт. У Ґродненській губернії у жінок: Така мода»* [Крестный ход, 1915].

В Україні протягом Першої світової війни, за орієнтовними даними, тимчасовий притулок знайшли від 400 тисяч наприкінці 1915 року до понад мільйона біженців – 1918-го. Одна лише Катеринославська губернія прихистила понад 220 тисяч, а це був найвищий показник серед губерній Російської імперії (на другому місці – Московська губернія) [Zhvanko, 2024, p. 226]. Серед цієї кількості, як писала в липні 1915 року одна з катеринославських газет, «більшість біженців – багатосімейні, майже, винятково, жінки та діти» [Помощь беженцам-славянам, 1915]. І хоча досить складно визначити точну кількість жінок-біженок, оскільки певна їх частина у статистичних таблицях, які готували місцеві біженецькі комітети, потрапила до графи «Без поділу на стать», усе ж можна стверджувати про переважання

серед біженців саме жіноцтва. Досить умовно отримані в такий спосіб дані можна спроєктувати і на загальноукраїнський контекст. У трьох українських губерніях: Катеринославській, Подільській та Полтавській, за неповними статистичними даними, наприкінці 1915 року перебувало 174 325 біженців, тобто приблизно третина від загальної їх кількості. Осіб жіночої статі було 56 %, чоловічої – 44 %. Діти до 15 років становили 43 % від загальної кількості, дорослі – 51%, люди похилого віку – 4%. При цьому жінки віком від 15 до 60 років становили 30 %, що в сумі разом із дітьми дає 74 %. Для порівняння зазначимо, що за дещо іншими даними, наприклад у Катеринославській губернії, за аналогічний період жінки і діти становили 71 %. Зазвичай жінки мали по кілька дітей. Наприклад, 3 березня 1915 року до Харкова з Люблінського повіту прибуло 37 жінок та 148 дітей віком від одного місяця до 16 років [Жванко, 2012, с. 54].

Життя біженців у Російській імперії в часи Першої світової війни регламентувалося Положенням про забезпечення потреб біженців, ухваленим імператором 30 серпня 1915 року. Проте в умовах розгортання Української революції 1917 року імперська законодавча база не відповідала вимогам часу, а відтак, Зінаїда Мірна, як і її колеги в українському уряді, взялися за розроблення національного законодав-

Фото 11.1. Біженка з дітьми. 1915

ства, ключовим аспектом якого мала стати організація процесу реевакуації цієї маси цивільного населення.

Тут варто додати, що на останньому етапі війни саме Україна відіграла значну роль у справі повернення додому іноземних біженців із колишньої Російської імперії, оскільки її теренами пролягли основні транзитні шляхи руху біженців до Польщі та Прибалтики. За правління Павла Скоропадського було реалізовано план реевакуації біженців у частині повернення іноземних громадян, до створення якого долучилась і Зінаїда Мірна. Українська сторона в надзвичайно складних умовах взяла на себе фінансування справи вивезення до кордону цих людей (на організацію повернення додому поляків було виділено 1 млн крб), робила все можливе, щоб отримати дозволи від Німеччини та Австро-Угорщини і для створення так званого зеленого коридору, коли біженці перетинали лінію все ще існуючого Південно-Західного фронту.

Стан досліджень та джерела

Першою, хто підготував розлогу біографію Зінаїди Мірної, була письменниця Галина Лащенко, опублікувавши її в кількох числах часопису Союзу Українок Америки «Наше життя» (англ. «Our Life») [1966]. До постаті Зінаїди Мірної звернулися науковиці, які представляють українську зарубіжну гуманітаристику. Серед них Олена Залізняк, яка наголосила на участі Зінаїди Мірної в розбудові Української Центральної Ради [Залізняк, 1950, с. 8], та Марта Богачевська-Хомяк, аналізуючи участь жінок у громадському русі України до початку Другої світової війни [Богачевська-Хомяк, 1995, с. 72].

Постать Зінаїди Мірної представлена на сторінках робіт, які висвітлюють різні аспекти жіночої історії. До її діяльності в різних жіночих товариствах, що діяли в Києві за імперських часів та в еміграції, зверталися й українські дослідниці жіночого руху. Однією з перших в Україні це зробила Людмила Смоляр, звернувши увагу на її громадську діяльність [Смоляр, 1999, с. 101–102]. Ця ж науковиця підготувала і короткий біографічний нарис Мірної, що увійшов до колективного видання «Українки в історії» [Смоляр, 2004, с. 130–135].

У монографії, присвяченій біженцям Першої світової війни, розміщено згадки про Зінаїду Мірну в контексті її діяльності у справі опіки цієї категорії населення [Жванко, 2012, с. 157, 270]. На жаль, інформації про цей період діяльності Зінаїди Мірної в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України досить мало. Так, у фонді 1115 «Українська Центральна Рада» зберігається справа з протоколами засідань Виконкому у справах біженців, членкою якого була діячка. Тексти її виступів на засіданнях до нашого часу не дійшли, оскільки в прото-

колах зазначалося лише, що «виступила З. Мірна». Можливо, це пов'язано з тим, що праця жінок, навіть на таких високих посадах, недооцінювалася, а їхні ідеї, організаційні зусилля, плани не вважали за потрібне документувати і зберігати в архівах. Проте брак інформації з будь-яких причин аж ніяк не применшує значення її діяльності на ниві надання допомоги біженцям Першої світової війни. Її організаторські здібності, розум, вміння працювати дали змогу урядовим структурам Української Центральної Ради (далі – УЦР), а навесні 1918 року – проголошеній Українській Народній Республіці (далі – УНР) розробити план реевакуації біженців і стати першим на постімперських теренах державним утворенням, яке започаткувало широкомасштабну акцію повернення їх до своїх домівок.

На превеликий жаль, багато подвижниць, попри їхню титанічну працю на ниві допомоги біженству, крім імен і загальних фраз в архівних документах, залишилися невідомими. І навіть на світлинах, оприлюднених в імперському часописі «Летопись войны», зображено лише біженців, тоді як жінки, які надавали їм допомогу, повсякчас залишалися «за кадром» – у прямому і переносному сенсі.

Отже, проведено скрупульозну роботу, коли архівні документи доводилося, без перебільшення, «читати між рядків», із розрізнених фрагментів «вибудовувати словесні конструкції», щоб створити мозаїчну картину діяльності Зінаїди Мірної на ниві організації державної політики соціального захисту біженців у часи Української революції.

Біографічний нарис

Зінаїда Мірна народилася 12 жовтня 1878 року в місті Городня Чернігівської губернії (Мірна Зінаїда Валентинівна[1], Mirna Zinajida). Про своїх рідних у селі на Чернігівщині Зінаїда Мірна згадувала в одній зі статей, що знімає питання про місце народження діячки [Мірна, 1928, с. 18]. Про початковий етап життя та її родину Хильчевських майже нічого не відомо, «бо й сама Зінаїда Мірна про це ніколи не говорила» [Лащенко, 1966, січень, с. 40]. Відомо також, що в дорослому віці закінчила фельдшерські та зуболікувальні курси. Ймовірно, мала польське коріння.

«Були чутки, що Зінаїда Василівна походила з дуже бідної польської родини і була римо-католичкою… Чоловік, Іван Мірний, називав Зінаїду Василівну Зіночкою, але часом зрідка "Больцею", правдоподібно скорочено від Болеслави, типово польського

1 У різних джерелах наведено різні дані щодо по батькові. Так, наприклад, у біографічному довіднику «Діячі Центральної Ради» (1998) Зінаїда Мірна – Валентинівна, а у колективному виданні, що ґрунтується на архівних матеріалах і маловідомих літературних джерелах «Українки в історії» (2004), зазначено, що вона Василівна.

імені. На цю "Больцю" – ім'я інтимне, спогад з молодих літ – свого часу звернула увагу моя мати і я. Можливо остаточно утвердив її як українку, шлюб з Іваном Мірним, молодим хлопцем із інтелігентної, заможної, хоч не аристократичної родини з глибшими українськими зв'язками і традиціями» [Лащенко, 1966, січень, с. 39–40].

Фото 11.2. Зінаїда Мірна

Про знайомство Зінаїди з її майбутнім чоловіком Іваном Мірним та початок їхнього подружнього життя нічого не відомо. Проте навіть зі скупих даних можна дійти висновку, що то був щасливий, хоча і бездітний шлюб, коли дві сильні особистості з роками дедалі більше зріднювалися, немов вростаючи одна в одну. Її чоловік Іван Мірний (1872–1937), випускник юридичного факультету Петербурзького університету, активний діяч національно-визвольного руху початку XX століття. У часи Української революції: генеральний писар Генерального Секретаріату УЦР, державний писар УНР, в Українській Державі і Директорії УНР очолював канцелярію МЗС [Осташко, 2009]. Під час перебування у Празі працював секретарем Українського громадського комітету, директором канцелярії Українського Високого педагогічного інституту, був членом Українського товариства прихильників книги в Празі, Союзу українських журналістів і письменників на чужині, Товариства прихильників Української господарської академії, головою Українського об'єднання в ЧСР, співробітником в різних часописах [Наріжний, 1942, с. 181].

Родина спочатку проживала в Умані, де Іван Мірний працював податковим інспектором, а з 1910 року – у Києві, де очолив відділ Київської фінансової палати. Відразу ж після прибуття Зінаїда Мірна прилучилася до тих, хто брав активну участь у житті київської громади. Вона швидко увійшла в товариські стосунки із Софією Русовою, Людмилою Старицькою-Черняхівською, Любов'ю Яновською, Марією Ішуніною, стала активісткою Українського клубу – літературно-художньої громадської організації, утвореної за ініціативою Миколи Лисенка 1908 року в Києві.

З 1910 року Зінаїда Мірна долучилася до діяльності Київського товариства оборони жінок – відділення Російського товариства, що, своєю чергою, було філією головного осередку в Лондоні. Його мета – боротьба з торгівлею жінками та проституцією. Акцентуючи увагу на етнічній належності активісток Київського товариства, Марта Богачевська-Хомяк назвала Мірну «кубанською українкою» [Богачевська-Хомяк, 1995, с. 72]. Також була у складі Київського товариства народних дитячих садків, займалася поширенням традицій українського народу та української книжки. «*Йшла я туди з єдиною метою вводити українську книжку між читачів, де панувала виключно російська книжка*» [Лащенко, 1966, лютий, с. 31]. Брала активну участь у діяльності недільних шкіл, а з 1913 року стала членкою новоствореного Київського жіночого громадського зібрання – товариства, що об'єднувало «цвіт ліберального київського жіноцтва» і прагнуло піднести жінку, підготувати до громадського та політичного життя [Смоляр, 2004, с. 132].

1917 року діячка разом із Софією Русовою, Людмилою Старицькою-Черняхівською та ще двома колежанками залишили цю структуру. «*Пам'ятаю*, – писала Мірна, – *другого дня по маніфестації* (19 березня 1917 р. в Києві відбулася багатолюдна українська маніфестація, що стала одним із перших проявів діяльності Української Центральної Ради та гуртування довкола неї свідомого українства) *відбулися збори "Женского Общественного Собрания", де ми, українки, працювали доти для проведення нашої національної ідеї в атмосфері цілком для нас доброзичливій. А з цього дня між нами й росіянками, а головне общерosками-єврейками постала стіна глибоких непорозумінь, дискусії над якими приводили лише до ще більших розходжень*» [Мірна, 1928, с. 15].

У роки Першої світової війни крім організації допомоги біженцям працювала у шпиталі для поранених вояків при Українському клубі. «*Була там дуже корисною ще й тому, що мала закінчені фельшерські курси <…> і багато розуміла в догляді над хворими*» [Лащенко, 1966, лютий, с. 31].

Із розгортанням Української революції діячка серед засновників Української Центральної Ради [Залізняк, 1950, с. 8]. Ба більше, Зінаїду Мірну та Людмилу Старицьку-Черняхівську було обрано до складу її виконавчого органу – Малої Ради. Діячка наголошувала: «*До українського Парляменту, Центральної Ради обрано 11 жінок; жінці довірено організацію Національного Фонду, на високих посадах з'явилися жінки*» [Мірна, 1935, (8–9), с. 7].

Зінаїда Мірна була дієвою організаторкою та учасницею Всеукраїнського національного конгресу, який відбувся 6–8 квітня 1917 року і став найважливішою подією початкового етапу Української революції, першим представницьким форумом українського руху на теренах України, перетворивши Українську Центральну Раду з київської на загальноукраїнську організацію. З червня 1917 року вона – членка Української партії соціалістів-федералістів.

Була Зінаїда Мірна і серед активних організаторів збору коштів до Українського національного фонду, що стало кількамісячним випробуванням для діячки. Про події свого життя у другій половині літа 1917 року вона писала:

«На цьому моя активна діяльність в Ц. Раді закінчилася. На мене спала нова праця. Мене було поставлено на чолі Комітету, який було утворено при Т-ві допомоги населенню України, що постраждало від війни, і якому було передано всі допорогові інституції «Земгора» і «Татіянівського Комітету». Треба було налагодити справу 23-х дитячих захистків та ще в таких умовах життя, коли правильних сталих асигнувань на утримання захистків не було, й кожну копійку треба було виривати з державної скарбниці» [Мірна, 1928, с. 19].

За часів Української Держави займалася організацією соціального захисту дітей-сиріт та біженців. Крім того, вона була членкою Українського Товариства Червоного Хреста, а 24 січня 1919 року на засіданні його управи її було обрано до складу ревізійної комісії для виборів нового керівництва інституції [Хроніка. Український Червоний Хрест, 1919, 24 січня).

1919 року в Кам'янці-Подільському Зінаїда Мірна стала співзасновницею та заступницею голови Національної ради українських жінок (НРУЖ), продовживши цю діяльність уже в еміграції, «головним завданням якої було провадити національно-пропаґандивну українську акцію в міжнародніх жіночих колах» [Наріжний, 1942, с. 291]. Того ж року подружжя перебувало у складі учасників української місії на Версальських мирних переговорах, у якій Іван Мірний виконував функції скарбника делегації.

1920 року Зінаїда Мірна, після того як виїхали з чоловіком до Німеччини, доєдналася до громадської діяльності тамтешніх українців. Вона створила та очолила берлінську філію НРУЖ (1920–1923), яка увійшла до складу утвореної під головуванням професора Дмитра Дорошенка Спілки об'єднаних громадських і добродійних українських організацій у Німеччині (заступник – Іван Мірний) [Кривець, 2009, с. 201].

Зінаїда Мірна стала основоположницею і керівницею Берлінської філії НРУЖ, налагодивши міцні зв'язки з німецькою Національною жіночою радою та німецькою Лігою миру й свободи. Представниці Філії постійно відвідували засідання цих товариств з метою своєї національної пропаганди. Філія влаштовувала в Берліні лекції, вечірки з благодійними завданнями, підтримувала зв'язки зі Шведським Червоним Хрестом, який надсилав великі пакунки з білизною, що розподілялася між українськими біженцями й найбіднішою емігрaцією [Наріжний, 1942, с. 291].

Наступним містом для подружжя Мірних до кінця їхнього життя стала Прага, оскільки Чехословаччина з усіх країн Західної та Центральної Європи створила найсприятливіші умови для перебування українців. Зінаїда Мірна активно долучилася до громадської роботи серед українства. Упродовж 1924–1925, 1928–1929 років після

Софії Русової була майже незмінною головою заснованої 1923 року громадської організації –Українського жіночого союзу в Чехословацькій Республіці (УЖС у ЧСР) [Антонович, 1973, с. 238]. Під її керівництвом інституція стала об'єднавчим центром українських жінок в еміграції, що займалася підготовкою останніх до громадської та державної праці, опікувалася долею українських жінок та дітей у цій країні тощо.

Зінаїда Мірна була постійною учасницею українських та міжнародних жіночих форумів. 24–26 серпня 1929 року у статусі гості брала участь у роботі VI Конгресу Міжнародної жіночої ліги за мир і свободу – міжнародної жіночої організації, створеної 1915 року в Гаазі під час Міжнародного конгресу жінок. У вестибюлі Аграрної палати у Празі, де відбувався форум, який зібрав майже 200 делегаток із 20 країн світу, УЖС виставив «ручні роботи в українському національному стилі, виконані членами Союзу, здебільше студентками вищих шкіл, які часто удержуються з праці власних рук» [Жіночий мировий конгрес, 1929, 1 вересня].

23–27 червня 1934 року Зінаїда Мірна, як очільниця УЖС, брала участь у роботі Українського жіночого конгресу, що відбувався у Станіславові (нині – Івано-Франківськ). У перший день форуму вона виголосила доповідь «Історія жіночого руху на Придніпрянській Україні» [Український Жіночий Конґрес у Станиславові, 1934, 28 червня].

Фото 11.3. Управа Українського жіночого союзу в Празі. Зінаїда Мірна сидить у центрі

Фото 11.4. Делегація українських емігранток на Всеукраїнському жіночому конгресі в Станіславові. 1934. Зінаїда Мірна в третьому ряду перша праворуч

Діячка представляла «емігрантські організації Праги» на Загальному з'їзді українок у Львові 9 жовтня 1937 року [Загальний З'їзд Союзу Українок у Львові, 1937, 10 жовтня]. Також була членкою Головної Ради Всесвітнього Союзу Українок, одним із організаторів якого виступив під її керівництвом УЖС. 12–14 жовтня 1937 року брала участь у нараді представниць українського жіноцтва Галичини, Волині, політичної еміграції з Великої України, Підкарпаття, Буковини, Канади та США, на якій вони, реалізуючи ухвалу Жіночого конгресу в Станіславові, об'єдналися в «один Всесвітній Союз Українок». Очолила інституцію президія у складі почесної голови Софії Русової, голови Мілени Рудницької, секретарки – Зінаїди Мірної [Всесвітній Союз Українок, 1937, 17 жовтня].

Незважаючи на насичену громадську активність, Зінаїда Мірна займалася журналістською діяльністю, дописуючи на різні, зокрема жіночі, теми до часописів «Літературно-науковий вістник» (за сучасним правописом вісник. – *Прим. ред.*), «Жінка», «Нова хата» та альманаху «Жіноча доля» (Коломия) [Нові книжки й журнали, 1928, 11 листопада].

Після 1945 року, не бажаючи залишити могилу чоловіка, так і не поїхала в нову еміграцію, цього разу – за океан. І надалі мешкаючи в Празі, чимало зусиль поклала на збереження Музею визвольної боротьби України, оскільки нова прокомуністична влада вдалася до «розгрому українських установ». Її квартира була останньою

Фото 11.5. Президія Світового Союзу Українок. 1937. Зінаїда Мірна сидить четверта ліворуч

канцелярією Товариства «Український музей у Празі» [Музей визвольної боротьби в Празі та доля його фондів]. Попри хвороби і літній вік, допомагала жінкам, чиї чоловіки були заарештовані «жахливим НКВД». «*…пані Мірна, була дуже відважною і хороброю людиною, сконцентрувала, біля себе всіх нас, потерпілих від енкаведистів, себто – тих жінок, чоловіків яких повикрадали ті "ескулапи" та повивозили, до далеких країв північного Сибіру, щоб там їх замордувати*». До неї також «*приходили в гості совєтські майори нібито знайомитись із історією української еміграції*» [Лащенко, 1966, червень, с. 31].

Зінаїда Мірна померла 1 квітня 1950 року у Празі. Її було поховано біля чоловіка на Ольшанському цвинтарі (в. Віноградська 1835/153, сектор 2ob, номер сектору 2, ряд 18, місце 4, Мірна Зінаїда Валентинівна (Mirna Zinajida)).

Діяльність на користь жіноцтва

Від початку Першої світової війни Зінаїда Мірна зосередила свою діяльність на організації систематичної допомоги біженцям. Тут варто додати, що біженки, які були змушені оселитися в українських містах і селах, з'явилися в результаті цілеспрямованої політики військових російської імперії. Безпосередні учасники тих подій на Волині так описують нехитрий скарб, який брали біженці: «*На віз клали скриню з одягом, рушниками і ряднами, хлібну діжку, лопату для саджання хліба, бочку із салом, мішок борошна, лопату, сокиру та пилку. А більше на віз не вміщалося. Кожен віз зверху був накритий від дощу. Через те, що було сухо, вози дуже скрипіли*» [Жванко, 2012, с. 45].

Найважче в евакуаційному вирі доводилося дітям, хоча в кращому становищі, зрозуміло, перебували ті, хто їхав з батьками чи родичами. За таких обставин сучасників дивувала велика кількість дітей.

«Майже біля кожного вікна вагону купки русявих дитячих голівок. Піднімають назустріч личка і так безпечно-безпечно дивляться на вас ясні дитячі очки. І посміхаються: їм що? Можливо, раді цій подорожі. І, ймовірно, раді… Станції наповнені біженцями, які терпляче чекають вільних місць. Від'їжджають одні, тягнуться інші. У сум'ятті й штовханині частенько забуваються на станціях дітки» [На Волыне, 1915, 29 августа, с. 14].

Щодо справи захисту біженства, Зінаїда Мірна розпочала її з практичної діяльності, ставши членкою першої української громадської організації, покликаної опікуватись українськими біженцями –Товариства допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від війни, відомого серед біженецького загалу як Товариство Півдня Росії. Воно було засноване наприкінці 1914 року активними діячами національної інтелігенції. *«До його складу ввійшло багато жінок, зокрема Людмила Старицька-Черняхівська, Наталя Дорошенко, Любов Шульгіна, її донька Наталія, Марія Ішуніна, що була секретаркою, Надія Іщук-Ішуніна, на яких, головним чином, і лежала вся праця. Зінаїда Мірна… проводила всю фінансову справу»* [Смоляр, 2004, с. 132].

У період Української революції, із серпня 1917 року, Зінаїда Мірна продовжила свою діяльність на цій ниві. Ба більше, вона очолила цю інституцію, перейменовану на Українське товариство допомоги жертвам війни. В її компетенції перебував 21 притулок, їдальні, майстерні та інші заклади для 1 543 дітей-сиріт, дітей-біженців та дітей вояків, якими до весни 1917 року опікувався Тетянинський комітет [ЦДАВО України, Ф. 1064, Оп. 1, Спр. 187, Арк. 4–4 зв.] та Всеросійський союз міст. Фактично громадська організація на прохання української влади взяла на себе місію державної інституції з організації соціального захисту жертв війни [Українське товариство допомоги жертвам війни і український уряд, 1918, 24 липня]. Одним із головних завдань Зінаїди Мірної був пошук грошей, оскільки всі підопічні перебували в дуже скрутному становищі. Вона неодноразово очолювала «депутації» до керівництва УЦР, а за Гетьманату Павла Скоропадського – до Голови Ради Міністрів та міністра внутрішніх справ Української Держави Федора Лизогуба з метою можливого фінансування. Завдяки цим зусиллям у грудні 1917 року [ЦДАВО України, Ф. 1115, Оп. 1, Спр. 24, Арк. 22] та червні 1918 року їй вдалося отримати фінансову допомогу для Товариства.

З осені 1917 року ще одним напрямом діяльності Зінаїди Мірної стала участь у розробленні засад державної політики з вироблення української нормативно-правової бази та системи органів, здатних реалізувати державну політику у справі біженців Першої світової війни, оскільки вона, як ніхто, знала проблеми цих людей. На той час на теренах України за неповними даними перебувало 879 810 біженців і спостерігалася стала тенденція до некерованого їх повернення з російських губерній [Жванко, 2012, с. 244]. Водночас доба Української Центральної Ради є перехідною в організації соціального захисту біженців від системи, закладеної за часів Російської імперії, до власне української, створити яку прагнула УНР. Завершити цей процес

вдалося вже за часів Гетьманату Павла Скоропадського. Урядовим структурам УЦР було надзвичайно важко в тогочасних умовах, не маючи досвіду, творити власну вертикаль органів для допомоги біженцям, реалізувати свої плани в означеній царині. Тому кожен фахівець / фахівчиня, висловлюючись образно, був / була на вагу золота.

5 жовтня 1917 року Зінаїда Мірна, як очільниця Українського товариства допомоги жертвам війни, взяла участь у роботі наради у справах біженців, проведеної при Генеральному Секретаріаті внутрішніх справ УЦР. Вона була серед 39 учасників зібрання: представників центральної влади, місцевих самоврядувань, очільників етнічних та громадських комітетів, які обрали Виконавчий комітет Крайової наради у справах біженців – представницького органу, покликаного регулювати політику в царині біженства [ЦДАВО України, Ф. 1115, Оп. 1, Спр. 24, Арк. 1–1 зв.]. Уже на цьому першому засіданні, коли обговорювалося питання щодо представництва в Крайовій нараді у справах біженців (КНуСБ), Зінаїда Мірна виступила за членство в її канцелярії [ЦДАВО України, Ф. 1115, Оп. 1, Спр. 24, Арк. 2].

З 27 жовтня Зінаїда Мірна – членка Виконкому у справах біженців. Фактично ця структура і стала куратором державної політики в царині біженства. Зінаїда Мірна взяла участь у 18 із 21 засідань, що відбулися протягом січня – червня 1918 року, отримавши за роботу 360 карбованців [ЦДАВО України, Ф. 1216, Оп. 3, Спр. 4, Арк. 49]. Саме за участю діячки було розроблено принципи державного фінансування місцевих комітетів допомоги біженців, які займались організацією надання медичної допомоги, видачею продуктових пайків, організацією працевлаштування біженців та навчального процесу для дітей біженців, інакше кажучи, створенням прийнятних умов їхнього життя, наданням матеріальної допомоги біженцям, умовами повернення українських біженців, мешканців Волинської та Подільської губерній, евакуйованих 1915 року до російських губерній [ЦДАВО України, Ф. 1115, Оп. 1, Спр. 24, Арк. 14–14 зв.). Завдяки цьому кожна біженка, отримуючи щомісяця навіть невеликі кошти та продукти, мала змогу прогодувати дітей. Діячка, як свідчать протоколи засідань Виконкому КНуСБ і з огляду на її громадянську активність, брала участь у виробленні функцій місцевих представництв КНуСБ – губернських нарадах у справах біженців [ЦДАВО України, Ф. 1115, Оп. 1, Спр. 24, Арк. 22].

Наприклад, 2 грудня 1917 року на засіданні Виконкому КНуСБ Зінаїда Мірна взяла участь у розгляді питання щодо формування губернських кошторисів на опіку біженців та встановлення власних норм їх утримання. Так, було встановлено, що на амбулаторне лікування буде витрачатися 25 коп. на місяць, на продовольче забезпечення однієї особи – 7 крб 50 коп. В окрему статтю було виділено утримання біженців у притулках, воно становило 25 крб/міс. у столичному Києві, а в решта місцевостей – 20 крб/міс. Цими розрахунками належало користуватися під час складання кошторисів на першу чверть 1918 року, але українсько-більшовицьке збройне протистояння загальмувало цей процес, і кошториси почали формуватися лише з другої половини весни 1918 року.

23 квітня 1918 року на засіданні Виконкому КНуСБ Зінаїда Мірна взяла участь в обговоренні питання щодо перерахування коштів місцевим структурам біженців. За її участю було ухвалено: «*Асигнувати і переслати до Губерніяльних Нарад у половинному розмірі, а саме: Волині – 2.511.600 карб., Поділля – 130.000 карб., Катеринославщині – 1.600.000 карб., Київщині – 1.000.000 карб., Чернігівщині – 335.000 карб. (уже передано Губернському комісару), Харківщині – 1.000.000 карб., Полтавщині – 420.000 карб., Херсонщині – 255.000 карб.*» [Жванко, 2012, с. 296].

Зінаїда Мірна представляла Виконавчий комітет у спеціальній комісії, створеній при Генеральному Секретаріаті міжнародних справ УЦР, що займалася видачею біженцям полякам, литовцям, латишам та іншим паспортів для виїзду за межі Української Держави [ЦДАВО України, Ф. 1115, Оп. 1, Спр. 24, Арк. 14–14 зв.]. На жаль, встановити кількість виданих паспортів неможливо. І нарешті Зінаїда Мірна була серед тих, хто наприкінці грудня 1917 року, у досить стислі терміни, зумів підготували Додаток до плану реевакуації біженців (ухвалений 30 грудня 1917 р.) – чіткий алгоритм дій із семи пунктів для органів центральної влади та залучених до цього процесу органів місцевого самоврядування. Передусім належало зібрати статистичні дані щодо кількості біженців у губерніях, на підставі яких скласти ґрунтовну мапу їхнього розселення [Жванко, 2010, с. 290].

«*3) Між 25 січня і 10 лютого 1918 р. Реевакуаційна комісія разом з представниками національних біженецьких організацій, а особливо з представниками Міністерства шляхів, санітарного відомства, Міністерства міжнародних справ і представника Галицько-Буковинської комісії, як органа, відаючого виселенцями з Галичини, розроблює напрям біженецьких поїздів по території України, головні їх лінії, входячі і виходячі лінії, визначає денну кількість біженецьких поїздів та їх склад для окремих участків маршрутів, визначає всі пункти, де повинні бути закладені чайні, пункти харчування, денні пункти, амбулаторії, дезинфікційні і лікарні.*

4) Не пізніше 15 лютого 1918 р. Комісія повинна розробити кошторис на закладення цих пунктів і випросити кошти не пізніше 25 лютого 1918 р.

5) Не пізніше 5 березня 1918 р. кредити повинні бути переведені губерніяльним комісарам, які мають постаратися щоб згадані пункти були оборудовані і запасені пе-рсоналом не пізніше 25 березня 1918 р.

6) Реевакуаційний перевіз повинен початися 25 марта 1918 р., коли до того не буде перешкод з боку внутрішньої та зовнішньої політики, а закінчитися не пізніше осені.

7) Вищий догляд за реевакуацією, одержування звісток, упоряджуваннння маршрутних доріг і пунктів, порядком перевозу належить Реевакуаційній Комісії і Біженецькому Департаменту» [ЦДАВО України, Ф. 1115, Оп. 1, Спр. 24, Арк. 27–29 зв.).

Зінаїда Мірна, як одна з найбільш обізнаних у сфері біженства державних діячок УЦР, була ще і членкою цієї Реевакуаційної комісії. Її організаторські здібності, досвід, розум, вміння працювати в команді дали змогу урядовим структурам УЦР, а згодом про-

голошеній УНР розробити план реевакуації біженців і стати першим на постімперських теренах державним утворенням, що вже за доби Української Держави започаткувало широкомасштабну акцію повернення сотень тисяч жінок та дітей до своїх домівок.

Процес реевакуації біженців, організований Українською Державою, з урахуванням різновекторної спрямованості їхнього руху, одночасного переміщення значної кількості людських мас, впливу різних об'єктивних і суб'єктивних чинників, відбувався доволі складно і неоднорідно. Серед тих, хто на той час переміщувався українськими залізницями, були: українські військовополонені, повернення яких із концентраційних таборів держав Четверного союзу було започатковано за часів гетьманування Павла Скоропадського; на зламі осені – зими 1918 року – ешелони з німецькими військами.

На літо 1918 року біженецький департамент МВС за підтримки органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, громадських організацій налагодив механізм перевезень і влаштував мережу пунктів реєстрації та допомоги біженцям. До підготовчих робіт було залучено австро-угорських та німецьких представників, а також польських фахівців, оскільки саме їхні співвітчизники становили найбільший сегмент етнічних біженців. Завдяки цьому повномасштабний процес реевакуації біженців розпочався вже з другої половини липня 1918 року.

На організацію реевакуації біженців із Державної скарбниці за доби Гетьманату Павла Скоропадського було асигновано майже 14 млн крб. Це дало змогу органам у справах біженців та місцевого самоврядування розробити і реалізувати досить широку програму допомоги біженцям, які поверталися до своїх домівок. У спеціалізованих таборах, пунктах харчування та медичного обслуговування вони мали можливість хоча б частково поліпшити своє тимчасове становище.

Зміна державного ладу в Україні в грудні 1918 року поставила під сумнів можливість подальшого планомірного повернення біженців до своїх домівок, оскільки Директорія УНР виявилася неспроможною консолідувати політичні сили українського суспільства і покінчити з анархією, породженою відсутністю адміністрації на місцях. Частина цих біженців (загальну кількість яких встановити складно) так і залишилася на чужині, і їхні долі були чимось подібні до долі Зінаїди Мірної, жінки, яка доклала чимало зусиль, щоб ці люди мали змогу повернутися додому.

Висновки

Зінаїда Мірна, за словами Мілени Рудницької, належить до Великих Громадянок завдяки силі свого характеру, бажанню рухатися вперед і творити довкола себе ауру добра. Її сила була «*…не в інтелекті, а в характері. Її внутрішня дисципліна, її залізна воля, її обов'язковість і акуратність були подиву гідні*» [Лащенко, 1966, червень,

с. 31]. Натомість Галина Лащенко написала про діячку так: *«У Зінаїди Мірної була риса характеру, що зустрічається тільки в непересічних людей: вона весь час старалась доповнювати свої знання. Це відчувалося в ній – оця постійна внутрішня духова праця»* [Лащенко, 1966, червень, с. 31].

Зінаїда Мірна зросла як особистість в українському жіночому русі, сформувалася як лідерка, пройшла досвід політичної діяльності в Центральній Раді, усвідомила цінність ідеї єдності та солідарності жінок, зорганізувала жінок в еміграції, дала їм почуття вартісності і, виконавши свою високу громадянську та людську місію, довела своїм життям силу жінки у формуванні української державності, в українській історії [Смоляр, 2004].

Про масштаби подвижницької діяльності Зінаїди Мірної у справі опіки біженців, її внесок у розбудову засад державної політики Української Центральної Ради у сфері соціального захисту біженців залишається тільки «читати між рядків» у протоколах засідань державних структур УЦР, а згодом – УНР, членкою яких вона була. Ба більше, знайти гендерноорієнтовані пропозиції Зінаїди Мірної у справі допомоги біженцям теж не видається можливим, оскільки в тогочасних документах не існувало статевого розподілу і ключовим було поняття «біженець» – людина, яку потрібно було якнайшвидше повернути до її домівки. Та цілком зрозуміло, що всі ініціативи, які подавалися діячкою на засіданнях владних структур УЦР, а згодом УНР, сприяли покращенню долі жінок-біженок, адже були спрямовані на здійснення їхнього найзаповітнішого бажання – якнайшвидшого повернення до рідного дому.

Пізнавши гірку долю чужини, Зінаїда Мірна стала знаною діячкою закордонного українства, особистістю, яка, попри терни, здіймалася до зір, якими були для неї людські чесноти. Водночас вона для багатьох є взірцем справжньої діячки, незламної жінки, яка, попри виклики світу, намагалася робити його кращим, сіяти добро і любов, що проростали вдячністю в серцях знедолених, якими вона опікувалася впродовж свого життя.

Джерела та література

Джерела

Антонович, К. (1973). *З моїх споминів.* (Ч. 5). Вінніпег: Накладом Української вільної академії наук.

Б. а. (1915, Июль 14). Помощь беженцам-славянам. *Екатеринославская земская газета*, 4.

Б. а. (1915, Октябрь 15). Крестный ход. *Одесский листок,* 3.

Всесвітній Союз Українок. (1937, Жовтень 17). *Діло.*

Жіночий мировий конгрес. (1929, Вересень 1). *Діло.*

Загальний З'їзд Союзу Українок у Львові. (1937, Жовтень 10). *Діло*.

Залізняк, О. (1950, Вересень). Початки українського жіночого руху. *Наше життя,* (9), 8.

Лащенко, Г. (1966a, Січень). Зінаїда Мірна. *Наше життя*, 40.

Лащенко, Г. (1966b, Лютий). Зінаїда Мірна. *Наше життя (Our Life)*, 31–32.

Лащенко, Г. (1966c, Червень). Зінаїда Мірна. *Наше життя*, 31.

Мірна Зінаїда Валентинівна (Mirna Zinajida). Проєкт «Віртуальний некрополь української еміграції», Український інститут національної пам'яті, Київ. http://necropolis.uinp.gov.ua/burial?id=2301545343956813389

Мірна, З. (1928). Жінка в Українській Центральній Раді. *Жіноча доля. Альманах на рік 1929* (с. 12–19). Коломия.

Мірна, З. (1935, Травень 1). Жіночий рух на Великій Україні. *Жінка*, (8–9), 7.

Музей визвольної боротьби в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси. (Ч. 1), 2.

Наріжний, С. (1942). Українська еміґрація: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. (Ч. 1). Прага: Студії Музею Визвольної Боротьби України.

На Волыне (1915, Август 29). *Нежинец*, 14.

Нові книжки й журнали. (1928, Листопад 11). *Діло*.

Українське товариство допомоги жертвам війни і український уряд. (1918, Липень 24). *Нова Рада.*

Український Жіночий Конґрес у Станиславові. (1934, Червень 28). *Діло.*

Ф. 1064 «Рада міністрів Української Держави» (Оп. 1, Спр. 187). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Ф. 1115 «Українська Центральна Рада» (Оп. 1, Спр. 24). Центральний державний архів вищих органів влади та управління. Київ, Україна.

Ф. 1216 «Міністерство внутрішніх справ Української Держави». Київ (1918) (Оп. 3, Спр. 4). Центральний державний архів вищих органів влади та управління. Київ, Україна.

Хроніка. Український Червоний Хрест. (1919, Січень 24). *Нова Рада.*

Наукові публікації

Богачевська-Хомяк, М. (1995). *Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884–1939.* Київ: Либідь.

Жванко, Л. М. (2010). *Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.).* Харків: Харківська національна академія міського господарства.

Жванко, Л. М. (2012). *Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.)*. Харків: Віровець А. П., Апостроф.

Кривець, Н. (2009). Національно-культурна діяльність української еміграції у Німеччині в 20-30-ті рр. XX ст. (с. 201–215). У *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць,* (18). Київ: Національна академія наук України, Інститут історії України.

Смоляр, Л. О. (Ред.). (1999). *Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні*. Одеса: Астропринт.

Смоляр, Л. (2004). Зінаїда Мірна. В *Українки в історії*. В. Борисенко (Ред). Київ: Либідь, 2004.

Осташко, Т. С. (2009). *МІРНИЙ Іван Іванович* [Ел. ресурс]. В. А. Смолій (Ред.). *Енциклопедія історії України*. (Т. 6). Київ: Наукова думка. http://www.history.org.ua/?termin=Mirny_I_I

Zhvanko, L. (2024). Landscapes of the Eastern Front of the First World War in Narratives and Survival Practices of Ukrainian Refugees, p. 221–240. *The Great War and Anthropocene Empire and Environment, Soldiers and Civilians on the Eastern Front*, Leiden, Boston: Brill.

Параскева Багринівська

(1885–1968)

Подвижниця соціальних ініціатив для жіноцтва

Ірина Левчук

Вступ

Після завершення Першої світової війни 1918 року було відновлено незалежність Польщі, яка отримала назву Друга Річ Посполита. До відновленої польської держави увійшли українські землі Галичини та Волині. У цих умовах українці опинилися в статусі національної меншини. Задля збереження та підтримки власної національної ідентичності українці активно працювали над створенням культурних, освітніх організацій та товариств. З-поміж найдієвіших була і жіноча організація «Союз Українок», яка мала на меті об'єднати та підтримати українське жіноцтво.

На Волині Союз Українок із центром у м. Рівне очолювала Параскева Багринівська. Постать Параскеви Іванівни на сьогодні залишається маловідомою, а її біографія та діяльність у дослідженнях істориків подається фрагментарно. Ця розвідка покликана якнайповніше реконструювати життєвий шлях та працю Параскеви Багринівської в інтересах українського жіноцтва.

Параскева Багринівська народилася в Харківській губернії в селянській родині. Здобула неповну середню освіту, працювала на залізниці. З юних років вона проявляла бунтівну вдачу, мала загострене почуття справедливості, що привело її до членства в партії соціал-революціонерів (есерів). Брала активну участь у революційних подіях 1905 року в Російській імперії. Була звинувачена в революційній діяльності та арештована царською владою.

1920 року разом із чоловіком емігрувала до Варшави. В еміграції Параскева не полишила активну громадську працю в середовищі українських емігрантів. Після повернення в Україну 1926 року вона з чоловіком оселилася на Волині, у м. Рівне. Повернення на українські землі дало можливість Параскеві Іванівні повніше розкрити свій лідерський хист: вона стала активною учасницею, а потім головою Союзу Українок на Волині (далі – СУ). Товариство діяло під пильним контролем польської влади, яка перешкоджала контактам між волинським і галицьким жіноцтвом, що могло посилити боротьбу українців за власну державність та національні права.

Параскева Іванівна розуміла, що запорукою успішного поступу жіночого руху є освіта. Саме тому одним із пріоритетних завдань Союзу Українок на Волині з центром у м. Рівне була просвітницька робота, яка реалізовувалася через створення читалень, бібліотек, організацію курсів письма, відзначення пам'ятних історичних подій та свят на честь українських письменників. Водночас Багринівська намагалася допомогти жінкам здобувати професійні вміння задля власної фінансової незалежності та особистої реалізації.

Стан досліджень та джерела

Вагомими для вивчення діяльності СУ є матеріали, що зберігаються в Державному архіві Рівненської області. Зокрема: Кримінальна справа Багринівської [ДАРО Україна, Ф. Р-2771, Оп. 2, Спр. 2768, Арк. 4–30], Огляди Волинського воєводського управління про діяльність політичних партій і спілок на території воєводства 1934 року [ДАРО Україна, Ф. 33, Оп. 4, Спр. 69, Арк. 308], Статут, протоколи засідань, лист членам «Союзу Українок» із м. Львова, привітання з Галичини 1933–1937 років [ДАРО Україна, Ф. 3, Оп. 1, Спр. 2, Арк. 18].

З-поміж мемуарів сучасників Багринівської інформативними для нас є спогади сучасника Параскеви – мовознавця Юрія Шевельова [2001]. Він описує і саму Багринівську, і діяльність союзянок загалом. Завдяки спогадам Шевельова ми дізнаємося, що Параскева перебувала в добрих стосунках із митрополитом Андреєм Шептицьким. Сам митрополит щиро підтримував діяльність українського жіноцтва і благословляв їхню діяльність у Союзі Українок.

Інформативним джерелом є періодична преса, вітчизняна (період існування Союзу Українок) та закордонна (життя в еміграції Параскеви Багринівської). Публікації в українській газеті «Діло» в 1930-ті роки дають уявлення про стан справ СУ на Волині та в Галичині, про ставлення польської влади до організованого українського жіноцтва. Про діяльність українського жіноцтва публікувалась інформація в україномовному періодичному виданні «Українська нива», що виходило в Луцьку протягом 1928–1936 років. Закордонна преса (зокрема газета «Свобода» – найстаріша у світі українська газета та журнал «Наше життя», які видавались у США) дала можливість відкрити раніше невідомі факти про Параскеву Іванівну: її сімейне життя та подальшу співпрацю з українськими жіночими організаціями, участь у міжнародних жіночих форумах. Цінну інформацію містить стаття в тижневику «Вісті» (видавався в Німеччині для українських робітників) за 1943 рік, де описано, як саме Параскеві вдалося врятуватися від переслідування радянською владою.

Історіографія нашого дослідження вбирає в себе роботи сучасних істориків, які розкривають особливості діяльності Союзу Українок на Волині з центром у м. Рівне. З-поміж них Тамара Раєвич [2001]. Просвітянка Тетяна Піяр [2007] аналізує початковий етап становлення жіночої організації в Рівному та її перших лідерок. Рівненська історикиня Валентина Доброчинська [2006] у своїй історичній розвідці характеризує роль та значення діяльності союзянок у збереженні культурної ідентичності українців Волині. Вивчення українського жіночого руху на Волині – одна з тем дослідження Руслани Давидюк, яка в монографії [2014] подає огляд життя родини Багринівських. Завдяки Р. Давидюк ім'я Параскеви Багринівської потрапило до серії книг «Реабілітовані історією» [Драганчук-та ін., 2017].

Для розуміння цілісної картини правового становища жінок у Другій Речі Посполитій важливою є праця польського історика Януша Жарновського [Zarnowski, 2000], який досліджує професійну зайнятість жінок. Особливості правової рівності чоловіків та жінок у міжвоєнній Польщі знаходимо в дослідженнях Романа Верушевського [Wieruszewski, 1975].

Біографічний нарис

Багринівська Параскева Іванівна (до заміжжя Проценко) народилася 1888 року[1] [*Енциклопедія Українознавства,* 1955, с. 81] у селі Шелудьківка Зміївського повіту Харківської губернії. Походила з української сім'ї селян-середняків, отримала неповну середню освіту (гімназію не закінчила). У 1905–1906 роках Параскева приблизно

1 За іншими даними – 1885 р. [ДАРО Україна, Ф. Р-2771, Оп. 2, Спр. 2768, Арк. 4].

три роки працювала машиністкою на Харківсько-Миколаївській залізниці [ДАРО Україна, Ф. Р-2771, Оп. 2, Спр. 2768, Арк. 4]. З 1905 до 1908 року була членкою есерівської партії, від імені якої в роки першої російської революції виступала на мітингах, розклеювала листівки та поширювала прокламації [Давидюк, 2014, с. 7], за що 1906 року її було заарештовано царським урядом. Оскільки участі в бунтах та розбійних виступах Параскева не брала, то термін ув'язнення в Харківській жіночій в'язниці для неї становив півтора місяця. Після звільнення вона з чоловіком виїхала до Санкт-Петербурга, де перебувала на його утриманні. Обставини першого заміжжя Параскеви невідомі, адже в офіційних джерелах Миколу Багринівського зазначають як її єдиного чоловіка, з яким вона одружилася наприкінці 1917 року після повернення 1916 року з Петербурга до Києва. Адвокат Микола Багринівський працював в уряді Української Народної Республіки (далі – УНР). Сама Параскева Іванівна теж була залучена до роботи в уряді при Міністерстві юстиції.

І лише в посмертних згадках, опублікованих у березні 1969 року в журналі «Наше життя (Our Life)», який видає Союз Українок Америки, є свідчення, що перед Першою світовою війною Параскева проживала в Петербурзі як дружина Біляшенка – урядовця державного банку [*Посмертні згадки*, 1969, с. 14]. Невідомо, як закінчився цей шлюб, бо іншої інформації про Біляшенка немає.

З 1917 до 1920 року Параскева Багринівська працювала завідувачкою господарської частини в Міністерстві юстиції уряду УНР. Її чоловік Багринівський Микола Устимович (1887–1953) – відомий громадський діяч, адвокат. У роки Української революції працював директором департаменту Міністерства юстиції УНР, директором департаменту Міністерства закордонних справ. Після еміграції уряду УНР до Варшави 1920 року Микола Устимович був керівником представництва Міністерства закордонних справ у Варшаві [*Енциклопедія Українознавства*, 1955, с. 81]. З 1923 року він очолював Українське товариство допомоги емігрантам з України та їхнім родинам, співпрацював з Українським Центральним Комітетом (далі – УЦК) у Варшаві, який надавав юридичну і матеріальну допомогу українським емігрантам. У всіх державних та громадських справах Миколі Устимовичу допомагала дружина, Параскева Іванівна, яка також співпрацювала з УЦК у Варшаві. У березні 1925 року на першому зібранні УЦК в присутності 22 осіб групу жінок на ньому представляла Параскева Багринівська [Давидюк, 2014, с. 6].

Після травневого перевороту 1926 року і повернення до влади Юзефа Пілсудського в Польщі фактично було встановлено військову диктатуру. За свідченням Параскеви Іванівни, у цей час її чоловік втратив роботу у Варшаві, і подружжя Багринівських переїхало на Волинь, де оселилося в м. Рівне [Давидюк, 2014, с. 6]. Микола Багринівський розпочав у місті адвокатську практику, а Параскева Іванівна зайнялася громадською діяльністю на користь жіноцтва. Вона стояла біля витоків Союзу Українок на Волині з центром у м. Рівне, а з 1931 до 1938 року очолювала його.

Параскева Багринівська була непересічною особистістю. Попри всілякі перешкоди, вона завжди намагалася досягти поставлених цілей, допомогти та підтримати як українське жіноцтво, так і тих, хто потребував її впливу. Цікаві враження про особистість Багринівської дізнаємося зі споминів її сучасника. Відомий мовознавець і літературознавець, уродженець Харкова Юрій Шевельов розповідає не лише про значення членок Союзу Українок в Галичині, а, зокрема, і про Параскеву. Він високо оцінює її громадську діяльність та зазначає її знайомство та добрі стосунки з Андреєм Шептицьким. Завдяки Багринівській Шевельов мав змогу особисто зустрітися з митрополитом. «В українській громаді Львова була особлива порода жінок, що їх я схильний назвати жінками-патронесами. Здебільшого вони належали до Союзу Українок… Вони діяли неофіційно в ролі добрих янголів, допомагаючи тим, хто допомоги потребував, практично, адміністративно… Серед таких дам-янголів була і Параскева Багринівська» [Шевельов, 2001, с. 361].

Проживаючи в Рівному, Параскева Іванівна багато часу приділяла громадській роботі, зокрема разом із чоловіком відвідувала заходи клубу «Рідна хата» – української громадсько-культурної організації. Її перші осередки з'явилися в Луцьку і Рівному та гуртували переважно місцеву українську інтелігенцію [Крамар, 2015, с. 248]. Клуб «Рідна хата» об'єднував також митців і мистецькі колективи різного спрямування (хорові, танцювальні, театральні).

Зі вступом Радянської армії на територію Волині 1939 року Параскеві Багринівській не вдалося виїхати за кордон, на відміну від її чоловіка, який виїхав у німецьку зону окупації. Відновити всі обставини цієї ситуації неможливо. Відомо, що Параскева здійснила спробу виїхати за чоловіком, але, дістався Львова, чомусь повернулася назад у Рівне, де перейшла на нелегальне становище, переховуючись у своїх знайомих [Давидюк, 2014, с. 16]. 14 травня 1940 року управління НКВС у Рівненській області видало ордер № 684 на проведення обшуку за адресою м. Рівне, вул. 17 вересня, 19 та арешт Параскеви Іванівни Багринівської. В анкеті арештованої було зазначено особливі прикмети зовнішності: літня жінка, волосся сиве, пофарбоване в жовтий колір [ДАРО Україна, Ф. Р-2771, Оп. 2, Спр. 2768, Арк. 16]. Після допитів та обшуків радянська влада звинуватила Багринівську в поширенні антирадянської пропаганди. Свідки у справі, колишні союзянки – Людмила Дзівак і Надія Саблій – заперечували будь-яку антирадянську діяльність Параскеви Іванівни. Але це не вплинуло на результати слідства, яке знайшло ще одне звинувачення для Параскеви Іванівни – участь в ОУН. Із витягу з протоколу допиту арештованого Сави Андріюка відомо, що на запитання слідчого про відомих членів ОУН він назвав прізвище Багринівської та вказав, що ім'я її йому невідоме, але знає, що вона була головою Союзу Українок у Рівному. За всіх обставин, що склалися, Параскеву Іванівну було звинувачено за ст. 54-10 ч. II КК УРСР (контрреволюційна діяльність і зрада батьківщини) [ДАРО Україна, Ф. Р-2771, Оп. 2, Спр. 2768, Арк. 17].

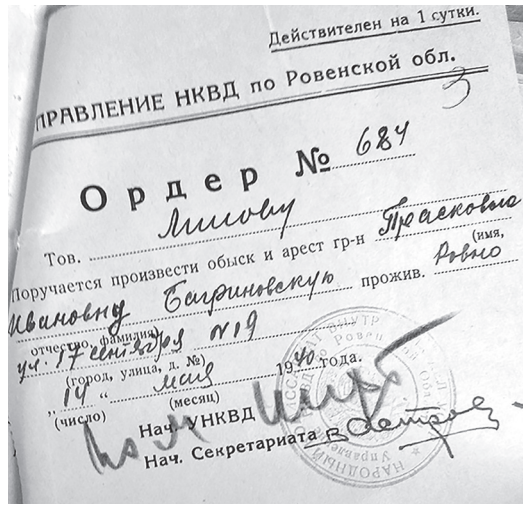

Действителен на 1 сутки.
ПРАВЛЕНИЕ НКВД по Ровенской обл.
Ордер № 684
Тов. Лисову
Поручается произвести обыск и арест гр-н Тараскова
Ивановну Багриновскую прожив. Ровно
(имя, отчество, фамилия) (город, улица, д. №)
"14" мая 1940 года.
(число) (месяц)
Нач. УНКВД
Нач. Секретариата

Фото 12.1. Ордер на обшук та арешт Багринівської. 14 травня 1940 р.

Під час перебування Багринівської у рівненській в'язниці її було додатково звинувачено у спробі підкупу наглядача з умовою її звільнення. Відповідно, 27 травня 1940 року відбувся ще один її допит. За свідченнями Параскеви Іванівни, усі свої цінності вона передала на збереження своїм знайомим у м. Рівне. Так, 2 400 рублів і 5 рублів золотом були на збереженні у Кравцової, приблизно 250 рублів золотом, 200 доларів і дві пари сережок та дві каблучки з діамантами, а також два золоті годинники – в Ольги Сидорчук. П'ять рублів золотом, які отримав наглядач, були у підкладці пальта, і, за словами Багринівської, вона їх просто віддала, не маючи намірів когось підкуповувати. У липні 1940 року УНКВС у Рівненській області видало постанову про продовження терміну ведення слідства та утримання під вартою Параскеви Іванівни строком на 20 днів [ДАРО Україна, Ф. Р-2771, Оп. 2, Спр. 2768, Арк. 20].

Допити і тюремні умови вплинули на психологічний стан Параскеви. Під час огляду медичною комісією у складі лікарів Френкенберга і Гоффенберга та керівника санчастини в'язниці Андермака 8 серпня 1940 року було визначено, що ув'язнена Багринівська П. І. страждає на душевну хворобу: «депресивно-тривожний стан з маніакальними ідеями переслідування» [ДАРО Україна, Ф. Р-2771, Оп. 2, Спр. 2768, Арк. 28]. Зважаючи на це, вона потребувала термінового переведення у психіатричний заклад.

Відповідно до ст. 193 КПК УРСР керівництво УНКВС у Рівненській області ухвалило рішення тимчасово припинити слідство у справі Багринівської до моменту її повного одужання [ДАРО Україна, Ф. Р-2771, Оп. 2, Спр. 2768, Арк. 29]. Параскеву Іванівну було відправлено до Київської психіатричної лікарні 28 серпня 1940 року. А 29 березня 1941 року судово-психіатрична комісія Київської психіатричної лікарні дійшла висновку, що Багринівська Параскева Іванівна страждає «психозом у формі затяжної психогенної реакції депресивно-параноїдного характеру» [ДАРО Україна, Ф. Р-2771, Оп. 2, Спр. 2768, Арк. 28] і потребує подальшого перебування в психіатричній лікарні.

На початку німецько-радянської війни в червні 1941 року Параскеві Багринівській вдалося вийти на волю. У цей час на Волинь повернувся її чоловік. Невідомо, чи допомагав він їй звільнитися з психіатричної лікарні, але подальша їхня еміграція

відбувалася спільно: спочатку подружжя виїхало до Німеччини, а потім – до США [*Посмертні згадки*, 1969, с. 14]. Усі обставини, що супроводжували еміграцію, годі відновити. Проте у статті «У большевицькій тюрмі» в тижневику «Вісті» (Берлін) від 20 травня 1943 року повідомлялося, що 15 квітня 1943 року П. Багринівська мала виступ у Літературно-мистецькому клубі у Львові про своє перебування в тюрмах Рівного та Києва. Вона повідомила присутнім, що через нелюдські умови була змушена разом зі співкамерницею вдавати божевільних, унаслідок чого обидвох було відправлено до психіатричної лікарні Києва. А коли німецькі війська захопили столицю, Багринівська та інші пацієнти 20 вересня 1941 року втекли з лікарні [*У большевицькій тюрмі,* 1943, с. 4]. Тож 1943 року Багринівська могла бути у Львові.

В еміграції Параскева Іванівна не повернулася до громадської діяльності. Проте цікавилася жіночим рухом і 1948 року була учасницею Світового конгресу українського жіноцтва у Філадельфії.

Микола Багринівський помер 1953 року в Денвері (штат Колорадо) [*Микола Устимович Багринівський*, 1953, с. 4]. Після смерті чоловіка Параскева Іванівна переїхала до Нью-Йорка, де з допомогою друзів, оскільки дітей вона не мала, її було поміщено в лікарню під опіку сестринства св. Покрови [*Посмертні згадки*, 1969, с. 14]. Після тяжкої та довгої недуги Параскева Іванівна померла 17 березня 1968 року [*Бл. Параскева Багринівська*, 1968, с. 3]. Про це повідомило сестринство ім. св. Ольги при Святотроїцькій катедрі в Нью-Йорку. У березні 1969 року Союз Українок у Нью-Йорку в журналі «Наше життя» подав посмертну згадку «Про багатолітню голову "Союзу Українок на Волині"» – Параскеву Багринівську.

Діяльність на користь жіноцтва

Стаття 96 Конституції Другої Речі Посполитої від 17 березня 1921 року оголошувала рівність перед законом усіх громадян, окрім одружених жінок. У липні того ж року польський Сейм ухвалив Закон про внесення змін з метою виправлення обмеження прав жінок, які перебувають у шлюбі. Проте внаслідок традиціоналізму та всеосяжного впливу на мирян католицької церкви сімейне право залишалося неподоланим бастіоном консерватизму. У структурі працюючого населення домінували чоловіки, хоча чисельно жінок у міжвоєнній Польщі було більше. Польський історик Я. Жарновський, досліджуючи професійну зайнятість представниць титульної нації Другої Речі Посполитої, зауважує: напередодні Другої світової війни з приблизно 800 професорів вищих навчальних закладів жінок можна було полічити на пальцях однієї руки [Zarnowski, 2000, s. 107]. Зрозуміло, що представництво жінок з-поміж національних меншин серед викладацького корпусу вишів було ще нижчим.

Шанси жінок на самореалізацію суттєво коригувалися ранніми шлюбами та народженням дітей. Декретна відпустка в цій країні тривала лише 6 тижнів. Водночас указом міністра соціальної опіки від 1924 року працюючим матерям надавалося дві додаткові перерви по пів години для годування немовлят [Wieruszewski, 1975, s. 28].

Фото 12.2. Параскева Багринівська

Вищезазначене засвідчує недотримання Другою Річчю Посполитою принципу гендерної рівності, а також порушення прав жінок. Причому українки зазнавали подвійної дискримінації: як представниці національних меншин та за статевою ознакою. Допомогти подолати наявні перешкоди для української жінки було важливим завданням Союзу Українок і в Галичині, і на Волині під проводом Параскеви Багринівської. Діяльність Союзу Українок на Волині ускладнювалася наявністю «Сокальського кордону»[2].

Активну діяльність на користь жіноцтва в Союзі Українок Багринівська розпочала від початку його заснування 1926 року. Вона увійшла до членок Головної управи товариства і долучилася до благодійних та культурних заходів СУ. Через існування «Сокальського кордону» поширення діяльності галицького СУ на Волинь стало неможливим. Відтак у Волинському воєводстві на основі Комітету допомоги бідним дітям при Рівненській українській гімназії в грудні 1926 року виник Союз Українок із центром у Рівному. Відповідно до протоколу Установчі збори СУ відбулися 5 грудня 1926 року о 16-й годині під головуванням Параскеви Багринівської.

На початку 1927 року організація була зареєстрована польською владою. Статут товариства завірив рівненський нотаріус С. Кучинський, а 11 квітня цього ж року його затвердив волинський воєвода після клопотання Олени Левчанівської – першої західної українки, обраної до польського сенату [Ногачевська, 2007, с. 124]. Згідно

2 «Сокальський кордон» – це колишній австро-російський державний кордон, який було перетворено з територіального на політико-адміністративний. Кордон відмежовував Галичину від Волині, адже, на думку Волинського воєводи Генрика Юзевського, незалежницьке спрямування галицького руху було вкрай небезпечним для Волині.

з затвердженим статутом діяльність цього товариства поширювалася на територію Волинського воєводства. Філії СУ діяли у Ковелі, Володимирі, Здолбунові, Крем'янці, Костополі.

Обрана в жовтні 1931 року головою товариства Багринівська мала складні завдання не лише зберегти Союз Українок, а й забезпечити його активну діяльність. Якщо на початку своєї діяльності СУ з центром у Рівному у співпраці з «Просвітою» та галицьким СУ проводив різноманітні благодійницькі акції, збирав кошти для відкриття дитячих садків тощо, то, починаючи з 1930 року, під тиском польської влади, а також через пасивність українського жіноцтва активність його знизилася.

Станом на березень 1934 року СУ з центром у Рівному налічував 166 учасниць, а 1938 року їхня кількість зросла до 416 [ДАРО Україна, Ф. 3, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 4]. Відповідно до статуту ціллю товариства була просвітня, економічна і товариська організація українського жіноцтва. Для досягнення визначеної цілі діяло чотири секції: релігійно-гуманітарна, освітньо-шкільна, робітничо-промислова, господарсько-торговельна [ДАРО Україна, Ф. 3, Оп. 1, Спр. 2, Арк. 18].

Союз Українок на Волині співпрацював з іншими українськими організаціями. У квітні 1928 року в Рівному відбулися ліквідаційні збори Товариства «Просвіта», яке все своє майно в сумі 20 652 злотих передало СУ з метою подальшого передання його українській гімназії [Доброчинська, 2006, с. 47]. Власний будинок «Просвіти» – «Народний дім» – також перейшов у власність СУ. У ньому було влаштовано бурсу для учнів української гімназії та бібліотеку [*Хмари над «Союзом Українок» Волині*, 1937, с. 2]. А ще 8 травня 1927 року Параскева Багринівська брала участь у конференції, яка відбувалась у Рівненській українській гімназії, де обговорювали питання матеріальної підтримки закладу.

Розуміючи важливість для жіноцтва співпраці з іншими українськими організаціями, Багринівська не проминала можливості долучитися до місцевих ініціатив української інтелігенції. У листопаді 1936 року група жінок із Рівного на чолі з Багринівською відвідали виставку української вишиванки та прослухали лекцію, присвячену українській інтелігенції, яку організував клуб «Рідна хата» в Луцьку [*З Волинського життя*, 1936]. 1937 року союзянки разом із Параскевою Іванівною налагоджували зв'язки з жіночою секцією «Сільського господаря» в м. Луцьку. Осередок товариства «Сільський господар» виник наприкінці XIX століття в Галичині зусиллями інтелігенції та селянства. У Луцьку його філія з'являється 1928 року. Метою діяльності «Сільського господаря» було покращення добробуту селян через піднесення сільського господарства і захист селянських інтересів. 1936 року у складі товариства виникає жіноча секція сільських господинь. Інструкторки цих секцій проводили для жінок у селах курси хатнього господарства, куховарства, кравецтва, птахівництва тощо. Параскева Іванівна вбачала слушною нагоду для проведення та-

ких курсів і серед союзянок Рівненського та інших повітів Волинського воєводства [Давидюк, 2014, с. 12], оскільки польська влада заборонила створення філій «Сільського господаря» і, відповідно, секцій сільських господинь у Рівному та більшості міст на Волині. У Луцьку його філію було закрито 1937 року, тобто Багринівській не вдалося втілити свої плани про співпрацю.

Особливу увагу СУ приділяв благодійності. У грудні 1926 року союзянки організували збір речей для українок у польському місті м. Каліша [ДАРО Україна, Ф. 3, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 4]. Переважно це були дружини колишніх діячів УНР, які після поразки Української революції 1917–1921 років емігрували до Польщі та проживали в таборі для інтернованих. 1924 року табір у Каліша було ліквідовано, але на його місці продовжувала діяти так звана Українська станиця, де проживало приблизно 1 500 українців. У квітні 1933 року союзянки створили Тимчасовий комітет допомоги потерпілим від повені та граду на Поліссі. Членки СУ надавали допомогу й ув'язненим жінкам, які перебували у рівненській в'язниці. Так, у звіті релігійно-гуманітарної секції за 1933 рік, коли на чолі СУ була Параскева Багринівська, подано інформацію про відправлення продуктових пакунків на Великдень для жінок-в'язнів. У звітах Союзу за інші роки також є згадки про великодні подарунки для ув'язнених жінок, але про інший вид допомоги не згадується. У цьому ж звіті відображено благодійну діяльність товариства на користь дітей та бідних верств населення. Її суть полягала в роздачі одягу і взуття незаможним (24 предмети), переданні 112 великодніх пакунків для бідних дітей. За клопотанням СУ магістрат видав 42-м бідним рівнянам безоплатно дрова. На початку 1934 року стараннями союзянок було влаштовано ялинку для бідних дітей і роздано 130 дарунків [ДАРО Україна, Ф. 3, Оп. 1, Спр. 2, Арк. 15].

Під керівництвом Багринівської активно проводилася культурно-освітня діяльність СУ. Вона проявлялась у щорічних заходах, присвячених пам'ятним подіям чи історичним діячам / діячкам. З-поміж них: вшанування Героїв Крут, Листопадового чину, роковини Базарської трагедії, свято державності (день Соборності). Участь у цих заходах брав і гурток дорослу (дівчата до 21 року) при товаристві [*З життя волинського «Союзу Українок»*, 1938, с. 4]. Влаштовували святкові вечори з нагоди уродин Тараса Шевченка, Лесі Українки, Наталії Кобринської та ін. У грудні 1936 року з ініціативи СУ в м. Здолбунів відбувся пам'ятний захід у зв'язку зі смертю українського письменника Василя Стефаника. Параскева Багринівська виголосила реферат, у якому підкреслила значення Василя Стефаника «…як співця селянської недолі та великого знавця селянської душі» [*Хмари над «Союзом Українок» Волині*, 1937, с. 2].

Популярним серед членок СУ було влаштування свята до Дня матері. Так, 1936 року Параскева Іванівна відчитала реферат на тему свята та порушила важливі питання про роль жінки-матері в українській історії: «Важливою є роль жінки-матері у світовій та українській історії, культ матері присутній в українській літературі … кожна мати іде на самовідречення заради дитини» [ДАРО Україна, Ф. 33, Оп. 4,

Спр. 69, Арк. 57]. Тому одним із головних напрямів роботи союзянок було покращення життя та матеріального добробуту саме жінок-матерів. Їх вчили заробляти на прожиток, опановуючи професії, які не вимагали багато часу, проте давали можливість економічної незалежності. Так, популярними ставали курси крою та шиття, вишивання, куховарства.

Аудиторію таких свят становили і союзянки зі своїми сім'ями, і громадські активісти, представники місцевої інтелігенції та всі небайдужі. В одному з останніх виступів до Дня матері у травні 1938 року П. Багринівська звернулася до українських матерів: «…"святий", величний і найдорожчий заповіт: привести своїх дітей до нашої цілі, тобто до власної державності» [Ногачевська, 2007, с. 413].

Під час перебування Параскеви Багринівської на чолі СУ активізувалася робота освітньо-шкільної секції товариства, що мала на меті ширити поміж волинського жіноцтва писемність, зацікавленість у здобутті нових навичок та вмінь. З метою ліквідації неписьменності по селах створювалися освітні курси, відкривалися читальні та бібліотеки. 1933 року було відкрито 7 філій товариства і 4 читальні [ДАРО Україна, Ф. 3, Оп. 1, Спр. 2, Арк. 15]. До 1937 року таких читалень налічувалося майже два десятки. В умовах польського панування було важливо поширювати українські книги та періодичні видання. А після закриття осередків «Просвіти» головну роль у цій справі почав відігравати СУ. Під головуванням Параскеви Іванівни на загальних зборах товариства у квітні 1936 року було ухвалено рішення про заснування курсів шиття, куховарства, навчання грамоти неписьменних учасниць, ще від 1934 року діяли курси рукоділля [ДАРО Україна, Ф. 3, Оп. 1, Спр. 2, Арк. 15]. 1937 року секретарка рівненського Союзу Українок Антоніна Горохович пройшла у Львові курси організаторок і сільськогосподарських інструкторок. Вона була єдиною представницею з Волині, оскільки плата за навчання була високою – 60 злотих. Цього ж року в Рівному союзянки пройшли курси вишивання (приблизно 50 жінок) та куховарства (40 жінок) [ДАРО Україна, Ф. 3, Оп. 1, Спр. 2, Арк. 16].

Відома діячка СУ у Львові Лідія Горбачева в часописі «Жіноча воля» (1937) опублікувала статтю, присвячену Союзу Українок на Волині, де зазначила, що «рука в руку працюють на Волині міщанки, селянки й інтелігенція для кращого завтра свого народу» [Піяр, 2007, с. 15]. Цей факт співпраці засвідчує високий рівень свідомості жіноцтва, яке, попри соціальну диференціацію, об'єднувалося заради спільної мети – покращення життя українців і жінок зокрема.

Актуальним питанням для СУ була організація дитячих садочків. Вони були необхідні для дітей працюючих поза домом жінок, а також як важливий елемент для розвитку дитини, підготовки її до школи. На засіданні Управи 27 травня 1927 року членки товариства розв'язували питання про створення дитячого садочка у приміщенні «Народного дому» на вулиці Дубецького, 25 у Рівному. Режим роботи садочка становив 5 годин: з 9:00 до 14:00. Плата з однієї дитини за тиждень становила 1 зло-

Фото 12.3. Дитячий садочок у м. Рівне. 1934–1935

тий, а з 1928 року зросла до 4 злотих. Це була чимала сума, яку могли оплачувати працюючі батьки. Офіційне відкриття відбулося 18 червня 1927 року, і на той час уже було прийнято 21 дитину [Гумінська, 2018]. За період, коли головою СУ була Багринівська, у Рівному 1933 року було створено ще один дитячий садок, який прийняв 69 дітей. Майже 40 дітей відвідували дитячий садочок у Рівному в 1934–1935 роках, де працювала членка Головної управи Союзу Українок Надія Саблій.

Улітку 1934 року рівненський СУ почав організацію «дитячої захоронки» на літні місяці. Метою було оздоровлення і виховання дітей міської бідноти. 1937 року такі півоселі (літні табори), отримавши дозвіл місцевої влади, працювали в селах Тютьковичі, Басів Кут, Шпанів та м. Рівному. Хоча точна кількість дітей, які оздоровилися в цих таборах, невідома, але є підстави припускати, що їх було понад сотня. Вихователькими в таких півоселях були самі союзянки [Гумінська, 2018].

Під час літнього відпочинку діти здійснили туристичну поїздку до Почаєва, презентували дитячу виставу в кінотеатрі «Новий світ», підготували виставку дитячих виробів рукоділля у вигляді печива. Щодо покращення роботи літнього табору (півоселі) у Рівному Параскева Багринівська звернулася до матерів із пропозицією, щоб «…мами приготували однакові штанці та капелюшки для діток та доставили до півоселі 2 фіри піску, та й не шкодували діткам того, що їм приносить здоров'я та радість» [Гумінська, 2018].

Святом єдності та дієвості для Союзу Українок на Волині з центром у м. Рівне стала участь його делегаток у Всеукраїнському жіночому конгресі у Станіславові (нині – Івано-Франківськ) 1934 року. Із Волині було обрано 12 делегаток. Найвідоміші з них – Багринівська з Рівного та Підгірська з Ковеля. Цікаво, що, згідно з оцінкою органів поліції, найвпливовішими жінками Волині теж зазначено очільниць двох місцевих товариств: Багринівську – у Рівному, Підгірську – у Ковелі [ДАРО Україна, Ф. 33, Оп. 4, Спр. 69, Арк. 88].

Участь у Конгресі сприяла активізації жіноцтва Волині. На ньому Багринівська зазначала, що «волинські жінки тільки проснулися, але вони готові йти пліч-о-пліч з вами під вашим ідейним проводом» [Давидюк, 2014, с. 13].

2 грудня 1934 року на щорічне зібрання СУ в Рівному було запрошено сенаторку Олену Кисілевську зі Львова. Волинське жіноцтво вітало сенаторку з 10-річчям журналу «Жіноча доля», редакторкою якого вона була. У виступі Кисілевська закликала своїх волинських посестер до активізації роботи в різних сферах громадського життя, підкреслюючи аполітичний характер союзу і його засадничі цілі, що полягали в акціях доброчинності [Давидюк, 2014, с. 13].

5 грудня 1934 року на загальних зборах СУ Параскеву Багринівську було вдруге одностайно обрано головою товариства в Рівному. Це засвідчило визнання та високу оцінку її діяльності на цій посаді. У виступі перед своїми посестрами Параскева Іванівна прозвітувала про участь у Жіночому конгресі[3]. Також на зборах було ухвалено рішення прийняти в почесні членки Союзу Українок на Волині з центром у м Рівне видатних діячок: професорку Софію Русову, сенаторку Олену Кисілевську і посолку Мілену Рудницьку [ДАРО Україна, Ф. 3, Оп. 1, Спр. 2, Арк. 11].

На загальних зборах СУ, що відбулися в Рівному 19 вересня 1937 року, Параскева Багринівська закликала «до праці у Союзі всіх, до праці, що має йти лише в напрямі культурного піднесення нашого селянського як і міщанського жіноцтва» [ДАРО Україна, Ф. 3, Оп. 1, Спр. 2, Арк. 11].

1937 рік приніс СУ заборони створювати нові філії, проводити курси та масові заходи. У листі до Львова Параскева Іванівна та Антоніна Тихонівна писали: «Скільки ж то праці можна було б зробити, якби все залежало тільки від нас…» [ДАРО

3 Повний текст її виступу знайти не вдалося.

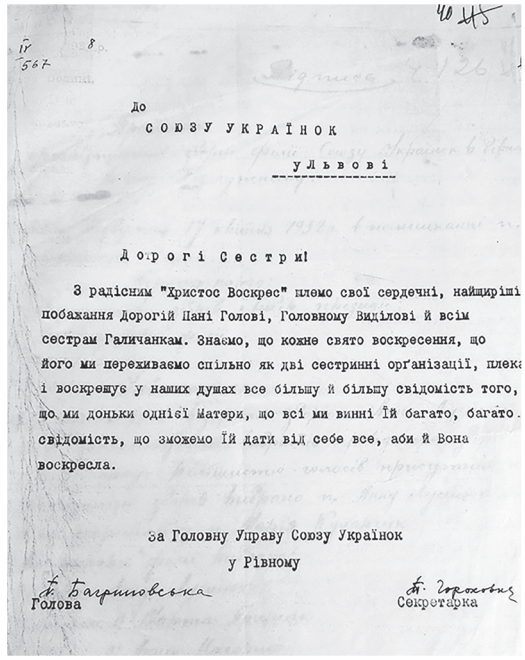
Фото 12.4. Союз Українок Рівного. 1937. У другому ряду в центрі – Параскева Багринівська

Україна, Ф. 3, Оп. 1, Спр. 2, Арк. 11]. Також авторки листа повідомили про погрози польської влади закрити товариство.

1938 року, 4 і 9 травня, було проведено 2 ревізії (обшуки-перевірки) в усіх філіях СУ. Обшук відбувся і в приватному помешканні голови товариства Багринівської. Він тривав упродовж усієї ночі [*Розв'язали Волинський Союз Українок*, 1938, с. 7].

У травні 1938 року польська влада заборонила діяльність Союзу Українок на Волині з усіма відділеннями та гуртками. Після невдалої спроби оскаржити рішення рівненського повітового старости у Волинському воєводському управлінні Багринівська залишила посаду голови товариства. Це рішення було викликане реаліями життя українців як національної меншини у Другій Речі Посполитій. Адже з приходом до влади Юзефа Пілсудського польський уряд почав активно проводити політику державної асиміляції щодо національних меншин, зокрема і до українців, національні прагнення яких всіляко придушувалися. У відповідь на репресивну політику польської влади Організація українських націоналістів здійснила терористичні акти в Галичині, що викликало хвилю арештів та посилення репресивних заходів щодо українців. Після смерті Пілсудського ситуація ще більш загострилася, і польський уряд почав масово забороняти діяльність різних українських організацій в Галичині та на Волині. Однією з таких заборонених організацій став і Союз Українок на Волині з центром у м. Рівне.

Така доля чекала на більшість українських товариств, що перешкоджали асиміляції українського населення. Офіційні причини заборони СУ: відсутність касових книг за 1927–1929 роки і збалансованих бюджетів за 1929–1932 роки, наявність у списках членок Союзу неповнолітніх дівчат, а також жінок, які мали судимість за участь у нелегальних організаціях, співпраця та ідеологічні зв'язки з Галицьким Союзом Українок, що суперечило програмі «Сокальського кордону», який мав не допустити культурних і політичних зв'язків між українцями Галичини та Волині.

До
СОЮЗУ УКРАЇНОК
у Львові

Дорогі Сестри!

З радісним "Христос Воскрес" шлемо свої сердечні, найщиріші побажання Дорогій Пані Голові, Головному Виділові й всім сестрам Галичанкам. Знаємо, що кожне свято воскресення, що його ми переживаємо спільно як дві сестринні орґанізації, плека і воскрешує у наших душах все більшу й більшу свідомість того, що ми доньки однієї Матери, що всі ми винні Їй багато, багато. свідомість, що зможемо Їй дати від себе все, аби й Вона воскресла.

За Головну Управу Союзу Українок
у Рівному
Голова Секретарка

Фото 12.5. Привітання галичанок з Великоднем 1938 р. від Головної управи Союзу Українок у Рівному. 1938

Висновки

Багринівська Параскева Іванівна – непересічна постать в історії українського жіночого руху. Її унікальність у незламності та незмінній діяльності на благо інших. «Дама-янгол» – так влучно назвав Параскеву Юрій Шевельов. Її життєвий шлях був складним і насиченим різними подіями. Вона пережила ув'язнення, роботу при уряді УНР, еміграцію, повернення на Батьківщину і знову ув'язнення, і нову еміграцію.

Параскева Багринівська відіграла важливу роль лідерки та організаторки українського жіноцтва на Волині. Попри невдачі та перешкоди з боку польської влади, а іноді і байдужості самих членок, вона продовжувала гуртувати жінок і шукати нові нагоди та можливості покращувати їхнє становище відповідно до актуальних потреб. Сьогодні є можливість розглянути історію життя цієї неймовірної жінки та висловити своє пошанування її вмінню рішуче йти до поставлених цілей, вкладати зусилля в те, у що віриш, навіть якщо обставини несприятливі.

У час, коли Параскева Багринівська долучилася до діяльності Союзу Українок, а потім очолила його головну управу на Волині, вона вже мала багатий досвід громадської роботи. Саме це дало їй змогу чітко усвідомлювати основні пріоритети в діяльності товариства і ставити завдання, посильні до виконання. Під проводом Багринівської Союзу Українок на Волині з центром у м. Рівне вдалося реалізувати

Фото 12.6. Портрет Параскеви Багринівської

просвітницьку, культурну, освітню та харитативну діяльність. Також Багринівська всіляко підтримувала зв'язки зі своїми галицькими посестрами та з місцевими українськими організаціями і товариствами, розуміючи важливість співпраці та взаємопідтримки поміж українцями в умовах бездержавності та перебування в статусі національної меншини. Історія провідниці Союзу Українок на Волині Параскеви Багринівської слугує повчальним прикладом для сучасного українського жіноцтва. Вона вчить нас, що «слабка стать» – це не жінки, а ті, хто обирає шлях байдужості та бездіяльності.

Джерела та література

Джерела

Кримінальна справа Багринівської. (1940). (Ф. Р-2771, Оп. 2, Спр. 2768, Арк. 4–30), Державний архів Рівненської області, Рівне, Україна.

Огляд Волинського воєводського управління про діяльність політичних партій. (02.01.1936 –21.09.1936). Ф. 33 «Прокуратура Рівненського окружного суду» (Оп. 4, Спр. 78, Арк. 155), Державний архів Рівненської області, Рівне, Україна.

Огляди Волинського воєводського управління про діяльність політичних партій і спілок на території воєводства. (09.02.1934–29.12.1934). Ф. 33 «Прокуратура Рівненського окружного суду» (Оп. 4, Спр. 69, Арк. 308), Державний архів Рівненської області, Рівне, Україна.

Рівненське повітове староство. Звіти товариства. (1927–1929). Ф. 3 «Союз Українок в м. Рівне» (Оп. 1, Спр. 1, Арк. 4), Державний архів Рівненської області, Рівне, Україна.

Рівненське повітове староство. Статут. Протоколи засідань. Лист членам «Союзу Українок» із м. Львова. Привітання з Галичини. Оголошення про відкриття

відділу консультації. (1933–1937). Ф. 3 «Союз Українок у м. Рівне» (Оп. 1, Спр. 2, Арк. 18), Державний архів Рівненської області, Рівне, Україна.

Бл. Параскева Багринівська. (1968). Свобода, (53), 3.

З Волинського життя. (1936, Листопад 8). Українська нива, 4.

З життя волинського «Союзу Українок». (1938). Діло, (30), 4.

Микола Устимович Багринівський. (1953). Свобода, (103), 4.

Посмертні згадки. (1969). Наше життя, (3), 14.

Розв'язали Волинський Союз Українок. (1938). Діло, (131), 7.

У большевицькій тюрмі. (1943). Вісті, (20), 4.

Хмари над «Союзом Українок» Волині. (1937). Діло, (21), 2.

Наукові публікації

Давидюк, Р. (2014). *З поляками за Україну: Наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині*. Рівне: ПП ДМ.

Доброчинська, В. А. (2006). *Жіночий рух на Волині у 20–30-ті рр. XX ст.*: Матеріали регіон. науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів, здобувачів, магістрантів РДГУ. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет.

Драганчук, М., Муляренко, О., & Жив'юк А. (Ред.). (2017). *Реабілітовані історією. Рівненська область*. (Кн. 7). Рівне: Видавництво Дятлик М.

Крамар, Ю. (2015). *Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя*. Луцьк: Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки.

Кубійович, В. (Ред.). (1955). *Енциклопедія Українознавства: Словникова частина*. (Т. 1). Париж, Нью-Йорк.

Ногачевська, З. (2007). *Педагогічна думка і просвітництво в жіночому русі Західної України (друга половина XIX ст. – 1939 р.)*. Івано-Франківськ: Третяк І.

Піяр, Т. (2012). *Наша доля – Союз українок*. Рівне: Волинські обереги.

Раєвич, Т. (2001). Просвітянські ідеї в діяльності Союзу українок Волині (1921–1939 рр.). *«Просвіта» на Волині: минуле і сучасне*, 107–118.

Шевельов, Ю. (2001). *Я, мені, мене… (і довкруги): Спогади. 1. В Україні*. Харків: Видавець Олександр Савчук.

Wieruszewski, R. (1975). *Równość kobiet i mężczyzn w Polsce*. Poznań.

Zarnowski, J. (2000). Praca zawodowa kobiet w Polsce międzywojennej. *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX: Zbiór studiów*, 106–137.

Інші публікації

Гумінська, О. (2018). *Дитячі захоронки та півоселі в Рівному або як маленьких рівнян до дитячих садочків запрошували.* https://rivnepost.rv.ua/news/dityachi-zakhoronki-ta-pivoseli-v-rivnomu

ЧАСТИНА

5

Політична участь

Аніфе Боданинська

(1890–1955)

Борчиня за політичну участь жінок киримли

Наталія Малиновська

Вступ

На перетині XIX–XX століть Кримський півострів переживав піднесення в освіті та культурі, завдяки чому молоде покоління освічених кримських татар[1] стало двигуном кримськотатарського національного руху. Чільне місце в національному русі посідала ідея емансипації та залучення жінок до суспільної діяльності. Однією з помітних постатей, чиє ім'я стало частиною кримськотатарського руху, була делегатка Першого Курултаю кримськотатарського народу Аніфе Боданинська (до заміжжя – Аніфе Ісмаіл-кизи) (1890–1955). Попри уривчасті спогади про її діяльність,

1 Тривають дискусії щодо назви корінного народу Криму – кримські татари чи киримли. Ці дискусії пов'язані з національним відродженням та історичними пошуками національної ідентичності. Інколи трапляється термін кримці, але філологи трактують його як назву мешканців певної місцевості, а не етнонім. У кримськотатарській мові немає аналогів назві мешканців Криму іншої національності. Тобто є кримці – кримські татари та інші мешканці Криму. У цій статті використовується термін кримськотатарський для позначення політичних процесів киримли та офіційних назв органів влади корінного народу Кримського півострова. Термін киримли вжито як синонім кримських татар. Вибір термінології зумовлений тим, що самі лідери кримськотатарського народу віддають перевагу саме їй [Бекірова та ін., 2020].

вони розкривають сильний характер, впевненість, відданість ідеям, цілеспрямоване відстоювання прав жінок і боротьбу з несправедливістю. Вона підтримувала жінок та долучалася до діяльності жіночих комітетів, її було обрано делегаткою Всекримського мусульманського з'їзду та членкою Виконавчого комітету мусульманок Криму. Вона не відмовилася від своїх прагнень, незважаючи на загрози життю та свободі, її не зламало ув'язнення. Однак 1944 року Аніфе-ханум разом із родиною зазнала примусової депортації, розділивши долю десятків тисяч киримли.

Стан досліджень та джерела

Великої шкоди історії киримли завдала радянська влада. Систематичне спотворення почалось у вересні 1948 року, коли на науковій сесії з історії Криму було покладено початок кампанії з перегляду історії Криму [Бекірова, 2021]. 1949 року в доповіді «Проти перекручування історичного минулого Криму і про першочергові завдання кримських істориків» Павло Надинський зазначив, що «майже у всіх книгах і статтях, опублікованих у довоєнні роки, в яких порушували питання, пов'язані з кримськими татарами, ви виявите хибну оцінку ролі татарського населення в економічному, культурному, політичному житті». А після рішень Об'єднаної сесії відділів історії і філософії АН СРСР із питань історії Криму у травні 1952 року почалося цілеспрямоване переписування історії кримських татар [Бекірова, 2021]. Крім того, кримським татарам забороняли здобувати вищу освіту, зокрема гуманітарних спеціальностей. У своїх спогадах правозахисник і політв'язень, один із лідерів кримськотатарського руху Мустафа Джемілєв згадує: «Кримських татар не пускали в університети, можна було закінчити хіба що технікум. Та й за часів Хрущова кримські татари могли вступати лише у певні виші на певні факультети. Журналістика, історія, філософія, філологія – всі ці спеціальності були для нас закриті» [Славінська та Павлов, 2023]. Це мало негативні наслідки для творення національної історії: не маючи історичної та філологічної освіти, автори припускалися неточностей в описах історичних фактів, узагальненнях, виявляли надмірну схильність до красномовства та некритично ставилися до переказів очевидців, які інколи містять суперечливі дані. Кримськотатарський письменник, перекладач та журналіст Юнус Кандим звертає увагу: «До сьогодні історію кримськотатарського народу писали представники інших націй, вони робили це по-своєму, а це призвело до того, що вивчення історії кримських татар, її аналіз та дослідження сповнені різних спотворень та промахів, вони не позбавлені суперечностей» [Кандим, 2017, с. 195]. Наприклад, як встановити кількість делегаток Першого Курултаю. У більшості випадків дослідники згадують про чотирьох депутаток: Шефіку Гаспринську, Ільхамію Тохтар, Хатідже Авджи, Аніфе Боданинську. А Дж. Сейдамет у своїх спогадах пише про п'ятьох депутаток,

яких було обрано, та й у деяких джерелах сучасні історики зазначають, що п'ятою делегаткою була Аніфе Ханум Нурі Куртієва. Андрій Іванець також встановив, що були жінки, які отримали мандат довіри від виборців, але за певних причин зняли свої кандидатури [Іванець, 2018, с. 69–70].

Після проголошення незалежності України знадобилося ще багато часу для відновлення історії кримських татар. Упродовж 1990-х років до Криму повернулися кримськотатарські письменники, як-от: Р. Алі, Ш. Селім, Ю. Кандим, Н. Умеров, А. Велієв, Дж. Аметов, Ш. Алядін, А. Османов. Деякі з них були викладачами Кримського державного інженерно-педагогічного університету, який відкрився 1993 року і до якого вступала кримськотатарська молодь.

У своїй книжці «Не заросте травою поле бою» про кримськотатарського лідера Номана Челебіджихана Юнус Кандим писав: «Потреба вивчення, загального аналізу та дослідження кримськотатарськими істориками періоду Курултаю, підбиття підсумків та висновків у наш час стикається з багатьма труднощами. Документи, які стосуються цього періоду, що важко пояснити, знаходяться в кримському архіві Головного Управління Служби Безпеки України під грифом секретно і дозволи на вивчення цих документів, на безпосереднє ознайомлення з ними не надаються» [Кандим, 2017, с. 195]. Тому багато праць базувалося на спогадах, родинних переказах, у яких мали місце суперечності та неточності.

Сам Юнус Кандим залишив по собі велику творчу спадщину, яка містила наукові і публіцистичні праці про кримськотатарський національно-визвольний рух початку XX століття, причому більшість його праць були написані кримськотатарською мовою[2]. Окремі статті цього періоду присвячені відомим постатям того часу, суспільно-політичним процесам, газеті *«Terciman»* (виходила кримськотатарською та російською мовами, частіше трапляється назва кирилицею «Терджиман» або «Переводчикъ»), етнографічним розвідкам, культурному, театральному життю.

Кількість досліджень періоду першого Курултаю збільшилася після незаконної анексії Криму російською владою 2014 року. Передусім нові книжки були орієнтовані на дослідження націєтворчої історії кримських татар на початку XX століття і до 1919 року, переклади книг українською мовою про лідерів кримських татар Номана Челебіджихана [Кандим, 2017] та твори Ісмаїла Гаспринського [2018; 2021]. Здебільшого дослідження стосуються вивчення політичних процесів на півострові, а самі біографії тісно пов'язані з історичними подіями.

Значний внесок у висвітлення подій зробили розвідки Андрія Іванця [2013; 2018; Іванець та Когут, 2019], які ґрунтувалися на маловивчених сторінках кримської історії XX століття, та розвінчування совєцьких міфів про кримських татар у

2 У деяких джерелах можна знайти запис прізвища як Юнус Кандимов. У такий спосіб, додаючи закінчення -ов та -ова, радянська влада навмисно зросійщувала прізвища кримських татар, щоб знищити пам'ять про етнічну ідентифікацію.

працях Сергія Громенка [2016; 2017; 2018; 2019]. Цьому сприяли і наукові праці та популярні видання про історію Криму XX століття, зокрема книги історикині та телеведучої кримськотатарського походження Гульнари Абдулаєвої [2021а; 2021б; 2024]. Політика емансипації, помітність участи жінок, згадки про їхній вплив мають наскрізний характер. Однак архівні та історичні джерела, на яких ґрунтувалися зазначені видання, не містять вдосталь відомостей для окремих розвідок про кримських татарок. У мемуарах діячів того часу згадки короткі, недеталізовані. Наприклад, у спогадах одного з лідерів кримськотатарського руху, Джафера Сейдаметова, невелику частину присвячено жіночому руху, проте імена жінок згадуються лише в одному реченні: «У штабі жіночих комітетів діяли освічені жінки, вчительки. На чолі їх стояла дочка Ісмаїла Бея Гаспирали – Шефіка-ханим, котра переконано і віддано організовувала жінок. Її було видно всюди, вона намагалася заохочувати жінок до дій. Крім Шефіки-ханим достопам'ятні заслуги в цій діяльності були в Ільхамії Токтар, Айше Ісхак і Хатіджи Авджи; бувало, що їм доводилося стикатися віч-на-віч із небезпеками...» [Сейдамет, 2021]. Автор зауважує, що жінки стикалися з небезпеками, але конкретних прикладів таких загроз не наводить. Це також характеризує стиль написання: з одного боку, це переказ тогочасних подій, а з іншого – автор звертається до літературних засобів наративізації. Подекуди в мемуарах згадується Шефіка Гаспринська і її видавнича діяльність. Через брак надійних інформативних джерел історія жіночого руху кримських татарок досі залишається дослідженою лише фрагментарно і має багато прогалин.

Мало збереглося і свідчень нащадків, бракує щоденників чи мемуарів, які б могли лягти в основу таких студій. Деякі спогади записані внуком Аніфе Боданинської – Айдином Шем'ї-заде, однак вони майже не містять відомостей про її діяльність чи участь у жіночому русі.

Чи не єдиним прикладом особистих мемуарів того часу, що проливають більше світла на постаті жінок, є мемуари одного з лідерів кримськотатарського народу – Джафера Сейдамета, вперше опубліковані українською мовою на честь 130-ліття від дня його народження 2021 року [Сейдамет, 2021].

Як і багато жінок того часу, Аніфе Боданинська не залишила по собі ані щоденників, ані мемуарів. Її публічні виступи перед жіноцтвом не записували, промови не публікували у пресі, листи не зберігали, тож процитувати її власні слова чи погляди щодо емансипації кримськотатарських жінок неможливо.

Чи не єдиним прикладом жіночих мемуарів є особистий архів Шефіки Гаспринської. За різними свідченнями, він складається зі щоденників та епістолярію, що зберігаються в приватній колекції Джафера Сейдамета. Також чимало відомостей про жіночий мусульманський рух міститься в книжці турецького дослідницького подружжя Шенгул і Неджипа Хаблемітоглу «Шефіка Гаспринська і тюркський жіночий рух в Росії (1893–1920)», виданій турецькою мовою 1998 року. Цих джерел замало,

щоб реконструювати цілісну картину жіночого руху та внесок кримських татарок, але завдяки цим працям можна скласти уявлення про підтримку емансипації, рух за рівність жінок та чоловіків у всіх сферах та участь у політичних процесах. Однією з таких громадських та політичних діячок була Аніфе Боданинська.

Ім'я Аніфе-ханум часто згадується під час виборів до Курултаю та Меджлісу[3] кримськотатарського народу, в описах розвитку освіти та жіночих осередків у Криму. Аніфе Боданиська розділила долю десятків тисяч кримських татар –1944 року її з дітьми совєцька влада депортувала з Криму до Центральної Азії. На цьому завершуються згадки про її громадсько-політичну діяльність. Головним джерелом інформації про її подальше життя є публікації її онука Айдина Шем'ї-заде. Частина родини, яка проживає в Криму, не оприлюднює фото та зберігає їх у сімейному архіві. Від 2014 року дослідники не мають офіційного доступу до архівних фондів та музеїв на території Криму.

Фото 13.1. Аніфе Боданинська з родиною. 1930

Біографічний нарис

Аніфе Ісмаіл-кизи народилася 1890 року в Акмесджиті (нині – Сімферополь)[4]. Про її походження та освіту в доступних джерелах інформації немає. Проте у списку членів Меджлісу кримськотатарського народу 1917 року зазначається наявність у неї початкової освіти [Айвазов]. 1908 року 18-річна Аніфе вийшла заміж за Алі Боданинського, відомого кримськотатарського політичного діяча, педагога, перекладача, етнографа та в подальшому одного з керівників кримськотатарської національ-

3 Курултай кримськотатарського народу – єдиний вищий повноважний представницько-виконавчий орган кримськотатарського народу. У перекладі з кримськотатарської «національний з'їзд» – фактично виконує функцію парламенту кримських татар. Курултай обирає склад Меджлісу (виконавчого органу) [Мусаєва та Алієв, 2017].

4 1784 р. російська імператриця Катерина II змінила назву міста Акмесджит на Сімферополь у межах імперської політики колонізації Криму та в рамах її «Грецького проєкту». Акмесджит кримськотатарською означає «Біла мечеть».

Фото 13.2. Саїде Боданинська в кримськотатарському костюмі. Поч. XX ст.

но-демократичної революції 1917 року[5]. Майбутній чоловік Аніфе-ханум[6] був старшим сином першого кримськотатарського просвітителя сучасного типу Абдурефі Есадулла огли[7], який і взяв прізвище Баданинський за назвою родового маєтку Бадана (пізніше написання прізвища – Боданинський) [Шемьи-заде, 2009]. Цей шлюб визначив не лише сімейний, а і професійний шлях Аніфе-ханум.

У шлюбі Аніфе народила чотирьох дітей: двох синів, Сулеймана (рік народження невідомий) та Ібраіма (1909), і двох дочок, Саїде (1911) та Зоре (1916). Також вони з чоловіком взяли під опіку Абдурешита Медієва[8], який у 10-річному віці залишився сиротою.

У багатьох джерелах зазначається, що Аніфе Боданинська поділяла політичні погляди і прагнення чоловіка та брала активну участь у кримськотатарському

5 Сім'я Абдурефі-огли жила в Акмесджиті на вулиці Турецькій, що перетинає Кантарну, де й народилися сини Алі (1865) та Усеїн (1877). Прізвище «Баданінскій» Абдурефі-огли взяв від селища Бадана, яке належало його роду, але в якому він сам не проживав. У 1877–1884 рр. Алі Боданинський навчався у Сімферопольській татарській вчительській гімназії, яку відкрили 12 грудня 1872 р. Згодом працював учителем в Ор-Капу. Переїхавши до Бахчисараю, Алі Боданинський став одним із перших співробітників Ісмаїла Гаспринського в кримськотатарській газеті «Terciman» (у пер. з кримськотатарської – «Перекладач») [Архивные документы, 2017]. За рік він за погодженням з І. Гаспринським поїхав вчителювати до Армянська. Однак царська влада позбавила його права на викладацьку діяльність через пропаганду національно-демократичних ідей. Повернувшись до Бахчисараю, він продовжив роботу в «Terciman». Зібравши навколо себе прогресивних молодих людей, Боданинський створив гурток «Yenilik Araştırıcıları» («Прибічники прогресу»). У лютому 1917 р. ним було утворено Тимчасовий мусульманський революційний комітет, який вважають одним із провісників національної революції. Алі був одружений двічі. У першому шлюбі дітей не було. 13 листопада 1920 р. Алі Боданинського вбили на піку кар'єри, напередодні того, як він мав очолити Кримський ревком [Али Боданинский; Шемьи-заде, 2010, 12 октября]. Вважалося, що Алі Боданинський був членом партії більшовиків, однак родина це заперечувала і документальних підтверджень цього факту не виявлено [Архивные документы, 2017].

6 Ханум – шанобливе звертання до жінки в тюркських народів.

7 Абдурефі Боданинський викладав у багатьох містах колишнього Кримського ханства; 1873 р. він, долаючи шалений опір влади, видав в Одесі «Російсько-татарський буквар» величезним накладом – 2 тис. примірників [Шемьи-заде, 2010, 12 октября].

8 Абдурешит Медієв (1880–1912) – громадський діяч та перший представник кримськотатарського народу в Державній думі Російської імперії від Таврійської губернії.

Фото 13.3. Делегати і гості на зборах першого Курултаю. 1917

національному русі на початку XX століття, здійснювала активну політичну та просвітницьку діяльність. У березні 1917 року її обрали делегаткою Всекримського мусульманського з'їзду.

7 квітня 1917 року, після проголошення національно-територіальної автономії Криму, були створені Центральні виконавчі комітети Криму. ЦВК Криму скликали Всекримський мусульманський конгрес. На ньому було порушено питання про надання свободи і рівності жінкам. Аніфе Боданинську обрали членкою Виконавчого комітету мусульманок Криму (Qadınlar Günü). Як членка комітету, вона вела роз'яснювальну роботу серед мешканок Акмесджита (Сімферополя) щодо важливості прав жінок та їхньої участи в усіх сферах суспільної діяльності.

У листопаді 1917 року Аніфе обрали однією з чотирьох жінок-делегаток Першого Курултаю кримськотатарського народу. Це перший випадок у тюркському та ісламському світі, коли до законодавчого органу мали право обирати і бути обраними жінки. Найважливіше, що четверо жінок-кандидаток таки здобули перемогу на цих виборах. Згідно з законом про вибори, розробленим Мусвиконкомом, вони проводилися за такими принципами: загальні, прямі, рівні, при таємному голосуванні, брати участь у голосуванні можна було особам віком від 20 років. Аніфе Боданинську було обрано за тогочасною мажоритарною системою у Сімферопольському повіті.

Вже в лютому 1918 року вона брала участь у заходах із порятунку Н. Челебіджихана із севастопольської в'язниці. У різних джерелах про Аніфе згадують як про вірну та відважну сподвижницю свого чоловіка Алі Боданинського.

Восени 1919 року, коли ліве крило кримськотатарської національної партії «*Milliy Fırqa*» (у пер. з кримськотатарської – «Національна партія») на чолі з Алі Боданинським уже співпрацювало з більшовиками, денікінська контррозвідка ненадовго арештувала кримськотатарських діячів Сеїтджеліля Хаттатова, Аблякіма Ільмія, молодшого брата Алі Усеїна Боданинського, Мустафу Бадраклі, Халіля Чапчакчи, Сейдамета Кезлевлі. На цей час Алі Боданинського в Криму не було. Разом із деякими іншими товаришами він пішов із більшовиками, а за іншими відомостями – евакуювався з членами раднаркому.

Наприкінці серпня 1919 року денікінська контррозвідка арештувала Аніфе, перетворивши її на заручницю, щоб виманити з підпілля її чоловіка. Проте 1920 року Боданинський трагічно загинув у сутичках під Мелітополем за невідомих обставин. Скільки саме часу Аніфе перебувала в неволі, достеменно невідомо. У в'язниці вона захворіла на тиф. Важкохвору вмираючу жінку відпустили на волю – винесли на задній двір в'язниці, де її знайшла одна татарська жінка і виходила [Усеинова, 2016].

Будинок Боданинських опечатали, а згодом пограбували. Неповнолітні діти подружжя Боданинських залишилися без опіки батьків [Усеинова, 2016]. Спершу їм дали притулок сусіди, потім дітей прийняла у свою сім'ю старша сестра Аніфе – Айше-ханум, а згодом їх відвезли до брата Алі Боданинського Усеїна та його дружини Анни до Бахчисараю. За спогадами дочки Саїде, з 1920 року вони з братом і сестрою жили в дядька в Хан-Сарай (Ханський палац) у Бахчисараї. Інколи в літні місяці Аніфе приїжджала гостювати з Акмесджита до Бахчисарая [Шемьи-заде, 2011].

Про долю дітей Аніфе Боданинської відомо небагато. Старший син, Сулейман, помер у дитинстві від хвороби. Другий, Ібраім, зник безвісти 1941 року під час Другої світової війни. Донька Саїде закінчила Бахчисарайський художній технікум і працювала художницею на ткацькому комбінаті в Москві. Тут 1931 року вона познайомилась із майбутнім чоловіком – відомим кримськотатарським поетом Ешрефом Шем'ї-заде. Двічі її чоловіка забирали чекісти. Після другого арешту 1949 року Саїде з двома дітьми переїхала до сестри Зоре в місто Янгіюль поблизу Ташкента. Її чоловіка звільнили тільки 1955 року, а за кілька років сім'я отримала від Союзу письменників квартиру в Ташкенті [Шемьи-заде, 2011]. Помер Ешреф Шем'ї-заде 1978 року. Відома історія його поховання. Саїде сказала дітям: «Навіть якщо доведеться нести на собі, батька поховаємо в Криму» (кримськотатарською – «*Süyrep alıp ketsekte, babañızını Qırımğa alıp ketermiz*») [Шемьи-заде, 2011]. Сини підготували оповіщення московським дисидентам, відомим діячам культури та десяткам іноземних журналістів про бажання Саїде поховати чоловіка на батьківщині. Дочка Аніфе та Алі Боданинських була непохитною та рішучою. Ешрефа Шем'ї-заде було поховано

на мусульманському кладовищі в селі Ак-Чора (Долинне) в Криму. Саїде-ханум померла 2013 року в Москві. Її також перепоховали на мусульманському кладовищі «Абдал» в Акмесджиті, у Криму.

Наймолодша донька Аніфе-ханум Зоре після депортації 1944 року з Криму залишилася жити з родиною в Ташкенті (Узбекистан).

Громадська та політична діяльність Аніфе дуже тісно пов'язана з історією Криму. З 1920-х років про її діяльність інформації майже немає. З 1944 року в депортації Аніфе Боданинська перебувала в селищі Чінабад в Андижанській області на сході Узбекистану. Із джерел, зокрема написаних онуком Аніфе Шем'ї-заде, відомо, що після депортації з Криму до Узбекистану Аніфе-ханум припинила громадську активність і займалася лише вихованням дочок, передаючи їм традиції та історії кримськотатарського народу. Аніфе навчила онуків народних пісень та гімну кримських татар «*Ant Etkenmen*» («Я поклявся») [Шемьи-заде, 2018].

Померла Аніфе Боданинська 1955 року в місті Янгіюль, Ташкенська область, Узбекистан, у родині старшої дочки Саїде, встигнувши побачити повернення зятя з ГУЛАГу.

Діяльність на користь жіноцтва

Жіночий мусульманський рух був невід'ємною і важливою частиною кримськотатарського національного руху. Його лідери муфтій Номан Челебіджихан, просвітитель і педагог Ісмаїл Гаспринський та інші прогресивні діячі того часу сприяли участи жінок і відстоювали емансипацію жіноцтва Криму. 1916 року на сторінках газети «*Terciman*» Н. Челебіджихан писав: «Якщо у тієї чи іншої нації жінки, поряд з чоловіками, залучені до участі в суспільному житті, є причетними до інтелектуальної діяльності, то така нація досягне успіхів, вона не загине, буде незнищенною та не зазнає занепаду» [Кандим, 2017, с. 214]. Ці погляди він втілював на практиці, дозволивши жінкам спільно з чоловіками відвідувати мечеті, спільно навчатися дівчаткам та хлопцям і зрештою закликав жінок зняти чадру. Як демократично обраний муфтій, він опікувався жіночим рухом та захищав інтереси жіноцтва.

Вищезазначені лідери руху здобули добру освіту в навчальних закладах для чоловіків, кілька років жили за кордоном, зокрема в Османській імперії. Саме молодотурецька революція 1908 року вплинула на прогресивність поглядів майбутнього муфтія. Натомість жінки-киримли не могли здобути освіту. Лише дівчатам із заможних родин була доступна домашня освіта.

Жіночий рух став вже результатом кількарічної освітньої та культурної діяльності кримських татар у Криму. Зі створенням освітніх можливостей для дівчат зростало молоде освічене покоління жінок.

Насправді досить складно визначити персональний внесок у жіночому мусульманському русі того періоду. Історія досі приховує імена багатьох жінок. Мемуари та монографії про цей період здебільшого стосуються важливості жіночого руху загалом і вкрай мало уваги звертають на персональний внесок окремих діячок. Крім того, одні і ті ж жінки долучалися до відкриття шкіл, їх очільництва, розвитку жіночих комітетів та інших діяльностей. Можна припустити, що, з одного боку, колективність була притаманна жіночому руху, з іншого – згадані мемуари та архіви належать чоловікам, які зафіксували у своїх розповідях переважно чоловічі імена. Жіночі імена згадуються зрідка: в описах певних процесів в освіті, культурі, політиці, участі кримськотатарської делегації в конгресах, союзах або є спробою показати прогресивність ідей лідерів, зокрема через імена жінок.

Аніфе Боданинська, її однодумиці Хатідже Авджи, Ільхаміє Тохтар (про яку також залишилося небагато відомостей), Шефіка Гаспринська певною мірою стали символами жіночого кримськотатарського руху. Їхня згуртованість дала позитивні результати в поширенні ідей освіти та рівності, змогу закласти умови для доволі швидкого розвитку кримськотатарського національного відродження.

Діяльність Аніфе Боданинської тісно переплиталася з розвитком освіти, культури, розширенням прав жінок на півострові. Через брак фахівців у кожному з напрямів їх розвивали одночасно завдяки активу національного руху киримли.

Аніфе Боданинська була активною учасницею мусульманського жіночого руху в Криму, делегаткою Першого Курултаю кримськотатарського народу, впливала на розвиток освіти і відкриття освітніх закладів для кримських татар, підтримувала жінок у вчителюванні та переконувала кримських татар віддавати навчатися не тільки синів, але і доньок.

Варто звернути увагу на зміну ставлення до освіти та політики, що вплинуло на подальші події. Історикиня Тетяна Бикова зазначає: «Якщо раніше багато сучасників говорили про специфічну татарську аполітичність, то тепер уже не лише інтелігенти, а й селяни починали активно цікавитися політикою» [Бикова, 2020].

Ще в середині XVIII століття під впливом царської політики навчання рівень освіти у кримських школах (медресе) був низький та застарілий. Розуміючи важливість освіти, педагог Ісмаїл Гаспринський започаткував 1884 року в Бахчисараї першу кримськотатарську школу за методикою «усуль джадид мектебе» («новий метод навчання»)[9].

9 Звідси походить назва нового просвітницького руху – джадидизм. У «новій школі» навчання тривало три роки. Крім Корану вивчали мови, письмо, географію, арифметику. Для вчителів Гаспринський видав написану ним хрестоматію «Ходжа и-субьян» («Вчитель дітей»). Новий напрям передбачав реформування конфесійних навчальних установ, створення і подальший розвиток національного друку, вирішення «жіночого питання» з огляду на потреби сучасної цивілізації, розвиток передумов для створення єдиної тюркської мови та реформування інших сфер, які мали зміцнити становище кримських татар [Бикова, 2020].

Фото 13.4. Школа для дівчат в Бахчисараї

На початку XX століття в Таврійській губернії (сучасна територія Криму) діяло 535 кримськотатарських навчальних закладів, 505 – мектебе і медресе відомства Департаменту іноземних віросповідань, 21 міське і сільське міністерства народної просвіти, чотири школи грамоти, дві п'ятничні і три вечірні школи для дорослих.

1905 року в Бахчисараї вийшов перший в мусульманському світі випуск спеціалізованого видання для жінок «*Alem-i Nisvan*» (у пер. з кримськотатарської –«Жіночий світ», спершу був додатком до газети «*Terciman*»). На його сторінках порушували теми, важливі для просвіти жінок, – від ведення господарства до жіночого здоров'я та їхніх прав. На ньому виросло ціле покоління молодих жінок.

Вплив нових шкіл став настільки великим, що кримська влада переглянула свою політику і 1910 року наказала закрити їх і повернутися до традиційної освіти [Бикова, 2020]. Ще за два роки російська влада без будь-яких пояснень заборонила випуск жіночого журналу. Попри ці заборони, Бахчисарай спочатку став одним із центрів освітнього розвитку, а за кілька десятиліть – одним із центрів жіночого мусульманського руху за емансипацію.

Утім, перепони з боку влади не спинили киримли у відродженні освіти. З ініціативи іншої активної діячки, Ільхаміє Тохтар, 1913 року в Сімферополі відкрили

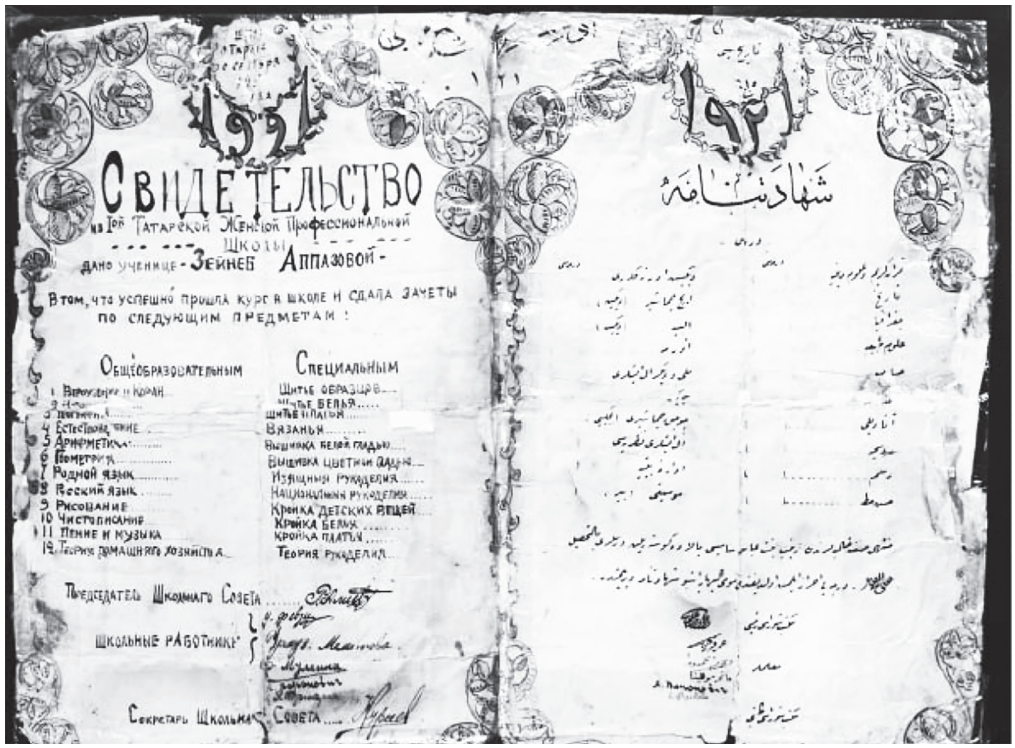

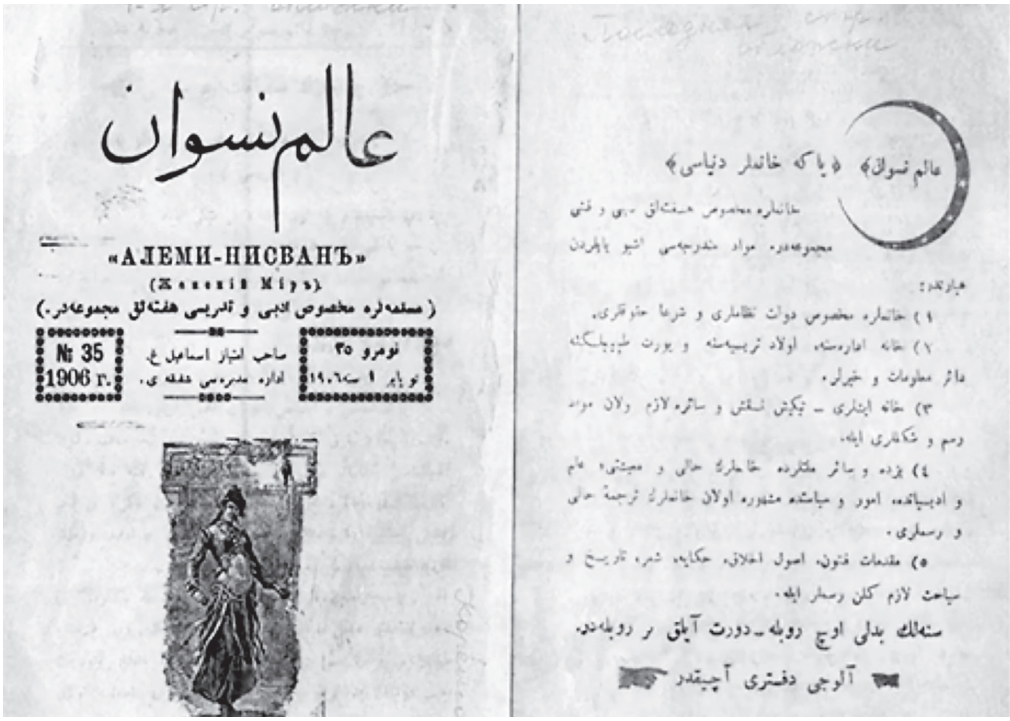
Фото 13.5. Атестат випускниці Першої татарської жіночої професійної школи Зейнеп Аббасової. 1921

новометодну школу, а 1915 року за кошт благодійного товариства – першу татарську жіночу професійну школу.

У Сімферополі Кримсько-мусульманський виконавчий комітет (Мусвиконком) відкрив жіночу татарську гімназію і жіночий татарський технікум. Усі вчителі татарських середніх і початкових шкіл складали іспит. 1917 року Центральний виконавчий комітет опублікував розпорядження про зняття чадри з татарок за підписом муфтія Номана Челебіджихана[10]. Він також дозволив спільні відвідини богослужінь для жінок та чоловіків у мечетях, спільне навчання дівчат та хлопців у медресе.

У цей час з ініціативи Ільхаміє Тохтар у Сімферополі відкрили кримськотатарську гімназію для дівчат (1917), перший кримськотатарський дитячий садок (1918). Ці заклади водночас були частиною кримськотатарської національної освіти і формували її структуру, намагаючись забезпечити освіту на всіх рівнях.

10 Номан Челебіджихан (1885–1918) – кримськотатарський політичний та державний діяч, лідер кримськотатарського народу та перший муфтій Криму, Литви, Польщі, Білорусі, перший голова уряду Кримської Народної Республіки.

عالم نسوان

«АЛЕМИ-НИСВАНЪ»

(Женскій Міръ)

(مسلمه‌لره مخصوص ادبی و تعریفی هفته‌لق مجموعه‌در.)

№ 35
1906 г.

صاحب امتیاز اسماعیل غ.
اداره مدیری حلمه ی.

نومرو ۳۵
نو یابر ۱ سنه ۱۹۰۶

عالم نسوان یاکه خاتملر دنیاسی

خاتملره مخصوص هفته‌لق ادبی و فنی
مجموعه‌در. مواد مندرجه‌سی اشبو یازیلردن
عبارتدر:

۱) خاتملره مخصوص دولت نظاماری و شرعاً حقوقلری.
۲) خانه اداره‌سنه، اولاد تربیه‌سنه و یورت طوپلمکده
عائد معلومات و خبرلر.
۳) خانه اینلری ـ تکیش نقش و ساترهٔ لازم اولان مواد
رسم و شکلری ایله.
٤) یازه و عائد مقالرده خاتملرك حالی و معیشتی، عائلهٔ
و ادبیاتمزه امور و مباحثه مشتمره اولان خاتملرك ترجمهٔ حالی
و رسملری.
٥) مقدمات فنون، اصول اخلاق، حکایه، شعر، تاریخ و
سیاحت لازم کلن رسملر ایله.

سنه‌لك بدلی اوچ روبله ـ دورت آیلق بر روبله‌در.

آلوجی دفتری آچیقدر

Фото 13.6. Жіночий журнал «Alem-i Nisvan», 1906

Зусиллями кримськотатарської інтелігенції 1918 року було відкрито перше кримськотатарське жіноче педагогічне училище *«Darü'l-Muallimât»* у Сімферополі [Айвазов]. Його закінчили 22 випускниці, які, попри недовгий час існування Кримської Народної Республіки, змогли викладати і зберігати зокрема і кримськотатарську мову.

Усі ці ініціативи й освітня реформа також послужили поштовхом до формування жіночого руху. Киримли не могли чекати, поки виростуть освічені покоління і візьмуть участь у національному русі. Тому перед жіночим активом поряд з освітніми ініціативами постало нелегке завдання – сформувати жіночий мусульманський рух, залучити жінок до активності та боротьби за рівні права. 1917 року в повітрі вже панувала атмосфера змін, і киримли розуміли, що часу на створення власної держави дуже мало. Через дискримінаційну політику царату і масову міграцію кримські татари втратили кількісну перевагу в населенні півострова. Цей демографічний чинник спонукав лідерів національного руху не покладатися виключно на чоловіків, а підтримувати жіночий мусульманський рух, який посприяв залученню жінок у всіх містах і селах.

Якщо досі кримські татарки активно працювали в освітніх і виховних закладах, відвідували театри, читали жіночий журнал «*Alem-i Nisvan*» та газети, зустрічалися для спілкування, то з 1917 року розпочинається етап інституалізації жіночого руху, і це дає підстави говорити про нього як про самостійний напрям і об'єднання кримських татарок. Жіночий рух створювався не для показовості чи на догоду часу. Це підтверджує те, що нічого про жінок не відбувалося без участі жінок. Жінки ініціювали та очолювали комітети, виступали з промовами на з'їздах і змогли балотуватися під час виборів. Хоча найяскравіший період жіноцтва пов'язаний з революційними роками 1917–1918 років, та враження про спонтанність жіночого руху хибне. Формуванню жіночого мусульманського руху сприяла десятирічна підготовка активних діячок через освітні заклади і зростання молодого освіченого покоління жінок, готових до змін.

У березні 1917 року в Криму відбулася чи не найважливіша подія для кримських татар і татарок. Жінки вперше на теренах імперії брали участь у виборах і могли обиратися[11]. Мусульманський Ревком протягом трьох тижнів провів всенародні вибори на всій території Криму, і вже 25 березня 1917 року було скликано Всекримський мусульманський з'їзд, на який було обрано 1 500 делегатів, серед них і чимало жінок. До початку проведення Курултаю було обрано кілька жінок до Мусульманського виконкому [Шемьи-заде, 2016].

У березні того ж року Аніфе Боданинську обрали делегаткою Всекримського мусульманського з'їзду. Як членка Мусульманського жіночого комітету, вона вела роз'яснювальну роботу серед жительок Акмесджита, організовувала збори, на яких обговорювали права жінок та важливість їхньої участи у суспільно-політичних процесах. Програючи у впливі та чисельності на півострові, кримські татари розуміли необхідність залучення до діяльності освічених чоловіків та жінок.

Історик Сагіт Фаізов називає Крим одним із найбільш авангардних в освоєнні досвіду емансипації жінок-мусульманок регіонів на території тогочасної Російської імперії поряд із Москвою та Казанню [Шемьи-заде, 2010, 15 апреля]. У квітні 1917 року в Бахчисараї відбувся перший жіночий мітинг.

Учасниця Бахчисарайського мітингу, лідерка тюрко-мусульманського жіночого руху Шефіка Гаспринська про цю подію писала так:

«Після того, як Революційним Комітетом був проголошений спеціальний "Жіночий день", мною у внутрішньому садку Ханського палацу було організовано збори для жінок. За допомогою газет, за допомогою "Молодіжної організації" ми сповістили і запросили всіх жінок міста на цей захід. Юні і вільні, сімейні з дітьми, всі жінки прийшли на зустріч. На збори було запрошено оркестр, який зустрічав жінок уро-

11 Наприклад, у Петрограді Тимчасовий уряд прийняв Положення про вибори до Установчих зборів, що набрало чинності з 11 вересня 1917 року, у якому було вперше зазначено про «загальне виборче право незалежно від статі» [Шемьи-заде, 2016].

чистими маршами. Ми всі зібралися на центральній площі Ханського палацу, біля басейну, який символізував Кримський півострів. Тут же ми почали працювати над створенням статуту комітету. Вийшовши до трибуни, я оголосила про початок роботи нашого зібрання. В ході зборів я в учасниць запитала, чи потрібен нам жіночий комітет, якщо така необхідність в його створенні, чи є бажаючі виступити проти цього заходу? Жінками не було виражено єдиного заперечення, жодної критики» [Чубукчиева, б. д., с. 98].

Після Бахчисарайського мітингу другою важливою подією в розвитку жіночого політичного руху називають створення 24 квітня 1917 року Сімферопольського жіночого комітету. Надалі Сімферопольський жіночий комітет став виконувати функцію координаційного центру всіх жіночих комітетів Криму. Бахчисарайський мітинг подарував надію жінкам-мусульманкам, які в умовах колоніального гноблення століттями були позбавлені прав, зокрема права голосу, права на землю, права на національну та релігійну освіту, зазнавали релігійної та культурної дискримінації, які залишалися ізольованими від суспільно-політичного життя [Бекірова та ін. 2020]. Інакше кажучи, мітинг повернув жінкам почуття впевненості, свободи та можливої рівності [Чубукчиева, б. д., с. 99].

У квітні і травні 1917 року в усіх містах і селах Криму були створені мусульманські жіночі комітети. Вони з'явились у Євпаторії, Феодосії, Керчі, інших містах і менших населених пунктах Криму. Координував їхню діяльність Комітет жінок Акмечеті, утворений 7 травня 1917 року на велелюдному зібранні мусульманок Сімферополя [Іванець, 2018, с. 35].

Жіночому руху сприяв Кримсько-мусульманський виконавчий комітет. Зокрема, надав Центральному комітету мусульманських жінок у користування приміщення та виплачував його членкам платню. Регіональні та місцеві мусульманські комітети в Криму неодноразово брали на себе витрати жіночих мусульманських комітетів. Вже за пів року на півострові налічувалось 24 жіночі мусульманські комітети [Іванець, 2018, с. 36].

Головною метою створення жіночих комітетів було залучити татарських жінок до культурного, освітнього і суспільно-політичного життя, до якого вони століттями не мали доступу. Лідерки жіночих комітетів залучали інших жінок до участі в національно-визвольній боротьбі, до боротьби за рівні права, поширювали серед жіноцтва знання про їхні права. Це досить швидко давало помітні результати. Так, у Дерекої (Ялта) утворилося жіноче товариство «Нове життя», яке докладало значних зусиль до навчання жінок грамоти. Для цього в місті відкрили спеціальні курси для жінок. Товариство «Нове життя» відряджало своїх представниць до сусідніх сіл. У тих селах організовували курси, читали лекції, проводили збори. На цих зборах жінки зверталися до своїх посестер та мотивували їх до освіти [Кандим, 2017, с. 206]. Прикладом такого звернення є лист членки комісії Сімферопольського жіночого ко-

عمومی روسیه مسلمانلری اسییزدی.
Всероссійскій Мусульманскій Съѣздъ.
Входной билетъ № 596
НА ПРАВО ПОСѢЩЕНІЯ
Всероссійскаго Мусульманскаго Съѣзда
1—8 мая 1917 г.
въ москвѣ.
Делегата съѣзда
Секретарь Вр. Центр. Бюро
ВРЕМЕННОЕ ЦЕНТРАЛЬНОЕ БЮРО

Фото 13.7. Персональне запрошення Шефіці Гаспринської на Всеросійський мусульманський з'їзд. 1917

мітету Хирмиз Мухамедової в газеті «*Millet*» (у пер. з кримськотатарської – «Нація», щоденне видання Кримсько-мусульманського виконавчого комітету):

«*Ще раз повторюю, подруги, ми не вміємо читати листи, які надходять нам з фронту, якщо вони потрапляють нам в руки. Ми ходимо від дверей до дверей, щоб знайти людину, яка прочитає нам листи, ходимо з кварталу в квартал, щоб знайти того, хто напише замість нас листа. Ніхто не має права знущатися з мусульман. Ісламська релігія зобов'язує вчитися. Чому ж ми, жінки, залишилися позаду? Вчімося, вчімося й читаймо. Станьмо прикладом для прийдешніх поколінь*» [Кандим, 2017, с. 207–208].

Але такі звернення не обмежувалися лише закликами. У газетах публікували оголошення про курси для жінок, адреси для запису. Також повідомляли про умови навчання. Наприклад, в оголошенні про відкриття спеціалізованих курсів для татарських вчителів та вчительок зазначалося, що навчання відбувається спільно для жінок та чоловіків зі згоди муфтія [Кандим, 2017, с. 208].

Утім, шлях кримськотатарського жіночого руху не був легким та безхмарним. Окрім царату представники консервативних релігійних кіл виступали проти зміни статусу жінок та гостро критикували муфтія Н. Челебіджихана за ліберальне трак-

тування шаріату. Відомий кримський публіцист, один із лідерів кримськотатарського національного руху Джафер Сейдамет у своїх спогадах зазначав, що без підтримки національного Виконавчого комітету жінкам навряд чи вдалося б подолати опір консервативних сил Криму.

«*Становище жінки в родині та суспільстві у порівнянні з минулим значно змінилося. Збільшилася кількість татарських дівчат, які відвідували російські школи і навіть університети. Зросла участь жінок у літературі, театрі, виставах,* – писав Дж. Сейдамет. – *Проте ухвалення нашим Виконавчим комітетом принципу, що в Криму існує рівність прав чоловіків і жінок, викликало виникнення серед нашого населення значної опозиції. Її причиною було те, що жіночі комітети організовувалися всюди і день у день ставали сильнішими, розширювали діяльність, а їхні члени з ентузіазмом віддавалися роботі у школах і дитячих садках, а також масово брали участь у національних мітингах і виставах*» [Сейдамет, 2021].

17 (30) серпня 1917 року в Сімферополі відбувся З'їзд делегаток мусульманських жіночих комітетів Криму. Понад 50 його учасниць ухвалили низку пропозицій щодо захисту прав жінок і утворили Кримський обласний жіночий комітет, за іншою назвою – Центральний комітет мусульманських жінок. Прикладом поступу емансипації мусульманок у Криму стали виступи двох татарок, Еміне Шабарової та Айше Іскахової, на Всеросійському мусульманському з'їзді у вересні 1917 року. Е. Шабарова привітала з'їзд словами «від колишньої рабині, тепер вільної кримської жінки, яку розкріпачила революція», а А. Ісхакова завершила свою промову тим, що Росію потрібно перебудувати на основі самовизначення народів, тоді «в кожному куті буде своя краса, своє обличчя, а не одна спільна для всіх маска» [Іванець, 2018, с. 53].

Жінки ставали частиною суспільного і політичного життя. Їх обрали до муніципалітетів на перших демократичних виборах у липні 1917 року. Так, за мусульмансько-українським списком стала гласною міської думи Сімферополя М. Абдураманчикова [Іванець, 2018, с. 35].

14–15 жовтня 1917 року відбувся Другий всекримський татарський делегатський з'їзд (тобто з'їзд національних громадських організацій Криму). У його роботі взяли участь 200 делегатів, із них 20 жінок. Під час роботи з'їзду було ухвалено низку рішень, котрі призвели до покращення структурованості та організованості кримськотатарського руху, зокрема про скликання Курултаю [Бикова, 2020]. 26 листопада 1917 року в Бахчисараї відбувся Перший національний з'їзд кримських татар – Курултай.

Однією зі знакових подій цього періоду стало внесення до Конституції, проголошеної в грудні 1917 року Кримською Народною Республікою, норми статті про рівність чоловіка і жінки, їхніх прав, зокрема і політичних [Кандим, 2017, с. 21].

У мемуарах Джафер Сейдаметов описує події осені 1918 року. На той час лівих[12] у Курултаї було дійсно трохи більше десятка, до них належали, зокрема, Алі, Аніфе та Усеїн Боданинські, С. Меметов, С. Ідрісов, Д. Меїнов, А. Лятіф-заде, В. Ібраїмов [Іванець та Когут, 2019, с. 95]. Після відставки уряду А. Хільмі та через «незадоволення діяльністю Парламенту за весь час його існування» сім із дванадцяти членів лівої фракції Курултаю склали свої повноваження. Це Аніфе та Алі Боданинські, У. Боданинський, С. Меметов, А. Лятіф-заде, С. Сеїд-Мамут (Сеїтмамут). Фракція не була одностайна у своїх поглядах. Зокрема, У. Боданинський сказав, що не погоджується з рішенням фракції, але підкоряється фракційній дисципліні [Іванець та Когут, 2019, с. 161].

У родинних переказах зберігся спогад про відвагу Аніфе Боданинської [Шемьи-заде, 2010]. Історія пов'язана з її рідними та близькими друзями, Усеїном Боданинським (кримськотатарський етнограф, засновник і перший директор музею в бахчисарайському Ханському палаці. – *Н. М.*) і Абдурефі Абієвим (кримськотатарський художник. – *Н. М.*).

1926 року проти Усеїна Боданинського розпочалася дискримінаційна кампанія, і його звільнили з посади директора музею. Тоді Аніфе-ханум вирішила піти на особисту розмову до Велі Ібраїмова, голови Центрального виконавчого комітету Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. За її словами, він «зовсім втратив почуття реальності, коли почав будувати підступи проти людей, як-от Усеїн Боданинський і Абдурефі Абієв» [Шемьи-заде, 2010, 15 апреля]. Вона добре знала Ібраїмова ще з 1917 року, коли він гостював у її чоловіка Алі Боданинського, до якого тоді виявляв повагу, і з часів Курултаю, до якого Ібраїмов також був обраний делегатом. Вирішивши піти на розмову з Ібраїмовим, Боданинська не дуже сподівалася на позитивний результат візиту до сталінського призначенця, але хотіла подивитися йому в очі. Велі Ібраїмов прийняв її відразу ж. «Що це ти робиш, Велі?», – розпочала Аніфе-ханум [Шемьи-заде, 2010, 15 апреля]. Вона з гіркотою говорила про переслідування національних діячів, які заслужили народну повагу. Ібраїмов слухав її мовчки, видно було, що він насилу стримує злість. Він так нічого і не сказав, і Аніфе Боданинська в повному розпачі покинула кабінет голови Кримського центрального виконавчого комітету.

«Вказівка переслідувати представників національної інтелігенції надійшла до Велі з Москви» (кримськотатарською – «*Velini yapmışı özünden degil, milliy ziyalılarni takip etmek emiri Moskvadan keld*»), – говорила Аніфе-ханум [Шемьи-заде, 2010, 15 апреля].

12 Центристи здебільшого поєднували в поглядах помірковані соціалізм і націоналізм, тюркізм, демократизм та іслам. До правих належали представники традиціоналістського духовенства та дворянства (мурзацтва), для яких були «понад усе у суспільному житті традиції та національні особливості». А до лівих можна віднести групу діячів, які тяжіли до поглядів лівого, а потім ліворадикального крила російських революціонерів і які, за словами Д. Сейдамета, «висували на перший план економічні основи» [Іванець та Когут, 2019, с. 95].

У період 1941–1944 років Аніфе Боданинська, як і інші киримли, опинилась у німецькій окупації. За спогадами внука Айдина Шем'ї-заде, вона була далека від намірів будь-якої співпраці з окупантами. Своїх онуків Аніфе переконувала, що німецьке хазяйнування в Криму буде недовговічним, як і 1918 року, коли німці увійшли в контакт із губернським чиновництвом і позбавили курултаївців можливості легально брати участь у політичній діяльності [Шемьи-заде, 2012].

У ще одній статті Айдин Шем'ї-заде ділиться теплими спогадами: «Аніфе-бітам (бабуся Аніфе) навчила мене співати гімн кримських татар «Я поклявся» (кримськотатарською дослівно – «*Ant Etkenmen*»). Ще б пак! Чого могла ще навчити старшого онука Аніфе Боданинська, одна з чотирьох жінок, обраних на Перший Курултай? Сама Аніфе-бітам чудово співала багато наших пісень, особливо мені подобалася в її виконанні пісня «*Meni ğamdan azat eyli*» [Шемьи-заде, 2018, 11 декабря].

У подальші роки Аніфе Боданинська громадською діяльністю не займалася.

Висновки

Історія Аніфе Боданинської, як і її посестер, тісно переплетена з історією кримськотатарського національного визвольного руху і періодом національного державотворення, жіночим феміністичним рухом на Кримському півострові. Усі ці процеси пов'язані між собою настільки, що виокремити роль і внесок кожної з персоналій майже неможливо. Однак обрання Аніфе-ханум однією з чотирьох делегаток Курултаю свідчить про значимість її заслуг та визнання виборцями її авторитету і впливу.

Попри короткочасність цього періоду свободи, без перебільшення, ці жінки увійшли в історію та стали прикладом для подальших поколінь. Навіть у меншості на Кримському півострові їм вдалося протистояти суспільним упередженням, звичаям, дискримінації під прикриттям релігії. Жінки не просто здобували освіту, а поширювали просвітницьку діяльність, опановували вчителювання та їхали в села навчати жінок та дівчат. За пів століття вони змогли змінити своє становище та здобути політичний вплив.

Аніфе Боданинська була уособленням свого часу і його духу: готовності дивитися в очі страху та не зраджувати свої ідеали. Вона пережила депортацію 1944 року і померла далеко від рідного Криму, залишившись вірною своїм переконанням і любові до Батьківщини. Її трагічна доля стала частиною тієї страшної сторінки історії, яку Росія століттями намагається перекреслити, нав'язуючи імперську версію минулого.

Обов'язок нащадків – відновити та зберегти пам'ять про таких героїнь, бо їхні життєві історії нагадують, що навіть у найтемніші часи світло відваги і єдності не згасає. Пам'ять про Аніфе Боданинську та сотні жінок кримськотатарського мусульманського руху – це пам'ять про їхню боротьбу, їхню любов до свого народу та їхню незламність.

Джерела та література

Джерела

Архивные документы о семье Усеина Боданинского. (2017, Грудень 13). Crimeantatars. club – Сайт о крымских татарах. https://www.crimeantatars.club/blogs/arhivnye-dokumenty-o-seme-useina-bodaninskogo)

Мусаєва, С., & Алієв, А. (2017). *Мустафа Джемілєв. Незламний*. Харків: Віват.

Про Меджліс. (б. д.). Сайт Меджлісу кримськотатарського народу. https://qtmm.org/about)-

Сейдамет, Дж., & Громенко, С. (Упоряд.). (2021, Жовтень 6). Джафер Сейдамет: «Окремі спогади». Ч. 50. Крим.Реалії. https://ua.krymr.com/a/jafer-seydamet-memuary-chastyna-50-1917/31495469.html

Наукові публікації

Абдулаєва, Г. (2021a). *25 відомих кримських татар. Від Кримського ханства до сьогодення*. Харків: Фоліо.

Абдулаєва, Г. (2021b). *Кримські татари. Від етногенезу до державності.* Київ: Зелений пес.

Абдулаєва, Г. (2024). *Історія Криму. Коротка оповідь великого шляху*. Київ: Віхола.

Бикова, Т. (2020, Червень 6). Розвиток національно-визвольного руху кримських татар. Голос Криму. Культура. https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/rozvytok-natsionalno-vyzvolnoho-rukhu-krymskykh-tatar)

Бикова, Т. (2020, Серпень 9). Скликання Першого Курултаю. Голос Криму. Культура. https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/sklykannia-pershoho-kurultaiu

Гаспринський, І. (2018). Французькі листи: уривок з роману. В *І народився день: кримськотатарська проза українською* (с. 49–61). Київ: Кримський дім; Майстер Книг.

Гаспринський, І. (2021). *Молла Аббас. Вибрані літературні твори*. Київ: Майстер Книг.

Громенко, С. (Упоряд. та вступ). (2016). *Наш Крим: неросійські історії українського півострова*. Київ: К.І.С.

Громенко, С. (2017). *#КрымНаш. Історія російського міфу.* Київ.

Громенко, С. (2018). *Забута перемога. Кримська операція Петра Болбочана 1918 року*. Київ: К.І.С.

Громенко, С. (2019). *250 років фальші: російські міфи історії Криму*. Харків: Фоліо.

Кандим, Ю. (2017). *Не заросте травою поле бою*. Ічня: ПП «Формат».

Чубукчиева, Л. (2012). Женский вопрос на всероссийском мусульманском съезде в Москве: по материалам личного архива Шефики Гаспринской. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Исторические науки»*, *25*(64, 1), 199–208.

Чубукчиева, Л. (б. д.). К вопросу о становлении женского политического движения в России в начале XX века. *Вопросы духовной культуры. Серия «Исторические науки»*, 97–100. http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/56094/27-Chubukchieva.pdf?sequence=1

Інші публікації

Айвазов, А. (б. д.). История национального движения в Крыму. http://www.vatanym.ru/?an=vs305_mp1

Али Боданинский – революционер и жертва революции. (б. д.). *Crimeantatars.club – Сайт о крымских татарах.* https://www.crimeantatars.club/history/portrety/ali-bodaninskij-revolyutsioner-i-zhertva-revolyutsii

Бекірова, Г. (2021, Травень 18). Крим без обличчя. Як кримські татари стали ворогами СРСР. Локальна історія. https://localhistory.org.ua/texts/statti/krim-bez-oblichchia

Малиновська, Н. (2021). Шефіка Гаспринська – жінка, яка творила історію Криму. *Гендер в деталях*. https://genderindetail.org.ua/spetsialni-rubriki/zhinky-yaki-toruyit-novi-shliachy/shefika-hasprynska.html

Славінська, І., & Павлов, Д. (2023, Лютий 17). «Припинити просити, почати вимагати». *The Ukrainians*. https://theukrainians.org/mustafa-dzhemiliev-crimea

Умєров, М., & Присяжнюк, В. (2023, Листопад 1). Кримчани, кримці, кримські татари: що спільного та в чому різниця. *Суспільне Крим*. https://suspilne.media/crimea/606705-krimcani-krimci-krimski-tatari-so-spilnogo-ta-v-comu-riznica

Усеинова, Г. (2016). 100 лет исполнилось Зоре Боданинской. *Голос Крыма*. http://goloskrimanew.ru/100-let-ispolnilos-zore-bodaninskoy.html

Шемьи-заде, А. (2009, Март 17) Али Боданинский – просветитель и революционер. *Милли Фирка*. http://milli-firka.org/али-боданинский-просветитель-и-револ

Шемьи-заде, А. (2010, Апрель 15). Женщины в крымскотатарской революции начала XX века. *Милли Фирка*. http://milli-firka.org/женщины-в-крымскотатарской-революци

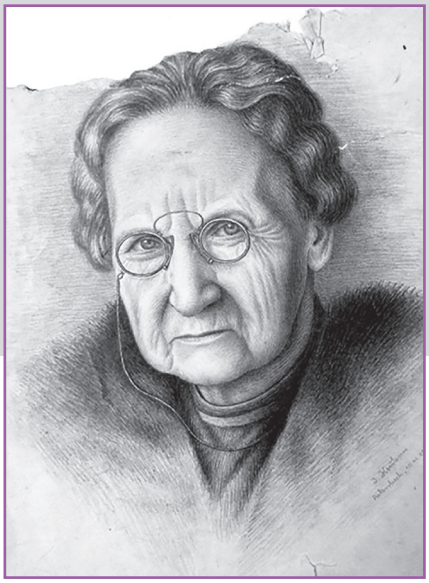
Шемьи-заде, А. (2010, Октябрь 12). Абдурефи Боданинский – 200 лет со дня рождения. *Майдан.* https://maidan.org.ua/arch/krym/1291990928.html

Шемьи-заде, А. (2011, Декабрь 10). Саиде Боданинской-Шемьи-заде исполнилось 99 лет. Утренний кофе для всех готовит сама. https://avdet.org/2013/04/22/saide-bodaninskaya-doch-zhena-i-mat-vydayushhihsya-lyudej

Шемьи-заде, А. (2012, Апрель 3). Большая ложь о крымских татарах как информационное сопровождение репрессий против народа. *Журнал «Самиздат»*. http://samlib.ru/s/shemxizade_a_e/krim.shtml

Шемьи-заде, А. (2016, Декабрь 9). Крымские татарки получили гражданские права раньше женщин из других стран. https://islam.in.ua/ru/istoriya/krymskie-tatarki-poluchili-grazhdanskie-prava-ranshe-zhenshchin-iz-drugih-stran-aydyn-shemi

Шемьи-заде, А. (2018, Декабрь 11). Родители научили меня не только говорить на двух языках, но и петь. https://dzen.ru/a/W-WqDD0WcACpFnqT

Олена Кисілевська

(1869–1956)

Видавчиня жіночої преси, сенаторка й організаторка сільського жіноцтва

Марія Гнатюк

Загальне добро треба ставити
понад свої особисті справи.
О. Кисілевська

Вступ

Видатна західноукраїнська діячка Олена Кисілевська (1869–1956) була знаковою постаттю 1930-х роках не лише в Галичині, а і визначною лідеркою та організаторкою українського жіночого руху в усьому українському світі. Коломия добре знала цю непересічну жінку – сенаторку польського Сейму, журналістку, громадську активістку, провідницю жіночого руху, мандрівницю, письменницю[1]. Засновниця і незмінна редакторка першого українського жіночого часопису «Жіноча доля», вона поклала своє життя на створення нових можливостей для жіноцтва свого краю, насамперед через просвіту, самоорганізацію та самозарадність. Їй вдалося пройти весь

1 Писала під псевдонімами О. Галичанка, Калина, Незнана.

довгий шлях громадської діячки – від юної рядової членки першої української жіночої організації «Товариство руських женщин» (1884) до обрання головою Світової Федерації Українських Жіночих Організацій (1948), піднятися від дочки сільського пароха до впливової сенаторки польського Сейму. Різноманітність талантів, лідерських здібностей та сфер, у яких дієво проявила себе О. Кисілевська, вражає, адже вона сміливо бралася за нові справи, не зраджувала своїм принципам, відважно втілювала свої задуми та наполегливо йшла до мети, згуртовуючи однодумиць.

Стан досліджень та джерела

Історії становлення і розвитку українського жіночого руху на західних землях України (Східної Галичини) останньої третини XIX – першої третини XX століть присвячено чимало ґрунтовних досліджень, зокрема: праці Зіновії Нагачевської [2007], Мирослави Дядюк [2011], Марії Гнатюк [2014; 2019], Л. Кліща [2005; 2006]; праці представниць української діаспори, насамперед Марти Богачевської-Хомяк [2018], Лідії Бурачинської [1988], Ірени Книш [1964] та ін. Творча спадщина Олени Кисілевської дає можливість глибше зрозуміти її складність і багатогранність.

Аналізові першоджерел, які розкривають зародження та розвиток українського жіночого руху в Коломиї, присвячено статтю Марії Мельник «Руський жіночий кружок» [Мельник, 1962]. Авторка аналізує низку особистих свідчень, як-от спогади Марії Білозор «З організаційної праці Союзу Українок в Коломиї» [Білозор, 1962] про період 1922–1939 років. У книгах-звітах «Відродження на чужині. ОУЖ» [Сесь, 1967, с. 207–210] знаходимо спогади про О. Кисілевську інженерки Ганни Сесь – надзвичайно правдиві, людяні, з глибоким баченням діяльності цієї видатної особистості. Варто наголосити, що свого часу, а саме 1947 року, Г. Сесь мала нагоду чути виступ О. Кисілевської в таборі ДіПі (displaced persons camps) в Реґенсбурзі (Баварія). Тоді жінки табору щиро вітали визначну громадську діячку:

«Коли на сцену вийшла старша пані, в темній сукні, невисокого зросту і почала читати нарис про відвідини нею села, присутніх здивував молодечий чистий голос, як для поважного віку Олени Кисілевської. На той час їй було 78 років!» [Сесь, 1967, с. 209].

Цінним джерелом для вивчення життя і діяльності О. Кисілевської та її кола є матеріали тогочасної жіночої періодики. Багатий фактичний матеріал міститься в журналі «Жіноча доля» (1925–1939), незмінною головною редакторкою якого вона була, та «Нова хата», яку видавав Союз Українок (СУ) у Львові і головною редакторкою якої довгий час була Лідія Бурачинська.

Важливим джерелом досліджень стали спогади про Олену Кисілевську колишніх працівниць редакції «Жіночої долі» Марії Мельник [Мельник, 1962], Марії Білозор [Білозор, 1988], Лідії Бурачинської [Бурачинська, 1988], Дороцької-Кулик [Дороцька-Кулик, 1988], які згодом стали громадськими діячками в середовищі української діаспори США, Канади, Чехії.

Надзвичайно вартісними з огляду на інформативність є публікації в журналах «Наше життя», «Жіночий світ», «Українка в світі», що виходять друком у США та Канаді як офіційні періодичні органи Союзу Українок цих держав та СФУЖО (Світова Федерація Українських Жіночих Організацій). У збірнику до «50-ліття СФУЖО. 1948–1998» [Шпір, 2002] широко представлено міжнародну діяльність О. Кисілевської як сенаторки, письменниці, редакторки, видавчині та першої Голови СФУЖО. Утім, попри значну кількість джерел та розрізнених публікацій, ґрунтовного та всебічного життєпису цієї непересічної особистості досі немає.

Біографічний нарис

Олена Кисілевська (з дому – Сіменович) народилася 23 березня 1869 року в селі Фільварки біля містечка Монастириська на Поділлі. Дочка Льва Сіменовича, священника. Мати Олени – Домінікія, з роду Глинських – також походила зі старої священничої родини. Ці родини дали відомих громадських діячів, шлях яких продовжила Олена Сіменович. Дитинство своє провела на селі серед чудової природи Поділля.

Життя Олени не проходило за легких обставин. У 14 років дівчина залишилася без батька. Її мати – вдова священника – не мала достатніх матеріальних статків, тож у Олени не було фінансової можливості навчатись у вчительському семінарі. Натомість 1884 року у віці 15 років вона вступила до виділової школи (вищий ступінь міських народних шкіл) у Станіславові (нині – Івано-Франківськ). Працювала над самоосвітою, захоплювалась ідеями передової молоді, до чого її заохочували два брати, студенти університету.

На той час започатковується жіночий рух в Україні. Олена Сіменович вперше зацікавилася працею жіноцтва у 15 років. У Галичині піонерка жіночого руху Наталія Кобринська скликає 1884 року жіночі збори в Станіславові, щоб заснувати жіноче товариство. Дівчина взяла участь у зборах, стала членкою новозаснованого «Товариства руських женщин» і від того часу впевнено йшла обраним шляхом, бо вважала піднесення рівня жінки-українки за свій національний обов'язок.

Ще перед зборами вона багато чула про Н. Кобринську у виділовій школі, де з товаришками, до яких належала і К. Малицька (пізніше письменниця, вчителька і громадська діячка), зачитувалися повістю Н. Кобринської «Задля кусника хліба». Ця повість для молодої Олени стала сенсацією, бо порушувала справи всім знані й наболілі, яких одначе раніше ніхто не торкався.

У серпні 1884 року на політичному мітингу в Коломиї, на якому про жіноче питання говорив студент Василь Полянський, Наталія Кобринська зібрала гурт молодих жінок (Анну і Катерину Павлик, вчительку Емілію Нечай, поетесу Уляну

ч.....

ВЫДѢЛЪ ТОВАРИСТВА

РУСКИХЪ ЖЕНЩИНЪ

ВЪ СТАНИСЛАВОВѢ

посвѣдчає сею грамотою, що

Олена Сименовичівна

вписана въ книгу тогожъ Товариства яко членъ звичайний

Въ Станиславовѣ дня 8. 12. 1884

За Выдѣлъ Товариства „РУСКИХЪ ЖЕНЩИНЪ"

Председательки: Секретарки:

Ст. Никаївна

Фото 14.1. Членський квиток «Товариства руських женщин» Олени Сіменович

Кравченко, яка згодом написала Гімн Союзу Українок) і переконала їх у необхідності створення жіночої організації. На своїй першій нараді жінки вирішили заснувати організацію у Станіславові, де на той час, незважаючи на вищу частку українського населення, не було жодного українського жіночого товариства. Активну участь у заснуванні цієї організації взяв Іван Франко. Він рекламував перші організаційні збори, писав оголошення і статті до української прогресивної газети «Діло». 7 жовтня 1884 року відбулися установчі збори «Товариства руських жінок»[2]. Олена Кисілевська, як учасниця зборів, отримала членський квиток і навіть зберегла список членок першого жіночого віча 1884 року в м. Станіславів.

Зі спогадів про перші збори 1884 року:

«Я пам'ятаю той день і те почуття радости, яке розпирало мені, 15-річній дівчинці, груди, коли я спішила враз із іншими поважними жінками до кімнат «Бесіди» в Станіславові на ці перші жіночі збори» [Кисілевська, 1956, с. 4–8].

2 «Товариство руських женщин», «Товариство рускихъ женщинъ», «Товариство руських жінок», «Товариство українських жінок» – перша українська жіноча організація, заснована Наталією Кобринською у Станіславові в листопаді 1884 р.

Списки учасниць забрала із собою в еміграцію та згодом, 1956 року, опублікувала в журналі «Жіночий світ» під заголовком «З мого записника».

«Небагато я могла з собою забрати з рідної землі, коли прийшлося її покидати. Зберегла пам'ятки, які були для мене найцінніщими, членську грамоту з першого жіночого товариства та список його членок. Щоб їх імена збереглися для наших онуків…

Вісімдесят імен зо всіх кінців Галицької землі прибули до Станіславова на заклик Наталії Кобринської» [Кисілевська, 1956, с. 4–8].

1887 року обранцем панни Сіменович став Юліан Кисілевський, письменник, крамар книжкової продукції, який належав до табору москвофілів. Подружжя мало троє дітей. Олена була зразковою матір'ю і прекрасною виховницею. Діти Анна Ганківська та Володимир Кисілевський отримали добру освіту. Син Володимир навчався в Чернівцях у гімназії, згодом у Відні в технічному інституті, вивчав славістику в університеті, а 1924 року захистив докторську дисертацію з філософії. Дочка Ганна 1920 року закінчила Високу торговельну школу у Відні. Дочка Наталя померла у віці 24-х років, поховано її в с. Товмачик біля Коломиї [Гнатюк та Бойчук, 2019, с. 8].

Із вибухом Першої світової війни значна частина інтелігенції емігрувала з цих теренів через наступ московських військ. Олена Кисілевська опинилась у Відні. Заробляючи на прожиток родини, одночасно стає активною членкою Управи Українського комітету помочі для ранених жовнірів і Січових Стрільців, заснованого 1914 року. Комітет проводив велику культурницьку роботу та «організовував гуманітарну допомогу українським воякам. Олена Кисілевська стала Головою жіночої секції помочі полоненим. Була нагороджена Срібним Хрестом Заслуги» [Гнатюк та Бойчук, 2019, с. 12].

1920 року О. Кисілевська повернулася до Коломиї та активно зайнялася справами українського жіноцтва. На той час у Галичині вже активно діяв «Союз Українок» (СУ) – найбільша жіноча громадська організація, яка постала 1917 року із «Жіночої громади». Філії СУ створювали в повітових містах, а по селах діяли місцеві осередки – «жіночі кружки». Почин до заснування «Руського жіночого кружка» в Коломиї дала О. Кисілевська, а потім його діяльність поширилася на ціле Покуття і частково на Гуцульщину. У 1923–1928 роках як референтка Союзу Українок О. Кисілевська брала активну участь у його діяльності, виступаючи перед делегатками з'їзду 18 квітня 1926 року у Львові, на який прибуло приблизно 40 делегаток із краю. Провід Союзу Українок одностайно схвалив кандидатуру Олени Кисілевської, і в 1928–1935 роках її було обрано сенаторкою до польського парламенту від Українського національно-демократичного союзу. Про стан членства в Союзі Українок у Східній Галичині з початком 1937 року засвідчують такі статистичні дані: «1 200 Кружків і 73 Філій, а в них около 50 000 членства» [Білинська, 1978, с. 320].

Велику роль у піднесенні жіночої самосвідомості та самоорганізації жіноцтва відіграла жіноча преса. Перед війною, 1912 року, Олена Кисілевська була редакторкою

окремого додатку «Жіноче діло», який вийшов як квартальник. На рік пізніше дописує щотижня у власній колонці в часописі «Діло». Дописує в журнал «Наша мета», який 1920 року припиняє друкуватися. І «в 1922 р. українське жіноцтво Галичини намагається централізувати всі жіночі організації при Союзі Українок. На той час вже постала пекуча потреба у власній жіночій пресі, однак власного часопису СУ не мав. Тому у вересні 1925 року із власної ініціативи, при допомозі «Жіночого кружка» в Коломиї Олена Кисілевська починає видавати часопис "Жіноча доля"» [Гнатюк та Бойчук, 2019, с. 31–32].

Олена Кисілевська була винятково активною в політичній площині. Вона – серед перших жінок, обраних у вищі законодавчі органи міжвоєнної Польщі. У повоєнній Польщі жінки здобули політичні права, і впродовж «1919–1939 рр. депутатками польського Сейму було обрано майже 50 жінок, з них – тільки дві українки Мілена Рудницька та Олена Кисілевська. У 1928 р. Олену Кисілевську було обрано до польського Сенату від партії Українське народно-демократичне об'єднання (УНДО)» [Дядюк, 2011, с. 228]. Вона працювала в Освітній Комісії Сенату і виступала за право викладання предметів українською мовою в освітніх закладах Східної Галичини, що засвідчує промова сенаторки, виголошена 9 березня 1929 року:

«Високий Сенате! Я справді вибрала важке завдання собі… Хочу лише сказати Вам… у справі освіти для народу не лише держава може розказувати і не лише сам уряд, але правдива доля народу спочиває в руках матері, в руках виховательниці – жінки. І нині можемо сказати вам те, що так як колись ваші матері служили вашій батьківщині у важких хвилинах, так само нині українська жінка стає до тої служби: що боротьба за своє право, за душу своєї дитини і за права для свого народу. …Так само ту вірну службу жертвуємо ми, Українки». Після проголосували проти бюджету, в якому не було «наших потреб, з наших податків нема ані сотика» [Кисілевська 1929, с. 19–20].

«Перед наступними виборами 16 та 25 листопада 1930 р., СУ як аполітична позапартійна організація згідно статуту, не мала права створювати виборчий комітет. Тому у вересні 1930 р. Мілена Рудницька сформувала "Краєвий жіночий виборчий комітет". Це полегшило залучення жінок до виборчої праці» [Дядюк, 2011, с. 210]. У виборах 16 листопада 1930 року знову отримали перемогу М. Рудницька та О. Кисілевська. Перед виборами в статті «Не давайте себе застрашити, будьте дійсними заступниками інтересів свого народу!» О. Кисілевська писала: «*Вкладайте сміло певною рукою картку в конверті. Всі ставаймо до урни, чи здоровi, чи каліки, жінки, чоловіки, хлопці, дівчата!*» [Русова, 1945, с. 104].

Український жіночий рух охопив широкий загал у містах і селах. Союз Українок був єдиною українською жіночою організацією, яка здобула право мати своїх представниць в окружних виборчих комісіях.

Олена Кисілевська активно налагоджувала контакти з українськими жіночими організаціями поза межами Галичини. Зокрема, відвідувала українок Закарпаття,

яке на той час було у складі Чехословаччині. 1921 року «Жіноча громада Буковини» взяла участь у з'їзді Союзу Українок у Львові. Буковинка Дарія Полотнюк (псевдо Ірина Вільде) активно дописувала в журнал «Жіноча доля» та навіть працювала в редакції журналу.

Сенаторка О. Кисілевська, посолка М. Рудницька та кооператорка Ірина Павликовська – представниці Галичини – 27–28 травня 1934 року взяли участь та вітали учасниць Першого з'їзду Жіночого Союзу в Ужгороді, куди прибуло приблизно 1 500 делегаток. Жіночий Союз із головним осідком в Ужгороді та філіями в Мукачевому, Хусті, Тересві, Ясіні, Бичкові заснувала Ірина Волошин, дружина президента Августина Волошина, 1924 року [Богачевська-Хомяк, 2018, с. 391–392].

«Я мала щастя знати паню Кисілевську. В одну зі своїх «мандрівок» заїхала Олена Кисілевська й до Праги. Ми зустрічали її на двірці з квітами в руках. Поважна пані, в чорному вбранні, серйозне, але привітне обличчя, з розумними, глибоко в душу заглядаючими очима… Велику пошану почули до неї не лише ми, українки, але й чешки, представниці ріжних чеських жіночих організацій. Слухали її спокійно висловленого дуже цікавого викладу за справи українських організацій у Галичині… Приємно мені згадувати, як ця неоціненна діячка завітала до мене на край Праги й прийняла участь у моєму родинному чаю» – так тепло згадує й високо цінує міжнародну діяльність О. Кисілевської професорка Празького університету Софія Русова [Русова, 1945, с. 104].

Сенаторка зав'язала контакти з українськими жіночими організаціями за океаном, відвідавши 1929 року Америку і Канаду. Візит О. Кисілевської був небуденною подією для українського жіноцтва у Вінніпеґу – для організації прийому поважної гості «так щиро і охочо, як щиро, ревно й радо посвячує свій труд сенаторка для українського жіноцтва», було створено Комітет [Книш, 1964, с. 51].

В українському суспільстві та поза його межами О. Кисілевська була дуже популярною, мала також велику повагу і як парламентарка. Щоразу після повернення з міжнародних зустрічей до Галичини М. Рудницька та О. Кисілевська неодмінно звітували про перебіг кожної наради, кожного засідання міжнародних форумів перед членками СУ. Цілком імовірно, що з усіх галицьких організацій саме провідниці цього товариства були найбільш поінформованими про українське питання в міжнародному контексті.

Повертаючись із закордонної поїздки з новим досвідом, сенаторка розуміла, що треба займатися справами освіти українців і суспільної опіки. Промова О. Кисілевської, виголошена в Сенаті 28 березня 1928 року, яскраво свідчить про детальний аналіз шкільництва з огляду на інтереси українців. Сенаторка постійно заявляла про намагання польської влади знівелювати політичні здобутки українців ще з часів Австро-Угорщини. Промови стосувалися не тільки шкільництва, а і суспільної опіки.

«Олена Кисілевська об'їздила багато найбільш занедбаних як в економічному, так і в медичному плані регіонів (Гуцульщину, Покуття, Волинь, Лемківщину та ін.), по-

бувала також у різних місцевостях після каральних експедицій польської влади» [Дядюк, 2011 с. 235].

Як сенаторка, Олена Кисілевська звертала увагу на вирішення цілої низки соціальних проблем, зокрема озвучувала потреби українських людей з інвалідністю, вдів і сиріт по вояках Української Галицької Армії (УГА). Вона протестувала проти заборони діяльності Комітету допомоги політичним в'язням та переслідування родин ув'язнених. Як сенаторка, клопотала про субсидії від держави для розвитку дитячих садків (зокрема на час жнив), підтримки порадень для матерів, товариств опіки над молоддю, заходів із подолання безробіття. Її також хвилювали питання охорони здоров'я (насамперед матері та дитини) та суспільної опіки [Гнатюк, 2014, с. 25].

З високої трибуни сенаторка О. Кисілевська закликала надати медичну допомогу хворим на тиф і туберкульоз, щоби запобігти поширенню епідемій на території східних та південних воєводств. Недостатня кількість українських лікарів, які не були забезпечені матеріально (особливо на Гуцульщині), погані гігієнічні умови у школах, проблеми інвалідів – ці та інші питання порушувала, вимагала і закликала вона вирішити у своїх виступах. Сенаторку хвилювала тенденція зменшення приросту населення. Як українка, наголошувала на актуальності антиалкогольної боротьби, підтримуючи діяльність протиалкогольного товариства «Відродження», членкою якого була [Кисілевська, 1929б, с. 19].

Пропагуючи певні цінності, О. Кисілевська сама слугувала прикладом для інших. Коли її запросили на приватну гостину, вона поцікавилася, чи будуть подавати алкоголь. Свою відмову від запрошення пояснила тим, що є членкою протиалкогольного товариства.

«У своїх газетах накликую завжди до боротьби з алькоголем, як же ж можу бути на гостині, де подають вино?» [Михайлюк, 1956, с. 9]. Тому господиня не подавала вина, щоб не втратити такої поважної гості.

Олена Кисілевська, яка відстоювала права українців у сенаті, працювала надзвичайно інтенсивно. Із трибуни 28 лютого 1934 року сенаторка заявляла:

«Перед деморалізацією, перед винародовленням, перед замиканням можливості науки і розвою нашого народу будемо боротися всіма можливими і неможливими способами… не дамо себе скинути наново до ролі невільників, позбавлених батьківських горожанських прав, як то намагаються зробити» [Кисілевська, 1929б, с. 19–20].

1939 року, коли почалася Друга світова війна, О. Кисілевська разом із родиною переїхала на Лемківщину, яка була під німецькою окупацією. Але й там вона не покинула громадську працю з сільським жіноцтвом і за два роки відвідала 67 сіл [Сесь, 1967, с. 209].

Наприкінці Другої світової війни, 1944 року, О. Кисілевська з родиною емігрувала до Польщі у с. Криниця на Лемківщині, а потім переїхала до Німеччини, де перебувала з родиною в таборах Травнштайн та Ділінген. І в тих важких умовах життя вона продовжувала громадську діяльність. Після закінчення Другої світової війни

ще тимчасово перебувала в Німеччині. «У грудні 1945 р. в Авґзбурзі (Баварія) за участю Олени Кисілевської було оформлено "Об'єднання українських жінок на еміграції", яке надало їй почесне членство»-[Сесь, 1967, с. 209]. Далі подружжя переїхало до США, де Кисілевська знову вступила до місцевого відділу Союзу Українок Америки (СУА) в м. Честер. 1948 року О. Кисілевська переїхала на постійний побут до Канади, де жила в домі свого сина д-ра В. Кисілевського в Оттаві.

У листопаді 1948 року у Філадельфії відбувся Світовий Конгрес Українського Жіноцтва, на якому було створено Світову Федерацію Українських Жіночих Організацій (СФУЖО). Головою новоствореної СФУЖО було обрано Олену Кисілевську, і на цій виборній посаді вона перебувала до кінця свого життя. Діячка докладала багато зусиль до розбудови організації. Писала реферати, статті, дописи для вирішення проблем жіноцтва на чотирьох континентах. Відвідувала на запрошення жіночих організацій Канади і Америки, як і колись в Україні, осередки та заохочувала до праці і підбадьорювала натхненними промовами. По радіо від СФУЖО звертала ся з промовами до жіноцтва в Україні. Вона передавала сердечні вітання від багатьох тисяч українського жіноцтва, що розсіяне в еміграції по всьому широкому світі:

«Дорогі наші сестри в Рідному Краю! Передаючи Вам оці слова, спрямовані до Вас дорогі сестри в рідному краю, – я почуваюся до глибини душі зворушена. Це ж вперше. Немає такої сили, що перешкодила б нам лучитися з вами серцем і душею, та линути до Вас при всіх нагодах думками й згадувати вас у наших щоденних молитвах» [Сесь, 1967, с. 209].

«…Ми не спочинемо доти, доки в Україні не задзвонять радісні, воскресні дзвони вільного і від нікого незалежного українського народу» [Сесь, 1967, с. 210].

Під час урочистого святкування 70-ліття жіночого руху одночасно було відзначено 70-ті роковини громадської праці Олени Кисілевської. 12 квітня 1955 року вона продиктувала синові Володимирові «Моє прощання», у якому прощалася з родиною, а також:

«Усьому громадянству, зосібна ж організованому громадянству, з яким я стільки літ працювала, шлю свій привіт… Хай не буде між вами незгоди, сварів, особистих ураз, бо це, наче боляк, знесилює організм» [Кисілевський, 1956, с. 2].

Фото 14.2. Іван Кейван.
Портрет Олени Кисілевської

Відомий художник Іван Кейван, який мешкав у Коломиї і викладав у гімназії, перебуваючи в Німеччині в таборі ДіПі в баварських Альпах, з уяви намалював 1947 року портрет сенаторки Олени Кисілевської – він зберігається в його дочки, Зоні Кейван.

Померла О. Кисілевська 29 березня 1956 року на 87-му році життя в Оттаві. Українське жіноцтво Канади й Америки в глибокому смутку проводило Велику Жінку в останню дорогу. Заклик до спорудження пам'ятника на могилі О. Кисілевської отримав широкий відгук серед організованого жіноцтва. Кошти на пам'ятник зібрали швидко і з надлишком. Освячення пам'ятника на могилі Олени Кисілевської відбулося 2 червня 1957 року в Оттаві при «вщерть заповненій церкві». Прибули численні жіночі делегації зі США і Канади та від громадянства Оттави. Наприклад, з Монреалю членки Ліги українських католицьких жінок (ЛУКЖ) прибули трьома автобусами. Дочка О. Кисілевської Ганна Ганківська очолювала Фінансову комісію в ЛУКЖ та СФУЖО в різні періоди.

Ім'я О. Кисілевської як визначної особи занесено в багатотомну «Енциклопедію Українознавства» [Кубійович, 1959, с. 1033]. 1996 року Союз Українок Коломийщини імені Олени Кисілевської відкрив меморіальний барельєф на вшанування сенаторки, редакторки, письменниці, Голови СФУЖО в Коломиї (вул. Замкова, 74б).

Олена Кисілевська вирізнялася неабиякою працьовитістю та енергійністю, і навіть в роки виховання своїх дітей знаходила час для громадської роботи. Як свідчать ті, хто знав її ближче, «вона мала великі природні здібності, чуле серце, любов до своїх людей та бажання працювати для покращення їхньої долі» [Сесь, 1967, с. 209].

Діяльність на користь жіноцтва

Усе своє життя Олена Кисілевська присвятила відстоюванню прав та розширенню можливостей жіноцтва в різних сферах, використовуючи для цього кожну нагоду. Свої головні зусилля вона спрямувала на дві основні ділянки: розвиток жіночої преси та роботу задля покращення життя сільських жінок.

Із започаткуванням 1925 року часопису «Жіноча доля» (видавався до 1939 р.) Олена Кисілевська підкреслювала, що її мрія здійснилася. Це був перший справді успішний жіночий часопис, який існував завдяки відданості та працьовитості головної редакторки Олени Кисілевської і матеріальній підтримці рідного брата Володимира Сіменовича. Саме він, працюючи у США в часописі «Свобода», свого часу порадив сестрі «братися за роботу». За власною ініціативою та з допомогою «Жіночого кружка» в Коломиї у вересні 1925 року О. Кисілевська спершу видавала часопис «Жіноча доля» у формі щомісячника, а від 1927-го видання стало двотижневиком.

З 1932 року при «Жіночій долі» виходив також двотижневий додаток «Жіноча воля», присвячений переважно тематиці хатнього господарства і орієнтований на селянок, а з 1934 року – інший додаток, «Світ молоді», для молодих дівчат. До 1939 року «часопис розходився у кількості 1,5–2 тис. примірників» [*Узагальнено*, 1934, с. 7] і так став важливим джерелом формування української практики фемінізму та поширення його ідей.

Найбільшої росповсюджуваний орґанок тутешніх. Ціна цього числа 35 сот.

ЖІНОЧА ДОЛЯ

ЧАСОПИС ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЦТВА

Редаґує колеґія. Начальна редакторка й видавець: О. Кисілевська

Рік XII. Коломия, 1 травня 1936. Ч. 9

Члени Жін. Т-ла ім. Л. Українки при чит. „Просвіти" ім. Т. Шевченка в Монтреалі, Кв. У до ідеїв руді (справа кадівно) сидять: О. Басса, основниця Т-ва. Ю. Нарипеєв — скарбничка, М. Солагуб — членка проївної комісії. Я. Бабак (у чорній сукні) — голова Т-ва. Далі — рад членка Т-ва, потім (третя ліва) — Ю. Берела, членка проївної комісії, М. Дучим — секретарка, І. К. Вовник — наступниця голови. (Глядя доп. на ст. 7).

М. П.

ПРОСИ НАМ ДОЛІ.

Сяється в вишні білий цвіт,
Сподає, як в жалобі
Пішла Ти, Нене, в кращий світ,
Остався жаль по Тобі.

Полинув Дух Твій у простір,
При Божім став престолі;
Там певно просить в блиску зір
Для дітей своїх долі.

О, Нене, Нене! Не проси
Нам радощів, ні життя,
А вблагай у Бога сил
Тривати в лихолітті.

А випроси нам сталий гарт
На вибраній дорозі,
Щоб не відти по своїх вартах
У вогнищі тривозі.

А ніколи нам вінь в серцях
Опертись кожний лестї
І гарно вивести на свій шлях
Стяг народної честі.

Щоб не взяв з нетрів провели
До ваших вагань небж
Такої Долі нам жоли,
Бо кращої не треба.

Володар Крушенко.

ДИТИНА.

Гей, тихо, цить! Дитина спить..
Щось гарне сниться їй,
На личку усмішка лежить,
На серденьку — спокій.

На личку усмішка ніжна
Зажрійний чар несла,
Гей, тихо, цить! Хай спить вона,
Хай снить солодкі сни.

Фото 14.3. Обкладинка журналу «Жіноча доля». 1936

До редакційно-видавничого комітету крім головної редакторки і видавчині О. Кисілевської входили Марія Ставнича, Міля Дороцька і Настя Микитчукова. З редакцією співпрацювали У. Кравченко, С. Русова, Н. Королева, О. Дучимінська, Д. Віконська, С. Яблонська, І. Вільде, В. Сіменович, І. Зубенко та ін. Дописувачками були також Ольга Дучимінська, Ірина Вільде, Уляна Кравченко, Марія Ставнича та ін. Журнал оприлюднював відомості про учениць коломийських жіночих шкіл та їхню участь у мистецькому, спортивному, громадському житті міста.

Після Першої світової війни за редакцією О. Кисілевської почав виходити спеціальний додаток «Наше діло» до львівського щоденника «Діло».

Також існували відділи листування, оголошень і реклами, праця з віддаленими передплатницями з-за океану, друкувалися художні твори вражень від подорожей, огляди зустрічей з видатними жінками тощо. До «Жіночої долі» надходило чимало листів від читачів і читачок з усіх куточків світу, і О. Кисілевська особисто відповідала на листи людям, яких ніколи не бачила: наймичка з Марокко, інша наймичка з Данії, яка була нещаслива в подружньому житті, місіонер з-за океану, український старшина з Туреччини, українські емігранти з Китаю. У своїх роздумах вона пояснювала свою працю над листами:

«Під час світової війни була я в цензурі. Через мої руки переходили тисячі листів вояків з фронту і їх родин із запілля. Тоді, як ніколи, пізнала я людську душу… пізнала, яка вона завжди голодна щирого, сердечного, а надто все рідного слова… Потім, теж у війні, належала я до комітету, що відвідував хворих і ранених українців по шпиталях. Бачила, як дорослі мужчини, що видержували тяжкі операції без наркози, плакали на звук рідного слова, як малі діти. Ви дивуєтесь, чому так на віддаль

прив'язалася до мене та дівчина з Марокко? А може, я єдина людина на світі, з якою вона переписується в рідній мові?» [Михайлюк, 1956, с. 9].

Листування з еміграцією чи краєм також здійснювалося через часопис. Найкращі жіночі, а також і чоловічі сили брали в ньому участь. Уляна Кравченко майже в кожному числі друкувала свою поезію. Богдан Лепкий, Ольга Кобилянська, Софія Яблонська. В кінці газети різні повідомлення, реклама, листування редакції з Едмонтона, Вінніпеґу, Філадельфії, Гамільтона.

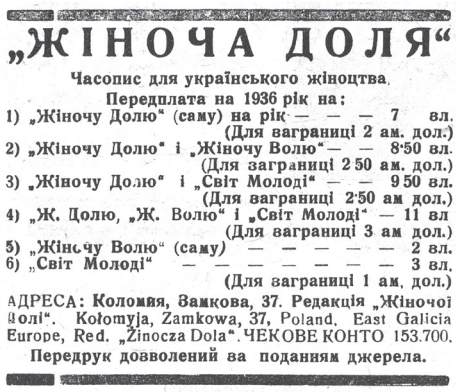
Євгенія Ситник з Вінніпеґа (Канада) зацікавилася гаслами та відозвами журналу під рубрикою «Організуйтесь та освідомляйтесь», інформацією про організоване і свідоме життя жінок різних народів; корисними порадами, як згуртуватись і як працювати; звітами про жіночі товариства, що, на думку читачки, «*спонукають до покращення праці, пробуджують зі сну. «Жіноча Доля» дала можливість пізнати жіночим організаціям чужих народів про працю організацій та зростаючу свідомість в українського жіноцтва. Своїми відозвами пробуджувала українське жіноцтво до жертвенности на ріжні цілі як на: Повінь, Інвалідів, "Р. Ш." і інше*» [Кліщ, 2005, с. 38].

Тематичне розмаїття публікацій вражає. За перші вісім років було оприлюднено статей: організаційного характеру – 208, феміністичного – 203, виховного – 461, господарського – 341, кооперативно-господарського – 180, з питань гігієни і здоров'я – 196, політики – 88, мистецтва та освіти – 162, а також 176 міжнародних кореспонденцій та інше широке листування з краєм та еміграцією [*Узагальнено*, 1934, с. 6–7].

У період від 1927 до 1930 року накладом видавництва «Жіноча доля» за редакцією О. Кисілевської вийшли чотири особливі видання: календарі-альманахи «Жіночої долі» з дуже цікавими статтями на різні актуальні жіночі теми. За час видавничої та журналістської діяльності редакторки в часописі «Жіноча доля» виходили альманахи, брошури на кулінарну тему тощо.

З розбудовою діяльності жіночих організацій потреба в жіночій пресі лише зростала. Журнал «Жіноча доля» популяризував ідеї Союзу Українок і чимало сприяв залученню жіноцтва, зокрема сільського, до організованого життя. Як писала Олена Кисілевська, редакція та її співробітники служили загальній народній справі, бо допомагали «просвічувати, освідомляти, втягати до громадської роботи» українське жіноцтво, в руках якого «головно спочиває доля народу» [Нагачевська, 2007, с. 341]. Журнал друкував рекламу, і так про нього дізнавалося багато читачок і читачів.

Часопис «Жіноча доля» став енциклопедією громадського, господарського та політичного життя жіноцтва. Засновниці вважали, що без жіночої преси, періодики об'єднання сільських жінок і дівчат неможливе. Журнал «Жіноча доля» став першим успішним часописом завдяки цілеспрямованості та лідерству го-

„ЖІНОЧА ДОЛЯ“

Часопис для українського жіноцтва.

Передплата на 1936 рік на:

1) „Жіночу Долю“ (саму) на рік — — — 7 зл.
(Для заграници 2 ам. дол.)
2) „Жіночу Долю“ і „Жіночу Волю“ — — 8·50 зл.
(Для заграници 2·50 ам. дол.)
3) „Жіночу Долю“ і „Світ Молоді“ — — 9·50 зл.
(Для заграници 2·50 ам дол.)
4) „Ж. Долю, „Ж. Волю“ і „Світ Молоді“ — 11 зл
(Для заграници 3 ам дол.)
5) „Жіночу Волю“ (саму) — — — — — 2 зл.
6) „Світ Молоді“ — — — — — — — 3 зл.
(Для заграници 1 ам. дол.)

АДРЕСА: Коломия, Замкова, 37. Редакція „Жіночої Долі“. Kołomyja, Zamkowa, 37, Poland, East Galicia Europe, Red. „Żinocza Dola“. ЧЕКОВЕ КОНТО 153.700.

Передрук дозволений за поданням джерела.

Фото 14.4. Реклама передплати на часописи видавництва «Жіноча доля»

ловної редакторки Олени Кисілевської. Софія Русова так згадувала про журнал «Жіноча доля» та його редакторку:

«Цей часопис – це її трибуна; в ньому відбивається вся її спокійна вдача, її глибокі думки, її чиста самовідданість. І ні одного зерна самолюбства, честолюбства. Почувається з якою любов'ю вона ставиться до села, до жінок. Вона їх вчить, як мати, переживає з ними злі й добрі години. Не жаліючи свого здоровля, вона обїздить усі гуртки селянські, жіночі організації» [Русова, 1945, с. 102].

Видання Олени Кисілевської розходилися не лише в Галичині, на Волині, в Поліссі чи Підляшші, а і на землях, що були під румунською окупацією – Буковині, Басарабії, а також на Закарпатті. Доходили і за океан до українських емігрантів, особливо до США та Канади.

Небуденною подією для канадсько-українського жіноцтва став приїзд 1929 року до Канади відомої редакторки «Жіночої долі», сенаторки Олени Кисілевської: «…в неділю 18 серпня… в залі Читальні Просвіти з промовами і громадою участю усіх жіночих товариств Вінніпегу вітали Олену Кисілевську». Згодом сама О. Кисілевська підкреслювала: *«Вінніпег був одиноким місцем у Канаді, де громадянство зустрічало мене спільно без поділу на віроісповідні громади»* [Книш, 1964, с. 52].

Знайомство з Анною Гумінілович-Йонкер (1888–1936) ще з часів її побуту в м. Калуш (нині Івано-Франківської обл.) дало можливість ближче ознайомитися з Жіночим товариством ім. Ольги Кобилянської в Кенорі. Саме 24 серпня 1929 року Олена Кисілевська відвідує м. Кенор (Канада), де знайомиться з українською громадою та представницею англійського жіноцтва пані Дж. Мензіс. Про цю мандрівку Олена Кисілевська згадує у своєму дописі в «Жіночій долі» (1 листопада 1929 р.) під заголовком «З моїх мандрівок», що його згодом цитує Ірена Книш:

«Як провідниця нашого товариства … я старалася репрезентувати українців серед чужинців так, щоб українське ім'я не залишалося позаду других національностей, а навпаки нарівні з ними, щоб принести хосен українському народові так тут у Канаді як і в Україні…» [Книш, 1964, с. 59].

Провід Союзу Українок Америки (СУА) скликав спеціальні збори з нагоди відвідин сенаторки і редакторки часопису «Жіноча доля» і 29 жовтня 1929 року разом з іншими ньюйоркськими товариствами вшанував її. Олена Кисілевська об'їхала низку міст (Клівленд, Коговз та ін.), де були більші українські громади, виголошувала промови із закликами вступати до СУА та створювати сильну жіночу організацію.

Під час відвідин О. Кисілевської організувався 16 Відділ СУА в м. Детройт. Після відвідин Америки з ініціативи Олени Кисілевської та Мілени Рудницької 1929 року в Галичині було започатковано відзначення Дня матері в другу неділю травня.

Роками пізніше в одному зі своїх дописів у «Жіночій долі» в червні 1936 року Олена Кисілевська пояснювала, чому зустріч з Анною Гумінілович-Йонкер, однією з лідерок українського жіночого руху в Канаді, була такою важливою для неї: Йонкер «*була першою, яка доцінила вагу зв'язків нашого жіноцтва з міжнародним жіночим рухом. Пізнаю там управу канадійського відділу міжнародної жіночої організації… За їх посередництвом познайомилася я була з англійськими письменницями, філятропійними і суспільними діячками*» [Книш, 1964, с. 53].

У цій мандрівці до Канади сенаторка мала нагоду зустрітися з представницею місцевого англійського жіноцтва пані Дж. Мензіс, з якою мала дискусію на жіночі теми, зокрема і про те, що «українського жіноцтва не хочуть прийняти до Міжнародної Жіночої Ради, вважаючи його бездержавним. У результаті розмови пані Мензіс заявила, що вона доложить всіх зусиль, щоб українське там було прийняте…» [Книш, 1964, с. 53].

Невтомна праця Олени Кисілевської привела до відродження села. Постійно працюючи серед жіноцтва, вона добре знала і відчувала їхні потреби. Хоча на той час у селах діяли жіночі секції «Просвіти», та їх було недостатньо. За ініціативою Союзу Українок 20 вересня 1925 року у Львові відбулася нарада з метою заохотити до організації та громадської праці сільське жіноцтво. Із 30 громад прибуло майже 150 жінок. Такі наради відбувались і в інших осередках: у Станіславові, Стрию. 11 квітня 1926 року відбулася ще одна нарада в Коломиї, на яку вже прибуло 300 осіб із сіл. Нараду відкрила Н. Чайківська. О. Кисілевська промовляла про необхідність жіночої організації на селі. Обговорювали питання політичних прав жінок, стан справ організації на Коломийщині, значення кооперації, фізичне виховання дітей, функціонування дитячих садків по селах. Брали слово також і селянки із сіл Воскресінці та Вербіж. Було очевидним, що необхідно організувати курси для жінок – кухарські та крою і шиття [Білозор, 1962, с. 363–365].

Спогади Лідії Бурачинської (1902–1999) докладно знайомлять із працею О. Кисілевської та інших діячок Коломиї в селах регіону:

«О. Кисілевська, Міля Дороцька, М. Білозор почали об'їзд сіл. Говорили про плекання немовлят в селах Залуч, Перерів, Видинів, про потребу організації жіноцтва в селах Виноград, Рожнів, Товмачик, Коршів. Слухачок було багато, і вже 24 жовтня 1926 р. засновано жіночий гурток у Рожневі, а 21 листопада цього ж року в с. Воскресінці. А в Коломиї відкрили ще читальню «Просвіти» при співучасті представниць «Кружка», крамницю «Жіночий базар», яку очолила Н. Шумей. Першим завданням «Жіночого кружка» стала організація сільського жіноцтва під проводом М. Білозор. До співпраці залучила Секцію молоді. На зборах 30 червня 1929 р. слово брали сена-

Фото 14.5. Олена Кисілевська зі слухачками господарських курсів у с. Корнич. 1936

торка О. Кисілевська і д-р Кирило Трильовський про шкідливість алкоголю, виховання, про кооперацію, про заснування кружків по селах проводили Марія Білозор, Олена Витвицька, Василина Долішняк із Яблунова (тепер Косівський район)»[Бурачинська, 1988, с. 409–410].

Фахова гінекологиня Софія Парфанович (1898–1968), яка регулярно публікувала тематичні статті в тижневиках «Жіноча доля» і «Нова хата», проводила в селах курси гігієни для жінок, відбувалися також курси крою і шиття в селах Пилипи, Березови. У Коршеві почався курс домашнього господарства, курси бухгалтерії проводила М. Кобринська, а куховарства Д. Комар, організації праці навчала сенаторка, редакторка «Жіночої долі» О. Кисілевська.

Господарські курси в Коршеві біля Коломиї свідчать про їхню велику популярність і потребу. Програма курсу була досить широка. Навчання поділялося на теорію і практику. Щодня визначали групу з 12 дівчат на кухні, іншу – на крій і шиття та ручні роботи. Групи щоденно мінялися.

1930 року в Коломиї було засновано філію Українського лікарського товариства за активної підтримки філії Союзу Українок, завданням якої стала організація курсів гігієни для дівчат і жінок. Викладав на курсах зять Олени Кисілевської доктор В. Ганьківський. Завдяки Олені Кисілевській 1935 року «організаторські курси» відкрили в Коломиї.

Фото 14.6. Олена Кисілевська на курсах господарювання і кулінарії в с. Коршів. 1930

За час організаційної праці філії Союзу Українок у Коломиї від 1926 до 1938 року вдалося поширити організаційну мережу на весь Коломийський і частково Городенківський повіти. «У 1938 р. філія Союзу Українок у Коломиї нараховувала 30–35 осередків (кружків) по селах» [Білозор, 1988, с. 365].

Знаковою подією для жіночого руху Галичини став Жіночий конгрес у Станіславові 1934 року. Лідерки українського жіноцтва М. Рудницька та О. Кисілевська усвідомлювали значущість національної громадської зрілості українок. Вони прагнули виробити на Конгресі спільну позицію щодо всіх суспільних реалій серед організованого жіноцтва. Господарем Конгресу призначено філію СУ в Станіславові. Було сформовано спеціальний Діловий комітет, який мав велику кількість завдань із влаштування гостей, організації харчування, оренди залів під наради Конгресу, мистецьких імпрез, виставок

Олена Кисілевська надавала великої ваги створенню і залученню сільських жінок до суспільної праці. Була організована ціла мережа гуртків Союзу Українок по селах Станіславівського повіту, треба було перетворити жіночі гуртки при читальнях «Просвіти» на гуртки Союзу Українок. Велику допомогу в організації та з порадами надавали часописи «Жіноча доля» і «Жіноча воля». Союзу Українок треба було провести публічні лекції та зібрати слухачів по селах. Працювали натхненно, із почуттям обов'язку. Щонеділі й у свята після Служби Божої організаторки вирушали в близькі села, інколи за ними висилали до міста підводи. До Жіночого конгресу було

охоплено сорок сіл Станіславівського повіту.

Фото 14.7. Диплом про відзначення видавництва «Жіноча доля» за поширення національної свідомості серед сільських жінок. 1927

«А найважливіше завдання – приготувати та провести під час Конгресу День Української Селянки» [Бурачинська, 1988, с. 411]. Головою організаційної секції стала випускниця української гімназії в Станіславові та велика ентузіастка роботи серед сільського жіноцтва Оксана Лемеха-Луцька (1913–2011), відома пластунка, членка молодіжного гуртка жіночої молоді ім. Уляни Кравченко та відома засновниця (разом із О. Кисілевською) кружків по селах Станіславівського повіту на теренах Східної Галичини. Згодом вона згадувала про те, як зворушливо промовляла сенаторка до сільського жіноцтва зі сцени «Сокола» (нині – будинок «Просвіти» на вул. Грушевського, 18):

«Дорогі сестри-українки, ми, інтелігентки, сьогодні приходимо до Вас, селянок, з глибокою пошаною. Ми – пливкий елемент, Ви – ціпкий. Ви зберегли нам релігію, поезію, чисту народну мову і багато інших цінностей… Тому сьогодні дякуємо Вам і просимо вашої… організованої помочі» [Лемеха-Луцька, 2005, с. 257].

Гарячими оплесками жіноцтво вітало слово «любленої сенаторки Олени Кисілевської»… Наскільки важливою була для сільських активісток жіночого руху ця подія, ілюструє один промовистий епізод: «голова осередку у с. Воскресінці для участі у Конгресі прийшла до Станіславова пішки, подолавши 70 км» [Лемеха-Луцька, 2005, с. 259].

Напередодні цього ювілейного Конгресу, приуроченого до 50-ліття започаткування українського жіночого руху, М. Рудницька запропонувала діловому комітету СУ з підготовки цього заходу підтримувати контакти з парламентським представництвом. Державна підтримка цього конгресу 23–27 червня 1934 року у Станіславові передбачала акредитацію «українських, польських, німецьких періодичних видань, делегатів культурно-освітніх та економічних установ (“Рідна школа” – І. Галущинський, “Просвіта” – І. Брик, “Сільський господар” – Анна Палій)» [Дядюк, 2011, с. 231]. Були присутні також білоруський посол Ф. Єреміч, церковні достойники, станіславські єпископи Г. Хомишин та І. Лятишевський, від партії УНДО – посол д-р В. Загайкевич, який наголосив, що українське жіноцтво, порвавши з пережитками

минулого, від «доривочної» праці перейшло до планової діяльності як рівноправний учасник на всіх ділянках національного життя. А також ствердив, яким є український жіночий рух: «Ми певні, що не одно із наших великих завдань не могло би сповнитися, якби не праця жіноцтва» [Дядюк, 2011, с. 232].

Попередньо від міжнародного жіночого руху запрошення отримали Мері Шіпшенкс, члени українських емігрантських товариств Канади та США. Розіслані були запрошення представникам національних установ, товариств, об'єднань («Маслосоюз», «Народна торгівля», «Карпатія», «Просвіта», «Сокіл-батько», «Сільський господар», «Взаїмна поміч українського вчительства» тощо). Український клуб відзначив усі успіхи парламентарок на міжнародних жіночих конгресах. У цифрах Конгрес виглядав так:

«Мандати отримали 969 осіб, з них картки учасника 588 делегаток від 188 жіночих організацій. Найбільше було делегаток з Галичини – 545. Еміграція: Прага – 4, Варшава – 5, Бухарест – 3, Бессарабія – 1, Америка – 3, Австрія 1, Канада 1. Від головного Виділу СУ було 30, від Галицького СУ 452. Ще були від інших організацій – 51 та від жіночих кооперативів – 12 учасниць. До Жіночого Конгресу було охоплено сорок сіл Станіславівського повіту» [Дядюк, 2011, с. 251–252]. Серед учасниць Жіночого конгресу від Українського жіночого союзу в Празі була Стефанія Нагірна, дочка якої, Оксана Кузишин, сьогодні є активною союзянкою – референткою зв'язків 65-го Відділу СУА.

Олена Кисілевська відстоювала ідею розширення можливостей жіночої освіти. Хоча сама вона і не була безпосередньо залучена до створення шкіл для дівчат, але це питання перебувало в полі її зору як сенаторки, адже вона працювала в Комітеті Освіти і Віросповідань. У містах Коломия, Станіславів, Городенка, Львів, Перемишль та інших були організовані україномовні жіночі школи (гімназії та семінари) освітнього товариства «Рідна школа».

Прикладом може слугувати м. Коломия (нині – Івано-Франківщина). Нагальною в місті, де на той час проживало 41 440 осіб [Гнатюк, 2014, с. 20–21], була потреба в жіночій гімназії, оскільки кількість учениць у місцевій чоловічій гімназії обмежувалася, а кількість охочих навчатися зростала. Тому Українське педагогічне товариство (із 1926 р. – «Рідна школа») 1920 року відкрило в Коломиї приватну жіночу гімназію, яка розмістилася в українському Народному домі (нині – приміщення Національного музею Гуцульщини і Покуття імені Йосафата Бобринського). Це була 7-класна середня школа гуманістичного типу, у розпорядженні якої з 1925 року було 5 класних кімнат, кабінети, канцелярія, 2 господарські приміщення, велике подвір'я, бібліотека. Упродовж першого десятиріччя функціонування в кожному з її класів навчалися не менше 30 дівчат.

1925 року, незважаючи на те, що ще не були сформовані всі класи, у гімназії здобували освіту 162 учениці, а 1938/1939 навчального року – 164 гімназистки. Пере-

важно це були діти з Коломиї та Коломийщини [Гнатюк, 2014, с. 20]. 1933 року учениці гімназії почали випускати журнал шкільної громади гімназії «Рідна школа» в Коломиї «Проблески». Про зміст видання свідчить наповнення одного з чисел (№ 2), де було вміщено цікаві різножанрові дописи: про композитора Річарда Вагнера, про зустріч з улюбленим поетом-вчителем Богданом Лепківим, поезія, опис Великодня на Гуцульщині, концерт на честь Т. Шевченка Української державної гімназії, окрема стаття про Шевченківське свято «Рідної школи», конкурс на знання літературної діяльності Джона Голсуорсі. «Останні сторінки – зі сміховинками, загадками та кросвордами. М. Гоянюк-Левицька вела газету до 1936 р. Дописувачками були Я. Дем'янчук, М. Кейван, С. Вітвицька, І. Николишин, С. Мельник, М. Сельська, а також С. Кадоб'янська» [Книш-Кохан, 1962, с. 227–228], яка вже в 1990-х роках стала активною членкою Союзу Українок Коломийщини.

Зміни в структурі гімназії відбулися після реформи освіти в Польщі 1932–1934 років. Курс навчання тепер складався з 4 років гімназії та 2 років ліцею. Гуманітарний зміст навчання поєднувався з природничим. Запроваджувалася також коедукація – спільне навчання дівчат і хлопців. Зокрема, 1936 року в 1–3 класах гімназії навчалося 25 хлопців. 1936/1937 навчального року школа одержала право прилюдності (визнана державою), що давало їй змогу самостійно проводити випускні іспити та видавати атестати. До цього часу випускниці змушені були складати матуру (випускний іспит) перед державною екзаменаційною комісією при державній українській чоловічій гімназії на правах екстернів. Так, «у 1932 р. до випускних екзаменів було допущено 22 учениці, з них 7 єврейок і 15 українок. Проте успішно склало їх лише 15 гімназисток» [Кобринська, 1988, с. 85–90].

За роки своєї діяльності жіноча гімназія «Рідної школи» в Коломиї випустила понад тисячу дівчат із середньою загальною освітою. Однією з найвідоміших серед них була Маруся Бек (1908–2005), майбутня посідниця (голова) м. Детройта у США. Саме вона започаткувала видання журналу «Жіночий світ» для налагодження тісної співпраці між усіма жіночими організаціями Північної Америки. У Коломийській жіночій гімназії навчалася також і велика трудівниця Марія-Євгенія Кобринська. Майбутня студентка Львівського університету, де 1932 року їй було присвоєно ступінь магістра філософії з історії німецької літератури. У 1932–1933 роках вона викладала історію в жіночій гімназії Українського педагогічного товариства в Коломиї. 1934 року М. Кобринська отримала ступінь магістра права, а на підставі дисертації «Історичний розвиток патронату до Берестейської унії» 1937 року здобула ступінь доктора права. 1939 року вона почала працювати у Львівському університеті ім. І. Франка на юридичному (правничому) факультеті та невдовзі виїхала до США, де до кінця свого життя була головою Комітету Коломиян. Випускницями жіночої гімназії стала ще низка активних та успішних

жінок, які реалізували свій потенціал у різних професійних сферах та в громадсько-політичному житті.

Фото 14.8. Михайло Дмитренко. Портрет Олени Кисілевської, голови СФУЖО

Висновки

Олена Кисілевська була непересічною потужною особистістю, лідерські здібності якої проявлялися в кожній справі, за яку вона бралася. Діапазон її діяльності надзвичайно широкий: видавчиня жіночої преси, редакторка, журналістка, публіцистка, фольклористка, мандрівниця і фотографка, а також педагогиня з власною оригінальною концепцією, політикиня-сенаторка та організаторка жіночого руху. Вона не лише щиро вболівала за інтереси українського жіноцтва, а й послідовно боролася з панівними патріархальними уявленнями щодо жінок на сторінках періодичних видань і відстоювала їхні права в освітній і політичній площині.

Вочевидь, О. Кисілевська мала особливий талант знаходити спільну мову з дуже різними людьми – від дипломатів та політичних лідерів до простих селянок, яких поважала і намагалася згуртувати для вирішення найбільш пекучих проблем. Вона була з тих провідниць жіночого руху, які мали відвагу не лише ініціювати масштабні справи, а й брати на себе відповідальність, власним прикладом надихати інших, вчитися на власних помилках і рухатися далі. Скласти уявлення про характер і вдачу Олени Кисілевської дають змогу свідчення співробітниць редакції «Жіночої долі», які були з нею в безпосередньому зв'язку, роками щоденно працювали пліч-о-пліч. Зважаючи на шалену інтенсивність праці в редакції, уникнути помилок було неможливо. Про ставлення до таких ситуацій О. Кисілевської згадує Дарія Михайлюк:

«Мій шеф [О. Кисілевська] прикликав до себе і сказав мені: "Намагайтесь виробити в собі відвагу признатися до своїх помилок, а побачите, яким легким видасться вам життя. І в кожній вашій невдачі, у пошуканні за винним, починайте від себе. Це

зразу важко приходить, але попробуйте, це теж дуже упрощує життя"» [Михайлюк, 1956, с. 9].

Олена Кисілевська була визначною діячкою українського жіночого руху не лише Галичини, а й знаковою постаттю для світового українства.

Хронологія періодичних видань за участю О. Кисілевської та видавництва «Жіноча доля»

1	«Жіноче діло» (квартальний додаток до газети «Діло»)	Львів, 1912	Редакторка О. Кисілевська
2	«Жіноча доля»	Коломия, 1925–1939	О. Кисілевська, видавчиня, редакторка
3	«На новий шлях» (ілюстрований альманах – календар «Жіночої долі» на рік 1927)	Коломия, 1926	Вид-во «Жіноча доля»
4	«Наш світ» (альманах «Жіночої долі» з додатком календаря на рік 1928)	Коломия, 1927	Вид-во «Жіноча доля»
5	«Наша книга» (альманах «Жіночої долі» з додатком календаря на рік 1929)	Коломия, 1928	Вид-во «Жіноча доля»
6	Альманах «Жіночої долі» з додатком календаря на рік 1930	Коломия, 1929	Вид-во «Жіноча доля»
7	«Для Неї – все!» (альманах «Жіночої долі»)	Коломия, 1929	Вид-во «Жіноча доля»
8	«Жіноча доля». Практичний календар-порадник для українського жіноцтва (додаток до «Жіночої долі»)	Коломия, 1930	Вид-во «Жіноча доля»
9	«Жіноча воля» (додаток до «Жіночої долі» й окреме видання)	Коломия, 1932–1933; 1933–1948	Вид-во «Жіноча доля»
10	«Світ молоді» (додаток до часопису «Жіноча доля» й окреме видання)	Коломия, 1932–1934; 1934–1938	Вид-во «Жіноча доля»

Видання «Жіночої долі» на кулінарну тематику

1	«Уживаймо якнайбільше ярини!» (брошура)	Коломия, 1928	Вид-во «Жіноча доля»
2	«Уживаймо якнайбільше овочів та садовини» (брошура)	Коломия, 1929	Вид-во «Жіноча доля»
3	«Як добре й здорово варити» (брошура)	Коломия, 1933	Вид-во «Жіноча доля»

Джерела та література

Джерела

Білозор, М. (1962). З організаційної праці Союзу українок в Коломиї. З. Книш (Ред.) У *Над Прутом у лузі. Коломия в спогадах* (с. 363–370). Видання Комітету Покутян. Торонто: Срібна сурма.

Кисілевська, О. (1929а). З моїх мандрівок. *Жіноча доля*, *1*(XI), 5. Коломия.

Кисілевська, О. (1929б). Промова сенаторки, виголошена 9 березня 1929 р. при дебаті над бюджетом Міністерства Освіти і Віросповідання. *Жіноча доля*, (9–10), 19–20; (11), 10.

Кисілевська, О. (1956б). Початки організованої праці українського жіноцтва. *Жіночий світ*, (31), 4–8.

Кисілевський, В. (1956). Останні хвилини життя бл. п. Олени Кисілевської. *Жіночий світ*, (4), 2.

Білинська, А. (1978). Союз Українок в Городенці. М. Марунчак (Ред). *Городенщина: Історично-мемуарний збірник* (с. 317–352). Нью-Йорк: НТШ.

Книш-Кохан, Л. (1962). Світ семінарський. З. Книш (Ред.). У *Над Прутом у лузі. Коломия в спогадах* (с. 219–228). Видання Комітету Покутян. Торонто: Срібна сурма.

Кобринська, М. (1988). Українське шкільництво в Коломиї. Б. Романенчук (Ред.). У *Коломия і Коломийщина: Збірник статей про недавно минуле* (с. 79–92). Філадельфія: НТШ.

Кубійович, В. (Ред). (1959). *Енциклопедія українознавства* (Т. 3, с. 1033). Париж; Нью-Йорк: Молоде життя.

Мельник, М. (1962). Руський жіночий кружок. З. Книш (Ред.). У *Над Прутом у лузі. Коломия в спогадах* (с. 356–362). Видання Комітету Покутян. Торонто: Срібна сурма.

Лемеха-Луцька, О. (2005). *Спогади*. Тернопіль: Лілея.

Михайлюк, Д. (1956). Сторінка з минулих літ. *Жіночий світ*, (4), 9–10.

Русова, С. (1945). *Наші визначні жінки. Літературні характеристики-силюети.* Вінніпег: Накладом Союзу українок Канади.

Узагальнено. (1934). Наш ювілей. Жіноча доля, (17), 6–7.

Наукові публікації

Білозор, М. (1988). Суспільна служба жіночих організацій в Коломиї. Б. Романенчук (Ред.). У *Коломия і Коломийщина: Збірник статей про недавно минуле* (с. 416–418). Філадельфія: НТШ.

Богачевська-Хомяк, М. (2018). Білим по білому. Жінки в громадському житті України: 1884–1939. Львів: Український Католицький Університет.

Бурачинська, Л. (1988). Праця жіноцтва в Коломиї і повіті. Б. Романенчук (Ред.). У *Коломия і Коломийщина: Збірник статей про недавно минуле* (с. 407–415). Філадельфія: НТШ.

Гнатюк, М. (2014). *Рідномовне жіноче шкільництво в Коломиї (1919–1939*). Коломия: Видавничо-поліграфічне товариство «Вік».

Гнатюк, М., & Бойчук, Ю. (2019). *Подиву гідна… Олена Кисілевська*. Коломия: Видавничо-поліграфічне товариство «Вік».

Дороцька-Кулик, Е. (1988). На дорозі у світ. Б. Романенчук (Ред.). У *Коломия і Коломийщина: Збірник статей про недавно минуле* (с. 335–342). Філадельфія: НТШ.

Дядюк, М. (2011). *Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині*. Львів: Астролябія.

Кліщ, Л. І. (2005). *Журнал «Жіноча доля». Ідеологія. Тематика. Концепти*. Івано-Франківськ: Тіповіт.

Кліщ, Л. І. (2006). *Коломийський журнал «Жіноча доля» (1925–1939) в літературному процесі Галичини початку XX ст.* (Автореф. дис. … канд. філолог. наук). Херсонський державний університет, Херсон.

Книш, І. (1964). *Патріотизм Анни Йонкер*. Вінніпег: б. в.

Нагачевська, З. (2007). *Педагогічна думка і просвітництво в жіночому русі Західної України*. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я.

Сесь, Г. (1967). Олена Кисілевська. *Відродження на чужині* (с. 207–211). Видання ОУЖ у Великій Британії. Лондон: б. в.

Шпір, М. (2002). *50-ліття СФУЖО 1948–1998: Ювілейна книга Світової Федерації Українських Жіночих Організацій 1948–1998*. Торонто: СФУЖО.

Марія Химинець

(1915–2014)

Провідниця емансипованого жіноцтва в боротьбі за національну державність

Павло Леньо

Вступ

Марія Химинець (1915–2014) – представниця жіночого руху Підкарпатської Русі[1]. Хоч вона і не належала до вищих верств (нобілітету), але відігравала помітну роль у регіоні, де ще панував патріархальний лад та гендерний розподіл обов'язків, а населенню був притаманний релігійно-консервативний світогляд. З підліткового віку брала участь у культурному та громадському житті краю. Була учасницею чи не всіх тогочасних місцевих жіночих організацій: жіночого відділу «Просвіти», Жіночого Союзу, жіночого Пласту. Марія входила до складу оргкомітету першої Жіночої конвенції (конгресу), що відбулася 1934 року в Ужгороді, а трохи згодом, у період

1 Згідно з Версальсько-Вашингтонською системою мирних договорів 1919–1922 рр. територія угорських русинів увійшла до складу новоутвореної І-ї Чехословацької республіки під назвою Підкарпатська Русь. 1938 р. край отримав автономний статус у складі ІІ-ї Чехословацької республіки. У березні 1939 р. відбулась анексія Чехії військами вермахту. Тоді ж про свою незалежність оголосили Словаччина та Підкарпатська Русь. Остання під назвою Карпатська Україна існувала від 15 березня до кінця травня того ж року.

Карпатської України (1938–1939), виконувала функції секретарки-референтки Жіночої Січі.

У загалом консервативному середовищі міжвоєнного Закарпаття Марія була яскравим прикладом людини модерного світогляду. Ця її сучасність проявлялася в модному одязі та поведінці, освіченості, активній участі в суспільних рухах та подіях і організаціях. Власним прикладом і своєю діяльністю Марія створювала можливості набуття жінками навичок, які традиційно вважалися чоловічими та перебували поза межами домашнього господарювання. Йдеться про спортивний і бойовий вишкіл, навчання основ медичної допомоги, сільськогосподарські курси. Вона відстоювала право жінок на участь у політичних виборах як виборця та кандидата в парламентські органи автономного краю Підкарпатська Русь. Марія Химинець входила до близького оточення Августина Волошина, президента Карпатської України. У дні нерівного та кривавого протистояння карпатських січовиків з угорським військом, попри смертельну небезпеку, допомагала пораненим воякам, застосовуючи свої медичні знання на практиці. В еміграції долучилася до розвитку жіночого руху Австрії, а після переїзду до США зосередилася на просвітницько-культурній діяльності української діаспори.

Стан досліджень та джерела

Вітчизняне краєзнавство не може похвалитися ґрунтовними гендерними дослідженнями регіону Підкарпатської Русі (нині – Закарпаття). Інтерес дослідників привертали біографії представниць вищих верств чи правительок ранньомодерного часу[2], поеток та письменниць XX століття, однак ці праці не можна вважати зразком гендерного підходу. Навіть зовсім «свіжі» видання (зокрема цікава і ґрунтовна праця О. Ферков, Л. Зубанича та І. Міськова [2024]) досі акцентують увагу переважно на вивченні чоловічих історій, а про жінок згадують як про «берегинь домашнього затишку», недооцінюючи і не висвітлюючи належно їхні суспільні ролі та внески.

Краєзнавча література спорадично розкриває процес інституціалізації жіночого руху Підкарпатської Русі, розповідаючи про організації як-от: «Новая жизнь. Общество карпаторусских женщин», «Союз русских женщин», «Жіночий Союз» [Ліхтей та ін., 1995, с. 413–429; Поп, 2006, с. 336], «Жіноча Січ» [Пагіря, 2010]. Сучасна історіографія зазвичай фокусується на вивченні українофільських організацій, а тому історія перших двох, які були русофільського спрямування, поки що не вивчена належно. Увагу дослідників привертала постать Ірини Волошин, засновниці і голови українофільського Жіночого Союзу. У публікаціях вона фігурує насамперед як дружина пре-

2 Відомими прикладами є Жужанна Лорантффі, Ілона Зріні, Софія та Анна Баторі та ін.

зидента Карпатської України, а ще зрідка згадується її доброчинна діяльність та організація курсів покоївок [*Історії кохання…*, 2011]. Стараннями її наступниці Ірини Невицької Жіночий Союз із доброчинної організації перетворився на суб'єкта політичного життя краю, відстоював жіночі права. Проте автори переважно зверталися до літературного доробку цієї жінки та майже не згадували її як авторку програмової статті «До руських жон», яка аналізувала соціальні проблеми карпатського жіноцтва [Поп, 2010, с. 532–533; Ребрик, 2011]. Монографія про Карпатську Січ містить відомості про її структурний підрозділ – так звану Жіночу Січ [Пагіря, 2010]. Автор описує структуру цієї організації, напрями її діяльності, особовий склад. У книзі є чимало згадок про Марію Химинець, а також світлини з її зображенням і копії деяких цікавих документів: відозва Жіночої референтури до жіноцтва регіону та інструкції щодо організованих Марією тритижневих інструкторських курсів.

Окремим видом джерел є спогади та наукові праці сучасників Карпатської України. Серед них опублікована доповідь Марії з конференції в Ужгороді 1991 року, яка розкриває її досвід безпосередньої учасниці та діячки жіночого руху на Закарпатті міжвоєнного періоду, а також свідка військових протистоянь січовиків із чеськими та угорськими вояками в Хусті в березні 1939 року [Химинець, 1993].

Важливим джерелом є її спогади «Відлуння буремних років» [Кедюлич-Химинець, 2011]. Мемуари докладно описують період 1930-х – 1947-х років, зокрема діяльність Марії та її колег у жіночому та націоналістичному русі краю, особисту участь і переживання авторки подій «одноденної держави» Карпатська Україна, життя і діяльність подружжя Химинців у Відні та Берліні під час війни. Ці спогади віддзеркалюють «жіночий погляд» на події, пов'язані з діяльністю організацій краю, діячів Карпатської України та розкривають особливості міжнародних контактів уряду А. Волошина.

У книзі міститься чимало світлин героїні. Показово, що навіть на найбільш ранніх фото Марія переважно в сучасному одязі, тоді як традиційне вбрання на ній лише на світлині, зробленій під час костюмованої імпрези на Жіночій конвенції 1934 року. Своїм модерним та навіть дещо гламурним виглядом Марія суттєво коригує досі популярний селянський образ Підкарпатської Русі[3]. Більша частина українського населення краю тоді вбиралась у традиційний одяг та займалася звичною працею в полі чи при хаті. Водночас зростала кількість жінок, які здобули професійну освіту, відстоювали жіночі права, долучалися до громадського життя краю.

Імена Марії Химинець та інших активісток Підкарпатської Русі згадуються в мемуарах сучасників Карпатської України [Бірчак, 1940; Стерчо, 1994; Химинець, 1984; Шандор, 1996, 2000; Штефан, 1977]. Ці спомини написані в різний час – деякі було

3 Фактично всі доступні світлини свідчать, що Марія цікавилася модою, намагалася дотримуватися стилю заможних молодих дівчат. Цю візуальну інформацію підкріплюють спогади сучасників, а також свідчення людей, які її знали, зокрема Любові Дмитришин – організаторки видання її мемуарів.

опубліковано майже одразу після поразки Карпатської України, інші з'явилися десятиліттями пізніше. Там чимало унікальної інформації, критики або апологетики березневих подій 1939 року, однак усіх єднає спільна риса – спорадичні згадки про жінок і, відповідно, нівелювання і недооцінка їхньої ролі в бурхливих перипетіях того періоду. Зокрема, Марію Химинець описують насамперед як дружину Юліана Химинця – провідника ОУН та наближеної до президента Карпатської України Августина Волошина особи або як сестру братів Кедюличів – активних діячів ОУН-івського підпілля та Карпатської Січі.

Інші жінки на сторінках цих споминів також фігурують досить спорадично і переважно як вірні помічниці та сподвижниці чоловіків у справах національно-визвольних змагань, але не як представниці окремої громадської сили з власними цілями. В одного з сучасників Карпатської України склалося враження, що «…жінки бачать світ не таким, який він є, але таким, як їх серце хоче бачити. До вирішування справ політичних та військових жінки не годяться…» [Бірчак, 1940, с. 46]. Автор не був таким категоричним у своєму ставленні до жінок, як це може здатися з вирваної з контексту цитати. Але загалом його вислів віддзеркалює уявлення чоловіків про статус та місце жінок у середовищі українців тогочасного Закарпаття напередодні Другої світової війни.

Певним винятком серед мемуарної літератури є автобіографічна праця чоловіка Марії – Юліана Химинця. Порівняння їхніх спогадів створює враження, що наратив кожного характеризується якимось компромісом: у тексті чоловіка Марія не постає надто зосередженою на русі організованого жіноцтва. Водночас він чимало розказує про неї та її роль у громадському житті Підкарпатської Русі, віддаючи належне й іншим діячкам. Своєю чергою, Марія у власних мемуарах також не позиціонує себе як організаторку та лідерку жіночого руху. Гендерні протиріччя в її спогадах пом'якшені та дещо нівельовані зосередженням авторки на націоналістичній складовій діяльності жінок у період Карпатської України.

Вищезазначені джерела дають можливість реконструювати закарпатський період життя та діяльності Марії Кедюлич. Вочевидь, найповніше про неї можна довідатися з її власних спогадів, однак навіть скупі на згадки про жіноцтво краю чоловічі мемуари дають уявлення про її активну діяльність у політичних та культурних подіях 1930-х років.

Біографічний нарис

Марія Кедюлич народилася 16 вересня 1915 року в селищі Перечин Ужанського комітату Угорського королівства, під владою Австро-Угорської імперії (нині – місто Перечин Ужгородського району Закарпатської області).

Її батьки – Михайло та Марія – родом із селян, виховали п'ятьох хлопців та чотирьох дівчат (Михайла, Василя, Івана, Марію, Ганну, Панаса, Андрія, Уляну,

Олену). Родинний уклад був досить традиційний: батько заробляв гроші, а мати опікувалася домашнім господарством. Оскільки найстаршою донькою була Марія, то її змалку залучали до щоденної хатньої праці і догляду за молодшими дітьми, поки мати працювала в полі.

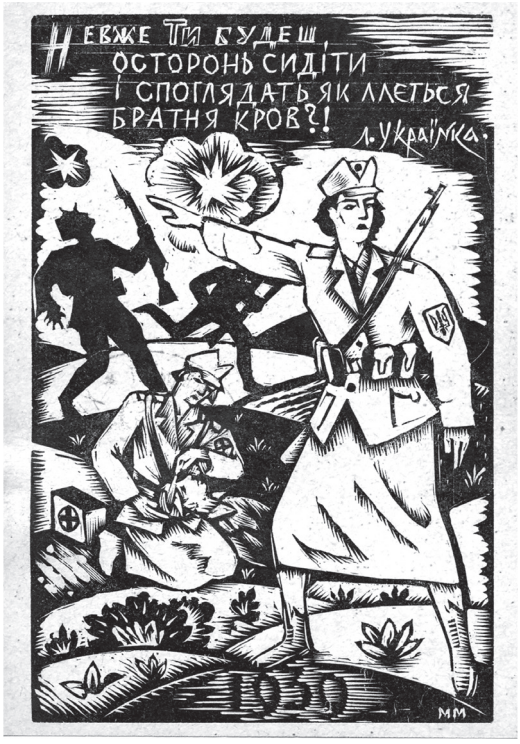

Фото 15.1. Агітаційний плакат М. Михалевича із зображенням січовички. 1938–1939

У роки Першої світової війни батька мобілізували до угорського війська. Напередодні та після війни він тричі їздив на заробітки до США та Німеччини. Після третього повернення Михайло зайнявся розведенням коней, яких постачав чехословацькому війську, що зробило родину доволі заможною. Він був людиною практичного характеру і доклав значних зусиль, аби сини отримали професійну освіту. Ця ж практичність диктувала йому, що дівчаткам освіта не потрібна, оскільки вони «…повиходять заміж і працювати не будуть» [Кедюлич-Химинець, 2011, с. 8]. Однак Марія, яка закінчила в Перечині народну початкову та горожанську (неповну середню) школи, хотіла продовжити навчання. Їй вдалося переконати батька це реалізувати, коли студентом Торговельної академії в Мукачеві став молодший брат Панас. 1933 року Марія пройшла річні підготовчі курси абітурієнтів цього закладу в Ужгороді і наступного року стала студенткою академії, яка готувала фахівців економічного профілю [Поп, 2006, с. 346].

Дівчинку змалку вирізняли творчі та організаторські здібності. Вона була наймолодшою учасницею хору місцевої «Просвіти», а з семи років грала в аматорських виставах. У підлітковому віці стала хористкою в хорі та оркестрі диригента Івана Романченка[4] й акторкою драматичного гуртка, який у Перечині організувала його дружина.

4 Іван Романченко (1891, Глухів, Чернігівська губернія – рік і місце смерті невідомі) – громадсько-політичний діяч, активний член Катеринославської організації УСДРП, актор, співак-бас, диригент. Активний учасник українського національного відродження 1917 р., соратник Симона Петлюри, помічник Головного державного інспектора Армії УНР. В еміграції опинився на території Підкарпатської Русі, де був членом Руського театру товариства «Просвіта» в Ужгороді (1923–1926), учасником трупи відомого театрала Миколи Садовського. Покинув театр 1926 р. і займався організацією оркестрів і хорів у Перечині, Дубриничах, Великому Бичкові та ін.

1930 року, у 14-літньому віці, під впливом літератури з Галичини, місцевих часописів «Бджілка» і «Дзвіночок», де писали про молодіжні організації «Сокіл» і «Пласт», Марія організувала неформальне підліткове товариство «Січовичка», до якого увійшло 42 дівчини [Химинець, 1993, с. 501]. З дозволу батька вони збиралися в саду та городі їхньої садиби, де займалися фізичними і гімнастичними вправами та народними танцями. Згодом, у другій половині 1930-х років, «січовички» активно долучалися до різних заходів, пов'язаних з розвитком жіночого та українського руху в регіоні.

1934 року під час різдвяних свят Марія Кедюлич познайомилася з Юліаном Химинцем, кращим другом старшого брата Івана. Молоді люди закохалися і вже 2 вересня того ж року одружилися. Хоча цим вчинком Марія порушила плани батьків на її майбутнє сімейне життя, адже була заручена з сином місцевого багатія, однак вони не чинили опір її вибору. Юліан пізніше став відомим громадським діячем, входив до близького кола президента Карпатської України Августина Волошина, був місцевим провідником ОУН. З чоловіком Марія прожила довге життя, народила і виховала четверо дітей: Юліана, Романа, Богдана та Марію.

Після одруження Марія Химинець (у мемуарах згадується як Маруся) переїхала до Мукачева. Її чоловік працював секретарем у Торговельній академії, а також очолював місцевий провід ОУН. Відтоді дівчина відігравала помітну роль у розвитку жіночого руху, який поставав у регіоні водночас зі зростанням популярності серед молоді української національної орієнтації [Ґабор, 2017][5]. Вона була учасницею багатьох організацій, що діяли на Закарпатті впродовж 1930-х років. З підліткового віку входила до жіночої секції при перечинській «Просвіті», а з весни 1934 року стала членкою Жіночого Союзу – найбільш відомої жіночої організації краю, яка виникла в Ужгороді на початку 1920-х років стараннями Ірини Волошин. Крім того, Марія була активною діячкою жіночого Пласту, який від лютого 1939 року очолювала як крайова провідниця [Химинець, 1984, с. 82]. У другій половині 1930-х років вона відстоювала важливість ролі та необхідність участі жіноцтва в політичному та господарському житті краю [Химинець-Кедюлич, 2011].

У Підкарпатській Русі в процесі державотворчої діяльності автономного уряду Августина Волошина 9 листопада 1938 року була утворена Організація Народної Оборони «Карпатська Січ» [Пагіря, 2010, с. 27–29). У грудні того ж року з'явилася Жіноча Січ, до якої долучилася Марія. Дівчина виконувала функції організаційної референтки, тобто була заступницею очільниці Жіночої Січі комендантки Стефанії Тисовської. Зі своєї ініціативи та за сприяння міністра шкільництва й освіти Підкар-

5 Міжвоєнний період в середовищі русинів Підкарпатської Русі позначився протистоянням кількох національних напрямів, серед яких найвпливовішими були русофіли, русинофіли та українофіли. Кожен мав свою соціальну базу, організацію, друковані органи. У 1930-х рр. серед місцевої молоді намітилося домінування українофільської національної орієнтації.

патської Русі Августина Штефана вона організувала інструкторські курси для вчительок [Химинець, 1984, с. 81]. На цих курсах проводили освітню та інформаційну роботу, заняття з гігієни, медичної допомоги, розвідки, вивчали історію та літературу, здійснювали фізичний вишкіл [Химинець, 1993, с. 505].

Фото 15.2. С. Тисовська та М. Химинець. Поч. 1939

У другій половині березня 1939 року, унаслідок угорської окупації Карпатської України, Марія з чоловіком покинули рідний край. Спершу вони осіли у Відні (березень 1939 – березень 1941), де організували діяльність Допомогового комітету для втікачів з Карпатської України [Скоцко, 1986, с. 87]. У подальший період, який тривав до кінця 1943 року, подружжя проживало і працювало в Берліні. Пізніше вони знов повернулися до Австрії, де кілька років мешкали у Відні та Інсбруці. Упродовж цих років Юліана кілька разів арештовували працівники гестапо за зв'язки з ОУН, що не завадило йому навчатись у Вищій економічній школі Відня, працювати над дисертацією та зрештою отримати науковий ступінь з економічних наук в Університеті світової торгівлі (Hochshule fuer Welthandel) [Химинець, 1984, с. 81]. Під час війни Марія не полишала громадських справ і руху жіноцтва, зокрема в Інсбруці вона організувала курси кравецької справи для втікачок із різних регіонів України, а у Відні – жіночу секцію згаданого вище Допомогового комітету та школу українознавства для дітей. Після війни відбулися загальні збори Союзу Українок Австрії, на яких Марію, визнаючи її організаційні та лідерські навички, було обрано головою цієї організації.

17 квітня 1948 року Марія з чоловіком прибули на постійне проживання до США [Химинець, 1984, с. 148]. В еміграції акцент її діяльності дещо змістився – жінка займалася переважно справами підтримання української ідентичності серед емігрантів та їхніх дітей, опікувалася програмами освітнього, виховного, наукового та благодійницького характеру. Родина проживала в різних штатах та містах, однак Марія завжди брала участь у роботі Союзу Українок Америки (далі – СУА), яку поєднувала з вихованням своїх дітей та працею в шпиталі. Наприклад, у Пассейку (штат

Фото 15.3. Марія Химинець і січовички. Поч. 1939

Нью-Джерсі) керувала відділом СУА, у Кергонксоні (штат Нью-Йорк) та Нью Порті (штат Флорида) працювала у відділках СУА, була комендантою літніх таборів для Пласту тощо.

У США Марія та Юліан Химинці стали засновниками закарпатського земляцтва «Карпатський Союз». Подружжя займалося доброчинністю. В еміграції вийшла книга спогадів Марії Кедюлич-Химинець «Відлуння буремних років» [2011] про події на теренах Карпатської Русі в 1938–1939 роках. Окрім своїх мемуарів Марія допомагала з упорядкуванням спогадів свого чоловіка «Мої спостереження із Закарпаття» [Химинець, 1984] та виданням найповнішого зібрання його праць «Тернистий шлях до України» [1996].

У період незалежності України Марія кілька разів відвідувала Закарпаття, де в Перечині досі проживають її родичі. Завдяки її фінансовій підтримці в місті збудували греко-католицьку церкву. Померла Марія Кедюлич 4 червня 2014 року у США [Некролог, 2014]. Поховано її біля чоловіка на українському католицькому цвинтарі Святого Духа у Кампбелл-Голл (Гемптонбурґ, округ Ориндж, штат Нью-Йорк). На час смерті мала шістьох онуків та одну правнучку.

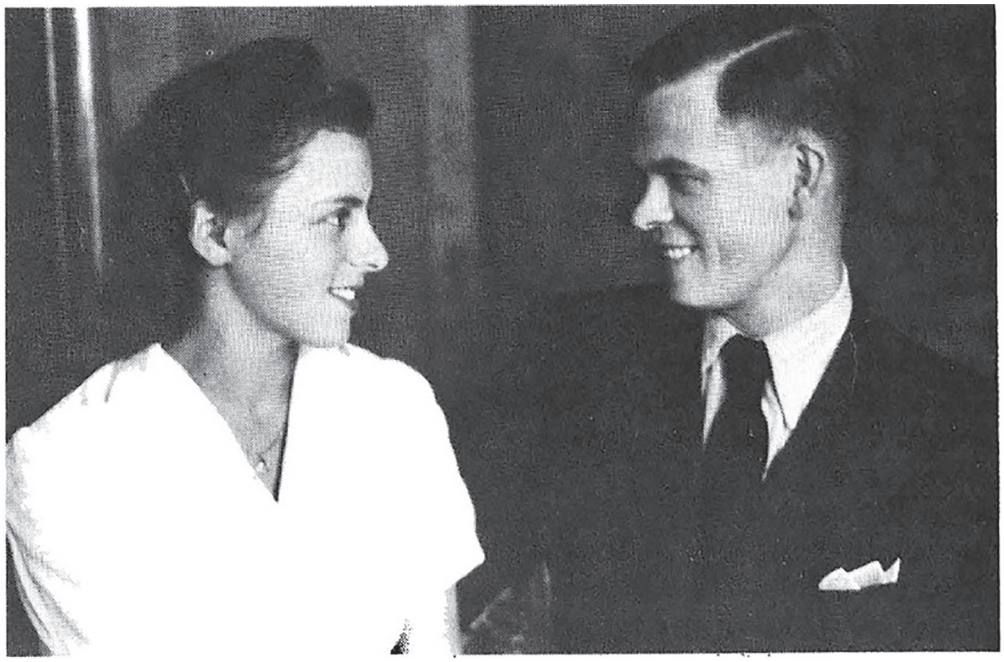

Фото 15.4. Марія та Юліан Химинці

Історичний контекст

Щоб усвідомити значимість Марії Кедюлич, слід розуміти контекст, тобто обставини та середовище, у яких їй довелося жити та працювати. Вона народилася 1915 року в невеликому селищі Перечин на Закарпатті. Тоді це була частина території, що називалася Felvidèk (Верхній край) і належала до угорської Транслейтанії. На межі XIX–XX століть економічна відсталість та консервативний лад населення карпатського регіону вражали туристів, які приїздили сюди в пошуках архаїчної екзотики. Показово, що 1896 року, коли на Верецькому перевалі відбувалося пишне відкриття пам'ятника на честь Мілленіуму (тисячолітнього ювілею приходу предків угорців у Карпатський регіон), місцева вбогість і злидні русинського населення[6] шокували журналістів та високопосадовців [Скиба, 2019, с. 102–103]. Унаслідок уряд започаткував «рутенську» (верховинську) акцію з метою економічної допомоги населенню. Висновки та рекомендації економіста Е. Егана [Egan, 1922] ініціювали зміни, однак

6 Русини – етнонім українців Закарпаття, який в офіційному діловодстві побутував до 1944 р., коли після встановлення радянської влади відбулася його заміна на сучасну народоназву – українці.

процес модернізації краю призупинила Перша світова війна.

Напередодні війни (1910) населення Закарпаття становило 845 тис. осіб, із них більш як 83 % людності проживало в сільській місцевості [Мазурок, 2012, с. 369]. Для русинів характерним був функціональний статево-віковий розподіл праці, а долею жінок – багатодітна сім'я та домашнє господарство. Народна традиція забороняла чоловікам виконувати жіночі роботи, оскільки це викликало загальний осуд [Тиводар, 2011, с. 252–253].

Фото 15.5. Обкладинка книги спогадів Марії Химинець. 2011

За габсбурзьких часів у школах дотримувалися статевої сегрегації, крім того, спостерігалася диспропорція в тривалості освіти. Наприклад, програма навчання у вищій горожанській школі для хлопців становила три роки, а для дівчат – два [Гомонай та ін., 1997, с. 17]. До того ж у сільській місцевості освіта (зокрема для дівчат) вважалася непотрібною розкішшю, а тому на початку XX століття учнями сільських шкіл були переважно хлопчики, яких навчали сільські священники або малограмотні дяки. Про загальний рівень освіти серед русинів напередодні чехословацьких реформ можна судити з урядової статистики, яка свідчить, що 1895 року неписьменними серед них було 85,5 % [Данилюк, 2013, с. 145]. Водночас з-поміж жінок краю на початку XX століття грамотою володіли тільки 3,5 % [Дацків, 2014, с. 69].

Прогресивні зміни розпочалися в часи Першої Чехословацької республіки, до складу якої Закарпаття увійшло згідно з Сен-Жерменським мирним договором 1919 року. Край отримав назву Підкарпатська Русь, що було закріплено в Конституції новоствореної держави. Цим же основним Законом встановлювалася гендерна рівність, зокрема пункт 1 § 106 Конституції республіки від 29 лютого 1920 року заперечив визнання привілеїв, пов'язаних зі статтю, народженням та родом занять [Zákon ze dne 29…, 1920]. На відміну від габсбурзького виборчого права, де щодо жінок діяли обмеження майнового цензу і вони мали тільки активне виборче право, у новій державі всі цензи було скасовано, а жінки отримували повні виборчі права, тобто можливість балотуватися до органів влади [Сова, 2013, с. 68]. Трохи згодом зміни

були підкріплені положеннями Малого шкільного закону № 226 від 13 липня 1922 року, який вносив суттєві корективи в систему освіти [Zákon ze dne 13, 1922]. Серед головних нововведень було скасування статевої сегрегації; запроваджувалися спільні класи та заняття для хлопчиків і дівчаток усіх шкільних рівнів, що чудово ілюструють тогочасні світлини; зрівнялись у правах учителі чоловічої та жіночої статі.

Унаслідок шкільних реформ у міжвоєнний період на території Підкарпатської Русі відбулися суттєві зміни, особливо в питанні залучення дівчат до освіти. Наприклад, уже в середині 1920-х років частка дівчат, які навчалися в трьох учительських семінаріях краю, становила понад 50 % від загальної кількості здобувачів освіти цих закладів [Дацків, 2014, с. 70]. З'явилися студентки, що навчалися в чехословацьких вишах, щоправда частка їх не перевищувала 8 % від закарпатського студентства. Цікавим ментальним проявом того, що в міжвоєнний період жінка стає більш «помітною» в публічній сфері, стали проєкти герба Підкарпатської Русі, де серед геральдичних фігур поруч із постаттю чоловіка з'являється і постать жінки [Міськов, 2018]. Водночас позбавитися традиційних візуальних стереотипів вдавалося не завжди, зокрема, коли 1927 року проводилася перша регіональна промислова виставка, рекламним брендом було вибрано зображення жінки у традиційному гуцульському одязі.

Освітні реформи ініціювали поступові модернізаційні зміни, однак населення Підкарпатської Русі, судячи з етнографічних і автоетнографічних текстів 1920–1940-х років [Kožmínová, 1922; Потушняк, 2007], залишалося традиційним та доволі патріархальним. Суперечливі свідчення його консервативності та водночас модернізації пропонують світлини міжвоєнного періоду, які представляють дві протилежні візії. Світлини відомих фотографів (Р. Гулки, Ф. Заплетала та ін.) чи туристів, які подорожували територією Підкарпатської Русі, наповнені архаїчними образами, людьми, вбраними в традиційний одяг, зразками народної архітектури. Така орієнтація етнографів, журналістів і фотографів на пошуки екзотики, що зникає, призводила до формування та популяризації архаїчного образу краю, що вочевидь не завжди відповідало дійсності. Цілком протилежний фокус бачимо у приватних фотознімках, які засвідчують модерний вигляд краян із сучасними зачісками, у фабричному одязі та взутті. Ці світлини заперечують традиціоналістський архаїчний візуальний образ краю. Однак на них також не можна покладатися повною мірою, оскільки для позування і фотографування більшість людей готувалися та, відповідно, вдягали не повсякденне, а святкове вбрання. Очевидно, що тогочасне Закарпаття могло продемонструвати обидва візуальні образи: як традиційного, так і суспільства, що модернізується.

Загалом певні маркери нових часів у підкарпатському селі були добре помітними вже наприкінці 1920-х років, що знаменувало поступове та повільне витіснення традицій та вторгнення норм і регламентів модернізованого суспільства і жіночої

емансипації не тільки в міста, а й на селі. Однак структури повсякденності зазвичай із запізненням реагують на динаміку швидкоплинних політичних подій. І якщо в містах зміни були помітні ще наприкінці XIX століття, то в селах цей процес потребував зміни бодай одного покоління. Тож приклад Марії Химинець, яка отримала добру освіту, а згодом не «загубилася» в побутових сімейних клопотах і залишилася активною учасницею громадського життя краю, був радше винятком із правил та провісником майбутніх змін у статусі жіночого населення.

Діяльність на користь жіноцтва

Активну громадську діяльність Марії Химинець можна розділити на кілька періодів: закарпатський (кін. 1920-х – 1939 рр.), віденський (з березня 1939-го до квітня 1948 р.) та американський (до 2014 р.). Кожен характерний подвижницькою роботою цієї жінки на користь української національної ідеї та українства, однак саме перший позначено причетністю до жіночого руху на Закарпатті. У подальші періоди Марія теж була залучена до громадської роботи жіночих організацій, однак акценти її діяльності внаслідок зміни місця проживання та зовнішніх обставин суттєво змістилися.

У період Австро-Угорського правління організованого жіноцтва на Закарпатті як такого не існувало, а свою громадську активність жінки проявляли хіба що в церковному житті [Ґабор, 2017]. Однак вже наступний, чехословацький період (1918–1939), засвідчив становлення жіночого руху на Підкарпатській Русі. Слід визнати, що його розвиток був тісно пов'язаний зі зростанням серед населення популярності української національної орієнтації. Власне, Марія Кедюлич визнавала, що «*говорити про окреме організоване жіноцтво одразу після прилучення Закарпаття до Чехословаччини важко, бо такого не існувало. Жіноцтво Закарпаття спершу мусило національно визначитися*» [Химинець, 1993, с. 500].

Першими впливовими жіночими громадськими організаціями краю були русофільська «Новая жизнь. Общество карпаторусских женщин», яку очолювала Л. Могільніцкая [Ліхтей та ін., 1995, с. 426) та україно фільський Жіночий Союз, де головувала І. Волошин. «Новая жизнь», яка виникла 1920 року, довго не проіснувала, а от друга, пройшовши певну еволюцію, відігравала помітну роль у суспільному житті 1920–1930-х років. Жіночий Союз з'явився 1921 року[7] зусиллями Ірини з роду Петриків, дружини майбутнього президента Карпатської України Августина Воло-

7 У краєзнавчій літературі зазначено різні роки заснування Жіночого Союзу: 1920, 1923 чи навіть 1924 р. [Ґабор, 2017, с. 200].

шина [Штефан, 1977, с. 38–39]. На першому етапі діяльність Жіночого Союзу була насамперед благодійницькою, оскільки Ірина Волошин дотримувалася традиційних поглядів на роль жінки. Союз створював курси для неписьменних служниць, підтримував кухню для бідних, влаштовував різноманітні імпрези та свята. На тому етапі праця Союзу зводилася до питань, як-от: опіка над дітьми, охорона здоров'я родини, поради в домашньому господарстві, влаштування чайних вечорів, релігії, співу, рукоділля, танців тощо [Штефан, 1977, с. 38–39].

Того ж десятиліття виникають жіночі секції при осередках «Просвіти», які активно працювали з сільською молоддю. Власне, саме завдяки молоді, яка в 1930-х роках долучилася до культурно-освітньої праці, жіночий рух на Закарпатті набув громадсько-політичного характеру, став організованим та більш сучасним. Він фокусувався не тільки на побутових змінах у статусі жінки, але й на питаннях правових, політичних та економічних. Учасниці руху прагнули, щоб до місцевого консервативного суспільства прийшло усвідомлення, *«що народ не складається тільки з чоловіків, яких ми всюди бачимо на провідних посадах, але також і з жінок…»* [Химинець, 1993, с. 500].

У 1930-х роках жіночий рух краю вийшов на якісно вищий рівень розвитку. Свідченням готовності жіноцтва боротися за свої права стало проведення 27–28 травня 1934 року Жіночої конвенції (з'їзду / конгресу), яка відбулася в м. Ужгороді за участю понад 3 тис. жінок та 1,5 тис. чоловіків. Тоді в цьому місті мешкало приблизно 26 тис. населення, тож кількість учасниць та учасників заходу засвідчує масштабність дійства. Жіноча конвенція була демонстрацією жіночої сили та готовності до подальшої боротьби за свої права [Химинець, 1993, с. 501]. До активісток, які боролися за політичні, економічні, освітні та інші права жіноцтва на Закарпатті, належали Ірина Невицька, Єлизавета Бращайко-Станко, Миколая Божук, Марія Химинець та ін.

20-річна Марія брала участь у роботі організаційного комітету, а також забезпечувала костюмований хореографічний виступ учасниць підліткового гуртка «Січовичка». Починаючи з 1934 року вона проживала в Мукачеві, працювала в багатьох організаціях, що дало їй можливість розуміти стан справ у цілій окрузі та навіть регіоні. Серед них: управа дівочого Пласту, Жіночий Союз, жіноча секція «Просвіти», жіноча секція місцевого Проводу ОУН. На базі Торговельної академії в Мукачеві Марія створила гурток «Юнацтво», де працювала з дівчатами з різних міст, які прибули на навчання до академії. Гурток вважався молодіжним підрозділом ОУН і готував молодь до вступу до цієї політичної організації. На заняттях гуртка обговорювали різні доповіді та книги, дівчата навчалися традиційно чоловічих справ, зокрема мали військовий вишкіл та спортивні вправи [Химинець, 1996, с. 361–362]. Виконуючи цю роботу, Марія нерідко їздила велосипедом у сусідні села, де на таємних зустрічах розповідала про права жінок, українську національну ідею тощо. 1935 року дівчина пройшла вишкіл «Лісової школи», після чого брала участь в організації мандрівних

Фото 15.6. Марія та Юліан Химинці під час Жіночої конвенції в Ужгороді. 28–29 травня 1934 р.

таборів Пласту для молоді з метою ознайомлення з краєм.

Упродовж другої половини 1930-х років Марія брала участь у багатьох акціях та імпрезах усіх вищезазначених жіночих, а також деяких інших місцевих організацій національного спрямування. Однак найбільше її організаторський талант та лідерські якості проявились у період автономного уряду Підкарпатської Русі та подій, пов'язаних із проголошенням Карпатською Україною незалежності (1938–1939).

Наприкінці вересня 1938 року Марія разом із чоловіком поїхала до Відня. Юліан Химинець був головою Закордонної Карпатської делегації, яка представляла Підкарпатську Русь на міжнародному арбітражі, де вирішувалися спірні питання щодо кордонів між нею та Угорщиною [Химинець, 1984, с. 60]. У цей час на території краю йшов процес розбудови військових сил, що передбачало створення Організації Народної Оборони «Карпатська Січ» і водночас її жіночих відділів, які очолювала Головна референтура. На період закінчення Віденського арбітражу стало відомо, що Марію призначили організаційною референткою комендантки Жіночої Січі Стефанії Тисовської [Пагіря, 2010, с. 102–103]. Чекаючи на виїзд додому, Марія склала план роботи. Серед її першорядних задумів були: курси для вчительок, школа повитух, дворічна фахова школа для медсестер [Химинець, 1984, с. 81]. Вже 15 грудня 1938 року Марія стала до виконання обов'язків організаційної референтки і на початку 1939 року домоглася від міністра шкільництва і народної освіти Августина Штефана сприяння в організації вишколу для провідниць жіночих відділів ОУН, які мали комплектуватися з учительок [Химинець, 1993, с. 505].

Метою її діяльності було започаткування санітарного курсу для виховання нових кадрів, «*які працюватимуть по карпато-українських селах та ширитимуть між селянським населенням, зокрема жіноцтвом, засади гігієни*» [Кедюлич-Хими-

нець, 2011, с. 37]. Курс передбачав засвоєння таких тем: українознавство, жінка та родина, народне господарство, картознавство, теренознавство, організація жіночих курсів у містах, гігієна і санітарний вишкіл (анатомія людини, фізіологія, отруйні гази, перша медична допомога, розвідка) [Пагіря, 2010, с. 107]. Для цієї діяльності Жіночої Січі в м. Хуст було виділено окремий будинок, котрий складався з великого залу та кабінету [Химинець, 1993, с. 505].

Політичні події Карпатської України та Січі сприяли розголосу інформації щодо Жіночої Січі та вищезазначених курсів. Резонанс був настільки значним, що бажання долучитися виявляли не тільки українки, але й жінки чеського та угорського походження. Вимоги до кандидаток були такі: середня освіта, активна діяльність на національно-культурній чи громадській ниві. Унаслідок добору на курси потрапило 54 вчительки українського походження, які на період свого вишколу за сприяння міністерства шкільництва і народної освіти отримували оплачувані відпустки. У зрілому віці Марія визнавала, що такий націоналістичний відбір був помилкою і слід було залучати не тільки свідомих українок [Кедюлич-Химинець, 2011, с. 38].

Курси вишколу провідниць жіночих відділів ОУН тривали з 1 до 22 лютого 1939 року [Пагіря, 2010, с. 105–109]. Крім навчання проводили бесіди про жіночі права, зокрема в електоральній сфері. Це було не випадково, оскільки в січні – лютому йшла підготовка до виборів у Перший Сойм Карпатської України, які відбулися 12 лютого 1939 року. Жіночі організації краю (Жіноча Січ та Жіночий Союз) брали участь у передвиборчій кампанії, а також інших резонансних політичних та культурних подіях. Приводом до однієї з них стало призначення чеським урядом на посаду третього міністра Карпатської України генерала Лева Прхала, відомого москвофільськими симпатіями. У відповідь жіноче товариство «*скликало протестаційне засідання, вислало протестаційні телеграми і закликало всі філії й гуртки висилати протести, а зорганізоване жіноцтво брало участь у протестаційних публічних зборах*» [Ґабор, 2017, с. 210].

Під час цих та інших публічних заходів Марія Химинець разом зі своїми колежанками ініціювала мітинги, різноманітні святкові тематичні заходи, що відбувалися в різних куточках Підкарпатської Русі. Зокрема, 22 січня 1939 року понад три тисячі членок Жіночої Січі взяли участь у святі Соборності України.

Напередодні виборів особливо активно працювали вчительки, які пройшли інструкторські курси та мали досвід участі в жіночих секціях «Просвіти». Так, на початку лютого 1939 року в селі Велика Копаня зібралося понад 200 жінок. На зборах ішлося про вагу організації жіноцтва, завдання жінки-українки й особливо про участь жінок у майбутніх виборах. Того ж дня в цьому селі було засновано жіночий гурток та обрано його керівництво [Ґабор, 2017, с. 213]. Подібна діяльність перед виборами до Сойму Карпатської України проводилася на всій території краю, зокрема і в рідному для Марії селищі Перечині. Там працювали

Фото 15.7. Марія Химинець у колі друзів. 1939

її «січовички», які стали ядром під час створення місцевої секції Жіночої Січі. Щонеділі вони збиралися на збори, де слухали доповіді, читали жіночу пресу («Жіноча доля», «Жіноча воля», «Нова хата»), дискутували на різні господарські та суспільно-політичні теми [Пагіря, 2010, с. 105–109].

Провідне жіноцтво краю розраховувало не тільки на участь у виборах, але й на право бути обраним до Сойму. Однак українські націоналістичні сили, лідером яких був Августин Волошин, створивши єдине Українське Національне Об'єднання (далі УНО), не внесли до списку з 32-х кандидатів жодної жінки. Марію, яка була відданою прихильницею української національної ідеї, ця звістка прикро вразила. На знак протесту вона та Стефанія Тисовська подали до Центральної виборчої комісії окремий виборчий список від імені всіх українських жіночих організацій краю [Стерчо, 1994, с. 124]. Щоправда, цей протест не відіграв помітної ролі, оскільки напередодні виборів до Сойму лідерка жіночого руху в регіоні, голова Жіночого Союзу Ірина Невицька видала спеціальний заклик, у якому офіційно закликала жіноцтво краю підтримати список УНО. Згодом, 12 березня 1939 року, Жіночий Союз було перейменовано на Союз Українок.

Марія розуміла необхідність окрім політичної активності та боротьби за політичні права активної участі жіноцтва в господарській розбудові краю, про що відомо з її статті 1939 року, написаної під псевдонімом Перечинська [Ґабор, 2017, с. 214]. Те саме усвідомлювали й інші діячки жіночого руху. Унаслідок одним із перших кроків у реалізації подібного наміру стало започаткування 21 січня 1939 року в с. Воловому господарського курсу для сільських дівчат, який проводили запрошені фахівці [Ґабор, 2017, с. 214].

Рух жіноцтва на Закарпатті завдяки активісткам, як-от Марія Химинець, отримав вагомі перспективи, однак на їхній розвиток негативно вплинула війна та події, пов'язані з кількаденним існуванням держави Карпатська Україна. Напередодні військового протистояння між січовиками та угорськими військами в березні 1939 року Марія Химинець встигла долучитися до організації санітарного пункту при штабі Карпатської Січі, кухні та налагодження телефонного зв'язку. Разом з іншими учасницями руху вона шила для січовиків форму та національні прапори. Уже під час бойових зіткнень Марія та її посестри проводили розвідувальні дії, підтримували січовиків, доглядали за пораненими і дбали про перевезення їх у безпечне місце. Частини Жіночої Січі брали участь і в бойових діях, оскільки чеські урядові війська ще напередодні угорської окупації намагалися взяти їхні опорні пункти.

Після кровопролитних боїв та розгрому січовиків й окупації краю угорськими військами Марія та Юліан Химинці, як і багато інших учасників становлення Карпатської України, були змушені тікати за кордон, рятуючи свої життя. Подальша історія цієї видатної жінки стосується її діяльності в еміграції.

Висновки

Прогресивні законодавчі ініціативи чехословацької влади не могли відразу нівелювати вплив патріархального ладу на Закарпатті у міжвоєнний період. Однак освітні реформи призвели до збільшення кількості жінок, які не задовольнялися статусом та роллю, що були обумовлені правилами традиційного патріархального суспільства. І якщо в 1920-х роках жінки займалися в кращому разі благодійництвом та церквою, то вже на початку наступного десятиліття з'явилися тенденції, що засвідчили початок процесу вирівнювання гендерних ролей. Як наслідок, на межі 1920–1930-х років жінки розкривають свій потенціал у сферах шкільної педагогіки, художньої творчості, а з середини десятиліття розпочалися спроби входження жіноцтва у сферу високої політики та місцевої виконавчої влади.

Яскравою представницею цього покоління була Марія Химинець. Родом із селянської родини, Марія пройшла шлях від організації дівочих підліткових гім-

настичних гуртків до вагомих перетворень у житті краянок. Серед них успішні спроби підвищення освітнього та професійного рівня жінок, боротьба за їхню участь у політичних виборах та господарському розвитку краю, участь нарівні з чоловіками в державотворчій діяльності та військових протистояннях періоду Карпатської України. Своїм прикладом вона спонукала сучасниць до зміни звичного амплуа домашньої господині, що було викликом для загалом традиційного і консервативного мультикультурного суспільства Підкарпатської Русі 1930-х років. Образ Марії Химинець суттєво коригує архаїзований колективний портрет українського жіноцтва краю, що був сформований етнографами та журналістами міжвоєнного періоду. Це горда постать молодої та успішної жінки, одягненої згідно з європейською модою, яка сміливо руйнувала стереотипи та відважно відстоювала цінності й ідеали, у які вірила.

Джерела та література

Джерела

Бірчак, В. (1940). *Карпатська Україна: спомини й переживання*. Прага: Нація в поході.

Кедюлич-Химинець, М. (2011). *Відлуння буремних років. Спогади*. Нью-Йорк: Видавнича фундація Ukrainian Book, Ужгород: Патент.

Скоцко, Є. (1986). *На поклик рідної землі. Допомога української еміграції в ЗСА визвольній дії ОУН: Спогад сучасника*. Париж: Українське слово.

Химинець, Ю. (1984). *Мої спостереження із Закарпаття*. Нью-Йорк: Накладом Карпатського Союзу.

Химинець, Ю. (1996). *Тернистий шлях до України*. Ужгород: Ґражда.

Шандор, В. (1996). *Спомини* (Т. 1). Ужгород: Ґражда.

Шандор, В. (2000). *Спомини* (Т. 2). Ужгород: Ґражда.

Штефан, А. (1977). *Августин Волошин – Президент Карпатської України: Спомини*. Торонто: Карпатський дослідний центр. Накладом українського видавництва «Пробоєм».

Zákon ze dne 13. července. (1922) (226/1922 Sb.) jímž se mění a doplňují zákony o školách obecných a občanských. https://www.epravo.cz/vyhledavani-aspi/?Id=3020&Section=1&IdPara=1&ParaC=2

Zákon ze dne 29. února 1920, kterým se uvozuje Ústavní listina Československé republiky. https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1920.html

Наукові публікації

Ґабор, В. (2017). Жіночий рух у Карпатській Україні: національні, соціально-політичні та культурно-освітні аспекти [За матеріалами жіночої преси Галичини 1938–1939 рр.]: *Збірник праць науково-дослідного інституту пресознавства*, (7), 197–217.

Гомонай, В. В., Росул, В. В., & Талапканич, М. І. (1997). *Школа та освіта Закарпаття.* Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського комітету у справах преси та інформації.

Данилюк, Д. (2013). *Історія Закарпаття: Навчальний посібник з краєзнавства*. Ужгород: Вид-во В. Падяка.

Дацків, І. Є. (2014). Професійна освіта жінок у Закарпатті (1919–1939 рр.). *Науковий Вісник Ужгородського національного університету, Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*, (32), 68–73.

Ліхтей, І. М., Керецман, В. Ю., & Керецман Н. П. (1995). Культура Закарпаття 20–30-х років XX ст. Діяльність громадських організацій. І. Гранчак (Ред.). У *Нариси історії Закарпаття* (с. 413–429). Ужгород: Закарпаття.

Мазурок, О. С. (2012). *Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині XIX – на початку XX століть (1848–1918 р.). Етносоціальний та економічний аспекти.* (Т. 1: Етносоціальний розвиток міст). Ужгород: Вид-во «Карпатська Вежа».

Міськов, І. О. (2018). Створення Герба Підкарпатської Русі. *Науковий Вісник Ужгородського національного університету, Серія «Історія»*, *1*(38), 75–83.

Некролог. (2014, Липень 18), *Свобода*.

Пагіря, О. (2010). *Карпатська Січ. Військове формування Карпатської України*. Київ: Темпора.

Поп, И. (2006). Торговая академия в Мукачеве. И. Поп (Ред.). В *Энциклопедия Подкарпатской Руси* (с. 346–347). Ужгород: Друкарня ПП «Повч Р. М.».

Поп, И. (2006). *Энциклопедия Подкарпатской Руси*. Ужгород: Друкарня ПП «Повч Р. М.».

Поп, І. (2010). Невицька Ірина. П. Магочі (Ред.). В *Енциклопедія історії та культури карпатських русинів* (с. 532–533). Ужгород: Видавництво В. Падяка.

Потушняк, Ф. (2007). Світогляд закарпатського народу. Р. Офіцинський (Упоряд.). У *Я і безкінечність (Нариси історії філософії Закарпаття)* (с. 75–88). Ужгород: Ґражда.

Скиба, І. (2019). Питання Верецького перевалу в контексті сучасних українсько-угорських відносин. *Українська гунгаристика*, (1), 100–110.

Сова, П. (2013). Развитіе подкарпаторусскаго общиннаго и областного самоуправленія. І. Латко (Ред.). В *Подкарпатская Русь за годы 1919–1936* (3 вид.) (с. 68–70). Ужгород: Klub T. G. Masaryka v Užhorode, Užhorodský spolok Slovákov, Zakarpatský spolok pre ochranu pamiatok.

Стерчо, П. (1994). *Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках.* Львів: За вільну Україну.

Тиводар, М. П. (2011). *Етнографія Закарпаття: історико-етнографічний нарис*. Ужгород: Ґражда.

Ферков, О., Зубанич, Л., & Міськов, І. (2024). *Нариси з історії Другетів.* Ужгород: AUTDOR-Shark.

Химинець, М. (1993). Організоване жіноцтво Карпатської України, П. Чучка (Ред.). *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура»* (с. 500–513). Ужгород: Карпати.

Egan, E. (1922). Hospodarske stav rusinskych venkovanu v Uhrach. В *Економічне положенє руських селян в Угорщині*. Praha: Rolnicke tiskárny.

Kožmínová, A. (1922). *Podkarpatská Rus: práce a život lidu po stránce kulturní, hospodářské a národopisné.* Praha: Nákladem Vlastním. Administrace v Karline, Rokycanova, *Cis 5*. Vydavatel: dr. R. Kobosil.

Інші публікації

Історії кохання видатних Закарпатців: Августин Волошин і Ірина Петрик. (2017). http://uzhgorod.in/istoriyi-kohannya-vydatnyh-zakarpattsiv-avgustyn-voloshyn-i-iryna-petryk/

Ребрик, Н. (2011). *Згадаймо Ірину Невицьку. До 125-річчя від дня народження*. https://zakarpattya.net.ua/News/90584-Zhadaimo-Irynu-Nevytsku.-Do-125-richchia-vid-dnia-narodzhennia

Список ілюстрацій

Фото 1.1. Будинок Єлизавети Милорадович у Полтаві (вул. Остроградського, 3). Вигляд із двору. (Джерело: Гніп, М. (1930). *Громадський рух 1860-х рр. на Україні*. Кн. 1. Полтавська громада. Полтава, с. 65).

Фото 1.2. Єлизавета Милорадович. 1860. (Джерело: Гніп, М. (1930). *Громадський рух 1860-х рр. на Україні*. Кн. 1. Полтавська громада. Полтава, с. 161).

Фото 1.3. Єлизавета Милорадович. 1862. (Джерело: Колекція Наукового товариства імені Шевченка у Львові, м. Львів, вул. Генерала Чупринки, 21).

Фото 1.4. Лист Є. І. Милорадович до Г. О. Милорадовича від 24 липня 1860 р. з Відня. У правому верхньому куті віньєтка «Київ. Дніпро», під якою напис рукою: «Милый Киев». 1862. (Джерело: Петренко, І. М. (2013). *Єлизавета Милорадович (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі*. Полтава, с. 71).

Фото 1.5. Іван Труш. Портрет Єлизавети Милорадович. 1898. (Джерело: Фонди Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України у Львові).

Фото 2.1. Аделаїда Жекуліна. (Джерело: Крутенко, Н. (Б. д.). *Гимназия Жекулиной*. http://zhekulina.tilda.ws/).

Фото 2.2. Будівля гімназії Аделаїди Жекуліної. Бл. 1912. (Джерело: Крутенко, Н. (Б. д.). *Гимназия Жекулиной*. http://zhekulina.tilda.ws/).

Фото 2.3. Оригінальні елементи внутрішнього оздоблення шкільної будівлі СЗШ № 138, колишньої гімназії Жекуліної, що збереглися донині. (Фото Н. Блохіної та К. Кобченко, січень 2025 р.).

Фото 2.4. Титульна сторінка першого числа «Летописи» Вечірніх ВЖК А. Жекуліної з дарчим написом засновниці курсів історику Миколі Стороженку. 1914. (Джерело: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського).

Фото 2.5. Свідоцтво Російського товариства Червоного Хреста про дозвіл А. Жекуліній носити знак Червоного хреста. 1916. (Джерело: Державний архів м. Києва).

Фото 3.1. Портрет Цецилії Клафтен в Альманаху Штахля. 1938.

Фото 3.2. Працівниці/-ки Інституту зоології у Львові. Б. д. Нижній ряд, зліва направо: винахідник вакцини від тифу Рудольф Вайґль, директор інституту Йозеф-Хіляровіч Нусбаум. Верхній ряд, зліва направо: Ірена Марія Поґоновська,

Зоф'я Малачинська Зухціці, Цецилія Клафтен, Зоф'я Вайґль. (Джерело: Biblioteka Muzeum i Instytutu Zoologii PAN. https://fbc.pionier.net.pl/details/nh7Z4s8).

Фото 3.3. Будинок школи Цецилії Клафтен. 1930. (Джерело: Онлайн-бібліотека Polona.pl).

Фото 3.4. Клас вишивання у школі Цецилії Клафтен. (Джерело: Архів American Jewish Joint Distribution Committee).

Фото 3.5. Кабінет Цецилії Клафтен. (Джерело: Архів American Jewish Joint Distribution Committee).

Фото 3.6. Колишній будинок школи Цецилії Клафтен зі слідом від таблички з попередньою назвою. (Джерело: https://lia.lvivcenter.org/uk/objects/pekarska-9/#group-13).

Фото 4.1. Портрет Валерії Білоконської. 1910. (Джерело: Отчет Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. За 1910 г. Харьков, 1911, 56 с.).

Фото 4.2. Споруда Народного будинку в Харкові (архітектор А. А. Венсан), де працювала Валерія Білоконська. (Джерело: https://philatelist.ru/product/Goroda_2_Kharkov025/).

Фото 4.3. Титульна сторінка Статуту Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок. 1905. (Джерело: Устав Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. Харьков, 1905, 8 с.).

Фото 4.4. Перша сторінка Статуту Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок. 1905. (Джерело: Устав Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. Харьков, 1905, 8 с.).

Фото 4.5. Учасниці I Всеросійського жіночого з'їзду в Санкт-Петербурзі, делегаткою якого була В. М. Білоконська від Харкова. 1908. (Джерело: Онлайн-архів WomanNation http://womenation.org/pervij-vserossijskij-zhenskij-sjezd/).

Фото 4.6. Осередок Товариства взаємодопомоги працюючих жінок (архітектор О. М. Бекетов) на вул. Садово-Куликовській у Харкові (нині вул. Дарвіна, 13). (Джерело: Сайт «Kharkov.Go». https://kharkovgo.com/places/arhitektura/osobnyak-professora-professora-biologa-dmitriya-alchevskogo/).

Фото 5.1. Герміна Шухевич з дітьми у народних строях із Покуття. Ліворуч: Ірина Шухевич, Йосип Шухевич, Дарія Шухевич. Сидить Володимир Шухевич. (Джерело: Старосольська, У. (1991). Володимир Старосольський. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, с. 34).

Фото 5.2. Герміна Шухевич на ювілейній Крайовій виставці у Празі. 1891. (Джерело: Приватний архів Марії Шухевич-Трильовської).

Фото 5.3. Герміна Шухевич із чоловіком Володимиром на Крайовій виставці у Празі. 1891. (Джерело: Приватний архів Марії Шухевич-Трильовської).

Фото 5.4. Герміна Шухевич. 1920-ті рр. (Джерело: Приватний архів Марії Шухевич-Трильовської).

Фото 5.5. Реклама жіночої промислової спілки «Труд». 1904. (Джерело: Газета «Діло», 1904, № 145, с. 4).

Фото 5.6. Реклама жіночої промислової спілки «Жіночий Труд» у Перемишлі. 1907. (Джерело: Газета «Діло», 1907, № 208, с. 4).

Фото 5.7. Марія Паславська (друга праворуч), учителька промислової спілки «Труд» з ученицями на природі. 1930-ті рр. (Джерело: Приватний архів Марії Шухевич-Трильовської).

Фото 6.1. Іванна Блажкевич. 1905. (Джерело: Меморіальний музей-садиба, с. Денисів, Тернопільська обл.).

Фото 6.2. Іванна Блажкевич. Б. д. (Джерело: Меморіальний музей-садиба, с. Денисів, Тернопільська обл.).

Фото 6.3. Робочий стіл Іванни Блажкевич. (Джерело: Меморіальний музей-садиба, с. Денисів, Тернопільська обл.).

Фото 6.4. Іванна Блажкевич із сином Богданом. 1918, 21 червня. (Джерело: Меморіальний музей-садиба, с. Денисів, Тернопільська обл.).

Фото 6.5. Учасниці ІІ Крайового конгресу українських працюючих жінок, серед них – Іванна Блажкевич (сидить 6-та зліва направо). (Джерело: Вирізка з журналу «Жіночий голос» без зазначення року та номера видання. Меморіальний музей-садиба Іванни Блажкевич, с. Денисів, Тернопільська обл.).

Фото 6.6. Стаття Іванни Блажкевич «Жінка і кооперація» на першій шпальті львівського часопису «Жіночий голос». (1937, ч. 4, № 89).

Фото 6.7. Іванна Блажкевич із чоловіком Іваном та сином Богданом. Ймовірно, 1921–1922. (Джерело: Меморіальний музей-садиба, с. Денисів, Тернопільська обл.).

Фото 6.8. Фрагмент особистого щоденника Іванни Блажкевич. 1914–1921. (Джерело: Меморіальний музей-садиба, с. Денисів, Тернопільська обл.).

Фото 7.1. Палата акушерського відділення Кирилівської лікарні (дореволюційний період), де проходили навчальну практику студентки Земської фельдшерсько-

акушерської школи. (Джерело: Національний музей медицини, м. Київ. Фонд «Лікувальні установи. Кирилівська лікарня»).

Фото 7.2. Особиста справа ординаторки Кирилівського богоугодного закладу В. Клячкіної. 1908. Запит Губернської управи до адміністрації Києво-Кирилівських богоугодних закладів про відсутність перешкод у штатної ординаторки Кирилівської лікарні Вірі Клячкіної для викладання гігієни у жіночій гімназії при Київській євангельсько-лютеранській церкві св. Катерини. (Джерело: Державний архів міста Києва. Ф. 102, Оп. 9, Спр. 74, Арк. 7).

Фото 7.3. Звернення очільниці Київського відділення Російського товариства оборони жінок В. Г. Клячкіної до генерал-губернатора м. Києва Ф. Ф. Трепова про надання дозволу на проведення благодійної лотереї для збору коштів на користь Товариства. 2 липня 1914 р. (Джерело: Центральний державний історичний архів України. Ф. 442, Оп. 644, Спр. 50, Арк. 399).

Фото 7.4. Оголошення Київського відділення Російського товариства оборони жінок «До уваги жіноцтва, що їде до Києва на заробітки», у якому надано інформацію про можливість двотижневого перебування у притулку Товариства, харчування, сприяння в пошуках роботи, навчання грамоти та шиття, дозвілля у вечірні години. (Джерело: Журнал «Рідний край», 1909, №. 25, с. 5).

Фото 7.5. Учасниці І Всеросійського жіночого з'їзду 10–16 грудня 1908 р. в Санкт-Петербурзі. (Джерело: Журнал «Рідний край», 1909, №. 8, с. 9).

Фото 7.6. Титульна сторінка щорічного звіту Київського відділення Російського товариства оборони жінок за 1907–1908 рр. (Джерело: Центральний державний історичний архів України м. Києва. Ф. 442).

Фото 8.1. Єлизавета Дрентельн. Б. д. (Джерело: Любина Г. И., Клавдиева М. М. (2019). Елизавета Дрентельн – защитница естественной природы женщин. *Вопросы истории естествознания и техники.* Т. 40, № 4, с. 770).

Фото 8.2. Зображення нагрудного значка «жінка-лікар» у Російській імперії. (Джерело: Сайт «Медицина в символах і емблемах». http://pkmbic.com/?page_id=5946).

Фото 8.3. Сучасний вигляд будівлі колишньої лікарні Є. С. Дрентельн на вул. Москальовській, 47 (нині буд. 43). (Джерело: *057:* Сайт міста Харкова. https://www.057.ua/news/2977677/istoria-moskalevki-top-5-interesnyh-faktov-o-starinnom-rajone-harkova-foto).

Фото 8.4, 8.5. Сторінки праці Єлизавети Дрентельн. (Джерело: Дрентельн Е. С. (1908). *Этюды о природе женщины и мужчины: Основания полового и женского вопросов в их взаимной связи.* Москва: Кн-во Брейтигама в Харькове и Москве).

Фото 8.6. Портрет жінки із середовища Басніних (родина матері Є. Дрентельн), ідентифікований авторкою статті О. Ніколаєнко як портрет самої Є. Дрентельн.

Фото 9.1. Ф. Бронніков. Портрет графині Єлени Толстої. Одеса. 1872. (Джерело: Одеський художній музей. https://vsdn.ru/museum/catalogue/exhibit11614.htm).

Фото 9.2. Єлена Толстая з сином Михаїлом та М. Боур із дружиною в саду. Б. д. (Джерело: Інтернет-сторінка «Стара Одеса в фотографіях». https://viknaodessa.od.ua/old-photo/?dom-uchenykh).

Фото 9.3. Доменіко Мореллі. Портрет графині Єлени Толстої. Італія. 1875. (Джерело: Музей західного та східного мистецтва, м. Одеса. https://oweamuseum.odessa.ua/).

Фото 9.4. Графиня Єлена Толстая з вихованками Олександрівського дитячого притулку. Одеса. 1894. (Джерело: Інтернет-сторінка «Архітектура Одеси». https://all.archodessa.com/all/sabaneev-most-4-history-before-1919/).

Фото 9.5. Звіт про благодійний захід, у якому брала участь Єлена Толстая. Одеса. 1903. (Джерело: Державний архів Одеської області. Ф. 2, Оп. 1, Спр. 3013).

Фото 9.6. Витяг із журналу засідань Одеської міської думи про оголошення подяки графині Єлені Толстой та її сину за відкриття станції «Швидкої допомоги». Одеса. 25 червня 1904 р. (Джерело: Державний архів Одеської області. Ф. 16, Оп. 80, Спр. 311).

Фото 10.1. Ілля Ріпин. Портрет Віри Канкріної. 1906. (Джерело: *Вікіпедія*, вільна енциклопедія. https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Файл:И.Е.Репин._Портрет_графини_Веры_Петровны_Канкриной._1906.jpg).

Фото 10.2. Фрагмент Звіту Олександрівського опікунства дитячих притулків з даними про внесок Віри Канкріної. 1896. (Джерело: Державний архів Запорізької області. Ф. 56, Оп. 1, Спр. 156).

Фото 10.3. Жіноча гімназія м. Олександрівська, попечителькою якої була Віра Канкріна. Поч. XX ст. (Джерело: Козиряцька С. І. *История Александровской городской женской гимназии*. Журнал «Музейний вісник», 2010, № 10, с. 185. Оригінал зберігається в колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею).

Фото 10.4. Учениці Олександрівської жіночої гімназії. Поч. XX ст. (Джерело: Козиряцька С. І. *История Александровской городской женской гимназии*. Журнал «Музейний вісник», 2010, № 10, с. 188. Оригінал зберігається в колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею).

Фото 10.5. Учениці Олександрівської жіночої гімназії на занятті гімнастикою. Поч. XX ст. (Джерело: Козиряцька С. І. *История Александровской городской женской*

гимназии. Журнал «Музейний вісник», 2010, № 10, с. 194. Оригінал зберігається в колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею).

Фото 10.6. Диплом про присвоєння В. П. Канкріній звання почесної громадянки міста Олександрівська. 1903. (Джерело: Державний архів Запорізької області. Ф. 24, Оп. 4, Спр. 29).

Фото 11.1. Біженка з дітьми. 1915. (Джерело: *Летопись войны*, 1915, № 62, с. 995).

Фото 11.2. Зінаїда Мірна. Б. д. (Джерело: Наріжний С. (1942). *Українська еміґрація: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами.* Ч. 1. Прага: Студії Музею Визвольної Боротьби України, с. CXCVIII, світлина 671).

Фото 11.3. Управа Українського жіночого союзу в Празі. Зінаїда Мірна сидить у центрі.

(Джерело: Наріжний С. (1942). *Українська еміґрація: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами.* Ч. 1. Прага: Студії Музею Визвольної Боротьби України, с. CXCVIII, світлина 671).

Фото 11.4. Делегація українських емігранток на Всеукраїнському жіночому конгресі в Станіславові. 1934. Зінаїда Мірна в третьому ряду перша праворуч. (Джерело: Український Жіночий Конґрес у Станиславові. Газета «Діло», 1934, 28 червня).

Фото 11.5. Президія Світового Союзу Українок, 1937, жовтень. Зінаїда Мірна сидить четверта ліворуч, далі – Софія Русова і Мілена Рудницька. (Джерело: Наріжний С. (1942). *Українська еміґрація: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами.* Ч. 1. Прага: Студії Музею Визвольної Боротьби України, с. CCI, світлина 677).

Фото 12.1. Ордер на обшук та арешт Параскеви Багринівської 14 травня 1940 р. в її кримінальній справі. (Джерело: Державний архів Рівненської області).

Фото 12.2. Параскева Багринівська. (Джерело: Газета «Наше життя», 1969, 3 березня).

Фото 12.3. Дитячий садочок у м. Рівне. 1934–1935. (Джерело: Рівненський краєзнавчий музей).

Фото 12.4. Союз Українок Рівного. 1937. У другому ряду в центрі голова товариства Параскева Багринівська. (Джерело: Рівненський краєзнавчий музей).

Фото 12.5. Привітання галичанок з Великоднем від Головної управи Союзу Українок в Рівному. 1938. (Джерело: Державний архів Рівненської області).

Фото 12.6. Портрет Параскеви Багринівської. Б. д. (Фото надав Павло Подобєд).

Фото 13.1. Родинне фото Аніфе Боданинської. Сидять: Аніфе Боданинська з матір'ю Фатмою. Стоять: у центрі син Аніфе Ібрагім, праворуч від нього – дочка Зоре, ліворуч від нього невідома. 1930. (Джерело: *Колекція фото Алі Садекова. Pinterest*. https://www.pinterest.com/pin/365143482283607071).

Фото 13.2. Саїде Боданинська в кримськотатарському костюмі з поясом uc baş quşaq. Поч. XX ст. (Джерело: Топ-6 главных открытий мастерской miras в крымскотатарской филиграни за последние 5 лет. *Спадщина Айдера Асанова*. https://mirassilver.com/top-6-glavnyh-otkrytij-masterskoj-miras-v-krymskotatarskoj-filigrani-za-poslednie-5-let).

Фото 13.3. Делегати і гості на зборах першого Курултаю. 1917. (Джерело: Перший Курултай кримськотатарського народу в Криму. *Український інститут національної пам'яті.* https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/gruden/9/pershyy-kurultay-krymsko-tatarskogo-narodu-u-krymu).

Фото 13.4. Школа для дівчат в Бахчисараї. Дата та автор фото невідомі. (Джерело: 14 изображений крымскотатарских школ, которые не оставят вас равнодушными. *Crimeantatars.club*. https://www.crimeantatars.club/history/photogallery/14-izobrazhenij-krymskotatarskih-shkol-kotorye-ne-ostavyat-vas-ravnodushnymi).

Фото 13.5. Атестат випускниці Першої татарської жіночої професійної школи Зейнеп Аббасової. Випуск 1921 р. (Джерело: Архів Кримськотатарської бібліотеки ім. І. Гаспринського. Автор світлини Михайло Якубович. 2013).

Фото 13.6. Жіночий журнал «Alem-i Nisvan». 1906. (Джерело: Губернський, Б. (2020, 3 березня). Шефіка Гаспринська – достойна дочка великого батька. *Крим. Реалії.* https://ua.krymr.com/a/shefika-gasprynska-dostoyna-dochka-velykogo-batka/30476102.html)

Фото 13.7. Персональне запрошення Шефіці Гаспринській на Всеросійський мусульманський з'їзд. 1917. (Джерело: Чубукчиева, Л. (2012). Женский вопрос на всероссийском мусульманском съезде в Москве: По материалам личного архива Шефики Гаспринской. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Исторические науки». 25*(64), № 1, с. 199–208).

Фото 14.1. Членський квиток «Товариства руських женщин», виданий Олені Сіменович (Кисілевській). 1884. (Джерело: Журнал «Жіночий світ», 1956, квітень, № 4. Оригінал зберігається в архіві Олени Кисілевської в м. Оттава, Канада).

Фото 14.2. Іван Кейван. Портрет Олени Кисілевської, написаний з пам'яті в таборі ДіПі. (Фото надала Зоня Кейван, донька Івана Кейвана).

Фото 14.3. Обкладинка журналу «Жіноча доля». 1936, № 9. (Джерело: Приватний архів Марії Гнатюк).

Фото 14.4. Реклама передплати на часописи видавництва «Жіноча доля». (Джерело: Журнал «Жіноча доля», 1936, № 8–9, с. 2).

Фото 14.5. Олена Кисілевська зі слухачками господарських курсів, організованих Союзом Українок у с. Корнич. 1936. (Джерело: Приватний архів Марії Гнатюк).

Фото 14.6. Олена Кисілевська на курсах господарювання і кулінарії в с. Коршів. 1930. (Джерело: Приватний архів Марії Гнатюк).

Фото 14.7. Диплом про відзначення видавництва «Жіноча доля» за поширення національної свідомості серед сільських жінок. 1927. (Джерело: Приватний архів Марії Гнатюк).

Фото 14.8. Михайло Дмитренко. Портрет Олени Кисілевської, голови СФУЖО. (Джерело: Оригінал зберігається в Управі СФУЖО, м. Торонто, Канада).

Фото 15.1. Агітаційний плакат М. Михалевича із зображенням січовички. Належить до подій грудня 1938 – березня 1939 рр. (Джерело: Архів ОУН у Києві. Фото надав Олександр Кучерук).

Фото 15.2. С. Тисовська та М. Химинець. Поч. 1939. Автор світлини – Каленик Лисюк. (Джерело: Архів ОУН у Києві. Фото надав Олександр Кучерук).

Фото 15.3. Марія Химинець і січовички. Поч. 1939. (Джерело: Архів ОУН у Києві. Фото надав Олександр Кучерук).

Фото 15.4. Марія та Юліан Химинці. (Джерело: Химинець Ю. (1984). *Мої спостереження із Закарпаття.* Нью-Йорк: Накладом Карпатського Союзу, с. 84).

Фото 15.5. «Відлуння буремних років». Спогади Марії Кедюлич-Химинець. (Джерело: Кедюлич-Химинець М. (2011). *Відлуння буремних років. Спогади*. Нью-Йорк, США. Видавнича фундація «Ukrainian Book», Ужгород: «Патент»).

Фото 15.6. Марія та Юліан Химинці під час Жіночої конвенції в Ужгороді 28–29 травня 1934 р. (Джерело: Кедюлич-Химинець М. (2011). *Відлуння буремних років. Спогади*. Нью-Йорк, США. Видавнича фундація «Ukrainian Book», Ужгород: «Патент», с. 17).

Фото 15.7. Марія Химинець у колі друзів. 1939. (Джерело: Кедюлич-Химинець М. (2011). *Відлуння буремних років. Спогади*. Нью-Йорк, США. Видавнича фундація «Ukrainian Book», Ужгород: «Патент», с. 62).

Про авторок і автора

Мар'яна Байдак – кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України, членка Української асоціації дослідниць жіночої історії, авторка монографії *«Війна як виклик і можливість: українки в роки Першої світової війни»* (Львів, 2021) та низки статей про жіночі досвіди війни. marjanabaidak@gmail.com

Наталія Блохіна – філологиня, викладачка Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, керівниця Центру Компетентностей «Літературний театр», розробниця курсу «Гендерні студії в літературознавстві» та циклу лекцій з історії жіночого кінематографу. Літературна редакторка антології *«Неназвана війна. Антологія актуальної української драми»* (Київ, 2023). n.blokhina2014@gmail.com

Марія Гнатюк – дослідниця історії жіночого руху Коломийщини, краєзнавиця, голова Коломийської міськрайонної ГО «Союз Українок». Авторка книги *«Рідномовне жіноче шкільництво в Коломиї (1914–1939)»* (2014), співавторка книги *«Подиву гідна… Олена Кисілевська»* (2019). У 2011–2022 рр. була організаторкою Школи Шляхетної Українки в м. Коломиї та районі. Створила сторінку Союзу Українок Коломийщини sukolomyia.org. maria.gnatiuk@gmail.com

Марта Горохов'янко – аспірантка кафедри історії Центральної та Східної Європи історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. Працює над дисертацією *«Жіноче підприємництво в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст.: соціокультурні мотивації та ділові стратегії»*. Авторка статей «Етнічна структура жіночого підприємництва у Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст.: джерелознавчий аспект» (Galicja: Studia i materiały, 2024, № 11), «Жіноче підприємництво в Галичині на сторінках газети "Діло"» (1880–1914). (*Народознавчі зошити*, 2024, № 6). m.gorokhovyanko@gmail.com

Любов Жванко – докторка історичних наук, професорка, керівниця музейного комплексу Державного біотехнологічного університету, стипендіатка програм NAWA Університету Миколая Коперника (м. Торунь, Польща), авторка монографій *«Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.)»* (Харків, 2012), *Europe on the Move: The Great War and Its Refugees* (співредакторка, Манчестер, 2017, 2019), розділу "Landscapes of the Eastern Front of the First World War in Narratives and Survival Practices

of Ukrainian Refugees". (*The Great War and Anthropocene Empire and Environment, Soldiers and Civilians on the Eastern Front*, Leiden, Boston, 2024). zhvan2012@gmail.com

Оксана Кісь – докторка історичних наук, старша наукова співробітниця, Голова Національного фонду досліджень України, президентка Української асоціації дослідниць жіночої історії, авторка монографій «*Жінка в традиційній українській культурі другої половини XIX – початку XX ст.*» (Львів, 2008) та «*Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти*» (Львів, 2020) та численних статей із жіночої історії та феміністської антропології. kis@ucu.edu.ua

Катерина Кобченко – історикиня, кандидатка історичних наук. Стипендіатка Фонду Конрада Адерауера в Університеті Мюнстера (Німеччина). Членка Української асоціації дослідниць жіночої історії. Авторка монографії «*Жіночій університет Святої Ольги: історія Київських вищих жіночих курсів*» (Київ, 2007) та інших публікацій із жіночої історії. Співредакторка та співавторка збірника «*Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*» (Київ, 2015). katrusiak@ukr.net

Ірина Левчук – кандидатка історичних наук, викладачка історії Біотехнологічного ліцею «Радовель» (Рівненська обл.), членка Української асоціації дослідниць жіночої історії, посіла ІІ місце на XII конкурсі імені Єжи Ґедройця у номінації «кандидатські роботи», авторка монографії «*Промоутерки змін: діяльність жіночих організацій у Польщі міжвоєнного періоду*» (Рівне, 2018). levchuk-ra@ukr.net

Павло Леньо – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології Ужгородського національного університету, член Української асоціації усної історії, автор низки статей, зокрема «Неформально та між іншим про циганів Виноградівщини (спроба антропологічного аналізу)» (*Етніка Карпат*, 2019, Вип. 4) та «Злочини червоноармійців в період превентивної радянізації Закарпатської України» (*Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, 2018, Вип. *1*(38). pavlo.leno@uzhnu.edu.ua

Наталія Малиновська – кандидатка політичних наук, дослідниця політичних та гендерних питань у мусульманських країнах, викладачка кафедри національної безпеки та політології Національного університету «Острозька академія» (м. Острог, Рівненська обл.). Стажувалася в Центрі сучасних сходознавчих досліджень імені Лейбніца (м. Берлін, Німеччина) та Інституті перспективних досліджень при Фрайбурзькому університеті Альберта-Людвіга (м. Фрайбург, Німеччина). Авторка монографії «*Жіночий емірат? Політикині мусульманського світу*» (Київ, 2021). malynovska.n@gmail.com

Владислава Москалець – Ph. D. (докторка філософії) з гуманітарних наук Ягелонського університету, дослідниця Центру міської історії у Львові, доцентка кафедри історії Українського католицького університету, координаторка програми Єврейських студій УКУ. Авторка статей «Штучна краса: використання косметики в Галичині на початку XX ст.» (*Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження,* 2013, Т. 3) та «Ґіза Френкель» на сайті *Львів інтерактивний* (https://lia.lvivcenter.org/). moskalets.vladyslava@gmail.com

Ольга Ніколаєнко – докторка історичних наук, професорка кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Членка Української асоціації дослідниць жіночої історії, авторка монографії «*Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське і приватне життя*» (Харків, 2015) та низки інших праць із жіночої історії. nikolajenkoolga@gmail.com

Ірина Петренко – докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, членка Української асоціації дослідниць жіночої історії, відповідальна секретарка Полтавської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, авторка монографій «*Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці*» (Київ, 2017) та «*Історик Наталія Мірза-Авакянц (1889–1940?): життя і наукова спадщина*» (Полтава, 2021). poonsku@ukr.net

Ірина Савченко – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри давньої і нової історії України та методики навчання історії Запорізького національного університету, членка Української асоціації дослідниць жіночої історії, стипендіатка Канадського інституту українських студій (м. Едмонтон, Канада, 2023–2024). Авторка розділу «Делегатські зібрання на Запоріжжі у 1920-х роках: очікування влади, прагнення жінок і результати» (*Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації*, Львів, 2023). savchenkoiryna2017@gmail.com

Лілія Циганенко – докторка історичних наук, професорка, академік Міжнародної академії освіти і науки, професорка кафедри історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету, лауреатка премії НСКУ імені академіка П. Тронька (2021), стипендіатка Фонду Герди Хенкель (Німеччина, 2022–2024), членка Української асоціації усної історії, членка Національної спілки краєзнавців України, заступниця головного редактора часопису «*Науковий вісник ІДГУ. Серія: Історичні науки*», авторка понад 250 наукових праць. liliatsyganenko@gmail.com

ПОДЯКИ

Авторки та Автор цього видання висловлюють подяку всім, хто допомагав у пошуку історичних документів та інформації для опублікованих тут досліджень, а саме:

Любов Жванко –

LIBRARIA Архів української періодики онлайн (libraria.ua) – компанії Архівні Інформаційні Системи https://www.arinsy.com/;

Ірині Мазі, директорці Центрального державного архіву зарубіжної україніки (м. Київ);

Вірі Фазлєєвій, провідній архівістці відділу використання інформації документів Центрального державного архіву зарубіжної україніки (м. Київ).

Владислава Москалець –

Сарі Еллен Зарроу (Sarah Ellen Zarrow), професорці Western Washington University (м. Беллінгем, США);

Сергію Кравцову, досліднику Центру Єврейського Мистецтва Єврейського університету (м. Єрусалим, Ізраїль);

Михайлу Міцелю (Mikhail Mitsel), старшому архівісту Американського об'єднаного єврейського розподільчого комітету (Джойнт), (м. Нью-Йорк, США).

Наталія Блохіна –

Світлої пам'яті ***Людмили Смоляр***, кандидатки історичних наук, засновниці та директорки Одеського наукового центру жіночих досліджень, доцентки Одеської державної академії харчових технологій (м. Одеса);

Катерині Кобченко, кандидатці історичних наук, історикині, спипендіатці Фонду Конрада Адерауера, Університет Мюнстера (м. Мюнстер, Німеччина);

Ользі Друг, заслуженій працівниці культури України, завідувачці науково-експозиційного відділу «Київ другої половини XVII – початку XX ст.» Музею історії міста Києва (м. Київ);

Інні Омельчук, головній зберігачці фондів Національного музею медицини України (м. Київ);

Ользі Зайченко, завідувачці музею КНП «Клінічна лікарня «Психіатрія» виконавчого органу Київської міської ради (колишня Києво-Кирилівська губернська земська лікарня) (м. Київ).

Ольга Ніколаєнко –

Юліані Поляковій, головній бібліографині науково-бібліографічного відділу Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (м. Харків);

Ларисі Тризні, провідній бібліотекарці Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (м. Харків);

Надії Полянській, завідувачці відділу україніки Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка (м. Харків).

Ірина Савченко –

Валерію Стойчеву, виконувачу обов'язків директора Комунального закладу «Василівський історико-архітектурний музей-заповідник «Садиба Попова» Запорізької обласної ради (м. Запоріжжя);

Олені Величко, начальниці відділу інформації та використання документів Державного архіву Запорізької області (м. Запоріжжя);

Світлані Козиряцькій, завідувачці відділу історії краю Комунального закладу «Запорізький обласний краєзнавчий музей» Запорізької обласної ради (м. Запоріжжя);

Ірині Козловій, заступниці начальниці відділу інформації та використання документів Державного архіву Запорізької області (м. Запоріжжя).

Марія Гнатюк –

Оксані Кузишин, референтці преси та зв'язків Відділу 65 Союзу Українок Америки;

Відділу 65 Союзу Українок Америки (США);

Ярославі Ткачук, генеральній директорці Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського (м. Коломия, Івано-Франківська обл.);

Ігорю Олійнику, науковому співробітнику Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття (м. Коломия, Івано-Франківська обл.);

Дарії Беспалько, лікарці-інфекціоністці ((м. Коломия, Івано-Франківська обл. – Канада);

Зоні Кейван, дочці Івана Кейвана (Канада);

Світлої пам'яті ***Анни Кисіль***, Голови СФУЖО (Україна – Канада);

Аскольду Ганківському, онукові Олени Кисілевської (Канада).

Павло Леньо –

Олександру Кучеруку, завідувачу відділу «Музей української революції 1917–1921 рр.» Національного музею історії України (м. Київ);

Любові Дмитришин-Часто, письменниці, журналістці, діячці української діаспори, членці Національної спілки письменників України (США);

Євгенії Напуді, завідувачці відділу проєктної і соціокультурної діяльності Комунального закладу «Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Ф. Потушняка» (м. Ужгород).

Мар'яна Байдак –

Богдану Саваку, краєзнавцю, публіцисту, культурно-громадському діячу, директору Денисівського краєзнавчого музею (с. Денисів, Тернопільська обл.).

Ірина Левчук –

Наталі Аксьоновій, кандидатці історичних наук, доцентці кафедри українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (м. Харків);

Рівненському обласному краєзнавчому музею (м. Рівне).

Наталія Малиновська –

Ранетті Гафаровій, кандидатці філологічних наук, доцентці, перекладачці Асоціації Кавказьких університетів (KÜNİB) (м. Стамбул, Туреччина).

Лілія Циганенко –

Ірині Глебовій, заступниці директора з наукової роботи Одеського музею західного та східного мистецтва (м. Одеса);

Світлані Жековій, директорці науково-просвітницького центру «Будинок вчених» (м. Одеса);

Людмилі Роговській, методистці, екскурсоводці науково-просвітницького центру «Будинок вчених» (м. Одеса);

Людмилі Лісунець, кандидатці історичних наук, головній спеціалістці Національного архівного фонду та діловодства Державного архіву Одеської області (м. Одеса);

Наталії Петровій, кандидатці історичних наук, доцентці кафедри етнології та всесвітньої історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (м. Одеса);

Ліні Арюпіній, заступниці генерального директора Одеської національної наукової бібліотеки з наукової роботи та інформатизації (м. Одеса).

Марта Горохов'янко –

Марії Трильовській, правнучці Герміни Шухевич (м. Львів);

Мирославі Дядюк, кандидатці історичних наук, завідувачці відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (м. Львів);

Роману Сироті, кандидату історичних наук, доценту кафедри історії Центральної та Східної Європи Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів);

Олесі Стефаник, директорці Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (м. Львів).

Ірина Петренко –

Світлої пам'яті ***Григорія Нудьги***, кандидата філологічних наук, молодшого наукового співробітника Інституту суспільних наук Академії наук УРСР (м. Львів);

Олександру Балабку, письменнику, публіцисту, голові Творчого об'єднання прозаїків Київської організації Національної спілки письменників України (м. Київ);

Світлані Половніковій, старшій науковій співробітниці Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського, заслуженій працівниці культури України (м. Чернігів);

Анатолію Бурдейному, кандидату хімічних наук, старшому науковому співробітнику, Голові Правління Благодійного фонду «Фундація імені Григорія Нудьги» (м. Львів);

Володимиру Радовському, письменнику, журналісту, члену Національної спілки письменників України та Національної спілки журналістів України (м. Карлсруе, Німеччина);

Юрію Коцегубу, письменнику, краєзнавцю, досліднику (селище Нові Санжари Полтавської обл.).

Катерина Кобченко, Наталія Блохіна –

Світлої пам'яті ***Наталії Крутенко***, мистецтвознавиці, художниці-керамістки, краєзнавиці, дослідниці спадщини Аделаїди Жекуліної та історії 138-ї київської школи (колишньої Жекулінської гімназії) (м. Київ);

Олені Метельській, заступниці начальника відділу інформації та використання документів, завідувачці читальної зали Державного архіву міста Києва (м. Київ);

Тетяні Полюхович, зберігачці фондів Педагогічного музею України (м. Київ).

Окрема подяка патронесі проєкту

Світлані Войцеховській, депутатці Верховної Ради України, голові ГО «Український Жіночий Конгрес».

Наукове видання

Схвалено до друку рішенням Вченої ради
Інституту народознавства НАН України
(Протокол № 2 від 11 березня 2025 р.)

За науковою редакцією **Оксани Кісь**

Рецензентки:
Алла Швець, докторка філологічних наук, заступниця директора з наукової роботи Інституту Івана Франка НАН України

Лариса Буряк, докторка історичних наук, провідна наукова співробітниця Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Жіночі історії лідерства в Україні:

кінець XIX – перша половина XX століття

Дизайн і верстка: Марк Канарський
Літературне редагування та коректура: Інна Новоселецька
Координація проєкту: Світлана Войцеховська

Керівник видавничого проєкту: Ігор Степурін

Усі права захищено. Відтворювати будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та в будь-який спосіб без письмової згоди правовласників заборонено.

Для оформлення обкладинки використано твір Олександри Екстер «Макет світла» із серії «Оформлення сцени». 1930. Оригінал зберігається у McNay Art Museum у. м. Сан Антоніо, США.

Підписано до друку 18.07.25. Формат 70 100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 27,09. Наклад 500 пр.

StepBook

Видавець та виготовлювач: ФОП Степуріна С. В.
Україна, 02125, м. Київ, просп. Георгія Нарбута, 3, оф. 37
Тел.: +380(73)5028092
Електронна адреса: info@steppublisher.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 8113 від 13.06.2024